

M A G Y A R
ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ

1851-RÖL.

AZ ACADÉMIA' RENDELETÉBŐL

KIADTA

TOLDY FERENCZ,

TITOKNOK.

P E S T.

EGGENBERGER J. ÉS FIA M. ACADEMIAI KÖNYVÁRUSOKNÁL.

M. DCCC. LXXI. ÉVI

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ

1851-RŐL.

F O G L A L A T.

	Lap.
Kis gyűlése a' nyelvtudományi osztálynak jan. 18. 1851. . .	1
<i>Hunfalvy</i> : Nyelvészeti teendőink, 's a' finn népek' régiségei . . .	—
Őszves kis gyűlés jan. 20.	20
<i>Kubinyi A.</i> tt. levele a' n. muzeumi könyveknek academiai tagok általi használhatása' ügyében	—
<i>P. Golessényi</i> három codexxzel ajándékozza meg az academiát . . .	—
<i>Valentinelli</i> : a' velencei sz. Márk' könyvtárában levő kéz- irati Hungaricák	—
Könyvtári gyarapodás	—
Kis gyűlés a' philosophiai és társ. tud. osztályai' részére febr. 1.	21
<i>Wenzel</i> : Kitionich Jánosról értekezik	—
Kis gyűlés a' történettudományi osztály' részére febr. 5. . . .	—
<i>Érdy</i> : Az óbudai Kis-Czell	—
<i>Kállay</i> : A' kozárok' urodalmáról	29
Kis gyűlés a' math. és természettud. osztálya' részére febr. 13. .	40
<i>Gebhardt</i> : Az ember- és tehénhimlőről	—
<i>Győry</i> : A' gyökérhuzások' egy új módjáról	57
Őszves kis gyűlés febr. 17.	65
<i>Toldy</i> : Gr. Zichy Péter költőt ismerteti	—
Könyvtár-gyarapodás	—
Kis gyűlés a' nyelvtud. osztály' részére mart. 1.	67
<i>Hunfalvy</i> : A' nyelvhasználtás' elemeiről és elveiről értekezik . .	—
Őszves kis gyűlés mart. 5.	—
<i>Bizottmányi</i> javaslat' a' közoktatási ministerium' némi fel- szólítására	—
Kis gyűlés a' philos. és társad. tud. osztálya' részére mart. 5. . .	—
<i>Horváth Cyr.</i> : folytatja előadását a' bölcsészet' eszméjéről . . .	—

	<i>Lap.</i>
Kis gyűlés a' történettud. osztály' számára, mart. 15.	68
<i>Kállay</i> : A' kozár birodalom' királyairól, a' kozár állomány- ról, kereskedésről	—
<i>Wenzel</i> : Jelentés a' velencei sz. Márk' könyvtárában talál- tató Magyarországot illető kéziratokról	77
Kis gyűlés a' math. és természettud. osztályok' részére mart. 17.	78
<i>Kiss K.</i> a' hadi történetírás' elméletét tárgyalja	—
<i>Bugát</i> a' természettani szóhangtant fejtegeti	—
Kis gyűlés a' nyelvtudományi osztály' számára mart. 29.	—
<i>Hunfalvy</i> : A' nyelvhasznítás' elvei 's elemei	—
Öszves kis gyűlés mart. 31.	112
<i>Flegler Sándor</i> ' levele az academiához	—
Könyvtári gyarapodás	—
Kis gyűlés a' philcsophiai és társadalmi osztályok' részére, apr. 12.	115
<i>Kállay</i> : a' rím és rhythmus' elméletéről értekezik	—
<i>Toldy</i> benyújtja a' lipcei codexet, 's azt rövideden ismerteti	—
Kis gyűlése a' történettud. osztálynak apr. 14.	116
<i>Wenzel</i> : I. Mária királynénak Lajos orleansi herczeggel véghez ment házasságáról	—
<i>Toldy</i> : jelentést tesz az Ujváry Mihály-féle történeti pálya- kérdésre érkezett munkákról	122
<i>Wenzel</i> ' Jelentése <i>Flegler S.</i> munkáiról	—
<i>Petrich-Orlay Sámuel</i> ' jelentése az ágostai levéltárról	—
Kis gyűlése a' math. és természettud. osztályoknak apr. 26.	—
<i>Toldy</i> : Hörváth József' életrajza	—
<i>Nendtvich K.</i> : a' nováki közsénről	—
<i>Bugát</i> : szóhangtani előadása' némelly pontjait bővebben fel- világosítja	126
Öszves kis gyűlés apr. 28.	—
<i>B. Geringer Károly</i> ' levele a' tanterv' fordítása' ügyében	—
<i>P. Károsi Simon</i> ' levele és codex-ajándéka	127
<i>Tóth L.</i> könyvajándéka	—
Könyvtári gyarapodás	—
Kis gyűlése a' nyelv- és széptudományi osztálynak máj. 10.	—
<i>Toldy</i> : Jelentés Döbrentei Gábornak a' régi m. Nyelvemlé- kek 's régi m. irodalom' ügye körül tett fáradaimairól	—
<i>Fogarasya</i> ' magyarszemélyes névmások' etymológiáját adja elő	128
Kis gyűlés a' phil. és társad. tud. osztályai' részére máj. 12.	—
<i>Wenzel</i> : Kitionich János magyar jogtudós és munkái	—
Kis gyűlése a' történettudományi osztálynak máj. 24.	151
<i>Gr. Teleki József</i> : Hunyadi János' eredetéről értekezik	—
<i>Reguly</i> ' tudósítása Hell Miksa' historiai kézíratairól	—
Könyvtári gyarapodás	170

	<i>Lap.</i>
Kis gyűlés a' math. és természettud. osztály' részére, jun. 14.	171
<i>Toldy</i> : Stáhly Ignác tt. emlékezete	—
<i>Györy</i> : A' gyökérhúzások' egy új módja; harmadik előadás	175
<i>Bugát</i> a' természeti nyelvtanról adja elé gondolatait	181
Kis gyűlése a' nyelv- és széptudom. osztálynak, jun. 16.	—
<i>Hunfalev</i> : A' magyar, finn és török nyelvek' összehasonlító leírása	—
Kis gyűlése a' philosophiai és társad. tud. osztályai' részére jun. 28.	227
<i>Kállay</i> : a' rím és rhytmus' elméletéről szóló előadását befejezi	—
<i>Pauler</i> : A' nemzetek' semlegességi viszonyairól	—
Öszves kis gyűlés jun. 30.	259
<i>Toldy</i> jelentést tesz Juranics László' és Meskó Dénes' alapítványairól	—
A' történettud. osztály' véleménye az Ujváry-féle pályamunkákról	240
<i>Hunfalev Pál</i> könyvtárnoknak neveztetik	—
Kis gyűlés a' történettud. osztály' számára jul. 12.	—
<i>Erdy</i> : A' római császároknak becsülettel elbocsátó diplomáiról értekezik	—
Kis gyűlése a' math. és természettud. osztályoknak, jul. 14.	241
<i>Bitnütz</i> : A' nagy számok' törvényéről az ember' szellemi nyilatkozásaiban.	—
<i>Nendtvich</i> : A' kénnek allotropicus állapotjáról	249
Kis gyűlés jul. 14.	251
Könyvtári gyarapodás	—
Kis gyűlés a' nyelv- és széptudom. osztály' részére, sept. 20.	255
<i>Mátray</i> : A' magyar nyelv' divatozásáról hazánk' tanodáiban a' XVIII. század' folytán	—
<i>Toldy</i> : Tanodai színművek a' XVIII. századból	259
<i>Jerney</i> : Pótlékok e' tárgyhoz	263
Öszves kis gyűlés sept. 20.	264
<i>Kriza</i> : Ismertetése egy Szombatos énekeskönyvnek	—
Könyvtári gyarapodások	275
Kis gyűlés a' phil. és társad. tud. osztályai' számára, oct. 4.	276
<i>Wenzel</i> : A' magyarországi bányászat' jogviszonyairól ré- gibb időkben értekezett	—
Kis gyűlése a' történettud. osztálynak, oct. 6.	—
<i>Wenzel</i> : Jelentés sziléziai, luzicizai és morva utazásáról	—
<i>Jerney</i> indítványa a' turcicák' ügyében	281
Kis gyűlése a' math. és természettud. osztályoknak, oct. 18.	282
<i>Györy</i> : A' cubik gyökök' kihúzásáról	—
Öszves kis gyűlés oct. 20.	287
<i>Bartakovics Albert</i> érsek a' Virginiai-codexet átengedi	—

	Lap.
Bizottmányi vélemény <i>Lukácsy Kristóf</i> munkájáról : „A magyarok őselei örmény kútfők után“	287
Könyvtári gyarapodás	288
Kis gyűlés a' nyelv- és széptud. osztálya számára, nov. 8. —	
<i>Czuczor</i> : A' magyar nyelv' etymologiai és hasonlító vizsgálata' elvéről	288
<i>Zerpák</i> helyneves közleménye	299
Kis gyűlése a' philos. és társad. tud. osztályának nov. 10. 305	
<i>Wenzel</i> folytatja értekezését hazánk' bányajogi viszonyairól —	
<i>Kállay</i> : Az elme szó' ősvilági vallásos alapjáról	—
Kis gyűlés a' történeti osztály részére nov. 22.	310
<i>Kállay</i> : A' magyar és kozár kapcsolatokról	—
<i>Podhradzky</i> : Gr. Pálffy János és Foglár György' levelei	327
<i>Wenzel</i> : Hohenzollerni VI. Frigyes várgrófnak tartózkodása Magyarországon	331
Kis gyűlés a' mathem. és természettud. osztályok számára nov. 24.	342
<i>Petényi</i> : a' fogas vakonyról értekezett	—
Öszves kis gyűlés dec. 6.	345
<i>B. Geringer Károly</i> levele a' gymnasiumi tanterv' fordítása iránt	—
A' jövő évi ülésor' megalapítása	—
Könyvtári gyarapodás	—
Kis gyűlése a' nyelv- és széptudományi osztálynak dec. 9. 344	
<i>Jerney</i> : Mátyás kir. budai könyvtárának Konstantinápolyban fenlevő egy részéről	—
<i>Hunfalvy</i> : A' magyar, finn és török nyelvek' összehasonlító leírása	344
Kis gyűlése a' phil. és társadalmi tud. osztályának , dec. 20. 390	
<i>Hetényi</i> : Az ősrómaiak' philosophiájának főbb jellemvonásai és érdemei	—
Öszves kis gyűlés dec. 22.	399
Bizottmányi jelentés a' török-magyar kútfő-gyűjtés' ügyében 400	
A' pest-kerületi főispán' levele a' Magyarországhban megjelent könyvek' egy hivatalpéldánya' ügyében	402
<i>Demidoff Anatól</i> herczeg' könyvküldeménye	—

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XI. Év.

1851. JAN. FEBR.

I. Sz.

KIS GYÜLÉS, JAN. 18. 1851.

(A' nyelvtudományi osztály' részére.)

Nmélt. gr. Teleki József úr ö erja' elnöklote alatt

Jelen az osztályból: Balogh és Szemere r., Hunfalvy és Reguly lev. II. — Más osztályokból: Bugát, Czech, Döbrentei, Erdy, György, Jerney, Kállay, Kiss K., Szilasy, Vállas rr. II. — Bertha, Lukács, Pandler, Walther, Wenzel II. II. — Toldy Ferencz titoknok.

HUNFALVY PÁL II.

nyelvészeti nagy temicatóinkról bevezetőleg értekezvén, egyszersmind a' finn népek' régiségeit ismertette meg. Előadása egész terjedelmében ez.

A' nyelvészet Európában mind tágabb tágabb körökben halad tenger anyagának elfoglalásában és tudomány-nyerte kincsül oda állításában, hol az öntudatos emberi szellem magát egészen visszatükrözötten szemlélni fogja. 'S a' szellem' nyilatkozásainak ha legbecsesebbjei nem, bizonyára becsesebbjei közé tartozók a' nyelvek, mint a' mellyek a' szellem' természetét 's utóbb annak tetőzött munkálkodását a' gondolatok' birodalmában viselik magukon.

A' nyelvészet az újabb Európában — 's előbb és egyebütt alig lehet szó nyelvészetről — első tárggyul az úgynevezett két tudós nyelvet és irodalmat tette, a' hellént és a' római. A' tudománynak tiszta érdekeltetésén kívül, melly szinte csak később, 's mindig csak néhány kevés avatottnak keblében nyilatkozik, a' tudós nyelvekre 's azok' irodalmára különösen a' műveltség, az izlés, hogy úgy mondjam, az emberség' (humanismus) saját érdekei vonták a' művelőket. Minthogy pedig ez érdekek bizonyosan első: azért is azon nyelvek és irodalmak lesznek mindig tárgyai a' művelődő és megújuló emberiségnek. 'S a' *philologia*, melly tágabb fogalmú mint a' nyelvészet, de kényesebb válogatású is ennél, a' classicus nemzetek' nyelveit, viszonyait, művészetét, tudományát, állami és magán életét mindig előszeretettel fogja ölelni.

A' hellén és római tanulmányok után a' nyelvészet az akkor még *keleti*, most szorosabb megkülönböztetés miatt úgy nevezett *sémi* nyelvekre és azok' irodalmaira fordult, különösen a' *héber* és *arab*

nyelvekére. A' tudománynak tiszta érdekeltetésén kívül az elsőre a' keresztyén hit és egyház' történetei vonták a' művelőket, miért is héber nyelvészet a' régibb időkben is divatozott, teljes tudomány-nyá azonban szinte csak az újabb korban fejtett; az arabra meg különösen az arab nemzet' jelentősége, mint hitalapító, tudományt őrző, terjesztő és művelőé, végre mint a' föld' nagy részét ismeretetőé, fordítá a' figyelmet, annál is inkább, hogy földirati terjedtségre nézve majdnem első helyen áll mai napig.

A' múlt század' folytatában a' nyelvészet' köreihez új nagy kör járult, a' *hindú nemzetek' nyelvei és irodalmi*. A' tudománynak tiszta érdekeltetésén kívül itt is külön érdekek ösztönözték a' művelőket. Angliában a' hódítók' érdeke; ott és Németországban nyelvi rokonság, melly a' germán és tudós nyelveket a' szanszkrit és perzsa nyelvekkel köti össze, 'stb. Ez és hasonló érdekek vonják már a' tudomány' éber figyelmét és foglaló vágyát az országult emberiség' legrégebb és szinte legnagyobb feléhez, a' *Sina* birodalom' emberiségéhez. De mintha oda inkább szárazon mint tengeren lehetne eljutni; úgy rémlik előttem, hogy az úgynevezett mongolság és tatárság nem rossz kulcsot nyújtand egykor a' zárkózott szellem' megnyitására.

Most már a' tudománynak tiszta érdeke az emberi nyelvekre általában fordítja a' bölcselő' figyelmet, melly előtt a' *karaibok'* és *káferek'* nyelvei, mivel emberek' szólamai, olly nevezeteseek, mint más művelt nemzetekéi.

Azonban különösen a' három említett nagy nyelvészeti körön kívül még egy más nyílik az európai tudomány előtt, 's ez az *ural-altaji nyelvcsalád' köre*, mellynek tudományos vizsgálatai felette nagy, ha nem is legnagyobb földirati térre utasítanak. Egyik tagja ugyan, a' *török nyelv*, már rég azon tanuláshoz tárgya, melly haszonra tekint: mert az ozmanok' birodalma eleinte mint félelmes, utóbb 's kivált jelenben mint örököt-hagyó tartja ébren az európai országlatot.

A' tudománynak tiszta érdekeltetésén felül, mi különös érdek vonhatja a' figyelmet és fáradságot ezen említett nyelvcsaládra is?

Ázsia nekünk Europaiaknak minden esetre ős hazánk; különösen Közép-Ázsiának fensíkjai méltán nevezettek népek' bölcsőinek. A' Kaukaszus és a' Kaspi-tenger szükségkép elhatározzák, hogy az Ázsiából-indult népseregek a' Fekete-tengerhez vagy délfelől vagy éjszakfelől lépjenek Európába. Melly népvándorlásokra a' régi görög kor tudott emlékezni, azok a' Fekete-tengerhez délfelől jöttek Európába: az *ind Kaukaszus* vagy *Paropamizus*, és az *igazi Kaukaszus* a' Fekete és Kaspi-tengerek között, teszik éjszaki határát azon földnek, mellyen a' *sémi* és *áriai-ind* nemzetek keletkeztek, 's honnan azok nyugat felé Európába vagy Európáig jöttek. — Melly népvándorlásokra a' keresztyén európai kor tud emlékezni, azok, egye-

dül a' törökök' kivételével, a' Fekete-tenger' éjszaki részeiből jöttek Európába, tehát földirati viszonyoknál fogva is Közép-Ázsiának fensíkjai kerekedtek fel. Ezeket már délre az említett *Paropamisus* a' sémi és ariai nemzetek, a' *Himalaja* az ind nemzetek, a' *Küenlun* vagy *Kulkun* hegyek a' tibeti ősnépektől, melyekhez a' sinaiak is tartoznak, választják el; az *Altaji* hegysor talám ezen nagy terjedésű földeknek *Ararátja*.

Az ural-altaji nyelvek' tanulása, 's az azokon beszélt vagy még beszélő népek' történetei oda vezetik az érdekelt vizsgálót, hol még aránylag legtöbb homály ködlik az emberiség' történeteinek nagy titkán, melly a' középkort kezdő népvándorlások, valamint Elő-, Dél- és Közép-Ázsia' változásainak okát rejtli magában. Az emberiség' kultörténeteinek legnagyobb része itt egy csomóba gyűl; az érdek tehát, melly a' nyelvészetet ezen nagy körének elfoglalására is ösztönzi, valóban tetemes.

Ezen érdek volt indítója *Schlözer* előtt és után mindazon történelmi vizsgálatoknak, mellyek Európa' éjszaki és Ázsiának középföldi és éjszaki tartományait és őslakosait tárgyalták, 's mellyhen hazánk' tudósai is többé kevesbbé részt vettek. Azon vizsgálatok inkább csak megsejtették, mintsem tudományos meggyőződést alapítottak arról, hogy ott messze terjedő rokonság köti össze az egymástól legtávolabb lakó nemzeteket. A' történelmi vizsgálatok tehát a' szükséges útbaigazítást és felvilágosítást a' nyelvésztől várván, erre fordul az érdek' egész súlya; és ha nem csalatkozom, e' század' elmúlt felében tűnt az ural-altaji nyelvcsalád azon igénynyel a' tudomány elé, hogy most őt illessék a' nyelvészet' újabban teendő foglalásai.

Minden európai nemzet azon helyhez képest, mellyet az igazán európai életben tart, osztozik minden tudományos fáradságban, ennél fogva a' nyelvészetben is. A' magyar nemzet okvetlenül köteles részvényesnek beállani azon munkálkodásba, melly a' classicus és a' sémi nyelveket és irodalmakat tüzi ki tárggyul, ha részt akar venni az emberi szellem' folytonos megújulásában, mellyet a' classicus tanulmányokból merít, 's azon történelmi és kedélyi sajátságban, melly a' keresztyén nemzeteket jellemzi, 's melly, — hacsak az igazán keresztyén szellem el nem alszik, minél fogva külső fegygyé merevednék — halhatlanokká is teszi. Azonban e' munkálkodásban a' vezérseget mások foglalták el, kik a' múlt századokban többet akartak és tudtak a' szellemi munka' birodalmában tenni: a' mi kötelességünk itt a' vezérek' útmutatása mellett azon lenni, hogy mentől hamarabb és mentől teljesebben az említett források számunkra is nyitva álljanak; mert a' szellem' eszméi abban még a' nap' sugáraitól is különböznek, miszerint ha ezek a' sütköző sokaság által legkevesebbet sem vesztenek éltető melegükből, a' szellem' eszméi a' részvevő sokaság' arányában még erősödnek és hatályosabbá is lesznek.

'S azért — bár nem olly szoros kötelességből is — osztoznunk kell a' nyelvészet' harmadik körét illető munkában, melly az ind-ariai nemzetek' nyelveit és irodalmait tárgyalja. Örvendek, hogy e' testületben, melly szinte láthatlanul működik, van már képesség figyelemmel és részvétellel kísérni az európai tudományosság' képviselőinek munkálkodását e' téren is.

Ám az ural-altaji nyelvészeti körrel, mellynek annyi történelmi homályt kell felderíteni, — 's a' felderítés' egyik faja, ha történelmi bizonyosságra hozatik, hogy felderítés lehetetlen — azon negyedik körével a' nyelvészetnek mi magyarok egészen másképp vagyunk: itt a' vezérséget nekünk kell megragadnunk, ha tudományos működésünk a' legnagyobb szegységet, *tehetlenség feletti szegységet*, nem akar vallani! Valamint a' Kaspi-tenger' mellékei azon kapuk, mellyen Közép- és Éjszaki-Ázsiából Európába jöttek a' nemzetek: azonkép legyen a' magyar tudomány e' tekintetben kapú, mellyen az európai szellem' vizsgálatai Közép-Ázsiába kalauzoltassanak! S miért illet bennünket itt a' kalauzolás?

Minden húzamosabb és nagyobb munka, melly' nemzedékek által tétethetik meg csak, bizonyos egymásutánban foly, mellyet előbb az esetiesség, utóbb talám belátás szabnak ki: mert a' tárgy' kényszerűsége hamar megérezteteti magát.

Schott' értekezésében „Über das Altaische oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht“, mellyet a' berlini academiában 1847-nek tizenegyedhárában olvasott, azon nemzetek, mellyek' nyelveiről itt szó van, így osztályoztatnak. A' finn-tatár nemzetek az *Altaji* hegységen keletkeztek, 's onnan négy fő ágban terjedeztek *Tunguziában*, az *Altaji* és *Kuenlün* hegyek közti fensíkon, *Éjszaki-Ázsiában* 's *Kelet-Éjszaki Európában*; 's e' négy fő ág volna: a' *tunguz*, *mogol*, *töröktatár*. és *csúd* vagy *finn*, melly utóbbihoz a' *magyar nemzet* tartoznék. Ezen ágak' nyelvei között, Schott szerint, különbség van tőkélyre nézve, miszerint alsó fokon állana a' *mandsu* nyelv, testvére a' *tunguz* több életet mutatna; tőkélyesb volna a' *mogol* nyelv; ezt követnék, vagy inkább felülmulnák a' *török-tatár* nyelvek; végre legtőkélyesbök volnának a' *finn* nyelvek, különösen a' szorosan vett *finn* vagy *szuome* és a' *magyar* nyelvek.

A' *Reguly-Alumban*, mellyet mindnyájan ismerünk, akadémiai titkár *Toldy* úr, tagtársunk *Reguly* úr' előadása szerint, hat osztályra teszi az ural-altaji nyelveket. úgymint *mandsu*, *mogol*, *török-tatár*, *szamojéd*, *finn* és *magyar* nyelvekre.

A' kétféle osztályozás, mert az elsőben a' *szamojéd*, továbbá a' *finn* és *magyar* nyelvek nem állanak mint külön osztálytagok, sejteti velünk, hogy még ott sötét vidékek vannak, legalább előttem

setétek : azért inkább is tájékozásul, mint tudományos bizonyosság' eredményeül hoztattak itt elő.

Schott még más oldalról is jellemzi azon nemzeteket. A' *mandsúk* Sinaországban uralkodnak, 's közülök több császár dicsőségre tett szert : de szellemileg ők hódítottak meg. Azonban Keleti-Szibériában szabadabban lehel rokonaik' szelleme, 's a' tungúzok közt dalosok volnának, kik hősmondákat énekelnek.

A' *mogolokat* mint rettentő hódítókat ismeri az ó világ' mind keleti mind nyugati része. Ők szellemi tekintetben sem utolsóak. (*Singisz-khán*¹⁾ híres törvénykönyve, *Jasza*, idegen példány nélkül dolgoztatott ki. De a' *mogolokat* a' tibeti papurságon kívül az országlati kényuralom rontotta; ők szomorú példái most annak, mire képes az önkény a' legerősebb nemzeteket is vinni!

A' *török-tatárok* több nagy hódítót nemzettek mint bár mely más népek. Ott van *Timur*, ott a' *Nagymogolok*, *Hindusztan*' urai, a' *szeldsukok*, az *osman szultánok*! *Baber szultán*, *Hindusztan*' meghódítója, mint *Julius Caesar*, hadjárait írt le. De mind ezen hódítók nem értek költőt, ki nagy tetteiket halhatlan szellemi műben megénekelte volna.

A' negyedik ághoz tartozó nemzetek közül csak a' *magyarok* tűnnek elő mint hadakozók; a' *finnek*, jöllehet a' svéd és orosz seregek' csataiban legnagyobb bátorságot és halálmegvetést tanúsítottak, mint önálló hadakozók nem ismeretesek. Annál erősebb náluk a' képzelem, 's nekik igazán van népköltészetek.

A' *húnok* iránt eddig a' külföldi tudomány' nincs még tisztában. Némellyek őket a' finn-magyar ághoz számítják: mások ezt tagadják, mintán elegendő biztos adatok' hiában e' kérdést eldönteni nem lehetne. Mi tudjuk, hogy honi évkönyveink minden vélemény-ozlás nélkül őket a' magyarok' eleinek tartják, mire bizonyosan történelmi mondák szolgáltattak okot. Azért a' magyar hősmonda már e' tekintetből érdemel lehető nagy figyelmet. Azonkívül szorgalmas történeti buváraink' nyomozásai biztos sikert ígérnek: mert fájdalom eddigi tudomásunk szerint nem lehetnek a' húnok nyelvészeti tanulmányának tárgyai!

Mint hogy nekünk minlátásunk után kell indulnunk, 's mintudásunk szerint itélnünk, ideiglen felhagyunk azzal, hogy mindjárt az egész mezőt akarnók belátni 's át-meg elfoglalni. A' magyar nyelvészeti nyomozás nem indulhat ki másunnan mint hazuról és a' legismeretesebből; munkálkodását történelmi uton is az újkorral kezdje 's úgy menjen hátrafelé, ne megfordítva.

¹⁾ *Bálintfi Balázs* I. Rákóczy György' követe, Brodrol írt levelében 1637. mindig így írja: *tatárkám*. Ő az illetőkkel közlekedvén alkalmasint sem szokatlant sem helytelen nem írt. Lásd: *Rejtelmes levelek I. Rákóczy György' korából*.

'S ezen renddel, melyet egyedül természetesnek találok, úgy hiszem, a' legújabb kornak érdeke is megegyez.

A' német tudósságot a' finn buzgó hazafiak' dolgozatai, melyek által nemzetök' nyelvi és költészeti birtokát megismertették, nagy mértékben tévők figyelmessé. *Rúnók*, mint a' finn nyelvben a' dalok neveztetnek, a' múlt században is fordítottak svédre és németre: de a' finn népköltészet még is csak e' század' első felében jutott általános ismeretre, miben a' *Finn társaság*' (Suomalainen seura) érdeme becslésre méltó. 'S *Lönnrot* Illés kiadta Helsingforsban 1835. a' finn eposzt, melynek dalait nagyobb részint *Kareliában* és *Olonechen* szedte össze. E' gyűjtemény nagy részvétet gerjesztett azon nép és nyelv iránt, mely ilyen dalokat teremtett. Lönnrot így nevezte gyűjteményét: *Kalewala, taikka wanhoja Karjalan runoja*, *Suomen Kansan muinosisia ajoista*, *Kalewala*, vagy *Karjala* (tartomány) régi dalai a' szuome nép' hajdani idejéből.

Grimm Jakab híres német nyelvész ismertette azt meg a' német tudós világgal *Hoefer A.* „Zeitschrift für die Wissenschaft der Sprache“ czímű folyóirata' első füzetében, 1845-ben. — „Hier sprudelt nun, szól Grimm többi közt, wenn irgendwo, lauter Epos in einfacher und desto mächtigerer Darstellung, ein Reichthum unerhörter und wieder mit andern bekannten zusammentreffender Mythen, Bilder und Ausdrücke: ich will besonders hervorheben ein reges inniges Naturgefühl, wie es fast nur in indischen Gedichten angetroffen wird.“

Megvallom, az említett füzetet olvasván, 's finn nyelvtant kissé forgatván, kedvetlenség borúlt belsőmre. *Sajnovics* és *Révai* óta meglehetős sokat beszéltek a' mieink a' magyar, finn és lapp nyelvek' rokonságairól: de annyi sok nyilatkozó 's itélni bátorkodó közt nem volt egyszem, ki tanulás által győződött volna meg arról, mi nyilatkozásának vagy éppen itéletének tárgya vala.

Ujabb időben *Gabelentz*, *Schott*, *Grimm* és más külföldiek minden különös, annál kevesbbé parancsoló érdek nélkül, csupán a' tudományos szellem' sugallatai által ébresztve, már évek óta tanulnak, nyomoznak, sejtének, látnak sőt itélnek: mikor nálunk csak egyetlen ifjú találkozék, inkább ösztönileg hajtvá, mint tudományos szándék következtében előkészítve, ki az annyiak által itélet alá vont, de tanulásra nem méltatott nyelv-vidéket bejárni merészkedett.

Valamint a' finn nyelv iránt ébredt az idegenek' figyelme: úgy honunk' szomorú történetei költöttek azokban a' magyar nyelv iránt érdeket. Nehezen csalatkozom hát, midőn állítom, hogy azon rend, melyben nyelvészeti tanulmányaink induljanak, a' jelen kor' érdekével is megegyez; *édes honi nyelvünk és a' finn nyelv azon tárgy, melly az ural-altaji nyelvek' tanulásában mint első ajánlkozik.*

Egyébiránt nyelvkincsünk' tudományos értelmezése, össze-

gyűjtése, rendezése, minél pedig most alig lehet kegyeletesebb dolgunk, annyira megkívánja a rokon nyelvek tanulását, hogy azt bár semmi európai érdek nem ajánlaná is, mentől előbb szükséges volna nálunk keletbe hozni. Azért nekünk a finn nyelven kívül mindjárt a törököt is kell segédül fogadnunk, mert nyelvünk a finn nyelvekhez tartozván egyik oldalával a török-tatár nyelveket érinti, minél fogva a finn és török-tatár nemzetek közt a magyar mint összefoglaló tűnik elő. S nem kell arra mély buvárlás, hogy meggyőződjünk, miszerint mind addig, míg nyelvtudásaink a finn és török nyelveket nem tanulandják, sem nyelvtani sem szótári könyveink nem fognak a nyelvészeti kíváratoknak megfelelni; meg kell győződnünk, hogy magyar nyelvtudós nem lehet, ki a rokon nyelvekben nem jártas *).

*) Hogy igazán vannak nyelvünkben előforduló esetek, melyek a rokon nyelvek tudása nélkül meg nem fejthetők, in egy példa. A Tatrosi másolatban Márk evangelista 15. és Lukács evang. 23. fejezetében *késa*, *késás*, *késaság* szók találatnak, a Vulgata *seditio*. *seditionis* szavainak értelmezésére. A *Magyar Nyelvmélekek* III. kötete 315 lapján magyarázatul mondatik: „Szelepcsényi György 1642. januar. 30. tudósításában a törökökhöz viselt követségéről olvasom: Meminisse me vidisse prope Constantinopolim *Kissegias*, sive *praedones* turcas, — mi a török nyelvben szóról szóra: *Beutelschneidert* jelent, így a *késa* csakugyan a *kés* származéka leszen, s eredeti értelme: *ragdalkozás*.“ — Elsietett magyarázás! A *kés* szó az említett Codexben *kes*nek íratik, mint a magyarázó tudta, *késa* pedig és származékai ékezett *é*-vel fordulnak elő, melly a Codexben igen gyakran *i* helyett áll. Továbbá, *kés*-nek származékai az illető nyelvek általános törvényénél fogva nem *a*, hanem *e* hangzóval képeztetnének: ellenben a magyarázandó szókban a képzők *a* betűsök; elég ok a kétértelműsre, hogy tán a *kes* vagy *kés* szó nem gyökér szava a *késa*, *késás*, *késaság* szóknak.

Törökben *kesz*- gyökérszó tesz vágni, s ez bizonyosan igeszava a magyar *kes* v. *kés* névszónak. De a török *kesz* is *vékony* hangú mint a magyar *kés*; tehát minden származékai *e*, *ö* vagy *ü* hangzóval lesznek. Továbbá *kesz*, vágni, ígének névszava *keszdsi* vágó, nem *kiszdsi*, mit Szelepcsényi füle hallhatott. De *kiszah* tesz törökül erszényt, zacskót, *kiszdsi*, vagy az *élif* betű *he* betűre változván, *kiszdsi* tesz erszényárust. Már ha a magyar régi szó *zsiványt* akar jelenteni, akkor az a török *kiszah* szóval egyez. De én azt tartom inkább *gyilkost*, *lábadót* jelent, mit úgy az eredeti görög, mint a Vulgata és a többi magyar fordítások fejeznek ki, miért is hajlandó vagyok még nyílt kérdésnek hagyni az illető

De nem csak nyelvünk tudományos mivelődése kívánja meg a' finn és török nyelvek' tudását, hanem a' nemzetünk' őskora felett sűrűdő homály is csak így oszlathatatik el, ha a' rokon nyelvek' és — a' mennyiben vannak — azok' irodalmi segítségével fonalat szerzünk, melyen hátra felé menve, a' byzantinus és arab írók' tanúságait megérthessük és méltathassuk.

'S midőn azt tesszük, nem lebbentjük-e fel a' fátyolt, mely az emberiség' történeteinek azon részét rejti el, hol, mint mondtuk, annyi sok történelmi szál fut egy csomóba össze? 'S tehetjük-e azt a' nélkül, hogy utat készítsünk a' külföldi tudósságnak is oda, hová mintegy rajtunk keresztül mehessen csak? A' mit saját nemzeti létünk mint szent kötelességet szab előnkbe, azt az európai tudomány némileg szívességtől várja; csak ez egy alkalmunk van magunkat neki, az európai tudománynak, szükségessé tenni: ne késsünk az alkalmat megragadni!

Azonban a' munka sok főt és kezet vesz igénybe, azért nekem is juthat benne rész, melyre alkalmas lehetek. 'S a' tisztelt osztály' figyelmét ezennel több rendbeli előadásra kérem ki magamnak. Most a' finn népek' hajdani költözéséről, hitéről és költészetéről kívánok csak röviden olvasni, hogy ezzel is a' roppant nagy térnek egy kis tartományára mintegy rálépjünk; azután egyszer a' *nyelvi hasonlítás' elveiről* 's utóbb a' *magyar- finn és török nyelvek' műveléséről*, ha mindjárt hosszabban is, legyen szabad értekezni. *Reguly* barátom, kinek szívessége és útmutatása nélkül nem volnék képes az említett tárgyakba kezdeni, sokkal inkább és nagyobbakkal van elfoglalva, mint hogy arra érjen, mit én, és minden másunk, ki dolgozni szeret, végezhetünk. A' munka olly nagy, hogy csak lehető sok osztozkodó által vitethetik sikerrel véghez.

Mit a' finnekről akarok olvasni, azt *Kainonen' finn történetéből* vettem és fordítottam, az pedig *Lönnrot*-tól származik. Mert Kainonen az előszóban (esipuhet *) értesíti az olvasót, hogy Lönnrot *Mehiläinen* **) nevű havi folyóiratában kívánt ilyen történetet adni, de sok egyébvel el levén foglalva, őt kérte meg reá, neki segítséget is adván. E' szerint az, mit itt olvasni fogok, Lönnrot' tollából került legnagyobb részint. Az említett könyv 1840-ben nyomtatott Helsingforsban ezen cím alatt: Suomen historia, koetteeksi kerrottu lyhykäisesssä järjestyksesssä (Szuome ország' historiája, kísérletül előadva rövid szerkezetben). „Itt adatik, így kezdi az előszó, a' Szuome' szeretett lakosainak az első kísérlet, mely saját nyelv-

szók' magyarázatát, bizonyos levén, hogy *kés*, *kesz* szókkal nem rokonok, 's hogy a' *kiszah* szó gyilkost és lázadót nem jelent.

*) *Esi* = elő, *pukun* = fuvok és beszélek; *puhet* = beszéd.

**) *Mesi* és *mehi* = méz; *mehiläinen* = méh.

vökön honunk' régi történeteit kissé hosszabb rendben előadja.“ A' czímlapon pedig áll e' gyönyörű finn példabeszéd, melyet mutatványul érdemes közölni:

Jumalalla omnen ohjat,
luojalla lykyn awaimet,
waan ei kateen kainalossa,
pahansuowan sormen päässä.

Istennél a' szerencse' fékei,
teremtőnél a' sors' kulsai:
nem az irigynek hóna alatt,
nem rosszszívűnek ujja' hegyén.

E' fordításom által részint a' finn népekről némi tudósítást származtatok ide, mely mint finn forrásból eredő, kettős érdekkal bírhat előttünk, részint a' finn írók' nézetét közös ősi világunkról, de kivált azok' egyediségét, bár nagyon kis példában mutatom be. A' hallgató emlékezzék, hogy Finnországba tételik által, 's hogy a' „mi“ szó finnekre vonatkozik.

A. A' finnek' eredete, lakhelyei és költözése éjszak felé.

„Közép- és Keleti-Ázsiából sok nemzet indult és költözött nyugat felé. Utjokban, mint az eset magával hozta, elhimlének: de még évezredek múlva is mutatják nyomait a' közös eredetnek. Ázsiának ilyen őslakói gyanánt említettnek a' *húnok*, *avarok*, *magyarok*, *törökök*, más nemzetekkel együtt; köztök a' *szuome* (finn) népek is, melyek kétségen kívül a' magyarok' rokonai.

Az tudva van, hogy a' *finn* népek' ősei, sok évszázaddal megváltónk' születése előtt az Ural' hegyétől keletre laktak, mely Európa és Ázsia közt hosszában elnyúlik, egyiket a' másiktól elválasztván. A' mostani *Szuome* vagy Finnországtól, kelet-déli irányban, sok száz mérföldnyire, Ázsia' nyugati vidékein, az *Ural* és *Himalaja* hegységek közt, az *Ob* és *Szír* folyamok' eredetei körül és mentőkben, ott valának széles lakhelyei a' *hún* nevű népeknek, melyek' utódjai, és rokonai a' későbbi korok' *húnjai*, *magyarjai*, és *szuomei*, ¹⁾ vagy *finnei*.

Megváltónk' születése után a' *szuomalain*-ok vagy finnek külön indultak meg 's mozdultak éjszak felé, más népek által szorítva. Él-

¹⁾ A' finn nyelv *lainen*, *läinen* képző által származtat szokat, melyek országra 'stb-re vonatkozót vagy tartozót jelentenek. Így *Szuome* annyi mint Finnország, *Szuomalainen* annyi mint finn (lakos, nyelv 'stb); *Szuomalainen kielä* finn nyelv, mintegy: *Szuomalain nyele*. *Karja* jelent marhát; *Karjala* annyi mint marhát tápláló ország; innen *Karjalainen*=lakosa, nyelve 'stb Karjalaországnak, melyet az idegenek *Kareliának* neveztek. Ha itt ott finn végzetű szót, különösen ország- és népnevet, használunk, nézze el az olvasó.

tek az után egy ideig az Ural hegység' keleti oldalain, a' *Volga* és *Káma* folyók' mentében. Onnan ismét kimozdultak nyugat és éjszak felé, míg a' negyedik század' végével megváltónk' születése után mostani földjökre látszanak érkezni.

Hogy ki lakott itt a' szuomalainok' jötte előtt, arról még nincs biztos tudásunk: jöllehet felőle már régen sokat vitatkoztak. Annyi bizonyos, hogy a' *Szuome-* vagy *Finnország'* partjain éltek emberek, kiket *jútoknak* ¹⁾ neveztek: de az nem tudatik még, milly nép voltak a' jútok. Többnyire a' finn nép' rokonainak vélik: azonban e' vélemény ellen a' régi tudósításokban több körülmény találtatik, melyekből inkább lehet következtetni, hogy a' jútok rokonai voltak azon népnek, melly a' tengeren túl nyugat felé lakott. A' finn regékből is kitetszik, hogy voltak itt emberek a' szuomalain-ok előtt, kikkel ezek ellenségeskedésben éltek. Talám *hiszi*, *ruorenwäki*, *jutasz* és más nevek voltak ²⁾. Azon helynevekből is, melyek az országban szerte találtatnak, mint *Hiden wesi* (Hiszi vize), *Hiden kangas* (Hiszi dombja), s hasonlókból következtetik, hogy eme' helyeken *Hiszi nép* lakott.

De úgy látszik, a' finnek' idejötte előtt az ország többnyire miveletlen vala, kivéven a' tenger' partjait, melyeken emberek laktak. Mert ha az ország' belső részein találtattak volna lakosok, hihető, nem engedték volna háború nélkül által lakhelyeiket a' finneknek: de olly háborúnak sem népünk' regéiben, sem más tudósításban legkisebb híre sincs. Sőt tudomás szerint, azután is sokáig volt még állandó lakosok nélkül az ország' belseje, kivéven hogy itt-ott halászok és vadászok' kunyhói találtattak.

Éjszakra való költözések alatt, mert folytonosan nem mentek, a' szuomalain-ok ideiglen Orosz- és Poroszországokban is laktak. Ezen ott rövidebb hosszabb ideigleni laktokról még találtatnak nyomok szerte a' *Kaspi-tengertől* a' *Jeges-tengerig*.

Már az ősidőben, úgy látszik, két népközségre váltak, *lappalain-ok* és *szuomalain-ok'* (lappok és finnek) községére, kik között mostanában nyelv, szokás és élet' tekintetében nagy különbség van. A' szuomalainok vagy finnek szorosabb jelentésben ismét két csapatra oszlottak, *hämäläin-ek* és *karjalainok'* (tavasziak és kareliak) csapatjára. Az elsőek nyugat felé, az utolsók kelet felé tartottak és éltek.

Idő' jártával éjszak felé nyomultokban a' *lappok* mindig megelőzték a' *finneket*, kik amazokat követve terjengének nyugatra és keletre, hol nekik az Ural hegység tett gátat. Ekkép a' *hämäläin-ek*

¹⁾ A' *finnek* a' dánokat híjják most *jútoknak*.

²⁾ Ezen nevek most mind *káromló* szavak. *Hiszi* tesz ördögöt, vad állatot; *hito* vagy *hitola* annyi, mint ördög' lakása. pokol; *Wuoren wäki* annyi mint hegy' népe, *Hiszi'* népe: innen „*mene hitolaan*“ annyi, mint: menj pokolba; „*mene wuoreen*“ annyi, mint: menj az ördög' hegyére. *Jutasz* gonosz embert jelent; esetiesen *zsídot* is tesz.

(*Hämet* tartományról, melyet a' svédek *Tavasztlandnak* hínak) a' Szuome, vagy Finn-tenger' keleti tartományain, az úgynevezett *Livó* és *Viró* földön (melyet a' svédek Lifland és Esztlandnak neveznek); továbbá ugyan azon tengernek éjszaki oldalán, egész a' *Botniai*-tengerig telepedtek. Nagyobb kiterjedésben laktak, mint most a' *Hämet* tartomány terjed. — Kelet felől, mint már mondatott, a karjalainok foglaltak földet a' *Dvina* folyóig és *Jeges-tengerig*. Onnan azután majdnem egész szélőkben nyugat felé fordultak, úgy hogy a' *Néra* folyóhoz és a' *Finn-tengerhez* éjszakra estek, ez által a' *virólainok* (esztiak) a' *hämäläinektől* elválasztván. Sőt egy részök még feljebb nyúlt, *Kainun* tartományig és a' lapp partokig. Így lehet tehát csak megérteni, hogy a' *hämäläinek* éjszokról és keletről szorultak a' karjalainok közé.

Ezen két nagyobb népcsapaton kívül, melyek Finnországban és annak szélein letelepedtek, Oroszországban más kisebb népközségek is eredtek a' szuomalainoktól. Illyenek az *inkeriläinek* és *iszoriläinek* *Inkeri* földön (Ingermanland), a' *viroläinek* és *livöläinek* (esztiak és liflandiak) a' *Viró* és *Livó* földön; a' *permiek* és *szürjenek* Permiában; *cseremiszek*, *csuasazok*, *mordvinok* a' Volga' mellékein; a' *rogulok* az Uralhegység' mind két oldalain; a' *rotyákok*, *osztjákok* Sziberiában 'stb.

Mind ezen finn népségek közt a' *permiek* híresedtek leginkább el. A' *Dvina*' mentében, a' Volga és Káma folyók' eredetétől a' Fehértengerig lakván, déli határos népekkel kereskedést űztek, 's ez által meggazdagodtak. Indiából és egyéb ázsiai földekről, mint most is lehet látni, a' nagy kereskedelmi út a' Káspi-tenger' partjaitól Bolgár városokba a' Volga' mentében, onnan *Perm* tartományon keresztül a' tengerig ment, hol skandinaviai hajók várták az árukat. Ezen kereskedés nemcsak meggazdagítá, hanem csinosítá is a' permieket az akkori időnek minden más finn népei felett. 'S a' permiek életének és kincseinek nagy híre volt nem csak éjszakon, hanem a' görögök közt Konstantinápolyban, sőt Arábiában és Perzsiában is.

A' finnek, mint már mondatott, *Szuomeországra* jöttek után két csapatra, *hämäläinekre* és *karjalainokra* oszoltak, kiknek nyelvök' járásában világos a' különbség, jóllehet nem olyan, hogy egymást könnyen ne érthetnék. A' *hämäläinek*' nyelve ismét, minden finn nyelvjárások közül, legtöbbet hasonlít a' *virólainok*' nyelvéhez. Ezek svédül (mint többször mondatott) *eszteknek*, valamint a' *hämäläinek* most is néha *tavasztneknek*, sok régi könyvben *tav-eszteknek* nevezetnek. *Tav* szó az iszlandi nyelvben mocsáros, vizes földet jelent, *häm* szó (honnan *Hämet*, *hämeen* tartomány-név) a' viró nyelvben is azt teszi. Legelőbb azon tavasziak, kik *Abo* (finnül *Turku*, *turun* = vásár) körül laktak, neveztettek *szuomalainoknak*: mint-hogy pedig Abóból indult meg a' tartományoknak országosítása, e' név lassanként az egész országra terjesztetett ki.

A' *karjalainok* éjszokról és keletről határolják a' *hämäläineket*. A' két népcsapat közt a' föld sokáig maradt műveletlenül, vagy csak költözködő *lappok* birták. Utóbb ezek vagy kiszorítottak, vagy a' finnekkel elegyedtek össze. Az éjszaki karjalainok *Kainu* (Cajana) helységtől *kainalainok* néven ismeretesek. Az nevezetes, hogy az Oroszország éjszaki vidékein lakó *karjalainok* nem értik a' *szuome* szót, 's hogy a' finneket nem hívják *szuomalainoknak*, hanem *svédeknek* (ruotsalainoknak). De magokat karjalainok' nevén hívják, néha dísznévvel *kalerainoknak* is."

Félbe szakasztjuk itt *Kainonent* kis körültekinvés végett.

A' nyugat-éjszaki finnek volnának szélesebb jelentésben a' *lappok*, és a' *finnek*. Ez utóbbiak neveztetnek most mind *szuomalainoknak*, 's állanak két csapathól: *hämäläin* és *karjalainokból*.

A' *hämäläinek* elszakadt testvérei (nekünk) a' Finn-tengeren innen lakó *rirolainok* vagy *esztiek*. Ezek' nyelve a' revali és dorpai nyelvjárásokban divatozik leginkább.

A' karjalainok éjszakon *kainulainok*, keleten (t. i. Finnország-hoz) csak *karjalainok* néven neveztetnek.

A' lappok hívják magokat *samalet*, vagy *szabmalet* névvel, 's földjöket *Szame*, vagy *Szabménak*. A' *Szame* és *Szuome* szavak atyafisága szembe tűnik. A' finn megveti a' lappot, úgy látszik, hajdan félt is tőle, mert *büvésznek* nevezi, *lappi* bűvészt jelentvén finnül, p. o. *on koko lappi* = ő egész bűbajos mester. A' *szuome* szóból lett *szuomalain* (finnül *suomalainen*, többesben *suomalaiset*); a' *szabme* vagy *szame* szóból lett *samalet*; világos az atyafiság.

De mit tesz a' *Suome* szó? *Suo* mocsárt jelent, mint törökül szű, vagy szűj = víz. Feltetsző, hogy már *Tacitus* (de *Germania*, cap. 46.) *fenn* népet tud nevezni, mellyről így ír: „*Fennis* mira feritas, foeda paupertas: non arma, non equi, non penates; victui herba, vestitui pelles, cubile humus; sola in sagittis spes“ 'stb, 's mint költő végzi: „sed beatus arbitrantur, quam ingemere agris, inlaborare domibus, suas alienasque fortunas spe meliorem versare: securi adversus homines, securi adversus deos rem difficillimam assecuti sunt, ut illis ne voto quidem opus esset.“ — *Fen* az angol 's hihető más germán nyelvben is mocsárt jelent. Láttuk, hogy a' svédek *esztieknek* (keleti lakosok) neveztek a' tengeren túl, nekik egyszersmind *kelet* felé, lakókat. A' finnek' egy része tehát nekik *esztiek*; de más része *tarasztiak* (tavesztiek, mocsárokon lakó keletiek). A' *tavasztiak* hívják magokat *hämäläineknek*; *häm* szó tenne az *eszt* nyelvben mocsárt; *tav* szó tenne meg az izlandi, tehát régi skandináv, nyelvben mocsárt (melly *tar* szó meglepőleg egyez meg a magyar *tó*, *tara* szóval): tehát *fen*, *häm*, *tav* szók mind azt mutatnák, hogy a' lako-

sok, kikről szó van, tavas, vagy mocsáros földjokről kapták sőt adták is magoknak a' nevet. 'S e' véleményben vannak legtöbben.

A' finn nyelvből okoskodva, úgy látszik, mintha *suo* = mocsár szótól nem származnék vagy származhatnék *Suome* szó. Mert *ma*, *me* képző nem járul névszóhoz, hanem igeszóhoz. Innen *suon* (szánni, odaszánni, nem irigyleni, kívánni) szóból lesz *suoma*, mely kívánatost jelent: de soha nem *suo* szóból. Innen, azt hiszem, a' *Suome* szó, mellyel a' nyugati finnek országukat nevezték, történetesen hasonlítván *Suo* szóhoz, szolgáltatott alkalmat az említett nevek alkotására. Egyébiránt Tacitus' „fenni“ szava eredhetett szintűgy a' *fen* = mocsár, mint *vönn*, *ronn* (Wonne) szótól, miután a' finn költészetben a' hősök' hazája *Vänölä* (Kéjország) szóval is neveztetik, *räinö* annyit jelentvén, mint *kéj*.

Hogy más nemzetek' neveinél is hasonló ellenzetekre jut a' szószármaztatás, mutatja a' *slav* szó, mellyet (ha jól írom) *slawa* = gloria, és *sklav* = rabszolga, eredetre vihetni. Pedig a' byzantinusoknál *σκληροι* gyakran fordul elő; nálunk is mindig *Sclaronia* volt Tótország.

E' félbeszakadás után, mellynek egyedüli célja, óvatosságra inteni a' szószármaztatókat, visszatérünk *Kainonen'* előadásához.

B. A' finnek' hajdani hitéről és költészetéről.

„A' finnek' pogány hite és istentisztelete főleg *Permiában* ért teljesebb külalakot. Nem tudunk semmit más finn népnél találtatott *bálványról*, mint volt *Permiában*. A' *Drina* folyó' egyik éjszaki szigetében a' *Jumala'* (isten) képének külön szentelt helye volt, 's körülte magas kerítés, mellyet éjjel nappal őriztek. Az elhaltak' kincseiből fél, harmad vagy kisebb rész oda vitetett, 's nagy veremben tétetett le. Szerencsésen befejezett utazás, 's hihetőleg más szerencsés esetek után is szinte hordtak ajándékot *Jumalának*. Messzibb lakó finnek is, úgy tartják, néha néha meglátogatták eme' nagy szentséget, 's egyúttal kereskedést gyakorlottak a' permiekkal, mi ezek' hatalmát szinte szaporítá. Volt is mindig ezen *Jumala* szentség a' skandináviai tengerkalózok' eszében, kik ennek megrablásából hírt nevet 's azon felül még kincseket is vártak.

Általában pedig a' finneknek már a' legrégibb időben volt ismeretök egy legfelsőbb lényről, mellyet ők tiszteltek, 's *Jumalának* nevezték. Ez a' felhők felett lakott, 's nem alázza le magát a' földi dolgok' igazgatására, mellyek' gondját külön, őalatta levő, lények által viseltette. Csak igen nyomos esetben nyúlt maga az igazgatóshoz. Mivel pedig azon alsóbb igazgatók, mellyek földben, vízben, levegőben 'stb laktak, szintén közönségesen *Jumalat* (többsé a' *jumala* szónak) voltak: azért a' felső istent *Fő-jumala*, *Menyneyi jumala* néven különböztették meg. 'S mert őt a' többieknél öre-

gebbnek vénebbnek is tarták, azért hitták *Ukko*-nak ¹⁾, *Isä*-nek ²⁾, *Taata*-nak (atyának). Felhőkből küldé vagy teremté a' szelet, esőt, villámot hol javára, hol kárára az embereknek. Tőle kértek jó termést 's azért a' tavaszi vetés után az ő csészéjéből (ukon malja) ittak, mitől jó sikert reménylettek. A' tengeren járók jó időt, a' vadászok meg azt kérték tőle, hogy arany buzogányával felverje a' vadakat 's hajtsa elejökbe. Néha könnyörögtek neki, hogy a' rosz-akarókat, bűvészeket, irigyeket 'stb., nyilaival (jumalan nuoli, isten nyilai) ejtse el. 'S valamikor csak imádkoztak kisebb istenekhez, az *Ukkot* sem mellőzték el, mert nála volt mindenben a' fő hatalom.

A' kisebb istenek külön külön igazgatással bírtak. *Ahti* víznek atyja, *Wellamo* víznek anyja (weden isäntä, weden emäntä): *Tapió* erdők' királya; *Mirittä*, és *Hongatar* erdőnek anyja; *Tellerwo* Tapiónak leánya; *Maanhaltia*t (földistenei) *Noronneiti* (csermely' lányai) és *Köyry* a' marhának és természetnek viselték gondját; *Lempi* a' házassági szerencsének istene; azután *Kuutarok* ³⁾, *Päiwälä*rek, *Otawatarok*, és más *Tähdetä*rek (a' hold, nap, gönczöl és más csillagok' lányai); *Tuuletat*ok, *Ilmatat*ok, *Etelätä*rek, *Luonnotat*ok, *Kukatarok*, *Runotarok*, *Kanteletat*ok (szél, levegő, dél, természet, virág, dal, lant vagy hárfa leányai) 's más hasonló, kiknek foglalkozását többnyire a' név jelenti. Általában nem volt semmi nagy vagy kis dolog a' világon, mellynek a' régi finnek' hite szerint saját gondviselője közel ne volt volna.

Szükség is volt illy közellevő örökre, mert gonosz lények is találtattak, mellyek részéről szüntelen lehetett kártól és veszedelemtől tartani. Illyen volt kivált *Lempo* és *Piru*, kik helyett utóbb *Hiszi* és *Jutasz* lettek talám nevei a' gonoszoknak. *Perkele*, úgy látszik, csak névváltozása *Pirunak*; *Perkele* „ördög“ jelentésben fogadtatott be az új hitbe mint Jumala „isten“ jelentésben.

De Jumala névvel tiszteltettek gyakran elődeinknél *Väinämöinen*, *Ilmarinen* 's mások, kik, úgy látszik, eleinte közönséges emberek voltak, 's utóbb, vagy tudományuk vagy egyéb erényök miatt hasonlítottak istenekhez.

Väinämöinen szerencsés volt ütközetben, hatalmas sok tudományban, 's úgy látszik, a' finneknek alkotmányt vagy törvényeket szerzett. Ő találta fel a' lantot (kantelet), mellyen úgy zenélt, hogy

¹⁾ *Ukko*, ukon tesz öreget, és férjet; azután mintegy istenatyát. Ma is: *ukko pavalaa* = mennydörög, az öreg dörög. *Akka*, akan = öreg asszony, feleség. Nyelvünkben *üköm*, *üköd* Párizspái szerint *proavia*; *üködnek üki* atavias 'stb., csak a' nőnemre maradt meg.

²⁾ *Isä* annyi mint atya, mellynek *äiti* = anya felel meg. A' híres halotti beszédben: „terumteve eleve miv isemcut adamut.“ *Isä* = *ise*.

³⁾ Ezen következő szók eredtek töszöböl, mint *kuu* = hó, hold, *mensis* és *luna* értelmében, és *tar* képzöböl, melly leányt jelent; tehát *kuutar* = hold leánya. — *Luonnotar* természet' lánya volt szinte három, mint a parkák. innen „kolme luonnotarta“ = három természet' leánya.

minden, a' mi erdön, légben vagy vízben élt, őt hallgatni ment; a' levegőnek leányai, az erdőnek és víznek anyjai örvendő hallgatták az új lant' kedvességét. Väinämöinen is a' zenén annyira megindult, hogy zenélés közben bogynál öregebb könnycseppek gördültek szemeiből. — A' runókban általában *deréknak* és *vénnek* (wakaa ja wanha) hivatik.

Ilmarinen híres lett kovács tudományáról, mellyben hozzá fogható nem volt senki. Ő volt az, ki a' finneket a' vassal bánni 's azt kovácsolni tanítá. Väinämöinen-nek sokszor nagy segítségére volt ütközetben, útban és egyebütt.

A' világ' teremtetését illetőleg, több régi runóban regélik, hogy a' világ *tojásból* lett; még pedig a' heja' felső részéből lett az ég, alsó részéből a' föld, székeből a' nap, fehéréből a' hold, 's többi derebeiből a' csillagok. E' tojás alatt elődeink talám azon idomtalan őanyagot képzeltek magoknak, mellyből isten a' világot teremté, 's mellyet a' szentírás *űrességnek* nevez. De azt hitték, hogy a' föld legrégibb, hogy utána a' tűz lett, a' *vas* pedig még a' tűz után következett. Kezdetben a' föld vízzel volt borítva, mellyből domb emelkedett száraz földnek, 's ezen nőtt fává az első fűz. — A' runók nagy tüzet is emlegetnek, mellyben az egész föld égni fog, kivéve a' legmagasabb hegyek' csucsait. Az első tűz az égből jött; az első emberek öntermetteknek mondatnak, a' nélkül hogy bővebb tudósítás adatnék előtünésökről. Azonkívül legtöbb dolgok' eredetét beszélék el a' runók, bár, hihető, nem úgy többé mint első tudomás szerint költetett.

A' jövőendő életéről is volt az első finneknak homályos ismeretök. *Tuonela*, vagy *Maanala* volt azon helynek neve, hová az elhunytak jutnak. Ez *Tuoni* folyón túl vala, mellyen áteveztek a' holtak. *Tuoni*, vagy *Maanalainen* ¹⁾ igazgata azon helyen, 's körüljárva gyűjté a' halottakat. Ki ezen útjában vele nem találkozott, azt nehezen vette fel többé. — Midőn Väinämöinen egyszer maga fejétől indult Maanalába, Tuoni szorosan kikérdezte az okot, mellyért jönné. 'S megtudván azt, vas hálót eresztett a' folyóba, nehogy Väinämöinen uszás közben visszafordulna: mert kit Tuoni egyszer bebocsát, nem szívesen eresztí vissza. — Egyebiránt az életet Tuonelában közel olyyannak hitték, millyen volt az itteni, ámbár minden tekintetben könnyebbnek. De büntetést vagy jutalmat nem igen képzeltek ott egyebet, mint hogy a' roszak ott még rosszabbul, a' jók pedig jobban fognak élni, bár együtt mindnyájan. Mert a' két külön névből, Tuonela és Maanala, nem lehet világosan következtetni, hogy az elhunytak' számára két külön lakhely volt.

De Maanalától és Tuonelától különbözött *Kalmiszto*, mellyben

¹⁾ Maa-föld, *Maanala* = alvilág, inkább föld' alja; *maanalainen* földalatti; mint pää = fej, pääalainen = fejalj, párna.

külön igazgató *Kalma* (halotti szag, holttetemek) a tetemeket tartja gondja alatt. Mert midőn halálozásban a testtől elvált a lélek, ez magában, vagy valami új testféle öltözetben indult Tuonelába, nem előbbi testével, mely is Kalmának adatott által.

Ezen rövid előadásból a hajdani hit fő tárgyairól látni lehet, hogy a' finnek már akkor is vallottak valami fő istent, ki más alsóbb igazgatók által viseltette gondját a' világnak. De azt is képzeltek, hogy ember hatliat reájok ezen alsóbb istenekre, kiket azért néha áldozattal és fogadással, néha kemény szavakkal és fenyegetéssel igyekeztek meghajtani.

A' régi finnek hitéről és más életviszonyairól ismeretet a' *finn runókból* merítünk, mellyek időkig megmaradtak. Ezen runókat most is éneklék, kivált karjalainok-lakta helyeken. Van pedig három féle runó: *regélő runó* (tarina-runó), *bűvésrunó* (loihitu-runó), és *dal* (laulu). Mindenikből, de kivált a' regélő és bűvész runókból méríthetni annyi mennyi tudást a' hajdani életről. A' runók eredete idejét szorosan nem határozhatjuk meg, hanem hihető: némelylek közülök ezer évnél régiebbek, s legnagyobb részök támadt még, mielőtt a' keresztyén hit az országban elterjedt. Az is kitetszik belőlök, hogy midőn a' runók keletkeztek, a' karjalainok már elváltak vala a' hámáláinektől, de még szűkebb helyen laktak mint azután vagy jelenben. Mert ha ezen runók a' finnek két csapatra oszlása előtt támadtak volna, Väinämöinen, Ilmarinen s a' többiek, kikről azokban emlegetés van, más finneknél is tudott nevek volnának: ha pedig azután támadtak volna, mikor a' karjalainok már jelen terjedésben laktak, úgy köztök az egyes runók nem volnának egyetemesen ismereselek.

Kainonen' előadásához még következőket ragasztunk:

A' regék, mellyeket *Lönnrot* Kalewala czím alatt kiadott, mint hallottuk, a' karjalainoknál énekelteknek; arra is emlékezünk, hogy ezek magokat *kalerainok*nak nevezik.

Kalewa tesz óriást; azon hősök vagy fölistenek, kiket a' runók énekelnek, *Kalewa fiai* (Kalewan pojat). *Kalewa* szó többször előfordúl a' finn nyelvben: *kalewan-tulet* = kalewa' tüzei, vagy *kalewan walkiat* = kalewan' világlásai, annyit tesz mint őszi villámlás. *Kalewan miekka* = kalewan' kardja, annyi mint Orion' öve, egy csillagzat. *Kalewala* óriások hazája, vagy Finnország.

Grimm Jakab kissé belebocsátkozik a' regék' személyinek magyarázásába. Szerinte a' finn óriások nemesebben tűnnek elő, mint a' német éjszaki hitregék' óriásai. kik az istenek' ellenei: holott a' finn óriások isten' fiai, s a' lappok' ellenei. Őket leginkább üldözi *Louhi* hatalmas nő. *Louhi* név két szóból származhatik, vagy *louhet* névszóból, melly kövekkel borított mezőt jelent, vagy *louhin* ige-

szóból, mely *hasitani*-t tesz. *Louhi* tehát a' kösziklás éjszaki földnek, a' lappok' földének, istenasszonya. Ennélfogva *Louhi* a' lappok' érdekét, *Väinämöinen* és társai, kik *Kalewa'* fiai, 's azért *Kalewala'* lakosai, a' finnek' érdekeit képviselik.

Väinämöinen, Grimm szerint, mintegy azon személy, mely a' helléneknél *ἔπος*, a' régi németeknél *Wunse*, a' hinduknál *Káma*. Szuome vagy Finnország *Väinölänek* is neveztetik. *Väinämöinen* nem ifjú, hanem bölcs, azért *wakaa ja wanha*, derék és öreg, ki magáról mondhatja, hogy a' világt teremtésénél

„voltam én harmad magammal,“
olinma miessä kolmentena.

Ilmarinen (ilma = levegő, lég) a' légnek istene, ki mindig *seppo* kovács. Megkérdeztetvén, hol tanulta művészetét, úgy felel:

„Soká néztem a' teremő' száját (képét)
Szakállát jeles Jumalának.“
Kauhan katsoin luoja suuhun,
Partahan jalon Jumalan.

Lemmikäinen harmadik fő személy a' regékben, neveztetik *kauka-mieli*, messze elméjűnek, messzire gondolkodónak. Ő mindig mosolygó, vig fiú, „lieto poika.“ Ha *Väinämöinen* a' föld' istene, úgy *Ilmarinen* a' levegőé, és *Lemmikäinen* a' tengeré.

De a' *kovács* szó még többre nyújt alkalmat; mit azonban nem azért hozok fel, mintha a' történelmi összeköttetés már bizonyos volna, hanem csak figyelmeztetésül.

Seppo vagy *seppä* ¹⁾ kovácsot 's azután egy szóval művészt jelent; így *runo-seppä* = verselő, verset csináló. A' vas nagy szerepet játszik az emberiség' történeteiben, a' kovácsolás azért nagy művészet; azt minden monda, különösen a' finn regék is, világosan elötünteti.

Istenről is mondja egy finn példabeszéd, melyet *Gottlund* Otawájának első kötetében levő „Suomalaisia sananlaskuja ja vertauspuheita“ = szuomalain szövejtések (példabeszédek) és hasonlító mondatokból jegyzek ide:

„Ei ole seppée selwempätä
taitawampoo takojata,
Kuin on taivahan takoja,
Kaiken luonnon kalkuttaja.“
Nincs művész ügyesebb,
nincs tudósabb kovács,
mint a' mennynek kovácsa
minden lény' kalapácsolója.

A' kovácsolás olly becsben állott, hogy isten' teremő működését is kovácsolásnak nevezték.

¹⁾ A' finn nyelvben nincs s mássalhangzó, hanem csak sz; azért ott minden s úgy ejtessék mint a' magyar nyelvben az sz.

Ujabb vizsgálatok mind az Ural- mind az Altaji hegyekben régi bánya-művekre találnak, melyeket a' mai lakosok emlékezetében maradt mondák szerint, hajdan *csudok* műveltek. Valljon, a' nélkül hogy itt néprajzi fogalmat akarnánk meghatározni — valljon a' *Finnnek*, kiket az orosz népek nyugaton is *csudoknak* neveznek, találtak-e fel Közép-Ázsiában és Keleti-Europában a' bányászatot, különösen a' vassal való bánást?

Herodotusz' idejében a' Fekete-tenger' északkeleti mellékein lakó hellének Ázsiának belső tartományaiból vették az aranyat, melyben az Altaji hegyek a' legújabb fölfedezések szerint nagyon bővölködnek, — 's ott vannak régi bányaművek. Herodotusz, IV. könyvében hosszan értekezvén a' sküthákról, annak 13-dik és követk. fejezeteiben bizonyos *Ariszteesz*ről beszél, ki az *iszedónok*nál (kelet felé lakó skütha népnél) volt, kiken túl az *arimaszpok*, félszemű emberek, 's még azokon túl az *aranyörző grif* madarak laknak. Ezen Ariszteesz, a' miket az iszedónoknál hallott, versekbe foglalta; de ő nemcsak beszélt csudálatosokról, hanem maga is csudálatos volt. „Elmondom, így beszél Herodotusz, mit róla Prokonnézusban és Küzikonban hallottam. Ariszteesz nem vala senkinél alább a' városban. Egy nap bemenvén egy kalló műhelybe Prokonnézusban, ott hirtelen meghalt. A' kallós bezárván műhelyét, azt jelenteni ment a' holt' rokonainak. Elterjedvén már híre a' városban, hogy Ariszteesz meghalt, íme találkozték küzikoni ember, ki annak ellenemondott, mert ép akkor érkezvén Artakia városból, azt állítgatá, hogy útjában Ariszteesszszel találkozott, ki Küzikonba ment, 's hogy vele beszélgetett is; 's azt ő erősen vítatá, hogy így volna. De a' rokonok, minden szükségést magokkal vivén, hogy a' halottat felvehessék, a' műhelyhez mentek. Kinyittatván a' ház, Ariszteesz sem halva sem élve nincs ott. Ezután hét év múlva előtűnt ő Prokonnézusban, 's megírta azon költeményt, melyet most is *arimaszp*inak neveznek a' hellének. Befejezvén a' költeményt másodszor tűnt el. — Ezt beszélék róla azon városok' emberei.“ Tehát a' csudálatos országról csuda-emberek tudtak csak hírt!

'S a' csudálatos országról később is keringenek mondák.

A' mi *Névtelenünk*, mint tudva van, első fejezetében skütha országot írván le, azt mondja többi között: „Ab orientali vero parte vicinae Scythiae fuerunt gentes Gog et Magog, quos *inclusit Magnus Alexander*.“ Többet nem mond az el vagy berekesztett gentes-ről.

De az orosz évkönyv-író *Nestor* a' *palóc*zokról vagy *palovczokról* beszélvén, kik 1096-ban *Kievet* megrohanták és felgyújtották, „Izmaélnak ezen átkozott ivadékának“ eredetét adja elő. Származnak ők, mint mondja, *Edver'* pusztájából kelet és éjszak között. Van pedig négy törzsök: *turkman*-ok, *bessenyők*, *törökök*, és *palóc*zok (Scherer régibb német fordításában: Torkmenen, Pe-

tschenegen, Torken und Polowzer). Tudniillik Izmaélnak tizenkét fia volt, kiktől a' négy törzsök származik. Mert a' többi nyolcz törzsköt Macedoniai Sándor hegyek közé rekesztette, honnan a' világ' végén ismét elé fognak jönni.“ „Ezt, folytatja a' barát, így adom elő, mint azt nekem négy évvel ez előtt novgorodi ember, Gura Tigorovics, elbeszélte. Elküldtem, úgymonda ő, szolgámat Pecsorára, kinek lakosai Novgorodnak adót fizetnek. El is ment oda, 's azután Jugoriába. A' jugoriaiak vad nép, 's határosai a' szamojédoknak. Ők ezt mondták szolgáltnak: Rendkívüli csodát fedeztünk fel, mellyről az előtt mitsem tudtunk; mert csak három éve, hogy felfedeztük. Lukomoriába vezető úton hegyek vannak, mellyek tetői égbe látszanak nyúlni. *Azon hegyek közt irtózatos zajt és kiabálást lehet hallani; ott emberek vannak, kik a' hegyekben vágnak, mintha utakat akarnának keresztül vágni.* Ha az ember nekik vasat ad, legyen az kés vagy fejsze, ködmenbört adnak érte. De az út, melly azon hegyekre vezet, sok mélység és völgy-szorulat miatt járhatatlan, 's mert minden teli van hóval és erdővel. Azért nem juthatunk mindig hozzájuk. — De én feleltem Gurának: Ezek azon emberek, kiket Sándor, Macedoniai csár, berekesztett, mint *Methodius Patriarka* róluk tudósít.“

S mi különös! Hasonló mondák keleten is forogtak. *Abulgaszi* (lásd Schlözer: Allgemeine Nordische Geschichte, 400 lap) beszéli, hogy a' mogulok, kik négyszáz évig nem láttattak, *vashegy' megolvasztása* után ismét előtűntek, melly történet emlékezetét ők azután évenként megünnepelték, vasat tüzesítvén meg, mellyre az első ütést a' khán tette, kit a' többi nagyok követtek. E' *kovács-ünnepet* úgy magyarázzák a' történetírók, hogy *Irgonekon* hegyben találták fel a' vasolvasztást, mert *irgon* vasat jelentene, nem ugyan a' mai *mogol*, hanem a' keleti *finn* nyelvekben.

Ismétlem, az említett mondák közt nem tudok történeti összefüggést látni; de igen is látom a' mondák' hasonlatosságát, miszerint hegyek közé eltűnt vagy elrekesztett emberek a' bányászok és kovácsok; látom a' különösséget, hogy az altaji lakosoknak tulajdonítatik a' vassal bánásnak feltalálása. A' legújabb utazó is, ki az altaji vidéket bejárta, *Tchihatcheff* (Voyage scientifique dans l'Ajtaï oriental) mindenütt talált nyomokra egy eltűnt népről, mellyet a' szóhagyomány *csúdnak* nevez. E' népnek tulajdonítják azon nagy kiterjedésű romokat is, mellyeket a' *kirgizek Ablakit* — *palotának* neveznek.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, JAN. 20. 1851.

Nmél. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen Bajza, Bugát, Czech, Döbrentei, Érdy, Fogarasy, Győry, Horváth C., Jerney, Kiss K., Szemere, Szilasy, Vállas rr. tt. — Bertha, Csatskó, Hunfalvy, Karvasy, Lukács, Pauler, Reguly, Repicky, Szőnyi, gr. Teleki Domokos, Walther, Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

Közzé tétetett Kubínyi Ágoston tiszt. tag és nemz. muzeumi igazgatónak m. é. dec. 31. költ levele, ugyan annak az academia általi felszólíttatása' folytán a' cs. k. helytartó tanács' ideigl. főnökéhez muzeumi könyvek' otthoni használatra kiadása végett (v. ö. a' CCCXXIX lapot) intézett fölterjesztésével's a' reá felsőbb helyről érkezett válaszzsal együtt. Örömmel értesült az academia ez irományokból, hogy t. tagja. áthatva a' muzeumi könyvtár' gyümölcsözését eddig tetemesen megszorított 1836-ki országos végzés' káros voltától, mely szerint a' könyvtárnok könyvek' és kéziratoknak otthonra kikölcsönzésétől el volt tiltva: az említett academiai felszólítástól alkalmat vett a' könyvkikölcsönzési engedélynek nem csak az academiától kitűzött egyedi esetre, hanem egyelőre minden academicusokra és egyetemi tanárookra kiterjesztve megadását lelkesen szorgalmazni. A' minek csakugyan azon kedvező eredménye lett, hogy a' helytartósági főnök úrnak m. é. dec. 28. költ leiratához képest, hogy az „Egyetlenek“ és a' pompapéldányok' kivételével minden tudományos munka otthoni használatra kiadhatók, és pedig addig, míg a' könyvtár' teljesen rendezve's nagyobb személyezettel ellátva lenne, csak az *academia'* tagjainak, tanároknak's más bizodalmat érdemlő tudósoknak, az igazgatónak mindenkori külön engedvénye's adandó térítvény's jegyzőkönyvi bejegyzés mellett. Az ülés kérte az elnököt, hogy Kubínyi Ágoston tiszt. tagot az ügy' lelkes pártolásaért az academia' köszönetéről értesítené.

— *Reguly Antal* lev. tag jelentette, hogy e' napokban Pozsonyban egy napot töltvén, szerencsés volt az elnök úr ő exja' megbízásából a' Mária-tartománybeli ferencziek' főnökétől kieszközölni, hogy a' tisztelt provincialis úr az érsekújvári klastromi könyvtár' három magyar codexét az academiának hazafiúilag felajánlja. Kettőt ezek közül a' titoknok azonnal be is mutatott, t. i. 1. a' Kinizsiné-féle imakönyvet 1513-ból, melyet a' rend' szívésségéből az academia a' Régi M. Nyelvenlékek' II. kötetében már ki is adatott; 2. egy vegyes egyházi tartalmu folio-codexet 1530—1-ből, melyet a' titoknok szóval bővebben megismertetett. A' harmadik codex, t. i. egy 1531-ki apáczai imakönyv, legközelebb fog megküldetni. Az ülés teljes becsé szerint méltányolván a' tisztelt rendfőnök, P. Golessényi Pantaleo' hazafiúi indulatát, kérte az elnököt, hogy a' becsés ajándékok' megköszönése mellett, az academia' valamennyi kiadásából (a' mennyiben még vannak példányaink) egyet egyet viszont kedveskedésül küldetne meg. Mind a' három codex' belső tábláján feljegyzendő az ajándékozó szerzet' hazafi tette; a' folio-codex pedig ezentúl „Érsekújvári codex“ néven levén őrizendő.

— *Döbrentei Gábor* rt. indítványára *Lányi Károly* lt. felszólíttatni rendeltetett, hogy az általa bejelentett *Clarissa* szüzek' szabályait tartalmazó 1513. körüli magyar kézirat' lemásoltatását igyekeznek az academia' számára megkésztetni.

— *Valentinelli József*, a' velencei sz. Márk könyvtára' igazgatója' levele olvastatott, mely mellett *Raicon Brown* angol tudós' részéről beküldvén e' munkát: *Itinerario di Marin Sanuto per la Terraferma veneziana nell' anno 1483.* (Padova, 1847. 4r.), közli egyszersmind a' keze alatti könyvtár' Magyarországot illető kéziratai' lajstromát, mely a' történettudományi osztálynak adatott ki a' lemásolandó darabok' kijegyzése végett.

— A' könyvtár' számára a' titoknok benyújtotta: 1. Az academiai „Helyesírás és Szóragozás“ most megjelent kilenczedik kiadása' egy példányát. 2.

Repicky János ltól : *Gyakorlati török nyelvtan, első fuzet. Pest, 1851. 4r. 3.
Waltherr László ltól egy arab alkoránt kéziratban.

KIS GYÜLÉS, FEBR. 1. 1851.

(A' Philosophial és társadalmi osztályok' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ö exja' elnökle alatt

Jelen az illető osztályokból : *Döbrentei, Horváth, Kállay, Szilasy, Szontagh rr. tt. — Bertha, Csatskó, Pauler, Szőnyi lev. tt. — Egyéb osztályokból : Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, Győry, Jerney, Kiss Kár., rr. tt. Hunfalvy, Waltherr, Wargha Ist., Wenzel lt. tt. — Toldy Ferencz titoknok.*

WENZEL GUSZTÁV lt.

*Kütthonich János*ról mint jeles magyar jogtudósról és munkájáról kezdett értekezni, melly előadást befejeztetés után egy tagban fogjuk közölni.

KIS GYÜLÉS, FEBR. 3. 1851.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gróf Teleki József úr ö exja' elnökle alatt

Jelen az osztályból : *Bajza, Czech, Érdy, Jerney, rr. tt. — Waltherr, Wenzel lev. tt. — Egyéb osztályokból : Kubinyi Ágoston lt. — Balogh, Bugát, Döbrentei, Fogarasi, Győry, Horváth Cyr., Kállay, Kiss K., Szilasy rr. tt. — Bertha, Hunfalvy, Karvasy, Kubinyi Fer., Petényi, Repicky, Szőnyi, gr. Teleki Domokos, Wargha Istv. lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.*

ÉRDY JÁNOS rt.

az óbudai Kis-Czellről értekezett. Az előadás ekképen volt.

Ama' síkság, melly Óbuda fölött a' Duna hosszában terül el, és éjszak felé egész Békásmegyert faluig terjed, az oklevelekben Árpád' völgyének hivatik. Nyugati széleit borteremő halmok foglalják el, mellyeken túl a' szőlők háta mögöl kopasz bérczek néznek merőn alá az e' völgyben elomladozott római 's magyar múltkor' emlékeire. A' völgynek alsó, vagy déli torkánál Mátyás' hegye alatt emelkedő dombot egyház és zárda ékesíti, melly Kis-Czell' név alatt ismeretes, hol jelenleg hadastyánok tanyáznak. Elmondom e' szép hely' rövid történetét, melly úgy is a' legkevesbbé ismertek közé tartozik.

Azon névtelen pap, ki az öregbik Zichy Istvánnak hamvai fölött Oroszváratt 1693-ban magyar gyászbeszédet mondott, Óbudát e' Zichy István' birtokának állítja, kinek oroszvári sírkövén ¹⁾ nem

Óbuda, hanem általában a' komáromi jószágok' birtoka tulajdonittatik. Azt kellene tehát tudnunk : miből állottak a' komáromi jószágok, es miként került azokkal Óbuda Zichy Istvánnak és utódinak birtokába ?

I. Leopold (1657—1705) magyar királynak, Zichy István' részére 1659-ki jul. 30-kán kelt adománylevele így adja elé a' komáromi jószágok' történetét :

A' komáromi vár' urodalmához tartozott összes birtokot II. Mátyás (1608—1619.) magyar király, 1615-ben Reiffenberg János Theodorik komáromi főkapitánynak zálogította el tizenhétezer hatvan krajczáros német forinton, kinek kimultával e' zálogúl lekötött birtok annak örökösseire szállott.

És mivel az új komáromi kapitánynak Kollonich Ernesztnek, nem volt e' birtok kiváltásához elegendő pénzereje : ez összes bir-

HIC

CORONA CECIDIT, GENERE, GENIO, GESTIS, IMMORTALIS.

COMES STEPHANVS ZICHY,

PERPETVVS IN VÁSONYKÓ, DIVIN, PALOTA, BONORVM

COMAROMIENSIVM, OROSZVÁR. SZ. MIKLÓS etc.

HAEREDITARIVS DOMINVS.

M. DCXVI. D. VIII. SEPTEMBRIS NATVS

ANNOS MERITIS, AETATEM ANIMO PRAECVRRENS,

IBI IVVENIS HONORES INCEPIT,

VBI ALII DESINVT :

PROPERE SIMVL ET PROSPERE,

AB ACIE SAGVM, A CVRIA TOGAM,

FERRI ET INGENII ACIE MERITVS

DIGNITATIBVS FECIT DIGNITATEM.

AVLA CAMERARIVM, CONSILIARIVM, REX IANITORVM

REGALIVM MAGISTRVM, TATA SVPREMVM

CONDAM CAPITANEVM, IAVRINVM

VICE GENERALEM, CAMERA PRAESIDEM, CORONA

CONSERVATOREM,

COMITATVS MOSONIENSIS

SVPREMVM COMITEM;

TANDEM GRANDAEVVM

LIBERAE REGIAEQVE CIVIVATES TAVERNICORVM

MAGISTRVM HABVERE.

MAIOR MAIORIBVS SVIS,

STIRPIS CLARITATEM, AMPLIORI CORONAVIT

VERE STEPHANVS;

QVIA GENERIS GENTISQVE SVAE CORONA

AD IMMORTALITATEM EVOCATVS

VICTOR, DIE PALMARVM MDCXCH. OBIIT.

CVIVS NOMINI,

QVOD VNVM A MORTE SPOLIVM EST SVPER,

VITAM, QVAM ACCEPIT,

MOESTVS TANTI PARENTIS FILIVS

ADAMVS, SVPREMVS COMES MOSONIENSIS,

HOC IN LAPIDE, QVAM POTEST, RESTITVIT.

Matthiae Belii, Notitia Hungariae Novae. Tom. V. 31. g.) et 37.

tokot, II. Ferdinand (1619—1637.) magyar király' jóváhagyása mellett, gróf Eszterházy Miklós nádor váltotta magához, egyik részét Kollonich Ernesztnek engedte ingyen át; a' másik két faluból álló részét pedig a' győri kapitánynak Zichy Pálnak zálogította el szinte tizenhétezer forinton.

Kollonich Erneszt' halála után, birtokát, Eszterházy Miklós nádor' megegyeztével, az utána következett komáromi kapitány Puchaim János Kristóf ¹⁾ foglalta el; a' zálogul lekötött hét falu pedig Zichy Pálról, mint a' nemzékrend mutatja ²⁾, ennek fiára vázsonkői Zichy Istvánra szállott, ki mint 1655-ben a' magyar kir. kamara' elnöke és báró, 1676-ban nevezeték grófjává.

III. Ferdinand (1637—1657) magyar király a' komáromi várnak összes birtokát Puchaim János Kristóf grófnak, komáromi kapitánynak zálogította el: ama' Zichy Istvánnal zálogul lekötött hét falut tizenhétezer forinton; azon részt pedig, melyet a' komáromi kapitányok Eszterházy Miklós nádortól ingyen birtak 37,118. forinton; mennyit Puchaim János Kristóf a' komáromi vár' erősítésére költött.

Puchaim János Kristóf 1657-ben gyermek nélkül halván el, az összes komáromi birtok özvegyénél, Leiningen Polyxena Máriánál maradt 54,118 ftban zálogul lekötve, ki szükségétől kényszerítve kész volt mind e' zálogos birtokról, mind pedig azon sz. Pál pusztáról és egyéb birtoki jogokról lemondani, melyeket néhai férje 3,400 fton szerzett, ügyekezett is azokat a' rajtok fekvő 57,518 ftnak letétele mellett, az új komáromi kapitánynak Puchaim Adolf Imre grófnak átengedni; de mivel ennek Ausztriában volt birtoka, mellynek javítására és szépítésére úgy is sokat költött: azért az őt illető komáromi birtoknak visszaváltását Zichy Istvánnak engedte olly alkuval oda, hogy Komárom városon kívül, Újfalú, Neszmély, Almás és Sz.-Péter négy falu sz. Pál pusztával Puchaim Adolf Imre grófnak, és általa a' komáromi kapitányságnak birtokában maradjon, úgy mindazáltal, hogy e' kapitányságnak szabadságában ne álljon

¹⁾ Iselin, Historisch- und Geographisches Lexicon. Basel, 1745. fol. III. 1044.

Köhler's Münz-Belustigung. Nürnberg, 1735. 4. VII. 113.

²⁾ Vázsonkői gróf Zichy

		Pál, felesége : Károly Katalin.	
Pál	{	I. István, szül. 1616 † 1693. hitese : { Baranyai Mária.	II. István, hitese : { Melith Mária.
		Péter, szül. 1674 † 1726. I. neje : { Drugeth Klára, II. hitese : { Bercsényi Zsuzsána. † 1745.	{ Ferencz, 1743—1783 győri püspök. { Miklós; szül. 1710 † 1758. neje : { Berényi Erzsébet.

azokat jelen, vagy jövőendő szükség' esetében másnak elzálogosítani mint Zichy Istvánnak vagy törvényes utódinak, és pedig azért, hogy idő' haladtával ezek is a' Zichy Istvánnak elzálogosítandó többi komáromi birtokhoz kapcsoltsanak.

Mert a' komáromi várhoz, a' fentebbieken kívül, az 1659-ki oklevelet fogalmazónak hite szerint, tartoztak még: a' Komárom megyei Nagy-Megyer város, valamint Izsap, Ekecs, Nagy-Tany, Ket, Csicsó, Megyercs, Bogyá és Szöny helységek, úgy Aszód vagy Királyföldre, Kecs, Bök, Felső- és Alsó-Aranyos, Füzéktő (Füzítő) és Monostor puszták; továbbá a' Pilis megyei Tők, Budakesz, Óbuda, Sz.-Endre, Bogdán és Tótfalu helységek, nem különben Monostor, Torda, Váczi-Rév, Sz. Péter és Várad pusztahelyek. Mind ezeket, az említett komáromi várhoz tartozó minden egyéb birtoki jogokkal, és azoknak minden néven nevezendő hasznaival I. Leopold (1657—1705) magyar király 1659-ben Zichy Istvánnak és fiágu utódinak örökösen, leányágu ivadékanak pedig visszaválthatólag adományozta, 's 57,518 ftban kötötte le, nem csak vérhatóságot engedvén neki 's utódinak minden föntebb előadott birtokaiban, hanem szabadságot is adván Csicsón, vagy más alkalmas helyen kastélyt építhetni, melly oly ment és szabad legyen, mint maga a' komáromi vár.

Így került Óbuda, az 1686-dik évi visszafoglalás után, Zichy Istvánnak és utódinak birtokába, nem mint virágzó népes hely, hanem mint egyszerű pusztá rom, és az ide tolongó idegen gyarmatosok' gyűlhelye, kik részint a' régi épületek' omladozott falait javíttatták ki, részint új, jobbadán nád vagy szalma fedelű házikókat építettek az Árpádvölgyben eltemetett, vagy mohával benőtt római Aquincum, magyar íróknál Samborja (Sicambria) dűledékeinek köveiből.

Az új földes urak, Zichy grófok, nem sok idő múlva, magoknak csendes lakhelyül kastélyt építettek, és mellette kápolnát emeltek, mellyben nyilvános isteni tisztelet tartaték. Az egykor vendégszerető kastély most is ott áll, a' városház előtti térnek egész oldalát elfoglaló ruházati bizottmány udvarában; de a' kápolnának, melly a' mostani bemenettől jobbra állott, jelenleg már semmi nyoma. Ez emeletes kastély' oszlopos tornáczáról és erkélyéről a' szemközti hérczekre és szőlőhegyekre volt a' kilátás; mert a' körötte épített rakhelyek későbbiek, mellyekre csak mintegy 1810-ben raktak emeletet.

Azon egyházat, vagy mint szerényen nevezik kápolnát, melly a' kastély' erkélyével szemközt, a' szőlőhegyek között most is épen áll, egyedül két harangos tornya hiányzik, Zichy Péter építteté 1724-ben, ki e' szent érzelmekre hangoló dombon a' Steyer herczegségi Mária-Czellhez hasonló bucsúhelyet szándékozott Kis-Czell név alatt alapítani, 's már az e' kápolnában felállítandó boldogságos szűznek czelli szobrához hasonló, rég megrendelt és nehezen várt

fából faragott szobra a' zsámbéki kastély' kápolnájában volt letéve, midőn szent terveinek végrehajtását 1726-ban megakasztá a' halál.

Gyászba merült özvegye, Bercsényi Zsuzsána és fia Miklós, buzgón folytatták bevégezetlen terveit. A' szűz anyának megszentelt szobra, Eszterházy Imre (1725—1745) főérsek' védelme alatt, 1733-ki sept. 6-kán állíttaték föl fényes szertartással az új kápolnában, hol egyszersmind közhirré téteték az is, hogy XII. Kelemen (1730—1740) pápa e' helynek sept. 8-kára, mint a' boldogságos szűznek születése, nálunk Kisasszony' napjára, teljes bucsút engedett, melly napon a' bucsújáró nép tarka csapatokban hullámozott buzgó áhitattal az új Kis-Czell védasszonyának tiszteletére, és e' szent hely ez idő óta mindig híresebb, mindig látogatabb lőn.

Bercsényi Zsuzsána és fia Miklós, e' kápolna mellett várszerű zárdát építtettek ¹⁾, és azt a' kápolnának egyházi gondviselésével együtt, Eszterházy Imre főérseknek jóváhagyó oklevele mellett 1738-ban a' sz. háromságról nevezett szerzeteseknek, vagy trinitariusoknak adományozták; hogy pedig ez adomány mindenha érvényes, és mindenkép foganatos legyen, azt Zichy Ferencz, előbb vágújhelyi prépost, utóbb esztergami kanonok, végre győri püspök, Miklósnak apúl testvére is megerősíté ²⁾.

Zichy Miklós 1758-ban szűnt meg, örökös nélkül élni. A' temetési szertartások Kis-Czellben tartattak febr. 20-kán, hol tetemeit az egyház alatti tágas kriptában, magok a' kis-czelli trinitariusok takarították el. Gyászbeszédet is az ottani trinitarius mondott fölötte, melly nyomtatásban is megjelent ³⁾. Ebben olvashatni, miként az elhunyt Miklósnak anyját, Bercsényi Zsuzsánát, már 13 év előtt (1758—13=1745-ben) rablá el a' halál. Az özvegyen maradt Berényi Erzsébetet azzal vigasztalja a' szónok, hogy férjével, ki olly korán, életének 48-dik évében hagyá el a' világot, 23 évet, 9 hónapot, és 5 napot töltött boldogúl. Elbeszéli azt is, hogy Zichy Miklós két szent forrást fedezett föl: egyik a' város felé vezető szűk völgyben, e' csodálatos szent történetek' színhelyén, egy szerény kápolna' közelében csörgedez; másik a' budakeszi tölgyerdőben enyhíté az oda zarándoklott bucsúsok' szomját.

¹⁾ Hogy e' zárdá' építéséhez az Árpád völgy' dűledékeiből is hordattak kövek, azt bizonyítják azon római köemlékek, melyekről Schönvisner tesz említést. (De ruderibus Laconici Caldariiue Romani. Budae, 1778. 4. Part. II. cap. V. pag. 167)

²⁾ Ladislai a S. Stephano, Flores Mariani. Budae, 1777. 8.

³⁾ Lob- und Trauer-Rede, über den Tod des Hoch-Gebornen Herren, Herren Nicolai aus dem Hoch-Graffichen Hans Zichy de Vásonykő etc. So an dem Tag dessén Schmerz- vollen Leich-Besingungsz, in eigener Closter-Kirchen zu Klein-Maria-Zell zu Alt-Ofen, Den 20. Hornung 1758. vorgetragen P. Theodosius a S. Michael, Ordens der Allerheiligsten Dreyfaltigkeit von Erlösung der Gefangenen in erwehnter Closter-Kirchen, dermalens gewöhnlicher Sonntag-Prediger. Ofen, fol.

Zichy Miklós örökös nélkül halván el, az óbudai urodalom annak özvegyére Berényi Erzsébetre szállott, ki ez urodalom iránt a' királyi ügyek' igazgatójával olly egyezsége lépett, mely szerint az özvegy azon föltétel alatt engedte át az óbudai koronai urodalmat a' magyar királyi kamarának, hogy ez, az özvegynek, míg életben marad, évenként 16,000 frtot legyen köteles az óbudai urodalom' pénztárából fizetni. E' szerződést Grassalkovics Antal gróf, a' magyar királyi kamara' elnöke, 1766-ki april' 12-kén terjeszté föl királyi jóváhagyás és megerősítés végett, és Mária Therezia (1740—1780) királynő, ki akkoriban épen helyben, Pozsonyban tartózkodott, a' kötött szerződést még az nap írta alá.

II. József némelly szerzetek' eltörlése iránt 1782-ben kelt rendeletét, 1783-ban a' trinitariusokra is kiterjeszté ¹⁾, mely rendelet az óbudai Kis-Czellben 1784-ben hajtattott végre, honnan a' boldogságos szűznek szobra az óbudai egyházba téteték át, melly mai napig is ott van külön oldaloltáron föllállítva, jobbján kisedet tartja, 's mindkettőnek fejét korona ékesíti, vörös selyemöltözete aranyos csipkével van beszegve.

Szép nyári nap volt, midőn 1850-ben jun. 25-kén jó korán az óbudai Kis-Czell felé indultunk, hova meredek, majd lépcsős uton jutottunk föl a' zárda előtti térre, honnét a' történeti érdekű Árpád-völgybe gyönyörű a' kilátás. Itt a' fák' árnyában hadastyánok üldögéltek, kik közül egy könnyebb lábu öreg a' parancsnokhoz vezetett föl bennünket. Az udvarias parancsnok, kinek elémutatám a' jun. 23-kán kelt hivatalos kiküldetésemet, legott fölnyittatá az egyház alatti kriptát, melly most nagyszerű raktár, ennek hátulsó előtti osztályában Zichy Miklósnak vörös márványsírköve fölött, annak márványba féldomboruan vésett mellszobra volt befalazva 's vaskampóval megerősítve. Mind a' sírkövet, mind a' mellszobrot e' raktárból legott a' magy. nemzeti museumba vitettem át. A' kis-czelli trinitariusok Zichy Miklósnak vastag vörös márvány sírkövére ezt írták:

HIC. CLAVDITVR
QVOD. CLAVDI. POTVIT.
MORTALE.
NICOLAI ZICHY.
PATRIS.
AC FVNDATORIS.
NOSTRI.
HAC VERSVS
FACIE. RESPICIENS
AD FILIOS.

A' krypta' közepén C N Z (Com. Nic. Zichy) betűkkel jelelt, téglákból külön sírbolt van építve, mellynek felső oldala üres, alsó

¹⁾ Katona, Historia Critica Reg. Hung. T. XL. 348.

végében pedig Zichy Miklós' tetemei vannak befalazva, hol fekete kemény fakoporsóban és olly öltözetben nyugosznak, millyenben a' rajzban II. alatt ide kapcsolt mellszobra vésetett. A' kriptá' éjszaki falára valamelly trinitarius hosszú elmélkedést írt a' földi életnek mulandóságáról, és jövőnek örömeiről; de e' faliratnak nagy része, azon vakolattal együtt, mellyre írva volt, már leomladozott.

Midőn e' földalatti dohos raktárból a' szabad kilátásu dombra kiléptünk, ismét az alattunk fekvő Árpádvölgy ¹⁾ vonta magára figyelmünket, mellynek történeti érdekü nevezetesebb helyeit anynyiszor vizsgálgattuk. De ne vonjuk el Kis-Czelltől figyelmünket, hol még az érdemel említést, hogy azok nagyon csalatkoznak, kik a' Fehéregyházat, Árpád' sirját és remete sz. Pál' zárdáját Kis-Czellben keresik ²⁾. Árpád vezér, II. Béla királynak névtelen jegyzője szerint, 907-ben hagyá el a' világot, ki azon kis pataknak forrása fölött temteték el, melly köcsatornán foly Etelvárba alá, hol a' magyarok' megtérítése után egyház emelteték a' szüz anyának Máriának tiszteletére, melly Fehéregyháznak hívatik ³⁾. Ez egyházzól írja Hunyadi Mátyás (1458—1490) király IV. Sixtus (1471—1484) pápához 1479-ben intézett levelében: „Sita est prope hanc meam Civitatem Budensem una Ecclesia, sub honore et vocabulo Dei Genitricis in Campo, vix milliari uno a Regia distans“ ⁴⁾. A' Fehéregyház tehát síkságon (in Campo) feküdt; az új Kis-Czell pedig dombon emelkedik.

Borbála királynénak az óbudai apáczák' részére 1421-ben kelt adománylevelében olvashatni: „Molendinum nostrum prope Albani Ecclesiam eiusdem B. M. V. in rivulo calidae aquae situm et decurrens“ ⁵⁾. A' Fehéregyház melletti patak tehát malmot hajtó héviz, és II. Béla névtelen jegyzőjének köcsatornája (alveus lapideus) nem más, mint azon római vízvezetvény (aquae ductus), mellynek nagyszerű düledékei az Árpádvölgyben egész a' löpormalmokig egyenes vonalban feketítnek, és mellyek az 1355-dik évi határlevélben „*murus dirutus*“ néven jönnek elé ⁶⁾.

Az óbudai egyházat az urodalom és község építtették 1749-ben. E' szerény egyház is sz. Péter és Pál nevét viseli, mint viselte azon

¹⁾ I. I. Béla' 1193-dik évi határlevelében: *Vallis Árpád*. (Cod. Dipl. II. 286).

²⁾ Jászay Pál, A' magyar nemzet' napjai a' mohácsi vész után. Pest, 1846. 8. I. Füzet. 16. l.

³⁾ Anonymi, *De gestis Hungarorum*. Cap. LII. II. Béla (1131—1141) királynak e' névtelen jegyzője (P.) Pál utóbb csanádi püspök 1141-1142-ig írta e' munkáját, és azt (N.) Nicolausnak azaz Mikónak utóbb kalocsai érseknek ajánlotta. (Horvát István, A' Szlavinokról. Pesten, 1844. 8. 66. 85).

⁴⁾ *Fragmen panis corvi proto-eremitici, seu reliquiae Annalium eremi-coenobiticorum Ord. Fr. Eremitarum S. Pauli primi Eremitae. Viennae, 1663. fol. p. 252.*

⁵⁾ Cod. Dipl. Tom. X. V. VI. 415.

⁶⁾ Katona, *Historia Critica*. Tom. X. 139.

óbudai káptalan' nagyszerű ösegyháza, melyet szent királyaink emeltek, és melynek Erzsébet I. Lajos (1342—1382) magyar királynak anyja volt új fölépíttetője.

1850-ben jul. 19-kén gözhajóra ültünk és meglátogattuk az óbudai plébánost, ki előző szívésséggel nyitatta föl az egyházat, hol Varsány János lerajzolta azon a' szöszék alatt padolatba foglalt vörös márványlapot, melyet Zichy Miklós és hitese Berényi Erzsébet 1754-ben készítetttek, a' még 1726-ban elhunyt Zichy Péter' emlékezetének, és melyre ez van vésve:

D. O. M.

PETRO

E COMITIBVS ZICHY DE VÁSONKŐ.

PRAESIDY SAMBECKIENSIS.

HAEREDITARIO. SVPREMO. CAPITANEO.

INCLITI COMITATVS. SZABOLCIENSIS.

SVPREMO COMITI.

DAPIF. REG. PER. HVNGAR. MAGISTRO.

EXCEL. TAB. SEPT. VIRAL. ASSESSORI.

SAC. CAESAR. REG. MAIESTATIS.

INTIMO. CONSILIARIO. ET CAMERARIO.

AVITAE IN. CAESARES. FIDEL.

CVSTODI. INTEGERRIMO.

PARENTI. OPTIMO.

ANNO AERAE CHRISTIANAE CIOIOCCXXVI.

IX. CAL. FEBRVARY. AETATIS LII.

VITA EXCEDENTI.

MOESTISSIMVS FILIVS.

EXCELLMVS. DOMINVS DOMINVS.

NICOLAVS ZICHY

DE VÁSONKŐ. D. DOMINIORYM VETERIS BVDAE.

S. NICOLAI. SAMBECK. EIVSDEMQUE ARCIS.

HAEREDITARIVS SVPREMVVS CAPITANEVS.

S. CAES: REG: MAT. TVM ¹⁾ INTIMVS ACTVALIS.

CONSILIARIVS ET CAMERARIVS.

EIVSDEMQUE EXCELLMA. DNA CONSORS.

DOMINA ELISABETHA NATA COMES.

BERENYI DE KARANCS BERENYI (igy).

HOCCÉ LAPIDE PIENTISSIME (1754.)

~ PARENTANT.

E' folíratot, melyet én már az előtt írtam volt le, Waltherr Imre vizsgálta 's igazította meg betűről betűre. Láttuk a' sekrestyeajtónak köhomlokába véselt 1746 évszámot is, mely hogy nem keletkezett ez

¹⁾ MAT. TVM annyi, mint Maiestatum; mert az említett gyászbeszédben mondatik: „Die Verdienste hatten Nicolaum mit dem Cammerschlüssel beehret, und die Gnaden beeder Kayserl. Majestäten Würcklich-Geheimbden Ráthen beygezehlet.“

egyháznak építésekor, mutatják építésének költségei a' városi levéltárban, melyek 1749-ik évtől 1751-ig terjednek.

Az 1756-ki egyházi látogatás' irataiban mondatik, hogy Zichy Miklós az egyházban saját költségén négy mellékoltárt emeltetett; ezeket címerekről ismerhetni meg, az egymással szemközt álló gazonon ékesített négy oldaloltár' csucsán, a' márványlapon is látható Zichy címér mellé, evetke — mókus (*Sciurus vulgaris*) is van festve, melly Zichy Miklós' nejének Berényi Erzsébetnek nemzetségi címere.

Még egy padló sírkő van az egyháznak közép hajójában, mellynek betűi a' járókelő nép' talpai alatt már mind eltűnedezték. Engem az illy padlókövek' elenyészett felirata mindig azon pogány kúnok' sírköveire emlékeztet, kik IV. Béla (1235—1270) magyar király alatt Morvában harczoltak 1253-ban, melly sírkövekről Balbin írja: „Superest hodieque aliqua barbarorum memoria non procul Evanczicio et Oslovanensi Coenobio, insigne Templum Christianorum, in quo plurima Cumanorum sepulchra et saxa, literis illorum incisa spectantur, quibus saxis totum fere Templi solum stratum est ut ipse vidi“¹⁾.

— Ez után

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' kozárok' urodalmáról a' következőkben értekezett.

Azon kivonatokból ítélve, mellyeket Klaproth örmény krónikákból tett, a' kozárok keleten már a' III. században historice ismeretese; a' krónikák ugyan Krisztus előtt jóval u. m. 2302. kezdik meg az elbeszéléseket, mellyek azonban kevert, sok ízben változtatott szájhagyományokon alapúlva a' szigorú krisist ki nem állják, 's minden elbeszélte tényeket öszvevetve csak annyit bizonyíthatnak, hogy a' kozárok már a' III. század előtt is Krisztus után szoros érintkezésben és surlódásokban voltak az örmény 's kaukasi földek' más fajú lakosaival²⁾.

A' byzanti írók csak később említik őket saját nevökön. Priscus a' IV. században már tudja, hogy Attila *katzir* vagy *akatzir* népeknek parancsolt a' volgai földön; a' VII. században már kozár nevek is tisztán emlittetik a' görög írókban, melly tudósítások' nyomában Schafarik, Karamsin, Neumann, Evers és Lehrberg bő kalászatokat tettek a' kozár urodalom felett, kivált hogy Stritter pontos kivonataival a' byzanti íróknak feltörte az utat előttök. Az érintett tudósok' vizsgálatai' nyomában bizonyosnak vehetni, hogy a' kozárok a' III. századtól kezdve a' VII-kig a' Kaspi-tengernél 's Volga'

¹⁾ Bohuslai Balbini, *Epitome Historica rerum Bohemicarum*. Pragae, 1677. fol. pag. 267. Tud. Gyűjt. 1836. VII. 127.

²⁾ L. Klaproth' kivonatait: *Reise auf den Kaukasus*. 2-ter Band. Berlin 1814. p. 62. 81 és 103. 122. és *Nouveau Journ. Asiat.* 1833. X-ber nro 72. p. 518—536.

torkolatjainál Berzilia vagy Barzelch földön laktak, 650 körül oda hagyva régi lakukat a' Volga-Tanais közti bolgár földet hatalmuk alá kerítették, 's onnan le-leszaguldoztak az Asowi- 's Fekete-tenger körüli földekre; Krimiát vagy is a' taurusi félszigetet 790—800 közt meghódíták, a' szomszéd szláv fajú csapatokat u. m. a' polyaniákat, sjewereket, wjatitscheket és radimitsokat rendes adó alá huzzták. Biztos időszámításokat nem lehet tenni, hogy egyik vagy másik tartományt mikor foglalták el, 's mikor kezdődött a' kard- és mókusbőr adózás a' szláv ajkuak közt. Nesztor szerint azt a' varágek' megérkezése előtt az orosz földre (tehát 859—861) történt; más körülmények, például a' gothok' lealázása Krimiában (787—800), Sarkel erősség' építtelése Tanais mellett a' petsenégek ellen 839. azt tanúsítják, hogy a' kozárok a' VII. század' utolsó felében terjeszkedtek ki a' Dnieper 's Oka folyó vizekig. Ázsiai hadmozgalmai a' kozároknak még korábbi időszakból valók, Wachtang' örmény krónikája 262. Kristus után már történeti adatokkal szolgál a' kozárokra nézve, mely a' perzsákkal, örményekkel, görögökkel viszonyait nemcsak megemlíti, de a' történeteket körülményesen is előadja ¹⁾), melyeket egybe vetve a' keleti 's nyugati néha egyidejű írók' helyeivel, miként azokat Asseman és Stritter öszveszedték, a' történeti hitelességtől megfosztani nem lehet, értve az események' nagyobb vonalait; mert a' kisebbekben eltérések a' nemzeti-ségi felfogások, a' barátságos vagy ellenséges szövetkezések szerint mindenkor változtak, a' mint ma is változnak.

Az örmény krónika szerint már Asphagur georgiai király 262. Kr. után az örmény királyon, kinek Perzsiával volt háborúja, az által segített, hogy felnyitatta Kaukasus' szorosainak kapuit, azokon át ereszté az osset, lekhi vagy leszgus és kozár népeket, kik a' perzsa királyt megverték; de ez (a' Sassan-házból való Chasre, vagy görögösön Khosroës) 265. mind Georgiát, mind Arméniát hatalma alá keríté, *Mirián*, vagy Mirván nevű fiát oda királynak ki is nevezte, ki ott keresztyén vallásra is tért: ez a' perzsa vasallus király már sokat hadakozott a' kozárokkal, kik a' leszgekkal a' hegyszorosokon áttörve Georgiát pusztították, de Derbend körül Mirián által megverettek.

A' Derbend körüli vidék volt azután is a' csaták' rendes színhelye a' kozárok és perzsák közt, mert a' kozárok mindenkép Derbend' birtokában meg akarták magokat fészkelni; mivel az volt az erősségi fő kulcs, melyből sikeresen föl lehetett tartóztatni a' kaukasi népfajokat, ha örmény vagy perzsa birtokokra akartak rablás végett rohanni. Azért Mirván a' perzsa megürült trónfeletti vitában testvérjével *Bartam* vagy jobban *Behram* nevűvel Perzsia' nagyai

¹⁾ Klaproth e' krónikának bő kivonatát adá; *Reise auf den Kaukasus* I. B. p. 132 et sequ.

előtt imígy szónokolt: „Én öregebb vagyok, idegen tartományokat nyertem, melyeket a' kozárokkal szüntelen folytatott háborúban védnem kellett, gyakran véremet ontám, csak hogy Perzsiára rohanásaikat feltartóztathassam.“

Asseman igen jól kidolgozta a' Sassanida-ház' történeteit keleti egykorú krónikák' nyomában, főleg az időszámítás' megállapításában kritikai tapintattal járt el; az általa említett fehér hunnusok csak kozárok, vagy is ogor-hunnusok, kiknek érintkezéseit 462 óta a' perzsa 's byzanti udvarokkal időszakonként felemlíti; keleti turk nevet csak azért nyertek, mert török fő hatalom parancsolt az ogor- húnnt tehát a' kozár földre is: azért írja Cedrenus „Turci orientales quos et *chazaros* appellant (Stritter, T. III. p. 551). Azon ephthalita hunnusok is, kik keleti krónikák 's Asseman' kivonatjai szerint legrégebb érintkezésben voltak a' Sassan-házzal, kik byzanti írók szerint a' VII. század óta nyilván kozároknak íratnak, 's Heraclius és Khosroës közti harc-ügyekbe befolytak, csak ogorhúnn fajok, kozármagyar nemzetségből valók voltak. Kitészik ez vagy csak abból is, hogy a' krónikák' szövegei 462 óta megkezdve a' perzsa udvarrali érintkezéseket, a' fehér hunnusok' dolgait a' VII. század' első felében már kozárok általi tovább folytatásnak adják ki, a' kik az előtt fehér hunnusoknak, 's a' törökök' fő parancsnokságáért felváltva, turkoknak is íratnak; a' VII. században már fehér ogoroknak, kozároknak 's felváltva szinte keleti turkoknak is íratnak, Nesztor pedig a' fehér ogorok alatt egyenesen a' kozárokat érti, fekete ogoroknak a' magyarokat állítja. A' fehér hunnusok' hatalmát Muchan másképp Tuman török nagy chán törte meg 560 körül, Dissabul az altaji turkok' főnöke, ki a' byzanti udvartól követéseket vett 's fogadott el, a' török birodalom' nyugati részének volt csak parancsnoka (l. Neumann, die Völker des südl. Russlands, p. 85). A' kozárok jókor politikai turk szertartásokat fogadtak el, Choronei Mózses maga írja, hogy a' kozárok' ura a' chakán, khatun a' királynő (St. Martin, Mémoires sur l' Arménie, II. p. 356); már pedig mind a' chakán mind a' khatun címek egyenesen török elnevezések, melyek a' törökök' első fellépte óta történeteikben otthonosak.

Most már lássuk Asseman' kivonatjait ¹⁾. Pherozes vagy Perozes (Phiruz) Perzsia' királyáról írja Anrus syrus író, hogy 462—488-ig uralkodott, megtámadta a' turk (értsed: kozár) birtokokat, sok várost elfoglalt, de másod ízben török fogságba esett. A' perzsák a' római császárt Martianust kérték meg, hogy szabadítaná ki a' királyt; a' császár írt a' török chánhoz, hogy bocsátná a' királyt szabadon, a' mit ez meg is tett, felfogadtatván a' királylyal, hogy

¹⁾ Bibliotheca orientalis Clementino-Vaticana. Romae 1723. in fol. Tom. III. p. 396 et seq., vesd össze T. I. Romae 1719. p. 262. Phiruz és Kobád' dolgairól való tudósításokat.

többé az ő birtokaikat nem pusztítandja. Prokop szerint már e' törökök egyenesen fehér hunnusok, 's a' dolgot úgy írja le, hogy az Zeno császár' idejében történt. Bár Hebraeus más syrus író is hunnusoknak nevezi őket, kik Phiruztól kettős zsoldot kívántak, azt adván okúl, hogy Zeno császár azt örömet megadja nekik, tehát válaszszon, vagy kétszerezett váltságot fizessen, vagy nyakára szálland a' hunnus had.

Kobad, Phiruz' fia, Balázs után ült trónba, 's uralkodott 491—531-ig. Ez még atyja és Balázs' uralkodása' idejében, mint kezes a' hunnusok közt (értsd: kozárok) lakott, hogy királynak megválasztatott Zamasphes fitestvére a' magusok' ösztönzésére ellene feltámadt, de őt 501-ben hunnus sereggel legyőzte, 's a' hún király' leányát magának nőül vette. Kobád 531-ben felváltá az uralkodásban Khosroës Anurschivan, Kobád' fia, ki 48 évig (531—579) uralkodott 's a' rómaiakkal tartós háborút folytatott, a' derbendi 's más krónikák szerint ez építtette fel a' derbendi várerősséget a' kozárok ellen, miről alább leend szó.

Khozroest felváltá Hormuzd, a' fia, ki 579—590-ig uralkodott; ezt követé Khosroës Apervíz (590—628), ki 603-ban Phocas majd Heraclius császár ellen hadakozott. Ez időszakban csupán kozárokról emlékeznek a' krónikák, kik kényök 's kedvök szerint majd a' byzanti majd a' perzsa udvarral szöveterkeztek, nevezetesen Heraclius Eudoxia nevű leányát a' kozár királynak nőül is ígérte, csak segítse őt a' perzsa hadban, a' mit az meg is tett.

Most már térjünk a' byzanti krónikásokhoz vissza, kik 626 óta „turci orientales“ név alatt egyenesen a' kozárokat értették ¹⁾. Ezek szerint Heraclius 626. a' kozár chánhoz ajándékot küldött, követjei által segítséget kért, maga a' császár a' lázok' földre eleikbe ment: „Ibique mora aliquamdiu protracta Turcos orientales quos Chazaros vocant ad belli societatem allexit. Porro chazari Caspiis portis diruptis in Persidem irrumpunt, et Ziebelo duce, cui a chagano secunda dignitas fuerat, Adroegam provinciam penetrant.“ (Aderbighian l. c. p. 549. 500).

Míg ez történt, Heraclius is kimozdult seregével a' láz földről, hogy egyesítse magát a' kozárokkal, ekkor találkozván Ziebelrel, ez 40 ezer embert segítségül adott a' császárnak, maga pedig honába visszament. A' császár nagy ebédet adott Ziebelnek 's vezéreinek „omnia convivii vasa atque utensilia cum regia veste et inauribus et margaritis ei donavit“ (p. 550). A' háború folyt 627-ben is, de bekövetkezvén a' nagy tél, a' kozár csapatok Ziebel fia' vezérsége alatt

¹⁾ Stritter, Memoria populorum etc. Tomus III. in 4. *Chazarica*. Pars 2. p. 543. et seq.; a' kozár személynevek: Ziebel, Papátz, Tudum, Tsul (p. 544.) a' magyar Szubuli, Papotz, Tuzson, Csulai nevekkal egyeznek. Hogy a' fehér hunnusok vagy ephthaliták kozár magyar fajúak voltak, már Fehér György állitá 's mutogatá. Aborigines 4. p. 67.

titkon visszavonultak honjokba, 's 631-ben Ziebel megölettetvén Eudoxia is útjából visszatért atyjához. Csaknem egy időben u. m. 625. említi Herbelot a' kozárokról, hogy a' georgiai királynak is segítségül voltak, kit a' chwaresmi (Chorasmia, Korusan) török shach Gelaeddin haddal támadott meg; de majd a' támadóhoz átpártoltak azon okból, mivel Gelaeddin korábban a' török hatalom ellen fellázadt kozárok' ügyében hathatósan felszólalt, 's kieszközlé hogy atya meg nem bünteté őket¹⁾. Miből kitűnik, hogy a' kozárok akkor még teljesen nem függetleníték magokat a' törököktől, mely függetlenség azonban nem soká létre jött; mert a' VII. VIII. IX. században történt dolgaik a' kozároknak azt tanúsítják, hogy ők ez időben nem csak független nemzet voltak, de sok más rokon népfajnak parancsoltak: a' bolgárokat már 642—670 között megadóztaták, mely időszakban Európába ájtjvén a' Fekete-tengerig kiterjeszték birtokaikat²⁾.

A' VII. században nagy fényben 's hadi hatalommal tűnnek fel a' kozárok a' byzanti történetekben, a' császároknak sokszor hadsereget adtak, azok ismét a' kozár királynak vagy chánnak koronákkal ékesíték fejeiket, fioknak nevezték őket, Kuvrat' fiainak elszakadásával meggyengült bolgárokat hatalmuk alá kerítvén Volga' torkolatjától kezdve az Asowi-tengerig terjeszkedtek, a' Fekete-tengert, Bosphorust, Phanagoriát, Tauria vagy Krim' nagy részét elfoglalták. Az elgyengült Görögország nem mert az új hódítóval szembe szállani, magok a' császárok gyakran menedékhelyet kerestek a' chánok' tanyáin, esdekeltek barátságok 's rokonságuk után, tisztelet' jeléül innepnapokon kozár ruhákba öltöztek, 's testőreiket is közölök válogaták ki. A' VII. század' végével vagy a' VIII. század' elején a' kozárok már a' szláv fajúakat fegyverrel támadák meg, Dnieper' partjainál és Óka folyóvíznél Kiew város' lakói, 's a' szevér, radimics vatitsch szláv népfajok a' kozár chán' hatalma alatt állottak, 's kard-, mókus- vagy evetbőrökkel adóztak.

Stritter *Chazarica* című kivonatjaiban byzanti írókból 702. évről feljegyzí, hogy Justinianus Rhinometus több évvel azelőtt a' császárságtól megfosztatva Chersonba száműzetve élt, de ott is féltvén életét Tiberius Apsimartól Daras helységbe ment, mely a' goth földdel határos, hol a' kozár chánnal beszélvén, annak hugát nőül elvette, azonban Apsimar sok ajándékkal lekenyerezte a' chánt, hogy

¹⁾ Bibliotheque Orientale à Paris 1783. t. II. p. 535.

²⁾ „Cum quinque crobati bulgarorum Principis filii post patris obitum principatum inter se divisissent, et quatuor eorum novas quaesituri sedes emigrassent uno Batbaja in avito solo remanente, numerosa Chazarorum gens ex interiori Berzeliae, quae est primae Sarmatiae, recessu prorupit, omnibusque ad mare Ponticum sub ditionem suam redactis transflumen positís provinciis a Batbaja, primae Bulgariae principe, is erat fratrum primus, vectigali sibi reddito, tributum ab eo in hunc usque diem exigit.“ Theophanes apud Stritter III. 503.

Justinianust titkon öletné meg, mit neje megtudván, férjét, ki Phanagoriában lakott, már akkor a' közel bolgár földre szöktetés által szabadítja meg.

A' phanagoriai kozár parancsnok Papácz (Papócz v. Papolcz) volt a' megöletési terv' kivitelével megbízva. Justinianus bolgár segítségével következő évben visszanyerte trónját, kozár nejét fiával együtt 703-ban a' fővárosba hozatá, 's ott mind a' kettőt megkoronáztatta. A' kozár chán neve Gliabor volt ¹⁾, a' bolgár cháné Terbelis.

Cherson ez időben byzanti birtok volt, de a' szomszéd kozárok oda nagy befolyást gyakoroltak. *Thudon* Cherson' igazgatója maga is kozár születésű volt, de görög szolgálatban állott, mire számos példák fordúlnak elé a' byzanti történetekben. Tudon (Tuzson) útközben holt meg, hogy a' kozárokhoz vissza akart menni, mikor Justinian' serege ostromlá Chersont, mely városra a' császár haragvók, hogy száműzetése' ideje alatt iránta hűséget nem mutattak. A' segítségre meghívott kozárok 708-ban felszabadíták Chersont az ostrom alól, a' byzanti sereg erre, egyet értve a' chersoniakkal, más császárt (Bardan Fülöpöt) kiáltotta ki, 's Justiniant általa megöleti.

Isauriai Leo császár' időszakából csak annyi van byzanti krónikákba feljegyezve, hogy 728-ban a' kozár chán' fia Mediában és Armeniában az arabokkal küzdött, hogy 729-ben is folyt ez a' háború; majd 731-ről följegyeztetett, hogy Leo császár a' kozár chán' leányát fiának Constantinnak nőül eljegyezteté, annak a' keresztségben Irene nevet adatott, a' *tzitzakia* nevű kozár öltözetmód a' császári udvarban azóta lett divatos, hihetőleg az csicsókás asszonyi öltözet volt, de leírva sehol sincs, mint Stritter megjegyzi (t. III. p. 565).

A' kozár Irénének férjétől Copronimos Constantinustól Leo nevű fia született 750-ben, kit rendesen a' görögök kozár Leónak hívtak. Constantinus Porphyrogennitus erről azt jegyzi meg, hogy a' görög valláshoz nem igen szíttott, mert Sophia' templomából az isteni tisztelethez tartozó drágaságokat kihozatta; miért isteni büntetésből arca fekélyes lett: 's azóta a' császárok hittel eskettettek meg, hogy többé a' templomok' kincseit nem bántják ²⁾.

¹⁾ Simulacrum auro obductum in basilica cisterna auro laqueato (ubi Heraclii imperatoris Examum constructum est) virili specie ingenua provolutum Justiniani est, secundo Constantinopoli tyrannidem exercentis, ac prope cum uxoris eius sororis *Buseri Gliaberi* devicto Tiberio Aprimaro quando et Philippicus eodem ipso in loco Basilicae auro laqueatae abrogatus est: ubi plerumque *Terbelis* et *Gliabanus* Chazarus sederunt. "Banduri, Imper. Orientale t. I. Venetiis 1729. in fol. és t. II. p. 786. és Stritter t. III. p. 555, 556.

²⁾ Bandur, Imper. Orientale t. i. p. 47. Const. Porphy. de adm. imp. c. XIII. a' császár Kozár Leo' koporsójáról így ír „in herve Justiniani sarcophagus est e marmore Proconessio, in quo situs est Leo Chazarus, alius e marmore Proconessio, in quo sita est Irene uxor Leonis Chazari.“ De Cerimon. aulae byzant. I. II. c. 62. Ebből is kitetszik hogy a' császár nem maga írta e' könyvet. Irene Kozár Leo' anyja, nem neje volt.

A' kozár dolgokról hallgatnak a' byzanti krónikák 750-tól kezdve 834-ig, mikor *Sarkel* kozár város' építéséről körülményes tudósítást adnak. Építteté azt Theophilus görög császár a' péch (bég) és kozár chán' kérelmére, melly őrhelyül szolgált a' kozár birodalmi határszélek' védelmezésére a' pecsenégek ellen.

A' várörök itt Const. Porphyrog. idejében még rendesen fölcseréltettek, egyszer görög, másszor kozár őrség teljesíté a' vár-örizet' kötelességeit (de adm. imper. c. 38). *Sarkel* oroszúl *Bjelajaweza* (kozár nyelven *Sorakill*?), csuvaszúl *Sorekill* ma is fehér házat (Fehérvárt) jelent, *Leukon Oikemának* vagy Album Hospitiumnak nevezi a' császár, romjai még a' XIV. században láthatók voltak, mint Karamsin azt hitelesen mutogatja, Bayer és d' Anville' megtevédeseit, kik azt a' kis Tanaisnál keresték, fölfedezvén ¹⁾.

A' kozár chánok iránt nagy tiszteletet mutattak mindenkor a' görög császárok, azt czímezésben 's bulláikban más népfajok' irányában különösből kitüntették; „ad chaganum Chazariae (írja a' császár) bulla mittitur aurea trisoldia cum hoc titulo: in nomine patris, filii et spiritus sancti — Constantinus et Romanus fideles in eodem deo imperatores Romanorum ad illum nobilissimum illustrissimum Chaganum Chazariae“ (Stritter t. III. p. 576). Szinte a' császári testörök közt a' kozár testörök megkülönböztetve voltak nemzeti ruháikban is (Stritter l. c. és p. 577).

A' kozár birodalom' határa a' IX. században nyugatra a' Tanais volt, hol *Sarkel* nevü erősség 829—842 közt felépült, a' Dniester, Bug, Ingul, 's Dnieper vizek melletti földeket a' Duna' alsó részétől kezdve (Distránál = Silistria) pecsenégek bírták, miután a' Volga 's Jaik víz közti földről az uzok és kozárok által elkergettetek. Délre a' pecsenégeknek Bulgária feküdt, mint Const. Porphyr. írja 's egész Sarkelig minden föld Paczinakia volt. Keletre a' kozároknak szomszédjaik voltak az uzok a' Volga-Jaik közti földön, éjszakra ugyan csak Const. Porphyr. előadása szerint orosz és mordva népfajok voltak velök határosak (de adm. imp. c. 37).

A' Dnieperen keresztül jártak a' russok vagy oroszok Bulgáriába, Chazariába, Syriába. Délre a' Kaukasus felett az alánok voltak szomszédjaik ²⁾, kik a' kozár birodalom' termékenyebb részeit

¹⁾ Tanais volt a' választó kőfal a' kozár és pecsenég birtokok közt a' IX. században, l. Karamsin I. B. p. 255. Schafarik „Slav. Alterth. II. B. p. 64. ma is Bjelajewa nevét viseli a' helyszín Tanais mellett a' katschali kozákok' tanyájához közel. d'Ohsson kozáru *Sarghélinak* írja = sárga hegy magyarúl (lieu jaune). Des peuples du Caucase. Paris, 1818. p. 203.

²⁾ Uzi possunt bello infestare Chazaros utpote iis conterminii simili quoque modo Alaniae princeps, nam novem Chazariae regiones Alaniae adjacent et potest Alanus si nempe vult eos depraedari, magnumque damnum et penuriam Chazaris inferre, ex his enim novem regionibus omnis victus et abundantia Chazaris suppeditatur. C. P. de adm. imp. C. X. Vesd öszve Bayer, Geogr. Russiae vicinarumque regionum circa 948. ex C. P. in commentariis acad. scient. Petropol. tom. IX. p. 376. de anno 1744.

pusztíthaták, melyek hihetőleg a' Tanais melletti földrészek voltak, mivel a' Volga melletliek Asztrakán felé ma is nagyára sós föld, 's termékellen 's nádat termő, hol eső is ritkán van (I. Hasselt, *Das Russische Asien* p. 447). A' kozár birodalom' fő városai voltak a' már említett Sarkelen kívül *Balengiár* vagy *Balendscher*, melyet Rebia arab vezér 652-ben foglalt el Ibn Kesír 's más arab kútfők szerint idézve Hammer által az arany hordáról írt könyvében, 439. l. a' Volga' torkolatjánál volt a' Kaspium mellett.

Asztrakán régebben *Chasitarakán* grusiniiai nyelven ma is még Astrakánt *Chazárnak* nevezik Tatitschseff szerint (Tappe, *Gesch. Russlands*. II. p. 20). Az Asztrakán név arab 's mongol nyelvből eredt = *Hadschi Terchan* ¹⁾).

Müller Ferdinánd úgy vélekedik, hogy a' kozárok *Atel* nevű híres kereskedő városa csak ez az Asztrakán volt, azaz a' mai Asztrakán a' régi Atel kozár város' helyén épült fel a' XI. v. a' XII. században, hová a' velencei 's genuai kereskedők a' Pontustól feljártak kereskedés végett Pegolotti' tudósításai szerint a' XIII. századból (Der ugr. Volksstamm II. p. 580).

Atel (Itil, Etel) Ibn Haukal arab író 915— 925 közt így írja le a' várost: „Moukan (mokány?) földről a' derbenti uton Sirvan tartományon keresztül két nap el lehet érni Derbendet, onnan viszont két napi út Semendria, innen Atelbe mehetni. Az Atel folyóvíz' neve, melly orosz és bolgár földről foly ki. Atel város' fejedelme a' víz' bal oldalán lakik, a' király' melléknéve *Baal*. Mintegy 10 ezer moslim hitű lakja a' várost, a' királyi lak bizonyos távolságra a' parttól égetett téglából épült, csak a' királynak szabad illy lakot építtetni. Atel városnak négy kapuja van, a' király zsidó vallást követ, testőre négy ezer főből áll, kik moslim, keresztyén és pogány hitűek: a' főbb hivatalnokok zsidó vallásnak. A' minden napi parancs' teljesítésére 12 ezer katona áll készen, a' lakosok' nagyobb száma moslim, keresztyén és pogány vallást követnek, a' kevesebb rész a' zsidó hitű“ ²⁾).

Edrisi' arab földleírásában (XII. századból) ezeket olvashatni az ázsiai kozár földről: „A' kozár föld esik Ran, Djebal, Taberistan, és Djordjan tartományok közt — Athil est la Capitale du pays des Khozars, elle se compose de deux villes populeuses bâties sur les rives du fleuve du même nome (Volge). Le roi fait residence dans la ville, qui est sur la rive occidentale de ce fleuve“ — hozzá teszi hogy a' kereskedők, vevők 's a' népség az ellenkező parton laknak; három mille

¹⁾ Hammer' fordítása szerint des Pilgers Freyherrn (Stadt) I. c. p. 411 a' Terchanitt, a' magyar Tárkány.

²⁾ Lehrberg, *Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands*. Petersburg, 1816. p. 415. I. Jakut helyét is Frähnben „Veteres memoriae Chazarorum.“ *Memoires de l' acad. imper. des sciences de St. Pétersb. T. VIII.* 1822.

hosszaságú a' város, erős kőfallal ellátva, a' lakosok' nagy része nemezéből készült csúcsos sátorokban lakik, a' gazdagabbaknak agyagból vagy vágóból készült házaik is vagynak, csupán a' királyi lak épült kemény kőből, más nem mer ahhoz hasonlót építeni, nehogy a' király azért megharagudjék.“

A' kozárok vagy keresztyének vagy moslimok, vagy végre bálványozók: a' vallási türelem azonban igen nagy köztők; fő élelmők ris, és hal ¹⁾. Megemlíti Edrisi azt is (p. 329. l. c.) hogy Kou-ran (kurvizi földek), Harzan (Hyrcau v. Djordjen) és Sisdzan (Segestan) földek egykor a' kozár birodalomhoz tartoztak; hogy a' perzsa Kobad király építteté Bilkán (Balkány) s Berde városokat, Nouchirvan pedig több várat építtetett Kaukas' torkolatjánál fel, melylyekből a' kozárok' kiutéseit kellett feltartóztatni; melyek közt leg-erősebb volt a' derbendi vár.

Említi továbbá (p. 402), hogy a' kozár föld két tenger közt feküdt (Kaspium s a' Fekete-tenger), melynek fővárosai: Semendra, Balendjour, Beidha, Khalid, melyek virágzók voltak az író idejében is. Derbendből Semendrába 4 nap, az arany tróni földre 8 nap, Atelből Semendrába 8 nap, a' barthás földre 20 nap alatt lehetett elmenni; a' bolgár földnek köz neve *khozár* föld. Említ kozár várost is (p. 400) „ville considerable bien arrossée sur les bords d' une rivière et d' où derive le nom des Khozars.“ Ez a' leírás szerint Krimióban lehetett, melynek Chazaria neve a' közép évi földabroszokon is fennmaradt ²⁾.

Derbend. Reineggs utazó szerint a' Kaukas' keleti oldalán fekszik a' derbendi föld, maga a' város és vár hegy' derekán épült; mikor ott járt, 646 ház volt benne. A' derbendi krónika szerint Kekubad (Kai-Kobad) perzsa király Aderbighiant s Albániát elfoglalván Ghysser (kozár) népfajt vitt oda át, mely Derbend várost építé. A' hagyomány szerint Nagy Sándor által építtetett más illy erősség 12 verstnyire feküdt innen, azért a' perzsa király csillagjóslói indítására oda visszatéteté a' várat, melynek felépítésén maga is jelen volt, és *Tschini* kozár chánhoz követséggel járult, hogy ezután a' perzsa s kozár birodalom közt e' várföld legyen a' határ; a' chán leányát nőül vevé, s a' várat négy éven át mindig erősítteté. A' perzsa király' halála után a' kozárok' hatalma alá került Derbend, majd nem soká a' feltolakodó arabok ezeket kiűzték, nevezetesen Ali Muse-
lim hat pompás mecsetet építtetett ott, és nagy várkapukat vas aj-

¹⁾ Recueil des Voyages et de Mémoires publié par la société de Géographie. Tom. V. Paris, 1836. p. 1. 2. Paris, 1840. pag. 335. Amadée Jaubert' fordítása: A' Kaspi tenger' egyik szigetének neve *Schilan*, mely nagyon homokos és terméketlen, nincs növény rajta, ez a' magyar silány szó. L. Edrisit p. 332.

²⁾ L. Hammert, Wien. Jahrb. B. LXV. p. 11. és Frähnt, Ibn Fossilans und anderer Araber Berichte über die Russen. Petersb. 1823. p. 22. 30.

tókkal ellátva készítettett. Az arab felíratu kapuk közül később Dávid georgiai király kettőt Gelathiba (Galat) vitetett, hol 1650. még látta azokat az orosz követ, 's később Frähn által a' felíratok meg is magyaráztattak ¹⁾. I. Péter orosz czár a' perzsa háborúban elfoglalván Derbendet, Cantemir Demeter moldvai herczeg annak állapotját leírta, 's azt Bayer közzé tevő, melly szerint Derbend Schirvan tartomány' fő városa, mellyet a' kurvizi földek, Daghestan 's cserkesz földek környeznek. 3285 orgiára terjedő kőfalat vizsgált meg a' herczeg, nincs czément és vas a' kőfalban „sed politura sola et struendi artificio ita commissi (lapides), ut vix rima adpareat etc.“ ²⁾.

Eichwald' kaspiumi utazásában (1825—26) mondatik, hogy a' még fennálló derbendi kőfalak 50 láb magasak, a' tengerparttól két verstnyire nyúlnak a' szárazon el, még túl a' város kőfalain is vagy-nak illy 18 verstnyire elnyúló romok, a' tenger mellett is fen vagy-nak még a' kőfal' nyomai: a' hegyek Derbend és Tarki körül terttiár képezetűek, bükki és cserfákkal rakvák; nyugatra a' várostól Daghestanban van a' Ku-bétsi falu, 1200 család lakja a' régi kaukasi kovácsi (Panzermacher) népfajból ³⁾.

A' derbendi krónika szerint az arabok és a' kozárok soká küzdöttek Derbend' bírása felett, miről a' kozár birodalom' hanyatlásáról szóló czikkben némi kivonatot adunk; szinte illy tusák voltak Derbend' bírása felett még korábban a' perzsa királyok és kozár chá-nok közt. Bayer említi Phiruz, Kobád' atyja' idejéből *Ambuzak* nevű kozárhún derbendi helytartót, ki ajánlá Anastasiusnak a' vár' átengedését bizonyos pénzösszevéért, a' mit azonban a' császár el nem fogadott. Később Kóbád kihajtá onnan Ambuzak' fiait, 's Derbendet hatalma alá keríté; de mivel annak fentartása és őrizete sokba került, a' görög udvart is felszólítá a' költségek' együtt hordozására (de muro Caucaseo l. c. p. 461).

A' perzsa helytartók Derdbendben arany trónon ültek, a' hely' fontossága a' kitüntetést megkívánta, azért Edrisi *Sahebel-Serir* czímmel illeti őket (arany trón' birtokosai l. c. p. 337). Wathek Bil-

¹⁾ Reineggs, Hist. topogr. Beschreibung des Kaukasus. I. Th. Gotha 1796. p. 116. Memoires de l' acad. de sciens. Petersb. t. II. p. 507. 546. és Bulletin des Sciences hist. philol. T. III. Nr. 52., hol Brosset a' georgiai annalsokról értekezik.

²⁾ De muro Caucaseo in Commentar. acad. scient. imper. Petropol. t. I. 1728. p. 427. itt bőven értekezik a' kaspi és kaukasi szoros kapukról, mellyek az írók által gyakran fölcseréltettek, a' mivel őszve kell vetni Brosset' felvilágosításait Koch' kaukasi útja felett: Bulletin des sciences de l' acad. de Petersb. T. IV. nro 76. 1847. a' georgiai Mirwan király Daruband' kőfaláról 's Herbelotot: Biblioth. orient. t. I. p. 496. in voce *Bab Al Abuab* és Miscellanea Berolinensia in 4° Berol. 1734. t. III. p. 84., hol Kirch alapos értekezést írt a' kaspi kapuról.

³⁾ Reise auf den Caspischen-Meere und in den Kaukasus I. B. Stuttgart, 1834. I. Gelehrte Anzeigen, München 1836. nro. 173.

lah kalifa' követje (834, 842.) Alsalem így nevezi már a' helytartót a' kalifához küldött hivatalos jelentésben.

Serai vagy *Sara*. A' pizzigani földabroszon (1367) a' *regio de Sara* Volga' beömlésénél a' Kaspiumba, a' régi kozár Serai vagy Sára fő várost jelenti Asztrakhán körül, melyet a' kipszaki mongol arany horda' hason nevű városával nem kell felcserélni, melyet Batu chán építtetett ¹⁾.

Semendria. Herbelot erről így ír „Nouschirvan perzsa király építteté azt Derbendtől négy napi föld távolságra, majd a' kozár királyok' fő városa lett, mignem Selman, Rabiát' fia, arab sereggel azt bevév, mikor a' kozár király Atel városba tette át lakát. Serir tartománynak ez volt fő városa.“ D' Ohsson csaknem hasonlólag írja: „Éjszak-keletre a' Vas-kaputól három napra Serir hegyes tartomány van, e' kis királyság' határáról két fersengnyire van *Samander* város, Serirben a' főváros *Djirakh*.“ Ibn Haukal a' városról így ír Frähn fordítása szerint: „die Stadt hat sehr viele Gärten, sie sollen an 40,000 Weinstocke enthalten haben. Ich habe mich in Dschordschan im Jahre 358 (des Hidschrets), wo es noch im frischen Andenken war, darnach erkundigt. Es bewohnten sie Muhammedaner, und andere. So wie jene ihre Mesdscheds — so hatten die Christen ihre Kirchen und die Juden ihre Synagogen daselbst. Aber es kamen die Russen über diess Alles, und vernichteten, was die gesammten Chasaren, Bulgharen, und Burtassen am Fluss Itil besassen, und bemächtigen sich desselben. Die Anwohner des Itel flüchteten sich theils auf eine Insel von Babel Abwab (Derbend), wo sie sich in wehrhaften Zustand setzten, theils auf die Insel Sija-kuh (Fekete-kő v. is hegy, Jakut szerint a' Kaspi-tenger' keleti partjánál), wo sie in steter Furcht lebten“ ²⁾.

Arab írók említnek még *Sindan*, *Beidha*, *Hasim*, *Schaki*, *Di-beki* (Divéki), *Jersin*, *Seil*, *Derbach*, *Hamidi*, *Kimach* (Kumok) kozár helységeket, melyeket azonban Hammer csak elősorol (die gold. Horde p. 10.), de Reineggs' utasításában némellyikéről bővebb tudósítást kaphatni. Mi az olvasót Reineggshez utasítva elégnék tartjuk a' Placarpin által említett *Ornas* várost még megemlíteni, melyet Frähn helytelenül keresett a' kharezni földön; mert Avezac, Plencarpin' legújabb criticus kiadója megmutatta, hogy az a' kozár földi *Ornas* Tanais' kiömlésénél feküdt, másképp Tara nevet viselt, hová kozár, russ és alán kereskedők gyakran jártak, mert ott híres kereskedő intézetek voltak. Az *Ornas* roszt leírás. Frähn közli az *Arsa*, *Ersa*, *Jersjan*, *Ersja*, *Erse* 'stb. variánsokat, melly hogy a' magyar Irscha név, már csak azért sem lehet kételkedni, mivel a' mordva

¹⁾ L. Hammert, Wiener Jahrb. B. LXV. p. 16. és die goldene Horde p. 9. 10.

²⁾ Herbelot, Bibl. orient. t. 3. p. 493. D'Ohsson, Des peuples du Caucase p. 21. Frähn, Ibn Fossilans und anderer Araber Berichte, p. 65, 66.

nép' két fő ágazatját a' moksák, 's maksaiak és irschák v. irschaiak tették, mit azonban maga Avezac sem tudott, hogy azon nevek magyar hangzatuak is egyszersmind ¹⁾).

KIS GYÜLÉS, FEBR. 15. 1851.

(A' mathematical és természettudom. osztálya' részére).

Nmélt. gróf Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból : Kubinyi Ág., tt. Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss Kár., r. és Nendtvich t. tagok. — Más osztályokból : Balogh, Czech, Döbrentei, Erdy, Jerney, Szemere, Szilasy rr. tt. — Hunfalvy, Pauler, Waltherr, Wenzel lev. t. — Toldy Ferencz, titoknok.

GEBHARDT FERENCZ rt.

az ember- és tehénhimlőről értekezett a' következőkben.

Igen tisztelt természettudományi osztály! Academiai előadásomra olly tárgyat választék, melyről félszázadtól fogva sokat értekeztek, és irtak az orvosok, de melly maig sincs olly fokban kimerítve, hogy ennek további felvilágítására nem lehetne még többet is mind elméleti, mind tapasztalati tekintetben mondani. A' tárgy az ember' életével, és egészségével szoros kapcsolatban van. Sok külföldi 's jelesen múlt évi július' 24-kén a' párisi tudományos academia' tanácskozása' tárgya volt az; értem a' védhimlő-oltási munkát, melly az emberhimlő' elhárítására, sőt kiirtására fél század óta gyakoroltatik, és kezdetben általánosan dicsőítettett, de 12—15 évvel később különféle módon gyanúsítatván, a' természetes emberhimlő ellen elégtelen óvó szernek mondatott; minek következtében részszerint az oltó anyag' elfajultáról, és megújításáról, részszerint a' már oltott egyének' ismétli oltásuk' szükségéről sokat értekeztek, és vitatkoztak az orvosok, a' nélkül hogy ezen vitatkozásoknak megdönthetlen eredménye volt volna.

Minthogy én 32 év óta védhimlőoltással foglalatoskodom, 27-től fogva mint nyilvános tanár e' tárgyról a' szükségeseket elméletileg és gyakorlatilag előadni kötelességem, és azóta nyári havakban magam tanítványimmal oltó-intézetet alakítottam, mult évben pedig Magyarország' teljhatalmú csász. biztos báró Geringer úr ö kegyelmessége, az ideiglenes központi oltó-intézet' igazgatását — mellynek célja fris oltóanyagot, mind nyáron, mind télen fentartani és a' megyék, 's városok' főorvosait, ezek' kérésére ingyen, és szükség' esetében díjmentes posta' útján ellátni — reám bízni méltóztatt; minthogy az általam és felügyelésem alatt végbe vitt védhimlőoltások' száma több ezeret meghalad: magamat kötelezve érzem, az ezen tárgyban tett észrevételeimet, és az azokból elvont nézeteimet a' tisztelt academia elé terjeszteni, magamnak ezeket a' kérdéseket

¹⁾ Recueil des Voyages. T. IV. Paris, 1839. p. 507.

tűzvén ki : meddig tart a' tehénhimlő' védereje az emberhimlő ellen? teljes-e az vagy ideiglenes? szükséges-e az oltás' ismétlése? igaz-e, hogy idővel elfajul a' védhimlőanyag; szükséges-e azt megújítani, és miképen?

Minekeltötte mégis e' kérdések' vizsgálatába ereszkedném, hogy a' tárgyat a' tisztelt természettani osztálynak annál szemléltetőbbé tehessem, nem tartom fölöslegesnek az ember- és tehénhimlőoltás' történetének rövid vázlatát előre bocsátani, mert abból kiviláglik a' tárgy' fontossága, és a' kitűzött kérdésekre könnyítették a' felelet.

A' leghíresebb, és legtudósabb orvosok' fáradságos vizsgálatai az emberhimlőnek történeti kora körül nem voltak képesek benünköt bizonyos eredményre vezetni. Nem célom az inkább régiségi, mint gyakorlati érdekekkel bíró kérdéseknek vizsgálatába ereszkedni: valljon himlők a' régi görögöknél ismeretesek voltak-e? rólok az első tudósítások kínai oklevelekben találatnak-e? a' nyavalya Keletindiából, vagy Chinából származott-e? Arábia annak kimenő tűzhelye? a' nyavalya a' régiek' hagymázából (typhus antiquorum), pestis vagy belpoklos kütgeből (lepra mosaica) fejlődött-e ki? — elég tudni, hogy az első, ki az emberhimlőről írt, *Aaron VI.* századbeli alexandriai orvos volt, kinek munkájából *Rhazes* arab orvos töredékeket ad, s hogy azóta Európában gyakran járványosan uralkodott. *Constantinus Africanus*, *Gruner* szerint az első volt, ki a' himlőt latinul ábrázolta le, és neki *Variola* nevet adott. A' XI. század' végén és XII. elején a' *saraczenok* hozták a' nyavalyát Európába, hol a' keresztesek által terjedett el mindenfelé. 1520-ban a' spanyolok Mexicóba vitték, hol az általa elpusztult emberek' száma három millióra tétetik; 1578-ban jelentek meg legelőször Svédországban, 1707-ben Izlandban; 1752-ben Grönlandban; 1767-ben Sibiériában, hol nagy pusztításokat okozott. *Pallas'* utazásaiából kiszemelhető, hogy azon időben a' himlőtől megglepetett Kamcsatka csaknem egészen kihalt.

Nincs kóranyag, melly iránt a' fogékonyság olly általános lenne, mint az emberhimlőé. Az egyének' száma, kikenél hiányzik arra a' hajlandóság, igen csekély. A' magzat anyja' méhében is szenvedhet himlőben. Miről példák tapasztaltattak, és legújabbban ilyeneket tapasztalt *doctor Unger* (*Med. Jahrbücher*, 1833. 14. Band). Magasabb életkorban sem enyészik el arra a' hajlandóság. *Mária Theresia* Magyarország' királynője 46-dik évében állotta ki a' himlőt; *XV. Lajos* francia király pedig 60-dik évében esett himlőbe, és meg is halt.

Az emberhimlő, a' védhimlő-oltás' föltalálása és gyakorlata előtt az ember' nyavalyái közül kétségkívül a' legirtóztatóbb és legpusztítóbb volt. *Süssmilch*, *Tissot*, *Tralles* és *Ramazini* 'stb. számításai szerint korábbi időkben évenként 500,000 ember áldozata lön e' nyavalyának. Remegtek a' szülők, midőn hallák, hogy valamelly szomszéd vidéken az emberhimlő megjelent. A' halálozás' aránya mind-

azáltal a 'járványok' sajátosságaihoz képest igen különböző volt. Voltak járványok, mellyek alatt a 'himlős betegek' 60—70 perczentje meghalt, mások alatt pedig 15. A 'fönmaradtak' nagy része utónyavalyákban, szédelés, vízkór, idegkórok, tüdővész, hibás emésztés, nehéz kór, vidtáncz, szembajokban 'stb. sínlődék.

Az emberi élet' illy rettentő ellensége ellen, millyen az ember-himlő volt, régtől fogva igyekeztek az orvosok óvószert feltalálni, és azt kiirthatni reménylették, ha sikerülne a 'himlőnek kedvező hangulatát a' vérben megsemmisíteni. Már *Huxham* mondá (Tom. II. p. 126): „*Inde videri posset, si peculiarem quamdam sanguinis atque humorum indolem conservare, aut excitare possemus, vim quoque contagii eludi posse.*“ — A' véd- és óvószerek, mellyeket a' hajdan kor ' veszélyes himlő' elhárítására, vagy szelidítésére használt, olyanfélék, hogy valóban csodálkozhatni, mikép tarthatták azok magokat fel hosszú ideig tekintetben. Illyenek a' köldökszínórba foglalt vér' kinyomatása, miben újabb időben *Pinel* és *Mesmer* is bíztak; később kutacsokat készítettek, mások az újszülött' köldökének besózását, *Stoll* érvágást, és hánytatókat javasoltak; *Werlhof* és *Clossius* a' chinát mint csalhatatlan óvó vagy szelidítő szert dicsérték. *Boerhave* higanyt dárdanyival összekötve, *Rosenstein* az édes higany, kámfor, aloé, és gajákból készült labdacsait magasztalta. *Van Woenzel* a' higanyt mint óvószert azért ajánlotta, mivel kísérleteinél fogva a' himlőgeny calomelával vegyítve, vagy higanygőzökkel terhelve oltás' alkalmával sikeretlen volt; ugyanezt tapasztalák *Reil* és *Hufeland*. *Schlegel* gilisztaelleneseket, pézsmát, kámfort javalt, mellyek mint nyakkötők (amuleta) is használtattak. Nagy hírből állottak a' myrha, fenyőbogyók, a' kalamászvíz (aqua picea), az ásványi savak, a' dárdany mint óvószerek. Mások a' meleg fürdőknek, 's némelylek a' hidegnek tulajdonítottak himlőszeledítő erőt. Újabb időben a' kénsavas kinalban is hasonló erőket kerestek. A' tapasztalás mindazonáltal azt bizonyítá, hogy himlő-járványkor a' betegeknek egészségesektől elkülönzése, és általános a' ragályos kórok ellen alkalmazandó más egyéb orvos-rendőrségi intézkedések' használata, mind ezeknél nagyobb hatású és biztosabb eredményű volt. *Lisfrank*' tapasztalatai szerint a' himlős betegek' szobáiban a' lég ragályos tulajdonságait elveszti, ha a' padló többször napjában chlormész' olvadékával megáztatik.

De ezen felszámlált szerek, és intézkedések nem lévén sikeres eredményűek, jeles jótétemény háromlott az emberi nemre az emberhimlő' beoltása által (insitio variolarum humanarum), melly után a' nyavalyának szelidebb és szabályosabb lefolyása következett, mintsem ha a' himlőragály más módon hozatott volna a' testbe. Ezen emberhimlő oltás alapja volt a' később feltalált tehénhimlő-oltásnak, melly Keleti-Ázsiában már régóta divatban volt. Valljon az Chinában régiebb időkben gyakoroltatott-e már, azt bizonyosan nem tudjuk.

Lookhardt szerint, ki chinai munkát a' himlő-oltásról fordított, az ott már 1014-ben divatozott. Európa ezen műtétellel a' mult század' kezdetén közel 70 évvel előbb, mintsem a' tehénhimlő-oltás feltalál-
tatott, ismerkedett meg, jelesen *Timoni* görög orvos által, ki *Wood* londoni orvost erről tudósította. *Lady Mari Wortley Montague*, az angol követ' neje Konstantinápolyban az emberhimlő-oltást igen párt-
olta, 's azt az érdemet és hirt vívta ki magának, hogy ő Angliában első saját gyermekét sikerrel beoltatta. Következő évben gonoszte-
vőkön és árva gyermekeken tétettek kísérletek, melyek kívánt ered-
ményűek lévén, 1723-ban *I. György* király' gyermekei emberhimlő-
anyaggal oltattak. De mivel tapasztaltatott, hogy az oltás után kifej-
lett himlő nem volt minden esetben veszedelem nélküli, sőt nem rit-
kán halállal is végződött, az ezen nemű oltás iránti bizalom megcsök-
kent. Tollharczok folytak az emberhimlő' védői és ellenségei között;
Tissot részére, de *Haen* ellene harczolt. Legnagyobb bizalomra ta-
lált Angolhonban, hol *Sutton* testvérek, és *Dimsdale* az oltási mun-
kára nézve olyan javításokat tettek, melyek a' mesterséges himlők-
ből származó veszedelmet kisebbítették. A' javítások ezek voltak:
a) az oltás csak egészséges, nem bővérű, görvélyes és más kóroktól
szabad egyéneken, és sem a' terhesség, sem a' fogzás' idejében nem
teljesítették; b) az oltandók fürdők, hashajtók, és alkalmas életmód-
dal elkészítették az oltásra; c) csak egy szurással teljesítették az
oltás, minthogy tapasztalásból tudva volt, hogy a' mesterséges em-
berhimlő' fontossága egy arányban volt az oltó-szurások' számával;
d) oltás után az oltonczok hűvösen tartattak, és a' küllevegő hatá-
sától el nem vonattak. *Frank Péter* ezen javításokat szükségtelenek-
nek tartotta azt mondván (Epit. I. 3. pag. 185.): „*Sed nemo sanior,*
quam sanus esse potest, ac saepe, qui ad morbum se praeparat
futurum, hic victas huic manus cedit, ac ineptissimis in absentem,
nec cognitum satis morbum invehitur auxiliis. — De nem lehetett
céliránytalan, az organismustól eltávolítani mind azt, a' mi a' be-
következő nyavalyát szövedékessé, és roszt indulatúvá tehette. —
Az oltás a' felkaron, vagy a' hüvelyk, és mutató-újj között vitetett
végebe.

Hogy pedig az emberhimlő-oltás' hasznában nem csak a' tehe-
tősbek, hanem a' szegényebb sorsuak is részesülhessenek, Anglia'
fő városában saját himlőházak alakítottak, melyekben a' műtétel a'
szegényeken is végbe vitetett. Igaz, hogy ezen oltási intézkedések-
nek nagy haszna volt, a' mennyiben ritkult a' himlőnek veszélyes-
sége; de ki nem irtatott általok a' nyavalya, nem ritkán pedig a'
mesterséges emberhimlő veszedelmes, sőt halálos is volt, 's így az
emberhimlő-oltás a' himlőragálynak szüntelenül új forrásául, szol-
gálván, annak föntartására is szolgált. — Az oltás minden évszak-
ban, és minden alkalommal gyakoroltatott, 's minthogy az oltonczok
más egyéneket is közvetlenül fertőztethettek, gyakran pusztító himlő-

járványokra nyújtott alkalom. Ebből magyarázhatni meg a' híres *Heberden*' tapasztalatait, melyeknél fogva a' himlő-betegségben holtak' száma $\frac{1}{10}$ -del növekedett az emberhimlő' beoltása által.

Most, mióta a' tehénhimlő-oltásban könnyebb, és biztosabb óvszerünk van a' természetes himlő ellen, most már annak további gyakorlása szükségtelen, sőt igazságtalan, és méltán kárhozható lenne, mert: a) az ember szükség nélkül nagy veszélynek tétetnék ki, minthogy, a' mint fenn említők, a' valódi himlőragály' beoltása a' legalkalmasabb gyógyítás mellett is halált okozhat, vagy veszedelmes utónyavalyákat vonhat maga után; b) általa mindig új himlőragály készítettven, főtartatik a' fertőzés' lehetősége, 's így ezen veszedelmes nyavalyának kiirtása akadályoztatik, mit a' tehénhimlő-oltástól méltán várhatni; mert hogy az emberhimlő némely orvosok' véleménye szerint légi és földi befolyásoktól veszi eredetét, azt józanabb orvosok ma már védhetetlen hypothesisnek tartják, 's hogy az emberhimlő következése a' szétterjedhető himlőragálynak, az által is bebizonyul, hogy a' fertőzettek' szigorú elkülönzése által, annak további terjedése mindig megakadályoztatott.

A' tehénhimlő' történetére nézve vannak némely, de nem biztos tudósításaink, melyek annak régi korára mutatnak. *Humboldt* Sándor említi, hogy *Mexico*' hegyein a' tehének tölgyeiken genyedékes fakadékokban szenvednek nem ritkán, 's hogy az ottani pásztorok, azoknak véderejéről az emberhimlő ellen már régtől fogva értesülve voltak. Már *Jenner* előtt Angol-, sőt Némethon' több vidékein egyes észlelések történtek a' tehénhimlő' folyadékának óvó erejéről az emberhimlő ellen, de ezek használatlanok maradtak, és részint elvesztek, részint pedig mint nem érdekesek elutasítottak. *Henke* említi, hogy bizonyos holsteini nemes jószág' folgyelője 1800-ban neki mesélte, hogy családjában nagyatyjától azon tapasztalat tudva volt, hogy azok, kik fejés' következtében a' tehentől kezökön küteget kaptak, az emberhimlőtől mentve maradtak. Angliában is hasonló esetek fordultak elé, melyeknél fogva a' híres *Sutton* és *Favater* hogy a' dolog' valóságáról meggyőződjenek, 1765-ben több ezen módon tehénhimlő-anyaggal történetesen oltott egyéneket valóságos emberhimlő-anyaggal oltottak, de melly oltások nem fogamzottak, 's ennél fogva az oltonczok az emberhimlőtől védve mutatták magukat. Ezen nevezetes történet dologról a' londoni orvosok tudósítottak ugyan, de az semmi figyelmet nem okozott és jelentéktelen maradt.

Annál nagyobb volt *Jenner* *Eduard* (született Skótziaiban Berkeley helységben 1749-ben, † 1823. 23. januárban) érdeme, ki ezt a' nép közt zavartan elterjedett mondát a' legszigorúbb vizsgálatra érdemesnek tartá, 's e' tárgyat 1779-től fogva legfőbb foglalkozásává tette. A' mi eddig csak véletlenül történt, azt ő most szántszándékkal megpróbálá. 1788-ban tapasztalatait több orvosok' barát-

ságos társasága elé terjeszté; 1796-ban pedig majus' 14-kén *Phips* fiú gyermeket (Sarah Neimes) fejös leány' karjáról nyilvánosan, és pompás sikerrel oltott. Nem ok nélkül ezen nap, majus' 14-ke t. i. a' védhimlő-oltás' születése' napjának tartatik és ünnepeltetik az orvosoktól. Örömmel emlékezem 1846-ki május' 14-kéről, melly napon a' magyar orvosok' Nestora és honunk' Jennere minden tiszteletre méltó *Bene Ferencz* királyi tanácsnok úr, az orvosi kar' tanárait zugligeti barátságos ebédje közt a' hires *Jenner*' áldott következményü találmányára figyelmeztette, melly alkalommal ezen az emberiségre olly jótékony fölfedezésnek félézsázados ünnepét illendő pietással üllöttük. Csak 1798-ban nyilván hirdette ki nagy fölfedezését *Jenner*, mi által legnagyobb jötevője lön az emberiségnek. Következő évben a' tehénhimlő-oltás' terjesztésére yorki herczeg' elnöksége alatt társaság alakult.

Pearson és *Woodville* elejénte mint a' tehénhimlő-oltásnak el-lenségei léptek föl; *Woodville* 1799. évi 21-ik januárban több egyént tehénhimlő-anyaggal oltott; de mivel azoknál a' természetes himlőragály is működött, a' tehénhimlő-hólyagocskákon kívül általános emberhimlő-kiütés is jelent meg. *Jenner* ezen körülményt megmagyarázta; mire *Woodville* ismétli kísérletek után a' nagy fölfedezésnek igazságáról meggyőződött; mert 400 tehénhimlő-anyaggal sikeresen oltott egyént ismét emberhimlő-anyaggal oltott, de egyiknél sem jelent meg valóságos emberhimlő. Minden későbbi kísérletek és próbák a' jeles találmánynak megerősítésére szolgáltak. *Jenner* a' parlamenttől kitűzött 24,000 font sterlingi díjat elfnyerte és az 1803-ban alakított védhimlő-oltási intézet öreá bízott.

Kevés idő múlva Spanyol-, Olaszország, Sardinia és Maltába terjedett a' tehénhimlő-oltás. Bécsben 1799-ben *de Carro Pearson*-tól neki fonalon küldött anyaggal oltotta legelőször saját gyermekeit; ezt követte *Ferro*, *Careno* és *Portenschlag*. Nálunk első oltott *Bene Ferencz* k. tanácsnok úr, és ugyan 1801-diki august' 17-kén, minekutána Bécsből *de Carro*-tól oltóanyagot hozott, mellyel a' többi magyarországi orvosokat is ellátta. Hasonló szorgalommal gyakorolta a' védhimlő-oltást Pesten dr. *Cseh-Szombathy Sámuel*, ki kezennél levő oltási jegyzőkönyvét 1801-ki september hótól fogva 1837-ig bámulatos pontossággal vitte. Pozsonban *Huszi*, Békes megyében pedig dr. *Rigler* szereztek magoknak oltási munkában hírt és érdemet (lásd: Zeitschrift von und für Ungarn. 1801. I. Band). Ugyanakkor Berlinben *Ilufeland* és *Heim*, általánosan pedig Német-honban *Reil*, *Sömering*, *Hahnemann* és *Stiglitz* mozdították elő a' védhimlő-oltást. *Bremner* Berlinben védhimlő-intézetet alakított, kinek felügyelése alatt Poroszországban már 1802. 400 ezer egyén oltatott. Frankhonban 1800-dik évi május' 11-kén történt az első védhimlő-oltás. *De Carro*' d'Outrefonthoz intézett leveléből (Salzb. Med.-Zeitung, 1802. Band. III.) kitetszik, hogy Indiában a' védhimlő-

oltást 1802-ben kezdték. Ezen időtájban Oroszországban, 1823-ban Kaliforniában is elterjedett. — Már 1800-ban de Carro Konstantinápolyba küldött oltó-anyagot, hol angol követ *Elgin* és angol orvos *Scot* annak ottani terjesztésében fáradoztak; később a híres *Auban* buzgósága által 60 ezer ember oltatott, kik közül ámbár, mint mondatik, minden évben az emberhimlő legnagyobb dühösséggel uralkodott, mindegyik attól mentve maradt, 1827-ben *Auban* az akkori török császár' gyermekeit oltotta. Bagdad' városában székelő angol consul, ki a' fáradhatatlan *de Carrotól* anyagot kapott, keletre is terjesztette az oltás' munkáját. *Neumann* szerint *Pearson* oltó anyagot Chinába is küldött czélirányos utasítással, mely utasítás mindazonáltal a' kormány' parancsára igen megváltoztatott, hogy t. i. hihetővé tétessék, hogy a' védhimlő-oltás chinai találmány. Igen sajnálom, hogy Gützlaff úrtól ezekről tudósítást nyerni elmulasztottam.

E' fontos, 's az egész emberi nemre nézve érdekes találmány' mindjárt közhirré tétele után mind az angol, mind a' német orvosok a' védhimlő-oltás' megalapítására és további terjesztésére tudós munkákkal is működtek: a' védhimlő' szabályos lefolyását pontosan leábrázolták, hogy az annál könnyebben az ál-védhimlőtől, mely az embert a' természetes emberhimlőtől nem védi, megkülönböztessék; az anyagot vegytanilag (különösen Dupuytren) megvizsgálták, 's ez által az anyagnak miképeni legalkalmasabb és meddigi fentarthatóságának meghatározására segédkezet nyújtottak. Mások az oltás' különféle modorairól és az anyagnak száraz, vagy híg alakbani fenntartásáról értekeztek. Többen a' néphez intézett munkácskákat készíttettek, és azt a' védhimlő-oltás mint isteni találmánynak kész elfogadására buzdították. Voltak orvosok, kik a' tehénhimlőt mint pestiselleni óvószert dicsérték; így *Auban*, *de Carrót* arról tudósíta, hogy öt-hat száz védhimlővel oltott egyén a' keleti pestistől mentve maradt, 's hogy védhimlővel oltott kisdedek a' pestisben sínlődő anyák' emlőit szopták, minden káros következés nélkül. *Dr. Walie*, ki a' pestis' természetének kikutatása végett Konstantinápolyba utazott, minekutána védhimlő-anyaggal sikeresen oltva volt, magát a' pestis kórházakban zárva tartotta, különféle módon a' betegeket érintette, magát emberhimlő és pestis-anyag' vegyítékével oltotta, és egészséges maradt. Nem csak *Auban*, de mások is Konstantinápoly körüli vidékeken a' tehének' tölgyeiken himlőt észleltek, és megtudák, hogy az ottani nép sem pestisben sem emberhimlőben soha nem szenvedett (lásd. Med. Chir. Zeit. 1803. Band. III).

Sokan mindjárt a' védhimlő-oltás' terjedése kezdetében hirdették a' tehénhimlő' csabhatatlan óvó-erejét. *Domayer* 1801. Berlinben kijött munkájában: *Allgemeine Bemerkungen über Kuhpochen* 'stb, azt mondja: hogy a' tehénhimlő örök időre óvószere az emberhimlőnek. Igaz ugyan, úgymond, hogy ezen állításomnak igazságát pár

évi tapasztalatainkból nem következtethetjük; mindazonáltal ragaszkodnunk kell a' nép' szóbeli hagyományához, mellynél fogva a' legidősbek közül, kik fejés' alkalmával történt fertőzés' következtében a' tehénhimlőt kiállották, emberhimlő-anyaggal oltva, ettől semmi sikert nem tapasztaltak, azaz himlőbetegségbe nem estek. — *Hecker* 1802-ben illy című munkát írt: *Die Pocken sind ausgerottet* 'stb. Egy híres spanyol orvos azt mondá, hogy Aragonia' vidékein, hol több évtől fogva a' himlőoltás divatozott, nem csak az emberhimlő, hanem a' vereshimlő és skarlát is elenyésztek.

De voltak a' védhimlőnek nyílt ellenségei is. Hiszen minden jeles találmány és minden, a' mi jeles, de szokatlan, ellenségre bukkan. Azonnal kikelték ellene *Moseley*, *Panada*, *Goldsohn*, és *Herz*; az utóbbi azt csak helybeli és *brutalis* nyavalyának nevezte; pártolta ellenben az emberhimlő-oltást azért, mivel szerinte 500 illy féle oltás' esetei közül egynél sem tapasztalt szerencsétlenséget. De mások nem voltak illy szerencsések mint *Herz* úr, 's azok' tapasztalatai ellenkezőt bizonyítanak. *Gölis* a' híres is tartozott kevés ideig a' védhimlő' ellenségei közé. — Sok orvos a' védhimlő-oltás óta gyakrabban előforduló némelly veszélyes nyavalyákat, millyenek a' kisdedek' agyvízkóra, a' hártvás torokgyík 'stb, a' védhimlő-oltásnak tulajdonította; de nem vették figyelemre azt, hogy annak gyakorlata óta több kisded maradván fenn életben, nagyobb számmal is fordulhatnak elő azok' egyéb forró nyavalyái, 's hogy ezek már azelőtt is gyakran előfordultak, de kórisméjük kevésbbé volt meghatározva.

A' köznép' azon ellenvetése, hogy az emberhimlő a' rosz vegyületű nedveket a' testből kiirtja: a' védhimlő ellenben azokat a' testben visszatartja, következésképen veszedelmes kórokat okozhat, az által czáfoltatik meg, hogy annál nagyobb szokott lenni a' veszedelem a' természetes himlőnél, minél számosabban fejlik ki az, 's hogy a' természeti himlő' folyama alatt kiürített nedvek csak a' himlőkórnak szüleményei; és valljon miképen üritettek volna ki a' testből a' rosz nedvek akkor, midőn Európában még híre sem volt a' himlőnek. A' köznép a' tehénhimlő-oltási gyakorlat' kezdetén ebben azért sem bízott, mivel az emberhimlő-járvány' alkalmával, a' védhimlő anyaggal oltattak is valóságos himlőbe estek; azonban ez azért történt, mivel az akkori időben minden figyelem és különböztetés nélkül olyan egyének is védhimlővel oltattak, kiknél a' fertőzés' következtében a' természeti himlőragály a' testben már működni kezdett.

Mindazonáltal efféle ellenvetések és gyanúsítások' daczára pár év alatt köszönettel elismertetett a' nagy *Jenner*' emberszerető nemtője, melly a' természet' anyai intéseit követvén *Sutton*, *Adams*, és mások' tapasztalatait fölhasználván, az emberi nemet olyan adománnyal ajándékozta meg, mellynek jótéte rövid idő alatt villámsebességgel a' földgolyó' minden mivelt részeire elterjedett, sőt azon

korlátok is, melyeket neki durva tudatlanság, nagyított gyöngédség, és önelégedett eszeskedés vont, — lassanként elkorhadtak és összeomlottak. Csintalanul 's ingerkedve felemeli most az ifjabb nemzedék sina arcját az öregebbik' himlőhelyes arca felett; de ez is szülöttjei' boldogsága feletti örömében elfelejté szenvedéseit, sőt visszamaradó bajait fájlalni megszűnt.

Wedekind mainzi tanár munkájában: *Theoretisch-practische Abhandlung von den Kuhpocken 1802.* az Európában rendszeresen kezdett védhimlő-oltás' harmadik évében azt a kérdést tette: „Valljon a tehénhimlők örökre fogják-e az embert védeni az emberhimlő ellen? Nem lesznek-e annak veszélyes következései, a' mit, úgy mond, a' kísérleteknek tömérdek száma még el nem határozott, 's miről sem a' védhimlővel eddig tett kísérletek, sem az egybe hasonlító okoskodás bennünket azon biztos következményre nem vezettek, mellynél fogva az embert örök időre a' himlőbetegségtől megmentené.“ Az eddigi oltó mestereket oktalan kísérlőknek (*Experimentatoren*), merész és veszedelmes embereknek nevezi, mivel oltonczaiukat későbbi korokban megjelenő emberhimlő' veszélyének teszik ki, a' midőn kedvetlen körülmények között meg is halhatnak, melly veszedelmet ildomos emberhimlő-oltással kikerültethettek volna. — És valóban, midőn az orvosok' fáradozásai által, a' kormányok' intézkedéseitől segítettve, a' tehénhimlő-oltáshoz általános bizalmat szerezni már-már sikerült, *Wedekind*' jóslata valósulni látszott; mert újabb időkben a csaknem valósággá vált emberhimlő' kiirtásának reménye nagy mértékben megzavartatott, midőn a' természeti emberhimlők sok helyen kiütöttek, és a' már védetteket is megrohanták, kiknél részint valóságos, részint módosított alakban mutatkozott a' küteg, 's az első esetben igen gyakran, a' másodikban pedig csak veszedelmes p. o. typhusbeli szövődés' esetében halált okozott. Sülydedt ekkor a' tehénhimlő-oltás iránti bizalom annál inkább, mivel magok az orvosok eddigi nézeteikben ingadozást, sőt azoktól elterétést nyilvánítottak; 's minthogy illyféle esetek a' történt oltástól 15—20-dik évében előadták magokat. azt állíták, hogy a' tehénhimlő nem mindenkorra, hanem csak 15 's legfőbb 20 évre védi az embert a' valóságos emberhimlőtől; minél fogva ezen évek' lefolyta után, szükségesnek tarták a' védhimlő-oltást ismételni (*revaccinare*). Így vélekedtek *Heim*, *Kausch*, *Thomson* és mások. — *Dr. Klaus* (Ueber die Schutzkraft der Vacciene. Medic. Jahrb. 16-ter Band, 4. Stück) azt mondja: „Hogy a szabályosan lefolyt védhimlő nem tökéletes védszere az emberhimlőnek: mert az emberrel született fogékonyságot a' himlőragály iránt tökéletesen el nem enyészti. Azonban csaknem valamennyi orvosok, kik a' tehénhimlő' ideiglenes véderejét védelmezték, abban megegyeznek, hogy az utána következő himlő felette ritkán valóságos, hanem közönségesen módosított alakú volt, azaz himlő, melly a' védhimlő' oltása után emberhimlő ragály'

behatása' következtében, midőn előre járt oltása által az emberhimlőrei fogékonyság tökéletesen el nem enyészett, kifejlődött; de melly mind lefolyására mind idomára, és veszélyessége' fokára a' valóságostól különbözik. Dr. *Parkley*' tapasztalatai szerint (*Med. Jahrbüch.* 1834.) a' módosított himlő, vagy himlőke csak olyan egyéneket, kik 15—20 év előtt oltattak, szokott meglepni, és ritkán, vagy talán soha sem kisdedeket, kik oltattak kevés idő előtt; miből azt következteti, hogy a' védhimlő óvóerejét csak bizonyos ideig tartja meg, 's annálfogva 10—15 év mulva az oltottak' ismételt oltását szükségesnek mondja. — Mások azt állíták, hogy a' tehénhimlővel oltottaknál előforduló valóságos vagy módosított himlőknek oka: a' *Jenner*' idejétől használt, ugyanazon oltóanyagának sok emberi testen többszöri átjárása' következtében történt elfajulása, minél fogva annak megújítása volna szükséges.

Hogy efféle nem igen szigorú nyomozásokon és észleléseken alapuló vádak és némelly kormányok, jelesen *bajor és poroszországi* által humanus törekvéseikben igen is rögtön 's általánosan elrendelt ismétli oltások' intézkedései a' védhimlő-oltási ügyre nem legjótékonyabban működtek, világos; minekutána bizonyos, hogy a' nép a' tehénhimlő-oltással általánosan, sok vidékeken még tökéletesen meg nem barátkozott. De voltak és vannak lelkes orvosok is, kik a' tárgyat előítélet nélkül megvizsgálván észlelésök' eredményeivel világot derítettek az ügy' mibenlétére.

A' tudományok' párizsi academiaja 1842. évi ápril' 1-jén tartott ülésében következő jutalomkérdést tűzött ki: a) A' tehénhimlő' védereje teljes-e (absolut) vagy ideiglenes? — b) Utolsó esetben határozottassék meg biztos tapasztalatokkal, és hiteles létdolgokkal az idő, melly alatt a' tehénhimlő védi az embert az emberhimlőtől. — c) A' tehénhimlőnek biztosabb és hosszabb ideig tartó védereje van-e, mint a' védhimlőnek, melly az oltások' nagyobb vagy kisebb számára használtatott. — d) Azon esetben, ha a' tehénhimlőnek védereje idővel kisebbedik, szükséges-e azt megújítani, és mi módon? — e) A' tehénhimlő-ragály által előhozott helybeli jeleneteknek hatatossága arányban van-e az emberhimlő elleni véderővel? — f) Szükséges-e ugyanazon egyént többször oltani, és hány év után?

Ugyan e' kérdések körül forog értekezésem' tárgya is, melyek közül az a, b, és f) értekezésem' első, a' c, d, e) második részének tárgyát képezik.

A' tehénhimlőnek védereje teljes-e, azaz örökre védi-e az embert a' valóságos himlőtől? — E' kérdésre igennel felel több nagy tapasztalatú orvos. Így dr. *Nusshard* 1830-dik évi *Passavia* körül előforduló járványkor a' tehénhimlő' véderejét olly mértékben bebizonyítva találta, hogy az eseteket, melyekben az oltottak himlősek lettek, csaknem egészen a' roszúl kezelt oltásnak tulajdonítja, 's azt mondja: „Lehetséges ugyan, hogy egyes esetekben a' rend-

irányosan végbe vitt védhimlő-oltás után is emberhimlők jelenhetnek meg; mivel ugyanazon okok, melyek egyes egyéneknek lehetőséggé teszik a kétszeri himlőzést, lehetségessé tehetik azt is, hogy az oltottaknál az emberhimlő iránti fogékonyság egyes esetekben csak tökéletlenül enyészett el.“ — *Albers* (*Hufeland Journal*. 1829. dec. füzet) azt mondja: „83 egyén közül, kiknél az oltást ismételttem, 25 tehénhimlőkét (*vaccinoides*), a többi 58 pedig kevés idő múlva elenyésző felbőrösödések (*excoriationes*) kapott“; a mit azoknál is észlelt, kik már 30 év óta oltva voltak. Ebből *Albers* azt következteti és hiszi, hogy a fennemlített 25 egyén emberhimlőragálynak kitéve bizonyosan legfőlebb csak módosított, vagy enyhe indulatú himlőt kapott volna; a többi 58-nál pedig az emberhimlő csirája alig talált volna termékeny alapot, sőt az utóbbiak közül némelyek az emberhimlő-ragály befolyásának ki is tétettek, de a himlőkütegtől mentve maradtak. Hasonló tapasztalatokat tettek mások is.

Én több ízben és jelesen 1829-ben több mint 15 tanítványomon, kiknek nagyobb része 30 éves volt, 's annál fogva már 25 év előtt is oltva voltak, legnagyobb vigyázattal és pontossággal oltási ismételéseket vittem végbe, de ezek után vagy a himlőnek semmi nyoma, vagy pár nap múlva elszáradt álvédhimlő (*vaccinoides*) jelent meg. — Midőn 1846-ban *Stahly Ignác* országos fő orvos hivatalos meghagyásából oltási ismétléseket tettem, azoknak hasonló eredményök volt; megjelentek t. i. a' mint nyilvánosan készült oltási naplóm bizonyítja, kicsiny, vörös csomócskák, melyek a' valóságos védhimlőnek semmi jellemző bélyegeivel nem bírván, már hatodik napon leszáradtak és elenyésztek. Egy eset mindazonáltal fölgerjeszté figyelmemet, és az ismételt oltásról eddigi nézetemet egy kissé ingóvá tette. 1846. július 25-kén oltottam *Strasser József* 26 éves egészséges tanítványomat, friss védhimlő anyaggal, a' kit sz. Endrén hivatalosan kiadott oltó bizonyítvány szerint 1820. június 20-kán, és így ez előtt 25 évvel *Pafkovics* akkori járásbeli sebész olly sikerrel oltott, hogy három rendirányos himlő jelent meg, és az általános visszahatás is rendirányos volt. Ezen ismételt oltásom eredménye a' fennemlített napló szerint következő volt: hatodik napon jobbik karján két himlő látszik, az egyik gömbölyű csomót mutat, melynek közepén hólyagocskák készülöben van, a' másik hosszas szinte félhold idomú, fehér sárgás nedvvel teljes hólyagocskát képez, és idomtalan udvarocskával körülvéttetik; hetedik napon a' hólyagocskák bennéke még híg, az udvarocskák nagyobbodnak mind a' két karon; nyolczadik napon a' jobbik karon elenyészni kezdenek az udvarocskák, a' hólyagocskák tartaléka genyedésbe megy által, a' bal karon az udvarocskák szinte kisebbedni és elenyészni kezd. — E' három, azaz 6, 7 és 8-dik napon fontos érlázás mozgalmak lépik meg az oltonczot, 's a' hónaly alatti mirigyek is rokonszenvesen

fájnak; 9-dik napon az udvarocskák közel egészen elenyésznek, a' hólyagocskák száradni kezdenek; 11-dik napon hosszas, és kissé fölemelkedett var képződik, mely 12-kén barnúl; — 21-dik napon a' hosszas barna var nem lapos, 's még erősen ragad a' bőrhez, pár nap múlva pedig leesett és ismét több ízben megújult. Hogy pedig az imént leírt valóságos védhimlőhöz igen hasonló kütég' természetéről magamnak meggyőződést szerezzek, annak híg anyagával 7-dik napon, azaz július 2-kán az oltást folytatám két egyénen, ki oltva soha sem volt, sem az emberhimlőt ki nem állotta, jelesen *Lipold Francziskán* 5½ éves leánykán és *Lustig Lipót* 16 hónapos kisdeden; de ezen oltásnak semmi sikere nem volt, mert csekély 's pár nap múlva leesett varacskán kívül, mi sem észleltetett. Ugyan e' Strasserféle hólyagocskákból vett anyaggal azon napon oltám *Rosenfeld Lipót* 24 éves tanítványomat, ki 1832-ben az emberhimlőt kiállván, védhimlővel oltva soha sem volt; ennél 4-dik napon kis vörös csomócskák látszottak, melyek ötödikén halaványulván hatodikon már elenyésztek. Oltottam még ugyanezen anyaggal más 10 egyént, de ezeket is siker nélkül.

Világos ezen ismételt oltási kísérleteimből, hogy általok, úgy-mint fennemlített *Albers* tapasztalta, részint csak kibőrsödés, részint pedig álvédhimlő (vaccinois) fejlett ki mindazoknál, kik védhimlővel már ez előtt oltva voltak, valamint azon egyénnél is, ki a' természetes himlőt már kiállotta; de efféle jelenetek nem csak a' védhimlő-oltásnak, hanem akármiféle a' felbőr alá vitt kóranagnak, vagy genynek is következhetséi szoktak lenni. A' Strasserféle esetben pedig, kiről bizonyos volt, hogy már 24 év előtt védhimlővel sikerrel oltatott, a' védhimlőhöz hasonló kütég jelent meg ugyan, de a' hólyagocskákat jellemző bélyegekből is világos vala, hogy az nem valóságos védhimlő; a' mit a' hólyagocskának hosszas idoma 's már hatodik napon sárgult, ámbár híg nedve, az udvarocskáknak kora megjelenése és elenyészése, a' varnak fölemelkedettsége, kora képezetése, késő leesése, többszöri leeste után pedig ismételt megújulása elégségesen tanúsítottak. Igaz, hogy 6, 7, és 8-dik napon érlázás mozgalmak és a' hónaly alatti mirigyek' fájása mutatkoztak, melyek különben a' sikerült oltás' jelének tartatnak; de bizonyos az, hogy izgékonyabb egyéneknél a' karon, vagy az újjak' hegyén támadt genyedékek, vagy orbánczos lobok is rokonszenvesen hónaly alatti mirigyek' fájását és érlázás mozgalmakat szoktak előidézni. Az ezen ismételt oltásból kifejlett és valóságos védhimlőhöz hasonló himlőből vett anyagnak tovább nem terjeszthetősége, mely 11 még soha nem oltott, sem nem himlőzött egyénen siker nélkül kísérletet, világosan azt mutatja, hogy a' már oltottak' ismételt oltása nem szül nagyon legalább igen ritkán szül valóságos és sikerrel tovább terjeszthető védhimlőt. Ezekből kitünő, hogy valamint bizonyos, mikép a' kiállott természeti himlő után beoltott emberhimlő-anyag ezen nya-

valyát másodszor is, ámbár enyhébb és módosított alakban, ritka egyes esetekben kifejtette: úgy bizonyos az is, hogy a' védhimlőnek szabályos lefolyása után másodszori oltással csak védhimlőhöz hasonló kütég fejlődhetik ki, melly azonban a' valóságos védhimlő' bélyegeivel nem bírván annak anyaga emberhimlő ellen védszerűl nem szolgálhat.

Méltánylanom kell ezeknél fogva *Wierer* bécsi orvos', az ottani orvosok' egyesülete' 1842-diki egyik ülésében eléadott véleményét a' párisi academia' azon kérdéséről: A' *tehénhimlő' védereje teljes-e* (absolut) vagy *ideiglenes*? midőn ezeket mondja: „Ha a' tehénhimlő' védereje alatt annak azt a' tehetségét értjük, melly az embert a' himlő' akármellyik rohamától örökre megmenti; akkor az eddigi tapasztalások után a' tehénhimlő' védereje csak ideiglenes. De ha azt kérdezzük: a' tehénhimlő az embernek, ki azzal oltatott, egész élete' lefolyásáig azon eredménynyel bír-e, hogy az emberhimlő, ha megjelenik is, sokkal enyhébb és soha sem halálos: akkor a' tehénhimlőt az emberhimlő ellen teljes véderejének kell mondani; mert óvja az embert az egyes szervekre vagy az egész testre veszélyesen ható himlőkórnak jelenségeitől akkor is, ha a' himlők kifejlődnének. A' tapasztalás ezt bebizonyítja. Előfordulnak ugyan esetek, mellyek szerint oltottak valóságos emberhimlőbe estek, sőt meg is haltak, — esetek mellyek az oltás' módjáról és kezeléséről mindig kétséget hagytak magok után. Azonban olyan esetek is fordultak elé, mellyekben az emberhimlő beoltatott és uralkodó emberhimlő-járványkor fertőzés' következtében a' kütég ismét ámbár enyhébb alakban másodszor fejlett ki, és kivilágolt, hogy illyféle családok' némelly tagjai kétszer himlőztek. Helyesen mondja *Wierer*, hogy az orvosok gyakorlati pályájukon igen boldogoknak tartanak magukat, ha az igen veszélyes érlázás kütégek ellen olyan ovó-szernek birtokában lennének, melly — mint a' tehénhimlő-oltással az emberhimlő ellen történik — legalább annak hathatóságát hasonló módon enyhítené, 's ezen értelemben a' tehénhimlő' véderejét nem csak ideiglenes, hanem teljesnek is lehet mondani.“

Részemről azoknál fogva, miket én a' védhimlő-oltás körül észleltem és fent előadtam, hiszem hogy az, ha gyakorlata rendírányosan kezeltetik, az oltás arra alkalmas egyénekben, valóságos tehén-, vagy valóságos híg, jól fentartott érett védhimlő-anyaggal végbe vitetik; ha a' védhimlő' szabályos lefolyása a' rendesen készült var' leestéig ellenséges befolyások által nem gátoltatik: az ember örökre mentve marad az emberhimlőtől. Bizonyítja azt *Csehszombathy Sámuelnek*, ki legnagyobb szorgalommal gyakorolta az oltási munkát, pontosan vitt oltási naplója, mellyben olyan egyéneket följegyezve találók, kik 45 év előtt általa oltattak, és ámbár himlősök körül az óta forgalódtak, a' nyavalyától mégis mentve maradtak.

Azonban nem lehet kételkedni az oltás után megjelent ember-

himlők' példairól, és veszélyes himlő-járványokról, mellyek a' véd-himlő-oltás óta uralkodtak. De méltán kérdezhetni: miképen lehet ezeket a' védhimlő' teljes véderejével megegyeztetni? Már többször említém, hogy valamint lehetségesek a' kétszeri emberhimlőnek esetei, millyeneket *Van Sieten* is nagy munkájában említ, 's a' mire bizonyos családok' tagjai hajlandók: úgy lehetségesek a' szabályosan lefolyt védhimlő után kifejlett emberhimlők is; egyébiránt a' legtapasztaltabb orvosok megegyeznek abban, hogy a' tehénhimlő' hiányos véderejének oka leggyakrabban az oltás' elégtelen kezelésében 's az ügyetlen oltás' munkájában rejlik. Azok, kik olly határozottsággal állíták, hogy a' védhimlő csak bizonyos ideig oltalmazza az oltottat az emberhimlőtől, azt hitték bizonyosan, hogy az előre járt védhimlő-oltások, eléfordult eseteikben mindig rendírányosan történtek, és az azok után következett himlők mindig valóságosak voltak. Azonban e' hiedelmökben igen gyakran csalatkoztak, mert nem kezeltetett és nem kezeltetik mindig és mindenütt a' védhimlő-oltás úgy, mint azt az ügy' fontossága megkíváná. *Chapman* (*Fro-rieps Notizen* B. 29. pag. 176) azt mondja, hogy Angliában a' védhimlővel oltott, de később emberhimlőbe esett egyének jobbára azok voltak, kik 14 év előtt Kelet-Indiában oltattak, és ugyan rossz anyaggal, a' mit annál inkább gyanított, mivel állítása szerint a' hólyagocskák idomukra nézve az európaiaktól nagyon különböztek. *Heim* bizonyítása szerint — ki Angliában hosszabb ideig tartózkodott — a' védhimlő-oltás ott nem nagy szigorral kezeltetett, mert mellette az emberhimlő-oltás is üzetett. — Sok vidékeken a' védhimlő-oltással, főképen annak kezdetekor foglalkoztak papok, bábák és mások, kik az oltási szurásokat végbe vitték, a' nélkül hogy az alkalmas oltó anyag' bélyegeit, a' védhimlő' szabályos vagy szabálytalan folyamát, a' kifejlett valóságos vagy álvédhimlőnek lényeges jeleit ismerték volna. De maig sem viseltetik a' nép a' védhimlő-oltás iránt olly rokonszenvvvel, hogy annak gyakorlatában az oltók igen gyakran makacs ellenzésre ne találának. — Valljon miképen történt nálunk a' megyékben itt-ott az oltás? — Megjelent az oltó orvos vagy sebész valamelly járásban vagy helységben, minekelőtte az ottani elöljárókat eljövételéről, — az oltandók' összeírása végett — tudósította; oltja a' kisdetek' egy részét, mert a' másik résznek szülői az oltástól idegenkedvén, azt minden módon kerülik; — az oltottak oltási naplóba följegyeztetnek; 7-dik napon ismét megérkezik az oltó orvos, szemlélendő az oltonczokat, és meggyőződendő az oltás' eredményéről; de az oltottak közül sokszor csak fele részét vizsgálhatja meg ez alkalommal, mert a' szülők az efféle szemlét is erővel kerülik; annál kevésbbé szerezhethet magának tudomást az oltó a' védhimlőnek későbbi lefolyásáról, a' mi pedig igen szükséges lenne annak meghatározására: szabályosan végződött-e a' himlő' folyama, vagy nem? Azonban ez nem csak nálunk hanem másutt is történik.

Jelesen külföldi orvos *Sachse* arról panaszkodik, hogy 100 oltott közül legalább 20-ról nem szerezhették magának tudomást az oltás sikeréről. Ha ilyenek történnék, mikén segíteni alig lehet, mi természetesebb, mint a' törtéeteknek hűséges följegyzése a' naplóba? De igen gyakran ez is kevesebb pontossággal és kevesebb lelkiös-mérettel teljesítettik. Pár év előtt történetből egy pesti oltósebész' oltási naplójába, — ki állítása szerint évenként 500-ra vitte a' töle oltottak' számát, — tekintvén, annak eredményrovatában azt találám, hogy mindegyik oltottnál sikerült az oltás, és mindegyiknél 3—4 megjelent szép himlő volt följegyezve. Kétségemet a' följegyzett eredmények' valója iránt neki nyíltan kimondván, annál is inkább mivel azt tapasztalám, hogy 200 általam oltott egyén közül közönségesen 10—15-nél nem sikerülvén az oltás, azt ismételnem kellett; ő nekem azt felelé: „Igazsága van önnek; de én ezt azért cselekszem, mivel csak kívánt eredménynyel oltottak' száma szerint kapom a' két garasnyi oltási díjt.“ — Ezek így lévén, miről kételkedni nem lehet, méltán kérdezhetni: Ha olyanféle oltonczok, kiknél az oltási szemle szigorúan nem történt, vagy kikről az oltás' eredménye híven és valódilag föl nem jegyeztetett; kikről nem is tudhatni bizonyosan, volt-e himlőjük, vagy nem? Ha volt, valóságos vagy álvédhimlő volt-e? miután a' visszamaradt himlőhelyek' bélyegei sem adnak erről biztos fölvilágítást, ha, mondom, illyféle egyének későbbben emberhimlőbe esnek: lehet-e akkor azt állítani, hogy emberhimlőbe azért estek, mivel a' tehénhimlő' védereje csak ideiglenes 15—20 évig tartó? — Ha úgy kezelteknének az oltási naplók mindenkor és mindenütt, mint kezelte azokat vasszorgalmú *Csehszombathy Sámuel*, minden bizonynyal ritkábban említetnének az oltás után megjelent emberhimlők, és meggyőződnének az orvosok a' tehénhimlő' teljes véderejéről. Hogy pedig himlőjárványok olyan vidékeken is fordultak és fordulnak elő, hol védhimlő-oltások történtek, nem következése a' tehénhimlő' elégtelen véderejének, hanem következése a' fent előadott rozszúl és nem általános kezelt himlőoltás' munkájának, a' mint azt dr. *Sporer* 1841-ben Illyriában tapasztalta, hol gyakran himlőjárványok fordultak elő, mivel a' nép ellenzette a' védhimlő-oltást. Nálunk sem voltak ritkák az efféle járványok.

Egyébiránt a' legszemesebb oltó orvosok azt tapasztalák, hogy a' védhimlő-oltás után megjelent himlők igen ritkán valóságos, hanem inkább az előrejárt védhimlő-oltás által módosított és szelid lefolyású himlők (*varioloïdes*), sokszor pedig csak álhimlők (*varicellae*) voltak, melyek midőn egymástól meg nem különböztettek, általános lett a' köznépre kártékonyan ható hír, hogy oltottak valóságos himlőben szenvednek. Ha a' himlőke vagy is a' módosított himlő' lényeges jelenségeire jobban figyelmeztek volna és figyelmeznének az or-

vosok, bizonyosan meggyőződnének arról, hogy az oltás után megjelent himlő közönségesen csak himlőke volt.

Az álhimlőt, mely többször is meglepheti az embert, könnyű megismerni, és az emberhimlőtől megkülönböztetni; de a' himlőkének vagy módosított himlőnek kórisméje nem ritkán bajosabb. Lényeges bélyegei pedig ezek: lefolyása általánosan enyhébb, mint a' valóságos emberhimlőé, a' rövidebb ideig tartó előpósták szabálytalanok, a' himlők sebesen és nem a' valóságosoknak saját rendjével fejlődnek ki; a' kifejlődés előtt a' bőr vörhenyes veres; a' saját himlőszag (penészszag) hiányzik; a' hólyagocskák sebesen fejlődnek ki, tökéletlenül teljesednek, és korán összetöprődnek, föl pattanásuk nélkül elszáradnak; a' genyláz (melly a' valóságos emberhimlőt legveszélyesebbé teszi) nem jelen meg, az arczdaganat csekély, vagy hiányzik, himlőhelyek nem maradnak vissza, ellenkező esetben pedig mineműségökre nézve azok a' valóságosokétól igen különböznek; utónyavalyákat nem hagynak magok után. Nem ritkán alkalmam volt a' reám bízott kórodában himlőkéket észlelni, melyeket, nem figyelmeztvén lényeges és különböztető jelenségeire, könnyen valóságos himlőkkel lehetett fölcserélni. Igen gyakran a' már elhunyt orvos társam *Vindisch* dr. úr, tőle oltás után kifejlett valóságos emberhimlősöknek tartott betegeihez vezetett, de soha egyiknél sem találtam valóságos himlőt, 's öt a' himlőke' lényeges jelenségeire figyelmeztetni alkalmam vala.

Be nem bizonyítható hypothesisnek tartjuk némelly orvosok' véleményét (lásd dr. Schnurer *Med. Jahrbücher*, 1834), mellynél fogva a' himlőkék valóságos emberhimlővel egyidősek, önállók, 's eredetökre különbözök volnának a' valóságos himlőtől, mely kütegbe mind a' védhimlővel oltottak, mind azok, kik az emberhimlőt kiállották, eshetnének, 's attól meglepve nagyobb veszedelemben forognának azok, kik a' valóságos himlőt kiállották azoknál, kik előbb védhimlővel oltva valának. A' himlőke minden kétségen túl csak olyan egyéneknek fordul elő, kik ez előtt védhimlő anyaggal oltattak, és evvel okbeli összeköttetésben van; felgerjesztő oka pedig az emberhimlőragály, ha olly egyénekre hat, kiknél az e' nyavalya iránti fogékonyságot a' védhimlő csak tökéletlenül enyészttette el. A' visszamaradó emberhimlős fogékonyság' különböző fokához képest, különféle fokban közelítnék ugyan a' himlőkék a' valóságos himlőkhöz; de mégis létdolog az, hogy azok, mint előadám, lényegesen különböznek a' valóságos emberhimlőtől; 's minél nagyobb fogékonyság maradt vissza az oltás után, annál inkább közelítnék azok a' valóságos himlőhöz, a' midőn könnyű azokat egymással fölcserélni. — A' tapasztalatoknál fogva a' himlőke fertőzés, és oltás által tovább is terjed, sőt dr. *Emery* a' párisi oltó-bizottmányt 1831-ben arról tudósítá, hogy a' himlőke' beoltása himlőjárványra alkalmat nyújtott, millyen példákat dr. *Oegg* 1836-ki *Hufeland Journalja* nov. füze-

tében is említ. De valljon ezen tovább terjesztése által határozottabb és veszélyesebb jellemet vehet-e fel a' himlőke 's fokonyként és bizonyos körülmények között természetes emberhimlőt okozhat-e? ezeknek meghatározása bővebb tapasztalást kíván.

Mondám, hogy himlőke (variolois) védhimlő-oltás után olly egyéneknél fordulhat elő, kiknél az emberhimlő iránti fogékony-ság csak tökéletlenül enyészett el. De méltán kérdezhetni: miképen lehessen ezt ismét a' 'tehenhimlő' teljes véderejével megegyeztetni? — A' felelet ezekben áll:

a) Az emberhimlő sem enyészti el mindig tökéletesen az arra való fogékony-ságot; mert vannak ugyanazon egyénnél másodszor is megjelent valóságos emberhimlők' példái; mi, ha igaz, 's miről kételkedni nem lehet, bizonyosan történhetik az is, hogy a' védhimlő illyféle egyéneknél, ámbár folyama szabályos volt, az emberhimlőrei fogékony-ságot tökéletesen el nem rontván, emberhimlő vagy inkább az ehhez hasonló kütég, — a' himlőke jelenhet meg.

b) Lehetséges, sőt valószínű az emberhimlő iránti fogékony-ságnak tökéletlen elenyészése, ha a' védhimlő' kifejlődésében ellenséges befolyások, p. o. vakarás, hozzájáruló nyavalyák, a' himlőanyag' kora, és ügyetlen kivétele 'stb. által megakadályoztatik; ha a' 7, 8 és 9-dik nap körül megjelenni szokott érláz, 's a' himlőnek visszahatása az egész testre, melly a' védhimlő' óvó ereje' legbiztosabb jelének méltán tartatik, hiányzik.

c) Ha az oltás görvélykórban, kosz, rüh, sömör, ótvar, 's már idült kütégben szenvedő egyénekben vitetik végbe, kiknél jól kifejlett és szép himlők jelenhetnek meg, de mellyek a' tapasztalás' bizonyításánál fogva, effele egyéneknél az emberhimlő iránti fogékony-ságot tökéletesen el nem enyésztk. *Hufeland* és sok más orvosok ezt tapasztalák gyakran. Ezért az oltandók' választásában régi szabály az, hogy azok, tökéletesen egészségesek legyenek, mivel csak így kerülhetni el legbizonyosabban a' védhimlő' szabálytalan lefolyását. Minélfogva a' fennemlített bajokban szenvedő egyéneket oltásra nem választjuk, 's annál kevesebb szabad rólok himlőanyagot további terjesztés végett használni. Csak az épen uralkodó himlőjárvány enged kivételt, azon föltétellel hogy, — a' mit az oltási naplóba feljegyezni szükséges, — később bátorság' okáért az oltás ilyen egyénekben ismételtessék.

Nem lehet mind ezeknél fogva pártolni némelly kormányok' azon intézkedéseit, mellyek szerint a' már oltattak' ismétli oltását általánosan, és minden különbség nélkül elrendelték. Az esetek, mellyekben nem csak hasznos lehet, hanem szükséges is az oltást ismételni, ezek lehetnek: a) Ha az első oltás sikeretlen volt, vagy áhimplőt fejtett ki, 's ha a' kifejlődésben levő himlő szabályos folyamában megzavartatott, elrontatott. — b) Ha bizonyos, hogy az oltott egyén ollyan családnak tagja, mellynél az emberhimlő kétszer

megjelenni szokott. — c) Ha első oltáskor az egyén görvélyes, ótvaras, sömörös, vagy másfélekép küteges volt. — d) Ha egyes egyének egyszeri oltás által az emberhimlőtől nem elegendőképen védve hinnék magokat, és az ismételt oltásban is óvószert keresnének a' himlő ellen.

Csak ezen esetekben vélem szükségesnek az oltás' ismétlését, 's a' nyilvános és általánosan elrendelt oltási ismétléseket nem csak szükségteleneknek, hanem a' közönségre nézve károsnak is tartom; mivel általok a' népnek tehénhimlő' védereje iránti bizalma gyengítenék, a' himlő-oltás körüli nehézségek, és ellenzések ok, és cél nélkül nagyíttatnának, 's elvégre ezek' következtében a' pusztító emberhimlő-járványok' új veszélyei előidéztenének.

Hátra van értekezésem' második része t. i. azon kérdés' vitatása: Igaz-e, hogy a' tehénhimlő-anyag, midőn gyakori oltások után sok emberi testeken keresztül járt, az életfolyam által megváltozik, elfajul 's végre sikeres oltásra alkalmatlan? szükséges-e azt időről időre megújítani? és miképen? Miről máskor lesz szerencsém értekezni.

— Utána

GYÖRY SÁNDOR rt.

folytatta m. é. nov. 9. megszakadt előadását a' *gyökérhuzások' egy új módjáról*:

Fennebbi megmutatások' következtében, a' gyökér' valamelyik megközelített értékén elkövethető legnagyobb hiba' mennyiségét, ezen kitétel szerint lehet számba venni:

$$H = \frac{k^2}{2mn}$$

mellyben m-nek és n-nek a' közvetlenül előbbi közelítésből vett értékeivel $k = m^2 - n^2Q$

Innét pedig következik, hogy:

Minél kisebb a' nevezett két mennyiségek' külzése $= k$; a' közelítés annál sebesebben halad előre, legsebesebben midőn $k = 1$. Ha ellenben k tetemesen nagy, a' kívántató kellék' elérése végett, annál tovább kell közelítési munkálatinkat folytatnunk, következőleg annál több számjegyeket igénylő, 's fáradságosabb osztási és szorozási munkálatokra szorulnunk.

Tehát azon kérdés támad, mennyi számjegyek kívántatnak legroszabb esetben valami kitűzött közelítés elérésére? 's viszont milyen közelítési biztosságra számolhatunk legroszabb esetben, bizonyos végbevitt közelítési munkálataink után? Ezekre nézve

1. Minthogy a' közelítés' lassúbb vagy sebesebb haladása $k = m^2 - n^2Q$ vagyis: az első felvételnél $k = m^2 - Q$ értékétől függ, látnivalóképen legroszabb esetnek tekinthető, midőn a' gyökér $m-1$ és m között közepett fekszik, melly körülmény miatt közelítőbb értéket nem választhatunk, annál fogva a' nevezett két mennyiségek'

külzése legnagyobb. Azonban az elkövethető legnagyobb hiba látnivalóképen ezen esetben sem lehet nagyobb $\frac{1}{2}$ -nél, minden egyéb esetekben $H < \frac{1}{2}$. Mivel tehát ezeknél fogva:

$$2. A' \text{ következő közelítésben } \frac{(m-\frac{1}{2})^2}{n^2} < Q; m^2 - m + \frac{1}{4} < n^2 Q;$$

$$k = m^2 - n^2 Q < m - \frac{1}{4}; k < m$$

3. A' legnagyobb hiba' kitételében melyet fentebbiekben találtunk:

$$H < \frac{k^2}{2mn}$$

k helyett illetőleg m-et 's a' nevezőben m helyett $2m^2$ -öt helyetteszván annál inkább:

$$H_1 < \frac{m^2}{4m^2n} < \frac{1}{4n}; \text{ Melly ismét:}$$

4. A' következő közelítésben legnagyobb hibának föltételeztetvén:

$$\left(\frac{m}{n} - \frac{1}{4n}\right)^2 < Q; 16m^2 - 8m + 1 < 16n^2 Q$$

$$k = m^2 - n^2 Q < \frac{1}{2} m$$

azért is k-ért $\frac{1}{2}$ m-et 's a' nevezőben m-ért $2m^2$ -öt helyezvén

$$H_2 < \frac{m^2 : 4}{4m^2n} < \frac{1}{16n} < \frac{1}{4^2n}$$

honnét folytatólag:

$$\left(\frac{m}{n} - \frac{1}{16n}\right)^2 < Q; 16^2 m^2 - 32m + 1 < 16^2 n^2 Q$$

$$k = m^2 - n^2 Q < \frac{1}{8} m$$

azaz: tévén k helyett $\frac{1}{8}$ m-et; a' nevezőben m helyett $2m^2$ -öt

$$H_3 < \frac{m^2 : 64}{4m^2n} < \frac{1}{256n} < \frac{1}{16^2n}$$

mellyekből a' további kifejtések törvénye látható lévén,

$$H_4 < \frac{1}{256^2n} < \frac{1}{65536n}$$

$$H_5 < \frac{1}{65536^2n} < \frac{1}{4294967296.n}$$

azaz: ha valamelyik nevezett tagnál:

$$H_r < \frac{1}{p^n} \text{ lesz a' következendőben:}$$

$$H_{r+1} < \frac{1}{p^2n}$$

vagyis általában :

$$H^r < \frac{1}{2^{2^r} \cdot n} \text{ honnét a' következőben :}$$

$$H_{r+1} < \frac{1}{2^{2^r+1} \cdot n} \text{ végtől végig.}$$

Hasonló eredményekre jutunk, ha a' k-nak nevezett külzéseket, 's az első, második, harmadik . . . 'stb. közelítő törékek' számítóit, fentebbi megmutatásokban foglalt, egymásból származási törvényeik szerint össze állítjuk. Mellyeknek következtében a' külzések

$$x_1\text{-nél} = k^2; x_2\text{-nél} = k^4; x_3\text{-nál} = k^8; x_4\text{-nél} = k^{16} \dots \text{'stb.}$$

a' közelítő törékek' számítói pedig, az első számjegyekben, addig a' meddig m^2 és n^2Q össze egyeznek :

$$x_1\text{-nél} = 2m^2; x_2\text{-nél} = 2(2m^2)^2 = 8m^4; x_3\text{-nál} = 2(8m^4)^2 = 128m^8$$

azért is, mivel k nagyobb nem lehet m-nél az elkövethető

$$\text{legnagyobb hiba' kitételében } H < \frac{k^2}{2mn}$$

k^2 helyett egymásután : m^2 -öt; m^4 -et; m^8 -at . . 'stb. A' nevezőben pedig :

m helyett egymásután : $2m^2$ -öt; $8m^4$ -et; $128m^8$ -at . . 'stb. helyezvén leszen egymásután :

$$H_1 < \frac{m^2}{4m^2n} < \frac{1}{4n}$$

$$H_2 < \frac{m^4}{2 \cdot 8m^4n} < \frac{1}{16n}$$

$$H_3 < \frac{m^8}{2 \cdot 128m^8n} < \frac{1}{256n}$$

épen úgy, mint a' fentebbi lehozatok szerint találtatott.

Ezekből pedig általánosan következtethetjük, hogy legroszabb esetben is, az első közelítő törek, legalább annyi tizedes helyet hibátlanul ad, a' hány számjegyből áll a' nevező. Sőt folytatólag nem csak annyi tizedes helyet találunk meg biztosan, mint a' mennyi számjegyből áll a' nevező, hanem azonkívül, minden további közéletésnél, körülbelül két annnyival többet és többet, mint az elébbiben.

Mostan térjünk vissza ismét a' fentebb mondottakra, mellyek szerint :

a) A' közelítés bizonyos kitűzött kellék' elérésére annál sebesebben halad előre, 's annál kevesebb számjegyeket kíván, minél kisebb az m^2 és n^2Q mennyiségek' külzése, legkevesebbet midőn a' nevezett külzés $k = 1$.

b) Legtöbbet midőn a' keresett gyökér, két egész szám között mintegy középett fekszik, ez esetben a' nevezett külzés legnagyobb,

közelítéseinkben pedig legalább annyi, 's folytatólag mindig több több tizedes hely bizonyos, mint a' mennyi számjegyből áll a' nevező.

Első esetre felvilágosításul szolgáljanak az egyes számok gyökerei, melyek a' gyökérhúzásoknál gyakori példakul szoktak felhozatni.

1) Kerestessék a' 2nek gyökere $x = \sqrt{2}$; leszen:

$$x_0 = \frac{m_0}{n_0} = \frac{1}{1}$$

$$m^2 = 1; n^2 Q = 2; k = -1$$

$$x_1 = \frac{m_1}{n_1} = \frac{3}{2} = 1,5$$

$$m^2 = 9; k = 1$$

$$x_2 = \frac{m_2}{n_2} = \frac{17}{12} = 1,4166 \dots$$

$$m^2 = 289; k = 1$$

$$x_3 = \frac{m_3}{n_3} = \frac{577}{408} = 1,41421\ 56862 \dots\dots$$

$$m^2 = 332929; k = 1$$

$$x_4 = \frac{m_4}{n_4} = \frac{665857}{470833} = 1,41421\ 35623\ 74689 \dots\dots$$

$$m^2 = 443365544449; k = 1$$

$$x_5 = \frac{886731088897}{627013566048} = 1,41421\ 35623\ 73095\ 04880\ 16896\ 23502\ 53024\ 36149\ 81925\ 77629 \dots\dots$$

$$\frac{nQ}{m} = \frac{1254027132096}{886731088897} = 1,41421\ 35623\ 73095\ 04880\ 16878\ 24918\ 65913\ 52436\ 18249\ 78270$$

mellyekből közep értéket vevén:

$$x_6 = 1,41421\ 35623\ 73095\ 04880\ 16887\ 24210\ 59468\ 94293\ 00087\ 77944 \dots\dots$$

Az elkövetkező legnagyobb hibák:

$$x_5\text{-nél } H_5 < \frac{1}{2 \cdot 886(0)^9 \cdot 627(0)^9} < 0,0^{21}\ 9$$

$$x_6\text{-nál } H_6 < \frac{1}{(2 \cdot 886(0)^9)^3 \cdot 627(0)^9} < \frac{1^{11}}{346(0)^{46}} < 0,0^{48}\ 3$$

Ezen roppant közelítésnek elérésére, mely jelen példában *negyven nyolcz* tizedes helyet hibátlanul ad, nem volt terjedelmesebb számvetésekre szükségünk; hanem hogy *hat* számjegyből álló mennyiséget második hatványra emeltünk, 's az osztási munkálato-
kat nem több hanem csak *tizenkét* számjeggyel végeztük.

2) Kerestessék $\sqrt{3}$; leszen:

$$x_0 = \frac{m_0}{n_0} = \frac{2}{1}; m^2 = 4; k = 1$$

$$x_1 = \frac{m_1}{n_1} = \frac{7}{4}; x_2 = \frac{97}{56}; x_3 = \frac{18817}{10864}$$

$$x_4 = \frac{708158977}{408855776} = 1, 73205\ 08075\ 68877\ 29525\ 43539\ 46072\ 17191\ 42351 \dots$$

$$\frac{nQ}{m} = \frac{1226567328}{708158977} = 1, 73205\ 08075\ 68877\ 29518\ 00387\ 36939\ 57282\ 13722$$

mellyekből közép értéket vévén :

$$x_3 = 1, 73205\ 08075\ 68877\ 29521\ 71963\ 41505\ 87236\ 78036\dots$$

Az elkövethető legnagyobb hibák :

$$x_4\text{-nél } H_4 < \frac{1}{14(0)^8 \cdot 4(0)^8} < \frac{1}{56(0)^{16}} < 0, 0^{17} 18$$

$$x_5\text{-nél } H_5 < \frac{1}{(14(0)^8)^3 \cdot 4(0)^8} < 0, 0^{35} 1$$

x_4 -nél *tizenhét* x_5 -nél *harminczöt* tizedes hely bizonyos.

3) Kerestessék $\sqrt{5}$; leszén :

$$x_0 = \frac{2}{1}; x_1 = \frac{9}{4}; x_2 = \frac{161}{72}; x_3 = \frac{51841}{23184};$$

$$x_4 = \frac{5374978561}{2403763488} = 2, 23606\ 79774\ 99789\ 69644\ 78728\ 28327\ 11035\ 83714\ 97 \dots$$

$$\frac{nQ}{m} = \frac{12018817440}{5374978561} = 2, 23606\ 79774\ 99789\ 69637\ 04745\ 09135\ 44211\ 25104\ 09 \dots$$

mellyekből közép értéket vévén :

$$x_5 = 2, 23606\ 79774\ 99789\ 69640\ 91736\ 68731\ 27623\ 54409\ 53$$

Az elkövethető legnagyobb hibák :

$$x_4\text{-nél } H_4 < \frac{1}{107(0)^9 \cdot 24(0)^8} < \frac{1}{25(0)^{18}} < 0, 0^{19} 4$$

$$x_5\text{-nél } H_5 < \frac{1}{(107(0)^8)^3 \cdot 24(0)^8} < \frac{1}{29(0)^{38}} < 0, 0^{39} 34$$

x_4 -nél *tizenkilencz*; x_5 -nél *harminczkilencz* tizedes hely bizonyos.

4) Kerestessék $\sqrt{6}$; leszén ;

$$x_0 = \frac{2}{1}; x_1 = \frac{5}{2}; x_2 = \frac{49}{20}; x_3 = \frac{4801}{1960}$$

$$x_4 = \frac{46099201}{18819920} = 2, 44948\ 87427\ 83178\ 67451\ 08374\ 53081\ 62840 \dots$$

$$\frac{nQ}{m} = \frac{112919520}{46099201} = 2, 44948\ 97427\ 83177\ 52188\ 37306\ 96330\ 28997 \dots$$

mellyekből közép értéket vévén :

$$x_5 = 2, 44948\ 97427\ 83178\ 09819\ 72840\ 74705\ 95918 \dots$$

Az elkövethető legnagyobb hibák :

$$x_4\text{-nél } H_4 < \frac{1}{92(0)^6 \cdot 188(0)^5} < \frac{1}{172(0)^{13}} < 0, 0^{156}$$

$$x_5\text{-nél } H_5 < \frac{1}{(92(0)^6)^3 \cdot 188(0)^5} < \frac{0, 0^{156}}{(92(0)^6)^2} < 0, 0^{3172}$$

x_4 -nél *tizenöt*; x_5 -nél *harmincz* tizedes jegy bizonyos.

5) Kerestessék $\sqrt{7}$; leszen :

$$x_0 = 3; x_1 = \frac{1}{3}; = \frac{127}{48}; x_3 = \frac{32257}{12192}$$

$$x_4 = \frac{2081028097}{786554688} = 2, 64575 \ 13110 \ 64590 \ 59080 \ 70819 \ 35541$$

$$\frac{nQ}{m} = \frac{5505882816}{2081028097} = 2, 64575 \ 13110 \ 64590 \ 59019 \ 61495 \ 71737$$

mellyekből közep értéket vévén :

$$x_5 = 2, 64575 \ 13110 \ 64590 \ 59050 \ 16157 \ 53639 \ 26042 \ 57278 \ 9$$

Az elkövethető legnagyobb hibák :

$$x_4\text{-nél } H_4 < \frac{1}{416(0)^7 \cdot 786(0)^6} < \frac{1}{326(0)^{16}} < 0, 0^{13307}$$

$$x_5\text{-nél } H_5 < \frac{1}{(416(0)^7)^3 \cdot 786(0)^6} < \frac{1}{(416(0)^7)^2 \cdot 326(0)^{16}} < \frac{1}{563(0)^{35}} < 0, 0^{\frac{3}{18}}$$

x -nél *tizennyolcz*, x_5 -nél *harminczhét* tizedes hely bizonyos.

A' másik esetet, mellyben a' keresett gyökér' értéke, két arányos számok között mintegy középett fekszik, elég legyen egy példában körülményesen fejtegetni.

Például : Kerestessék $\sqrt{378}$; leszen :

$$x_0 = 19; m^2 = 361; k = 17$$

$$x_1 = \frac{739}{38} = 19, 44736 \dots$$

$$m^2 = 546121; k = 17^2 = 289$$

$$x_2 = \frac{1091953}{56164} = 19, 44222 \ 27761 \dots$$

$$m^2 = 1192361354209; k = 289^2 = 83521$$

$$x_3 = \frac{2384722624897}{122656896584} = 19, 44222 \ 20952 \ 23592 \ 61 \dots$$

Az elkövethető legnagyobb hiba :

$$H_3 < \frac{(840^3)^2}{4760^{10} \cdot 1220^9} < \frac{7060}{580^{22}} < 0, 0^{1312}$$

Ezen példában noha a' nevező tizenkét számjegyből áll, mégis csak *tizenhárom* tizedes jegy találatot meg hibátlanul, azaz: a' fentebbi megmutatásokkal egyezőleg, legalább annyi tizedes jegy mint a' hány számjegyből áll a' nevező, sőt az első közelítésen kívül a' következőkben egygyel több. Minél fogva ezen utóbbi eset, kívül messzire vitt közelítéseknél mégis terjedelmes számolásokat feltételez.

Azonban mind általánosan mind különösen az utóbbi esetet illetőleg, némi rövidítésekkel élhetünk.

1) Az n^2Q értékét nem szükség külön kiszámítani. Ugyan is mivel minden közelítésben $m^2 - n^2Q = k$ egyenlő a' fentebbi közelítésből ismeretes külsz' négyszögével, $m^2 + n^2Q$ helyett $2m^2 - k$ át tehetünk, azaz: m^2 -nak értékét kétszerezvén, 's abból az elébbeni külsz' négyszögét kivonván a' következő közelítő törek' számítóját rövidebb úton találhatjuk fel mintha Q -t n^2 -vel sokszoroznánk. Például legközelebb x_2 -nél a' számító $1091953 = 2. 546121 - 289$

2) Második esetben: az első közelítést könnyű láncztörekkel által alakítani, melyekkel a' további munkálatok folytatvatván a' kitűzött közelítés' elérésére kevesebb számjegyek kívántatnak.

Például: Legközelebb az első közelítés volt

$$x_1 = \frac{736}{38} = 19 + \frac{1}{2 + \frac{1}{4 + \frac{1}{4}}}$$

azért is tóvén $x_0 = 19 + \frac{1}{2 + \frac{1}{4}} = \frac{175}{9}$ leszén

$$x_1 = \frac{175}{9}; m^2 = 30625; k = 7$$

$$x_2 = \frac{61243}{3150} = 19, 44222 \ 222 \dots$$

$$m^2 = 3750705049; k = 7^2 - 49$$

$$x_3 = \frac{7501410040}{385830900} = 19, 44222 \ 20952 \ 23581 \ 10 \dots$$

$$H_3 < \frac{49^2}{150^3 \cdot 3850^6} < \frac{2401}{57750^{15}} < 0, 0^{15} \ 42$$

Itten *tizennégy* számjegy hibátlan, noha a' nevező csak *kilencz* számjegyből áll.

3) Mivel a' második esetben, úgy is körülbelül csak annyi tizedes helyet találunk meg biztosan, mint a' hány számjegyből áll a' nevező; közönséges törtek helyett tizedes törtet használhatunk, mely közben következő rövidítések érdemelnek figyelmet:

a) Ha valamelyik közelítést (x_r) tizedes törtékké változtattuk, akkor az nQ értéke közvetlenül ismeretes lévén, az x_{r+1} -dik köze-

lítést könnyű kiszámítani, mivel az, fentebbiek szerint, x_r és $\frac{nQ}{m}$ között közepett fekszik.

Például: Fentebb találtuk $x_1 = \frac{739}{38} = 19,44 \dots$ Tehát:

$x_1 = 19,44$ mellyből:

$$\frac{nQ}{m} = \frac{378}{19,44} = 19,44444 \dots$$

mellyekből közep értéket vévén,

$x_2 = 19,44222 \dots$ fentebbiek szerint *hat* tizedes hely bizonyos

$$\frac{nQ}{m} = \frac{378}{19,44222} = 19,44222 \dots$$

mellyekből közep értéket vévén:

$$x_3 = 19,44222 \dots$$

tizenöt tizedes hely bizonyos.

Ezek szerint a' sokszorozási munkálatokat egészen ki lehet kerülni. Mindazáltal az elkövethető legnagyobb hiba' számbavételére nézve észre kell vennünk:

Hogy az elkövethető legnagyobb hiba lenne itt is:

$$H < \frac{k^2}{(2m)^3 n}$$

De mivel a' sokszorozási munkálatokat jelen műveletek közben kikerültük k ismeretlen. Leszen tehát:

$$k = m^2 - n^2 Q = m^2 - (m+p)^2 = -2mp - p^2$$

azért is p^2 -nak elhagyásával:

$$H < \frac{4m^2 p^2}{(2m)^3 \cdot n} < \frac{p^2}{2mn}$$

melly kitételben p -nek első számjegyei az utolsó közelítésből ismeretesek.

Tehát a' legközelebbi példában:

$$H_3 < \frac{0,095^2}{380^6 \cdot 10^6} < \frac{0,009}{380^{12}} < 0,0^{15} \cdot 24$$

b) Ha valamely közelítésből $x_r = \frac{m}{n}$; néhány elsőbb tizedes

jegyek kiszámítottak, leszen a' következőkben:

$$x_{r+1} = \frac{m^2 + Q}{2m} \text{ következőleg a' már kitalált tizedes jegyekhez já-}$$

ró pótólék

$$p = \frac{m^2 + Q}{2m} - m = \frac{Q - m^2}{2m} \text{ azaz:}$$

$x_{r+1}'' = m + \frac{Q - m^2}{2m}$ Az elkövethető legnagyobb hibát úgy lehet számba venni mint fentebb

Például: Legyen a' fentebbiek szerint:

$$x_2 = 19, 44222 \ 2 \dots$$

$$m^2 = 377, 999996297284; Q = 378 \text{ legyen:}$$

$$p = \frac{3712706}{388844440^6} = 0, 00000 \ 00952 \ 23580 \ 92 \dots$$

$$x_3 = 19, 44222 \ 20952 \ 23580 \ 92 \dots$$

mint a) alatt találtatott.

Ezen kitétel sokkal egyszerűbb a' közönségesen ismeretesnél mellynek alakja:

$$p = \frac{2m(Q - m^2)}{3m^2 + Q} \text{ melly legalább két annyi számjegyekből álló fá-}$$

radságos szorozási és osztási munkálatokra vezet, mind a' mellett kielégítő pontossággal még sem bir.

Jelen példában lenne e' szerint:

$$p = \frac{38, 884444(0, 0^5 3712706)}{3. 377, 999996297284 + 378} = \frac{0, 0^5 144366508545464}{1511, 999988891852} = 0, 0^7 9548 \dots$$

Tehát a' számító *tizenöt*, a' nevező *tizenhat* számjegyből állana, mégis csak a' *három* első számjegyet adná hibátlanul.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, FEBR. 17. 1851.

Némelt. gróf Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen Kubinyi Ágoston tt. — Bajza, Balogh, Bugát, Czech, Döbrentei, Érdy, Gebhardt, Jerney, Kiss K., Szilasy rr. tt. — Ballagi, Bertha, Hunfalvy, Karvasy, Pauler, Repicky, Szőnyi, Walther, Wargha Istv., Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

TOLDY FERENCZ tit.

gróf Zichy Péter XVIII. századbéli eddig ismeretlen magyar lyrai költőt ismertette, 's eredeti kéziratai' bemutatása mellett néhány verseit fel is olvasta.

— Ugyanaz a' tudományok skót kir. társasága' részéről benyújtotta évkönyvei' XVI. kötete' 4-ik, és XVIII. kötetét, úgy értesítője' 31. és 32. számait. Továbbá a' cs. kir. földtani intézet' részéről annak évkönyvei' első számát. — Magánosok közül pedig: a' *kalocsai érsektől* megyéje' 1851-ki névtárát, és *Kozma Páltól* Kraszna vármegye' leírását tárgyazó academiallag megjutalmazott pályamunkáját, Kolosv. 1848.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XI. Év.

1851. MART.

II. Sz.

KIS GYÜLÉS, MART. 1. 1851.

(A' nyelvtudományi osztály' részére.)

Nmélt. gr. Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Szemere r., Hunfalvy, Mátray, Reguly, Repický lev. tt. — Más osztályokból: Bajza, Bugát, Döbrentei, Érdy, Gebhardt, Györy, Horváth C., Jerney, Kállay, Kiss K., Szilasy, Vállas rr. tt. — Csatskó, Lukács, Pauler, Szönyi, Waltherr, Wargha Ist., Wenzel II. tt. —

HUNFALVY PÁL tt.

a' nyelvhasználat elemeiről és elveiről értekezett, melly előadást, befejeztetése után, egy tagban fogunk közölni.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, MART. 3. 5 ór.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen Bajza, Bugát, Czech, Döbrentei, Érdy, Gebhardt, Györy, Horváth C., Kállay, Kiss K., Szemere, Szilasy rr. tt. — Bertha, Hunfalvy, Pauler, Repický, Szönyi, Waltherr, Wenzel II. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

A' cs. k. közoktatási miniszteriumnak a' helytartóság' ideigl. főnöke' helyettesének útján érkezett felszólítására az iránt, hogy az academia a' közép-tanodai tanárságot keresők' vizsgálatát rendező ideigl. törvény' 8-d. §-ának a' magyar nyelvre vonatkozó hézagja' mikép betöltése iránt véleményt adjon: az elnökieg kinevezett bizottmány felolvasván javaslatát, 's az csekély módosítással elfogadtatván, elnökieg felterjesztetni rendeltetett.

KIS GYÜLÉS, MART. 3. 1851. 6 ór.

(A' philosophiai és társadalmi osztályok' részére)

Nmélt. gróf Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályból: Döbrentei, Horváth C., Kállay, Szilasy rr. tt. — Bertha, Pauler. Szönyi lev. tt. — Más osztályokból: Bajza, Bugát, Czech, Érdy, Gebhardt, Györy, Jerney, Kiss Kár., Szemere Pál rr. tt. — Hunfalvy, Repický, Waltherr, Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

HORVÁTH CYRILL tt.

folytatta 1850. évi nov. 23-án megszakasztott előadását a' bölcsészet' eszméjéről; melly egy tagban az aznapi ülésben immár közöltetett.

KIS GYÜLÉS, MART. 15. 1851.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nemelt. gr. Teleki József úr ő erjja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Bajza, Czech, Érdy, Jerney r., Walther, Wenzel lev. tt. — Más osztályokból: gr. Andrássy György, helyettes másod elnök, Kubinyi Ág., tisz. t. — Bugát, Döbrentei, Gebhardt, Győry, Kállay, Kiss K., Szemere, Szilasyr. — Fabriczy, Hunfalvy, Kurvasy, Pauler, lev. tt. — Toldy Ferencz, titoknok.

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' kozár birodalom' királyairól, a' kozár állományról 's kereskedésről, úgy azon birodalom' hanyatlásáról értekezett a' következőkben:

Ibn Haukal *Baal* nevű kozár királyt említ a' X. századból. A' Liber Cosri című zsidó könyv, melyet Buxtorf 1660. adott ki, *Bulannak* írja e' királyt, ki chisdai Ben Jizchakkal spanyol földi rabbi-val levelezett, és zsidó vallásra tért. Buxtorf' kiadásában közöltek rabbi Petachja' utja is a' kozár földre és Syriába; megjegyeztetik hogy a' címzett könyv eredetileg kozár nyelven volt írva 's abból arabra és zsidó nyelvre átfordítva. Ezen állítás mennyiben igaz vagy nem, el nem dönthetem, mert az 1840. critical kiadást nem használhattam; de a' tény nem hihetlen, mert a' zsidó vallás a' kozár földön arab írók szerint is mély gyökeret vert, 's fel lehet tenni, hogy a' királyi együttbeszélgetések a' zsidó papokkal vallásos tárgyakban csak kozár nyelven folyhattak: rabbi Petachja' utazásában azonban más érdekést nem találtam, mint hogy a' kozár földről feljegyzzi, hogy ott a' nők éjjel nappal siratják megholt szülőiket, a' kutyák ordítanak, hét vízfolyam folydogál a' határszéleken, 's az egész birodalmat két tenger övedzi körül, mellyek közül az egyik dögmirígyes (ez az Azowi-Tenger lesz). Ez a' Baal vagy Bulan tán csak Béla név lesz; Turóczi is írja „Béla filius Chelae, de genere Zemen, aliter Belamber.“ Karamsin szerint a' kozárok közé a' VIII. században csúszott be a' zsidó vallás.

Jakut arab földleirő emliti *Ilek* és *Bak* kozár királyt: „rex ipsorum lingua *Ilak* nec non *Bak* vocatur“, mint Frähn átfordítja, mind a' kettő csak hivatal; de nem személynév lehet, a' Bak Const. Porphy. *Perhja*, a' török bég. *Gliabur*, vagy *Galabor*, más kozár királyról szinte említés volt téve, mint Ambuzakról is; Suidas emliti *Bokhan* kozárturk vezért a' VII. századból, ki Bosphorus várost elfoglalá 's elpusztítá (Pray, Dissertat. IV. p. 62) „Bosphorus urbs circa Hellespontum, quam Bochanus turcus sub Justiniano imperatore vastavit, quam Anastasius bibliothecarius juris chazarici fuisse non obscure prodit.“

Stritter közli még néhány kozár főnök' neveit, millyenek: *Ziebil* vagy. *Zubil*, ki Heracliust 626. segíté, *Popátz* (= Papolcz, v. Papotz), *Tudun* (= Tuzson), *Georg Tzulos* princeps Chazariae anno

1016 (T. III. p. 544). Ez a krimiai kozár földnek volt helytartó parancsnoka, az os görög rag 's a' név a' *csulai* magyar névvel egy lehet.

A' zsidó vallásra nézve, mely az állományi rendezésre is nagy befolyásu volt, közöljük az arab írók helyeit Frähn fordítása után. Jakut így ír: „Rex eorum judaeus est, Chazari autem ipsi Mahomedani et Christiani sunt. Etiam purpurati regis judaei sunt.“ Ezen helyre azt jegyzi meg dömöczki (= damascus) Schemscheddin „Chazari duobus ordinibus (partibus nationalibus) constant, militibus scilicet, qui Mahomedani et civibus qui Judaei sunt. Refert Ibn-El-Asir imperatorem Constantinopolis, regnante Harun-Raschido expulisse, quid quid Judaeorum in ipsius regno erat. Hi cum in Chazarorum terram se recepissent, populumque experti essent socordem et simplicem, suam ei obtulere religionem.“ Továbbá Jakut még így ír: „Chazari Turcis similes non sunt, nigrum capillum habent. Dupplex eorum genus exstat. Alteri nomen est *Kara-Chazar* (= i. e. Chazari nigri), hi fusco colore sunt, sed propter fuscii intensionem ad nigredinem vergente ita ut species judaeorum esse videantur. Genus alterum albo colore est pulchritudine et forma insigne. Quidquid mancipiorum apud Chazaros deprehenditur, ex idololatriis est.“ (Frähn, Veteres memoriae Chazarorum és Karamsin t. 3. p. 254). D'Ohsson már megjegyzé, hogy arab írókban tévedés a' *fekete* 's *fehér* elkülönbözést a' bőrszínre magyarázni (l. c. p. 33). Hogy a' kozár földön nagy volt mindig a' vallásbeli türelem: és szabadság, azt az írók egyhangulag tanúsítják, 's Ibn-Haukal' fönebb idézett helyéből kitűnik az is, hogy a' zsidóság legkevesebb részét tette a' kozár földi népességnek.

Az islamismus Ibn-El-Asir szerint (Frähn, Ibn Fosslan l. c. in praef. p. IX. Karamsin t. 3. p. 254) 868. kezdődött a' kozár földön, El-Makin szerint már 690. kényszerítve volt egy meg vertkozár sereg islam hitre térni, a' derbendi krónika is El-Makin mellett szól. E' krónika a' kozár és arab seregek közt folytatott több izbeli háborúkat bőven előadja, mellyeket Reineggshen (l. Th. p. 65—84) megolvashatni. Az arab hódítási és térítési mozgalmak a' VII. században megkezdettek Kaukasus' vidékeire, Derbendet Valid kalifa' idejében árulással bevették, onnan mindig tovább tovább terjeszkedtek, különböző friss csapatokat küldvén a' kalifák a' derbendi arab őseregnek segítségül. A' krónika szerint első arab vezér, ki Derbendet elfoglalta, *Abu Musellem* nevű volt, utána említettnek hadvezérékül *Abu Abedie*, ki Szemendriát 's Intse várát elfoglalta; ezt felváltá *Abu Tsafar Mansur*, ki a' kaukasi arab földbirtokokra 17 ezer arab telepet ültetett át a' IX. században, az arab műveltséget ott terjeszté; a' meggyőzettek, hosszas együttlakás, vallásfelvétel által, miért az áttérők kitüntette is voltak, öszveolvadtak a' hódítókkal.

A' kozár földön vallástürelem lévén, a' keresztyén hit is ott jó-

kor kezdett terjedni; ily térítésekről, melyek görög, syrus, 's örömeny földekről indultak ki, tényeket közölnek Karamsin, d'Ohsson és Asseman¹⁾.

Ez utolsó által syrus krónikákból közlött adat a' persa *Isten* névről (= Jezdan), mely a' kozár 's magyar földre kihatott 's bálványaitat arról nevezték el, megérdemli a' közlést. Illés syrus püspök Mukán föld lakóit, kik fát tiszteltek, ekkép téríté meg: „Quum autem deum mundi conditorem et Christi domini nostri adventum illis praedicasset, placere sibi ajebant ipsius doctrinam et deum: sed habere se *Jazdadum* quem patres et avi hactenus coluerant, vererique, ne modo contemptus desertusque pro accepta injuria poenas ab ipsis exigeret et perderet universos. Et ubinam — respondit Elias — sedet iste Jazadus spurius deus a vobis ac majoribus vestris cultus? cedo locum ostendite. Quumque Eliam ad vicini collis cacumen barbari deduxissent, in subjecta valle ingentem arborem Adram seu Illicem silvae reginam vocabant, quae temporis processu et incolarum cura ad immanem altitudinem et molem excreverat, ramisque longe lateque enormem in modum expansis addensatisque miram oculis spectantium speciem praeferabat. Tum vero Elias securim afferri rogat, simulque in vallem descendit, arborem, imo vero diabolum huic insidentem petens: arreptoque manu utroque ferro ad tertium ictum infamem truncum prosternit, arboremque durissimam, densissimam, antiquissimamque ternis ictibus subvertit, dejecitque; surculos vero circum sobolescentes, quos *Jazadi* filios barbari appellabant, eodem ferro succidit.“

A' magyarok' fatiszteletére e' kozár bálványozás felvilágosítást nyújt, 's Asseman e' helyre írja: „*Jazad* és *Jazdad* sermone persico deum significat. Hinc apparet Dei nomen cultumque a Persis ad caeteros ultra Persidem populos olim traductum in idololatriam deflexisse.“

Minő nagy tiszteletben állott a' kozár khán saját népei előtt is, előadja Ibn Haukal után Karamsin: „A' chagánnak császári nemből valónak kell mindig lenni, hozzá csak fontos dolgokban mehetni, a' belépők arczra borúlnak, 's várakoznak míg megparancsoltatik, hogy keljenek föl, közeledjenek és beszéljenek. A' chagán sírdombjánál senkinek sem szabad ellovagolni, le kell szállni a' lóról 's magát a' sír előtt meghajtani, azután odább gyalogolni; lovára csak akkor ülhet föl, ha a' sírdombot többé szemmel nem láthatja.

Ha a' chagán valamelyik főtisztjének parancsolja: *menj el, halj meg*, az mindjárt haza megy 's megöli magát. Gyakran a' chagán családfajból a' legszegényebbek jutnak trónra, ha a' sor őket éri.

¹⁾ Karamsin t. I. p. 256. d'Ohsson l. c. p. 201. Asseman, *Bibl. Orient* t. III. p. 463—493.

A' chagánnal kilencz hivatalnok ül törvényszéknél, kik muszلمانok, keresztyének, zsidók 's bálványozók lehetnek."

Ugyan csak Ibn Haukal írja a' kozár királyról, hogy az ő idejében zsidó hitű volt a' király, 4,000 testőrt tartott, közelében 12,000 katonaság tanyázott. Ha a' király meghal, mindjárt mást választnak helyébe, a' király vagy chagán egyszersmind a' fő úr (Lehrberg l. c. p. 415).

A' görög császárok, mint már említve is volt, nagy tisztelettel voltak a' chán irányában, más főnökök felett kitüntetik azt „ad chaganum Chazariae bulla mittitur aurea trisoldia cum hoc titulo: ad nobilissimum illustrissimum Chaganum Chazariae“ — a' császári testőrök közt kozárok is alkalmaztattak, és nagy kedvezésben álltak (Stritter, T. III. p. 576. 577).

Míg a' kozár birodalom virágzott, Ázsia és Európa' különböző országai adóztak a' chánnak, görög 's perzsa uralkodók évenként zsoldokat küldtek a' cháni fő lakhelyre alku szerint, miről fönebb már szó volt téve, hogy a' Tanaistól a' Dnieperig meghódíták a' föld' lakosait; több szláv fajuk, a' kiewi polyánok, szevérek, radi-micsek a' VII. VIII. és IX. században adózóik lettek, 's éjszakra felfelé az Oka vízíg ők parancsoltak, mint Nestor 's más krónikák' nyomában Ewers, Karamsin, Tappe, Frähn e' tárgyat kimerítve előadták ¹⁾.

A' szláv fajú népek többnyire állathór-, kard- 's más fegyvernemmel adóztak, a' krimiai partlakosok hal-adót fizettek: a' *kaviár* név a' kozár, kabarok 's Kabardia lakhelyek' nevérol öröklött meg Európában (Wiener Jahrb. LXV. p. 14); a' görög 's perzsa udvaroktól pénzadót huztak, 's a' kozár főnökök 's más tisztek ázsiai fényt üztek, magok ugyan nem kereskedtek, de a' kaspiumi kereskedés a' Balt-Tengerig tartományaikon menvén át, mindennek bővében voltak, a' mit kelet és nyugat a' kereskedési czikkeken nevetesbet előállított.

Massondi 947. így írt „Atelben a' vizen khovarezni portékákkal terhelt nagy hajók járnak, más apróbb hajókon a' bertászok' földéről a' legszebb 's legdrágább rókabőröket oda hozzák, vagynak veres, fehér és tarkás színűek is, de a' fekete rókabőröket csak a' barbar népek' vezérei vásárolhatják meg, mert azokat drága pénzen adják, bundákra, süvegekre ők használják fel. Kozár földről küldetnek szét az illy bőrök Derbendbe, Khorazánba, Frank- és Spanyolországba (Karamsin, T. I. p. 252. nro 86).

A' Kaspi- más néven Kozár-tenger' kereskedéséről a' régi időkben 's a' Bálti-tengerre járásról bőven írt Müller Ferdinánd (der

¹⁾ Ewers, vom Ursprung des russischen Staates. Riga, 1808. p. 103. Karamsin I. B. p. 34. és p. 343. nro 369, a' jegyzetekben. Tappe l. c. I. B. p. 40. Frähn 's Ibn Fossilan p. 226.

ugrische Volksstamm T. II. p. 634. et seq.), kihez az olvasót utasítjuk; Frähn is némi felvilágosításokat adott a kérdéses kereskedés' pénzügyeiben (Ibn Fossan p. 48).

A' IX. század' második felében legkitünőbb volt a' kozár birodalom, mikor uralkodó hatalmuk is legnagyobb volt, mert Jaik folyó vitzől, tehát az Ural' nyugati oldalától elkezdve Dnieper és Bug folyóvizekig, a' Kaspi-Tengertől a' Pontusig 's a' Kaukas' déli részéig vagy Derbendig kiterjesztették hatalmukat.

Két fő oka volt a' kozár birodalom' hanyatlásának, egyik a' belső viszály, melly a' jó egyetértést abban meggyengíté, mire mutat a' kabarok' elpártolása is a' magyarokhoz mint Constantinus Porphyrog. írja: „Cabari a Chazarorum gente descendunt, facta autem inter eos secessione, *belloque orto civili*, prior pars vicit: quique victi, pars occisi sunt, pars fugientes ad Turcos (Ungros) in Paczinacitarum terram se contulerant, ibique sedes posuerunt.“ (Stritter III. 612).

A' másik fő oka volt a' főbbek közt, kivált a' chán' udvarában elharapódzott ázsiai fényűzés, melly a' chánokat 's ministerialisait mind inkább aluszékonynyá tette, úgy hogy Karamsin' helyes megjegyzése szerint a' kozár birodalom épen a' gazdagság' bősége miatt mind inkább alásülyedt; azért nem csoda, ha a' nevedő orosz, pecsenég, kún, üz, másfelől az arab 's később mongol hatalomnak ellent nem állhatván többé, az egész birodalom lassanként felbomlásnak indult.

Karamsin szerint (T. I. p. 37. 103. 343) a' kozár birtok orosz földön az Oka vizig kiterjedt; Oleg szabaditá fel 884. 885. a' szevéreket, radimicseket a' kozár adó alól, mikor is a' witepski 's tschernigow helytartóságokban megszűnt a' kozár hatalom, az Óka melletti vatitseket később Svetoslav szabaditá fel a' kozár adózás alól. Nesztor írja: „Im Jahre 6472. überzog Swatoslav die Wätitschen, und sagte zu ihnen: wem zahlst ihr Steuern? und Sie sagten: wir geben den Chasaren einen Schilling vom Pfluge“ 's tehát ezek pénzben is adóztak, mert a' kereskedés köztök pénzfolyanot terjesztett el. Hogy a' wätitscheket Schwatoslav 964, 966 közt meggyőzte, a' kozár chagán ellen vitte győzelmes seregét, Sarkel vég várost elfoglalta, minden kozár birtok Asow' keleti partja' részén hatalma alá jött, Tamatarcha, Phanagoria, a' régi bospor királyság' egy része elvétellett a' kozároktól, 's az mint tmutarakáni herczegség későbbben Wladimir alatt egészben orosz birtokká vált. Tauriában, vagy is a' krimiai félszigetben már ekkor csak gyenge árnyéka maradt fenn a' kozár hatalomnak, annak is 1019—1054 közt vége szakadt. Ugyanis a' görög császár Wladimir' fiát Mstlavot, kit apja tmutarakáni hűbéres herczeggé tett, felszólította, mint ifjú, hadszerető herceget, hogy vele kezét fogva döntse meg a' kozár hatalmat Krimiában; a' császári vezér Andronikosz 1016. kikötött Kri-

miában 's egyesítvén magát a' herczeg' seregével első ütközetben már a' kozár chánt, Czulos Györgyöt fogságba ejté, 's a' félszigetet ekkor elfoglalá, mikor is az európai kozár birodalom végképen megszűnt, de az ázsiai még a' XII. században is ámbár nagy változások közt, úgy látszik, még fennállott; mert 1140 körül írta rabbi Ichuda a' kozár királyra dicséreteit. Cedrenus szerint Swatopolk orosz fejedelem' testvére, Spheng nevű, nem pedig Wladimir' fia segítette Andronikoszt (l. Karamsint t. II. nro 16. p. 19. Strittert t. II. 1010).

Meg kell itt azt is jegyezni, hogy a' tamatarchai földet egykor legtöbbször kozárok lakták, kik onnan vagy kipusztultak, vagy pedig a' cserkészek közt felolvadtak.

Edrisi arab író a' XII. századból azt írja, hogy a' Barthas föld szomszéd az ázsiai kozár földdel 's az oroszok, *épen most hogy írjuk könyvünket* (1154), meghódíták a' bartas, bulgár 's kozár népet 's elűzték őket földjeikről, melyeket elfoglaltak, csak az üres név maradt ott fenn; továbbá hogy a' bolgár földnek is általános kozár neve van. A' kozár földön van *Batera* nevű hegylánczolat is (= Batra, mint Tatera = Tátra), mely éjszokról délre vonódik, hol ezüst- és ónbányák vagynak, mely érczeket onnan messze elhordják. (*Recueil des Voyages* l. c. par Amadie Jambert. 4-o p. 404. 406).

Müller Gerhard, ki az orosz krónikákat átvizsgálta, 's az akkori történetekről alaposan ír, I. Wladimirrül ezeket közli:

„Első Wladimir elég erős volt, mind a' kozárok, mind a' pecsenégek ellen, erős hajóhaddal ment le a' Dnieperen, Chersont 988. elfoglalta, ott békét kötött a' görög császárral, Anna Porphyrogenetát Romanus császár' leányát nőül vette, Constantinus Porphyrogenitus unokáját, Basilius császár' testvérjét. Előbb már Olga, a' pecsenégek által megüetett Swatoslaw' neje Sarkelt foglalta el; I. Wladimir az azowi kozár földeket is elfoglalá, 's fiai közt felosztá birtokait, hol, míg ő élt, azok helytartóskodtak. Mltsislaw Tmutarakánban lakott, itt 1021. a' szomszéd Kozákiát is meghódítá Kaukasusig, 1023. a' kozárokat testvére Jaroslav ellen kiküldte, kiket maga is követett 1024-ben.

Nestor szerint 1064, 1065. Tamatarcha (később Temrockvár) Rostislaw orosz herczeg' kezében volt; a' palóczok 1067 körül Azowot elfoglalták, de már 1078. Oleg Swatoslaw' fia, Jaroslav czár' unokája birta Temruckot 's a' palóczok 1103 körül tönkre tétettek¹⁾.

Schafarik 862-re teszi az első Wareg orosz dynastia' foglalását kozár birtokban, mikor Askold és Dir a' polyániakat a' kozár adózás alól felszabadíták; Oleg 833. szabadítá föl a' szever és radimics, Swatoslaw 964. tette mentessé a' wjatitsch földet.

¹⁾ Sammlung russischer Geschichten. Petersburg. 1732. in 8. II. B. p. 76. L. Schafarikot is Slav. Alterth. II. 63. 83. 119. 129.

A' kozár hatalom tehát már a' IX. században romlásnak indult, mert a' IX. század' első negyedében Cherzon már nem volt kezökben (Cons. Poryhyr. de Adm. Imp. c. 42. Banduri, p. 172). E' század' közepe után elveszték Kiewet is, melly adózott nekik, néhány tized mulva a' szeveri, radimics földek is felmenekültek Olga alatt az adó alól; azonban a' wjatitschek Óka víznél 964. még kozároknak adóztak az archangeli, susdali és Nikon krónikák szerint. A' Chazaria név Krimia' éjszaki részében azután is fenn maradt, a' kadschar népfaj Kaspium' déli partján hihetőleg kozár ivadék, Frähn a' csuvaszokat is illy kozár ivadéknak állítja. Sarkelt a' Tanais mellett a' mai kozák földön, Kazánt Kharkovnál ők építék föl; más városaik is voltak Woronesch mellett, mellyek kozár városoknak hívattnak közönségesen, de fekvésök jól nem tudatik (Karamsin, I. 37. Lehrberg, Unters. p. 385. stb).

A' kozároknak több nemzetségeik 's csapatjaik voltak, mindeknek külön főnöke volt, kik mindnyájan az Atelben lakó fő chánnak engedelmeskedtek. Csak így lehet Masondinak helyét megérteni, mellyet Klaproth után Karamsin közölt: „Van a' kozároknak királyaikon kívül chakánjok is, ki az első várpalotában lakott 's nagyon tiszteltetett, de a' kormány' dolgaiba nem avatkozott, köz helyen meg nem jelent, 's ha köz nyomorúság állott be, a' nép saját királyához ment mondván „ez a' chakán még él, nekünk szerencsétlenséget okoz, az rossz jel, öld meg őt, vagy add kezünkbe, hogy mi öljük meg; a' király azután megölte a' chakánt vagy pedig a' fenyegető népvészelytől megóvta. Ezek — jelenben — a' kozár intézmények, de nem tudom: most léptették-e életbe, vagy már régi idők-ből valók.“ (t. I. p. 252. nota 86).

A' pecsenégeknek (= török bedschnyakok) kezdetben nem volt állandó lakuk, alsó Volgától keletre 46 napi utra Tatás vizig (Turkesztán' éjszak-keleti részében, l. Lehrberget p. 62) kiterjedtek. A' pecsenégek és kozárok közt pusztaság volt, hol a' tulusok vagy úzok laktak, kik a' pecsenégekkel gyakran csatáztak; ezek a' Volga és Ural közti földön köboroltak, nem pedig a' Volga's Tanais közti földön, mint Schlötzer (Nestor III. 109.) hibásan állítja Constant. Porphyrogennitus' ellenében. Az Ural vízen túl lakó úzoktól segítette a' kozárok, ezek végre is 884 körül elűzték a' pecsenégeket legelő földeikről, kik aztán a' lebediási magyarokat tolták át a' Volgán, majd ezen is átkelve a' Tanaistól is elkergeték őket. Ekkor a' pecsenégek a' kozároknak nyugati szomszédjaik lettek, addig csak keleti szomszédok lévén. Egy másik fő ellenségök volt a' kozároknak a' palócz vagy kún nép, melly a' pecsenégek' ázsiai lakföldre tolt, hogy azokat onnan a' kozárok Európába tolták; gyakran háborogtak, ezek is a' kozárokkal, télen lóháton a' befagyott folyóvizeken átmentek, miért a' kozár chánnak erős őrcsapatokat kellett tartani a' határszéleken. (Frähn, Ibn Fossan p. 60 244)

A XI. század' közepe óta alsó Volga' nyugati részén, a Tanaissnál, az Azow- 's Fekete- tenger' partjainál, a byzanti írókban úz, és kumán, nevök van, arab írókban kaptsak vagy kiptsiak a' nevök a' Descht-Kaptsak földtől. Hogy a' palóczok 's kúnok egy nemzet, onnan kitetszik, hogy az orosz írók ugyanezt beszélék el a' palóczokról, a' mit a' byzanti írók a' kúnokról hason történetekben elmondanak; de ezt most abban hagyva csak azt jegyezzük meg, hogy ezek is szinte az ázsiai kozár birodalom' lerontására befolyással voltak, melyet a' mongolok bevégeztek, kiknek hatalma alá került a' kozár, bulgár 's kumán föld.

Atel várost a' mongol berohanáskor egy részben már jászok (=ossétek Karamsin szerint), *Seraï* kozár várost pedig kúnok lakták Dschihanumma szerint (l. Hammert, Wiener Jahrb. B. LVII. p. 11. Karamsin, T. II. p. nro. 17).

Az arabok' berontásait az ázsiai kozár földekre Klaproth kaukasi utazása' második kötetében némileg megérinti (56. l.), midőn arab krónikákból írja, hogy 724—743 közt Abdaul-Malek kalifa alatt Meruarel Khamar arab vezér elfoglalta Schirwan tartományt 's Dagesthán egy részét, azután betört a' valóságos kozár földre is, 's felhatott *Uad-el-khosar* folyó vizig (=Terek); ekkor sok leszgus népcsapatot meghódított, 's ízlám hitre téríte, az így megtértek *ekadhikumok*oknak neveztettek (= igaz hívő kumokok); a' kádi ott kaszinak mondatik ki. Megemlítjük itt, hogy Klaproth szerint e' kumokok' chánja ott leghatalmasabb volt, mikor ő ott járt, 's az chanbutai másképp chamutai kánnak nevezetett, a' mi a' híres erdélyi *Kamuthi* családnévben köztünk is fenmaradt, 's a' Kamuthi-kard díszes hüvelyével együtt most is nemzeti museumunkban őriztetik.

Stritter (t. III. 564) az első arab berohanásokra vonatkozólag közli byzanti írókból íme' helyeket:

„Leo Isauricus 728. Hoc anno filius Chagani Chazariae principis Mediam et Armeniam infestis armis vexavit, et *Garaschum* arabum ducem in Armenia obviam factum, unacum adjuncto exercitu delevit, tum vero Armenorum et Medorum provincias depopulatus, magno sui nominis terrore Arabibus relicto domum rediit.

729. Hoc anno Masalmas Saracenorum dux in Turcorum terras expeditionem suscepit, consertoque proelio, multis ex utraque parte caesis, per Chazariae montes ad suos revertitur.“ Theophanes.

Reineggs a' derbendi krónika után bőven leírja az arab foglalásokat kozár földön (l. c. T. I. p. 65. et seq.) itt rövid felemlítésével annak, hogy a' magyarok is vívtak az arabok ellen a' kozárok' oldala mellett a' VIII. században, mikor már Koisu folyó viz volt éjszakra az araboktól elfoglalt földhatár, de a' kozár chán bírta még a' kaptlaki földet, 's annak fő városait, de mivel e' megmaradt birtokrész nem győzte többé a' háború terheit, a' Kuma víz melletti magyarok és Madschar város' lakói elváltak a' kozár fő chántól, és

vagyoikkal nyugati tartományokba költöztek. Az arabok később a' kaptaki kozár föld' egy részét elfoglalták, nyelvöket és hitöket a' kaukasi hegylakosok közt kiterjeszték, Madschar várost újbán megnépesíték; az ottani arab feliratok későbbi idöszakból valók, mikor már a' magyarok onnan kiköltöztek.

Hammer a' keleti kútfökö' öszve hasonlítása után következő idöszámi krónikai eseményeket sorol elő, mellyek nagy részben a' kozár ázsiai birtokokra vonatkoznak. 652. Balandscher (Balangiar) kozár várost Rebia arab vezér elfoglalja.

721. Indzse vagy Intsa kozár vár arab hatalom alá esik.

737. Új arab berohanás történt a' kozár földre, húsz ezer haza- vagy lakhelyet dúlnak fel Schaklar folyó vizénél, a' chán fő városai *Beidha*, *Similan* (= Bede és Szomolány) elfoglaltatnak, a' chán maga is megveretik, 's izlam hitre kényszerítették.

763. A' kozárok Derbendből kirohanásokat tettek.

799. A' kozárok elfoglalják Gendsche (= Gencsi?) várost, száz ezer foglyot tesznek, mikor mentek ki hihetöleg a' berendiek a' muszka földre (orosz kronikák' berenditsei).

880. A' kúnok először csaptak be a' kiptsaki földre.

889. A' magyarok oda hagyják a' kiptsaki és szomszéd földeket, Kiew mellett mennek el, az oroszok pedig kozárokkal szövetségbe megtámadták a' pecsenégeket, kik a' Dunán átszállnak.

943. Orosz népfaj ront ki a' Kaspium' fölébe, Kur víztől Berdaaig nyomúl és pusztít.

Hammer e' népfajt kún fajnak hiszi, nem szlávna, Frähn ellenkezőt állít. Ibn Haukal' helye, mellyet Frähn is közöl, magyarokra is érthető. A' kozár chán' engedelmeivel történt a' kirontás.

„A' XI. század közepe felé — írja továbbá Hammer — a' kiptsaki ország öszveomlani készült, mellyet már a' IX-ik század óta az úzok (és pecsenégek 's még elébb az arabok) háborgattak. Kegen és Tirach közötti ellenkezés rontá végre meg az országot akkor, mikor az úzok palócz név alatt lépnek elő — 1055 óta az orosz krónikákban.

De még késöbben is u. m. 1121. kiptsakiak 's kozárok' kirohanásairól emlékeznek Georgiában 's Mesopotámiában a' krónikák¹⁾.

A' kozár név a' birodalom' elenyészte után is máig fenn maradt 's örökségül átment a' hely-, személy- és víznevekben. Brosset, ki a' georgiai annalisok' kritikái vázlatát adá (Bulletin des sciences histor. et de St.-Petersb. T. III. nro. 52) említi kivonataiban 1637-ből *Khers sureth* földet, *KesarSKI* hegyeket, említi *Kasár* és *Lár* főnököket az Alasan víznél, a' mi a' magyar *özön* víz, melly nevet

¹⁾ Die goldene Horde I. c. p. 439. L. d'Ohssont is, des peuples du Caucase I. c. p. 149 et seq. 's Fejér Györgyöt, Incunabula I. c. p. 240., ki d'Ohsson után közli az arab kozár harcokat.

már Reineggs így magyarázott, említ Kesara vizet, szinte georgiai földön, és kasár kaput (l. c. T. IV. nro. 76).

Dabas, Kermine, Kesch, Khazár várak még 1550. is említvők az Oxus vizenituli földeken Samarkad' közelében Ahmed Behadir (= Bátor) usbék chán' irataiban (Wien. Jahrb. B. XXIX. p. 30. 31). Herbelot' historiai szótára is említi e' kozár várat, 's a' Kaspium még 1552. kozár tengernek íratik zsidó iratokban Bochartnál; magyar és kozár ivadékokra akadtak Ruisbrock és Plancarpin utazók is a' XIII. században a' volga-uráli földön (l. Recueil des Voyages l. c. T. IV. p. 264. 747. 776. Gazari, qui sunt Christiani, Bascardi qui sunt antiqui hungari, ismét Ruteni. Hungari et Alani servi Mongulorum).

Ez után *Wenzel Gusztáv* lt. mint a' történettudományi osztály' jegyzője ennek nevében jelentést tett a' velencei sz. Márk' könyvtárban találtató, Magyarországot illető, kéziratoknak Valentinelli József könyvtárnok által közlött lajstromból leiratás végett kiszemelt darabokról. Ennek nyomán a' következő darabok' leiratása határoztatott el:

Az I. számból utolsó helyt említett „Relazione della condizione e qualità del Regno d' Ungheria.“ Cod. nro XXXIX.

IV. sz. Registrum Literarum Dominorum Zachariae Contareno et Jacobi de Priolis Ambasiatorum Domini Venetiarum ad Ludovicum R. H. missarum anno 1379. — Registrum Literarum Dominorum Nic. Mauroceni Decr. Dris, Zach. Contareni, Jac. de Priolis, Jo. Grudonici et Mich. Mauroceni Ambasiatorum Domini Venet. ad Dnum Carolum de Durachio pro pace tractanda missarum An. 1379. Cod. Saec. XIV. (App. ad Cat. Codd. Lat. Class. X. Cod. CCIC).

VI. sz. Quoddam propositum factum coram Rege Hung. Cod. Saec. XIV. (Zanetti sub nro CCCCLXXVI).

VIII. sz. Narrazione di Francesco dalla Valle Padovato della grandezza, virtù, valore ed infelice morte dell' Illustr. Signor Conte Aloisi Gritti. Cod. Saec. XVI. (App. al Cat. di Cod. Ital. Class. VI. Cod. CXXII).

IX. sz. Fr. Augustini Musei Tarvisini Constitutio sive Interrogatio a Marescalcho Caes. Mai. sibi et socio Petro Cremensi facta post suum de Buda in Viennam reditu anno 1535. Cod. Saec. XV—XVI. (App. ad Cat. Codd. Lat. Class. X. Cod. CCCV. Num. XIV).

X. sz. Lettere scritta da Vienna il 10. e 16. febr. 1534. relative alla missione di Aloise Gritti. Cod. Saec. XVI. (App. al Cat. di Codd. Ital. Class. VII. Cod. DCCCII.)

XI. sz. Fr. Augustini Musei de expugnatione Megghes. Cod. Saec. XV—VI. (App. ad Cat. Codd. Lat. Class. X. Cod. CCCV. Num. XV.)

XII. sz. Statuta Sibenici. Cod. Saec. XIV. (Zanetti Bibl. Ms. Cod. CCXVIII.)

XV. sz. Zavorei Dominici de rebus dalm. LL. VIII. Cod. Saec. XVII. (App. ad Cat. Codd. Lat. Class. X. Cod. XL.)

XIX. sz. Epistolae Principum et illustrium virorum pro cano-

nizazione fr. Joannis de Capistrano. Cod. XVI. (App. ad Cat. Codd. Lat. Cl. XIV. Cod. CCXLVI).

A' XXIII. számból: a) Instructiones datae Oratori Sixti P. IV. ad Regem Hungar. pro pace inter eum et Imp. Mai. tractanda. Cod. Saec. XVI. (App. ad Cat. Codd. Lat. Cl. IX. Cod. XLII. nr. 26.)

b) Innocentii Pp. VIII. Responsiones ad literas et informationes rerum hung. Viennae A. 1489. datae. (Ibid. nr. 27.)

c) Instructiones ab Alex. Papa VI. datae Petro tituli S. Cyriaci Presb. Card. Rhegino ad Reges Hung. Boh. et Polon. et eorum Regna ac illis adiacentes partes Legato suo, An. 1500. (Ibid. n. 28.)

KIS GYÜLÉS, MART. 17. 1851.

(A' mathematicai és természettudom. osztálya' részére).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnökle alatt

Jelen gr. Andrassy György id. másod elnök úr. — Az illető osztályokból: Kubinyi Agoston lt. — Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss K., rr. lt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Döbrentei, Erdy, Horváth Cyr., Jerney, Szemere, Szilasy rr. lt. — Hunfalvy, Pauler, Repicky, lev. lt. — Toldy Ferencz titoknak.

KISS KÁROLY rt

a' hadi történetírás' elméletét terjesztette elő.

— Utána

BUGÁT PÁL rt.

a' természettani szóhangtant fejtegetvén, elsőben a' szóhang' gépezetét és annak működéseit adta elő; azután a' szóhangoknak egy ezen előzményekre alapított új osztályozását és jellemzését állította fel, 's mind ezeket folytonos viszonyítással a' magyar nyelvre példákkal világosította fel.

KIS GYÜLÉS, MART. 29. 1851.

(A' nyelvtudományi osztály' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnökle alatt

Jelen az osztályból: Szemere és Vörösmarty r., Hunfalvy, Mátray, Reguly, Repicky, lev. lt. — Más osztályból: Bajza, Czech, Erdy, Győry, Jerney, Kállay, Kiss K., Szilasy, Zádor rr. lt. — Bertha, Pauler, Szőnyi, Wenzel lev. lt.

HUNFALVY PÁL lt.

folytatólag a' nyelvhasznítás' elveiről 's elemeiről értekezett, 's ez előadást a' mart. 31. tartott öszves ülésben be is fejezte. Mi azt itt ime' egy tagban közöljük.

A' mivel a' nyomozás befejeztetik, azzal kezdődik a' tudományos előadás, melly azért *szervező* (syntheticus). A' *természet és szellem'* alkotásait egyedül *elemzés'* útján ismerhetjük meg, mikor az alkotásoknak nem csak tényezőit, hanem ezek' elemeit is megtaláljuk és felfogjuk; az elemzés' mivoltától, azaz, szerencsés vagy szerencsétlen eljárásától, függ tudományos ismeretünk' mivolta is. De emez eljárás az elemzés' alatti tárgytól határozottatik és irányoz-

talik: innen az elkövetett hibát az elemző maga is észreveheti, és reáérván, helyre hozhatja, ha előlegesen nem képzelt magának eredményt, mellynek megtalálása, nem pedig a valónak felmutatása, lett azután célja.

A tudományos előadás között, melly a' teljesen befejezett nyomozás' eredményeit már *rendszerben* állítja össze, 's az elemző kutatás között, melly még csak anyagot szemlél maga előtt, az *értekezések*' tágas tere vonúl el, mellyen félig kész félig még kitalálendő eredmények adatnak elő, hogy az elmenők' figyelmét, javalló és rosszálló észrevételeit a' még folytatandó működés' hasznára kiszerezzük. Előadásaim csak értekezések, mellyek az illetők' figyelmét és útbaigazító észrevételeit óhajtvá óhajtják.

I) *Nyelvanyag, nyelvvidom*. Az emberi nyelvek az értelem' alkotásai. Ezt az ész' törvényei, tudatával vagy nem tudatával, vezették, mikor a' nyelvet alkotá; sőt ő együtt a' nyelvvel 's ez övele fejlődött, mert nyelv' használata nélkül emberi értelmet gondolni sem tudunk.

A' nyelvben, mint alkotmányban, legelőbb meg kell az *anyagot* az *idomtól* különböztetni. A' *nyelvanyag* azon *ízelt hangok, mellyek a' nyelv' szavait teszik*. A' nyelvvidom a' *szók' szenein vagy változásain látszik meg, mellyek által az értelem az ízelt hangokat gondolatok' kifejezésére alkalmasítja*.

A' nyelvanyagot is szükségképen az értelem' működésének tulajdonítjuk. Azon működése, melly által a' szókat alkotta, időszereint előbbvaló lehet ugyan: de a' nyelvet idomító működése reánk nézve nyomosabb. Mindenben nagyobb becsű az *idom* mint az *anyag*, mivel abban nyilatkozik legvilágosabban az emberi szellem' hatálya és dicsősége; mert az tükrözi vissza egyediségét. Az emberi nyelvek' anyaga körül nyilatkozó működése az értelemnek inkább *közvetlen, az emberi nem' közös tulajdonságait jelentő*; 's azért ősinék is nevezhetném: de a' nyelvvidom körül nyilatkozó működése az értelemnek *közvetettebb, öntudatosabb, melly inkább az emberek' fajbeli, vagy egyedi tulajdonságairól tesz tanúságot*. — A' tökélyesség a' helyes anyag és helyes idom' összetalálkozásában áll, ezt nem tagadhatja senki: de az idom, mint a' melly inkább tükrözi vissza a' szellem' sajátágát, minden esetre magasabb becsű.

A' nyelvek' szavait *ízelt* (articulatus) hangok teszik. Az emberi hangokat *megízeli, ízekre szedik* a' száj' létegei, különösen a' fogak, ajakak és nyelv által lett azon minősítései a' hangnak, mellyek ennek szabad kifolyását mintegy meggátolják. E' hanggátlások azért olly nyomosak az emberi beszédben; mert ők sajátjai a' különösen *emberi* hangoknak. Az elme' legszerencsésebb találmányában, az írásban, *mássalhangzók'* nevén ismeretesek. Innen a' mássalhangzók' nagy szerepe a' nyelvekben, melly a' hangzókét felülmulja. Mind a' mellett, az emberi nyelv hangokból állván, követ-

kezik, hogy a' lehető tökélyes hangzatos szép nyelvben a' hangzók' kifejllettsége, változatossága 's meghatározottsága szükségkép megvan.

II) *Törzsnyelvek, származott nyelvek.* Minden további lépés előtt szükségessé válik meghatározni, mi a' *törzsnyelv* 's mi a' *származott nyelv*? hogy kitűnjék, melyiknek minő hasznát vehetui a' nyelvhasználtásban.

A' nyelvtudomány nem ereszkedik azon ködös régiségbe, melyből a' nemzetek és nyelvek eléjöttek; mert úgy sem találhatná meg az utat, mellyen azok a' paradicsomból, vagy a' bábeli torony építésétől szakadtak.

De azon sajátságot felfogván, melly a' nyelveket egymástól elkülöníti, 's viszont az elkülönítetteket egymáshoz rokonítja, 's mintegy családdá egyesíti, a' nyelvtudomány az elkülönített 's megint családokká egyesített nyelvkörökben *törzs* és *származott* nyelveket különböztet meg.

Törzsnyelvek azok, mellyek sem a' történelmi tudás sem a' nyelvtani vizsgálódás szerint mástól nem származnak, hanem mint első törzsek ott állanak több vagy kevesebb rokon nyelvvel. Azokon túl tehát a' nyelvtudomány a' természet' és ész' törvényeinek nyilatkozásaira a' nyelvekben következtethet ugyan még, de nem találhat eredetibb nyelvet, melly amazok' gyökérnyelve gyanánt létezett volna.

Származott nyelvek azok, mellyek mind a' történelmi tudás, mind a' nyelvtani vizsgálódás szerint más nyelvtől származnak, mellynek volta bizonyos, ha különben már elveszett volna is.

A' törzsnyelveket bizonyos sajátság mintegy családi körökre osztja, világos tehát hogy eme' sajátság a' *családnak jellemét* vagy, ha tetszik, *fogalmát* fejezi ki. A' nyelvcsaládok nincsenek egymáshoz azon viszonyban, mellyben van törzsnyelvéhez a' származott nyelv; ők inkább eredeti alkotások, mint nemesak az emberiség' úgy nevezett fajai, hanem mint az egyes fajok különböző nemzetei is. Minthogy a' nemzetek a' történelem' színére csak akkor juthatnak, mikor már mint egyediségek megvannak: innen történelmi uton sem a' nemzetek' sem azok' nyelveinek forrását megtalálni nem lehet: 's én úgy vagyok meggyőződve, hogy a' nyelvtudományi nyomozások is csak a' már meglevőt, nem pedig annak miképi levését is foghatják fel.

Tehát törzs- és származott nyelvekről csak mindenik nyelvcsalád' körében lehet szó. 'S itt azután elgondolhatjuk, hogy a' családbeli sajátság bizonyosan élesebben tűnik fel a' törzs-, mint a' származott nyelveken; 's hogy az utóbbiak szükségkép kettős jellemet mutatnak, a' *családbelit*, és a' *törzsnyelvbelit*.

Sokan *kererék* nyelvekről is tudnak. Van-e ilyen vagy nincs? később fogjuk megmondhatni.

ELSŐ SZAKASZ.

NYELVANYAG.

III) A' *nyelvanyag' osztályozása*. A' nyelvek' szavai teszik a' *nyelvanyagot*. Kis gyakorlottság is mindjárt észreveszi, hogy a' nyelvanyagban különbség van. Látja t. i. hogy a' *szók'* némely *öszege* a' nyelvnek *eredeti sajátja*, némely nagy vagy kis *öszege* pedig annak *felvett sajátja*.

Azon *szók'* *öszege*, melly a' nyelv' eredeti sajátját teszi, a' nyelv' keletkezése óta övé, 's rajtok és bennök látszik meg legjobban a' nyelv' egyedisége. De a' nyelvnek felvett sajátjához tartozó *szók'* idő' jártával különféle okból ragadtak reá, 's jóllehet sajátjává lettek, idegen eredetöket mindig láttatják.

Midőn a' nyelvek' eredeti sajátjáról vagy anyagáról beszélünk, csak a' törzsnelveket akarjuk érteni, mivelhogy a' származott nyelvek nem bírják többé azon átlátszóságot, melly a' szemnek a' felvett és az eredeti sajátot mutassa. Az *angol* nyelvben p. o. meg tudom különböztetni a' *szász* elemet a' *romaitól*, és attól, melly mind a' *romai* mind a' *szász* befolyást megelőzte: de azért nem állíthatom, hogy vagy a' *legrégibb*, vagy a' *szász*, vagy a' *romai* elem teszi-e az *angol* nyelvek eredeti sajátját, mivel az épen amaz elemek' keveréséből áll. De a' törzsnelv világosan mutatja az eredeti nyelvanyagot, még akkor is, ha mintegy rokon nélkül állana is; mert ha rokonait is ösmerjük, akkor az eredeti anyag úgy tetszik föl, mint emberi arcokon a' nemzetségi vonások.

Szinte nem is kétséges, hogy nyomozásaink előtt csupán az eredeti nyelvanyag bír érdekekkel. Mert a' nyelvhasznításra biztos elveket keresvén, azon anyagot kell itt szemügyre venni, melly a' törzsnelvekben határoz; ez pedig csak az eredeti nyelvanyag lehet.

IV) *Az eredeti nyelvanyag forrásai*. Felette kényes tárgy az eredeti nyelvanyag' forrásait kimutatni. De nyelvhasznításra elkerülhetlen szükséges, — 's ha benne nem önkény szerint, hanem a' nyelvek által vezetve járunk el, nem is olyan veszedelmes.

Az eredeti nyelvanyagot részint tudjuk forrásokból lehozni, részint nem tudjuk. Innen a' források előttünk *ismeretesek* vagy *nem ismeretesek*.

Az ismeretes források részint az *emberi természet' mozzanatai*, részint a' *kültermészet hangjai*, mennyiben azok a' levegő által az emberi fülbe hatnak. Innen az emberi természet' mozzanatai is mint *hang-ejtetők*, lesznek *szók'* forrásai.

Az ismeretlen forrásokat meg nem nevezhetvén, legalább a' beölkök eredő nyelvanyag' sok- és különbségeségét mutatjuk meg, hogy így alkalmat nyujtsunk, kinek tetszik, az anyagról a' források' millýenségére következtetni.

De az ismeretes forrásokat megnevezvén, 's az ismeretlen forrásokból eredő nyelvi anyagot némileg osztályozván, képesek leszünk meghatározni: melyik anyagban tűnik fel rokonság, melyikben nem.

V) *Az emberi természet' mozzanatai mint nyelvi anyag' forrása.* Az emberi természet' mozzanatait részint a *testre* részint a *kedélyre* kell visszavinni. Természeti okból sokféleképen megmozgattatik vagy megreszkettetik a' test, mi hallható hang által vétetik észre: 's az értelem e' hang' elemeiből *alkotott szót*, vagy inkább a' hangot utánozván *ejtett szót*, hogy a' testnek ama' megmozgattatását kifejezze. — Általában itt példákat hozhatván csak fel, melyek az állítások' bizonyítására szolgálnak, mindenik nevezendő forrásból eredt szók' némelyét fogom csak megemlíteni.

Természeti okból megrezzent 's hangokba kitörő test' mozzanatai után képzett szók' például:

köhög, finnül *köhii*, latinul *tussis*, németül *husten*, törökül *ökszer*, mi már a' magyar *ökröndöz* szóval is rokon; hellénül *βῆξι*; arabul *kahab*, honnan *koháb* köhögés.

csuklik, németül *schluchzt*, *לוץו*, *לוצץ*, finnül *nikkaa*, *ni-kattaa*.

zokog, finnül *kallottaa*, németül szinte *schluchzt*, latinul *singultit*, honnan a' francia *sangloter* 'stb.

ptrüsszen, lágyabb *trüsszen*, még lágyabb *tüsszen*, finnül *tirskuu*, hellénül *πταρμος*, németül *niesen*, latinul *sternuto*, héberül *atas*, *atisa*, arabul *atasz*, törökül *angszer*, 'stb.

ásítani, németül *gähnen*, latinul *oscitare*, hellénül *χασμάομαι*, honnan *χασμα* örvény, torok, törökül *eszne*, finnül *haukottaa*, *kaskottaa*.

pökni, *köpni*, németül *spucken*, latinul *spuit*, hellénül *πτύω*, héberül *jarāk*. hol már inkább *kra* hang, melyből a' francia *cra-cher* szó, törökül *tükür*, *tükrük*.

csók, németül *kusz*, latinul *basium*, törökül *öpüs*, de *puszé* is, héberül *nasak*; — a' latin *osculum* már *os* szájtól származik, mint a' finn *suutelen*, *suu* = szájtól ered.

szörbölni, finnül *särpään*, *särpelen*, németül *schlürfen*, latinul *sorbere*, arabul *sereb* 'stb. *szürcsülni* 'stb. 'stb.

A' lélektan tanítja, 's mindenkinek saját tapasztalása megmondja, hogy a' kedély' indulatai a' testre hatnak, 's abban nemcsak szem által láthatólag, hanem fül által hallhatólag is nyilatkoznak. Az *íjedés* vagy inkább *elrémülés* nemcsak elsápítja a' képet, hanem hangot is ejtet az emberrel, ha nem olly erős, hogy a' hangot elfojtja; az értelem azután anyagúl használta ezen hangot, hogy az illető szenved kifejezhesse. Így az *öröm*, az *undor*, a' *fájdalom*, a' *harag* 'stb. megmozgatják vagy megrázzák a' testet, egyszersmind hangokban is kitörnek. Innen bajos éles határvonalat húzni az egyszerű test-

megrezenések és a' kedélyindulatok közt, mellyek szók' képzésére alkalmat szolgáltatnak az értelemnek: mit azért említünk itt, hogy ne hibítsák, ha talán valamelyik szót a' kedély' mozzanataiból eredeztetnők, melly inkább a' test' mozzanataiból látszhatnék eredni. A' két forrás közt nyelv-nyomozásaink előtt nincs különbség.

A' kedély' mozzanataiból erednek először az úgynevezett *indulatszók*; erednek azután *olly szók* is, mellyek vagy az indulatszók' elemeiből lettek, vagy nem azokból. Az indulatszók, mint közvetlen hangjai a' kedély' mozzanatainak, szorosan véve nem is szavak; de a' második rendbeli szók, ha mindjárt emezek' elemeiből alkottattak is, már közvetett kifejezései a' kedély' mozzanatainak, 's azért igazán is szavak.

Indulatszók: jaj, no, huj, uszu, 'stb., mellyek, mint közvetlen hangjai a' kedély' mozzanatainak, minden nyelvben hasonlóképen találhatnók.

A' *kedély' mozzanatait közvetve kifejező szók* p. o. *jajgat*, finnül *woikkaa*, *woiwottaa*, *uikkaa* 'stb. mind a' két nyelvben számos származékkal. Már a' német *wehklagen*, a' latin *lamentari*, az arab *sakah* 'stb. nem származnak olly egyenesen a' *jaj*, *wai* 'stb. indulatszóból.

fájni, mellyel a' német *wehe* rokon, *fájdalom* 's minden származékai, szint' ide való, finnül *wajkuttaa*.

öröm, az örülő gyermek' hangejtéséből lett; finnül *riemy*, és *römy*; innen *riemuitsen* vagy *römyitsen* örülök; hasonló a' török *gönyül*. Más nyelvekben nem talalom illy világosan kifejezve a' kedély' ebbeli mozzanatát.

hahota, hahotával nevetni; finnül *haho*, *hahotan*, azaz hahotával nevetek.

Illyenek: *íjed*, *undor*, *útál*, *nógat* finnül *nohattaa*; *nyög* finnül *nikkaa*, *nyöszörög*, *borzad*, finnül *hirmustaa*, latin. *horret* 'stb. mindenike számos ivadékkal. Ebbeli szókat leggyakrabban találók a' magyar és finn nyelvben.

Mégis okvetlenül áll, hogy az indulatszók, 's azok' közvetett származékai minden nyelvben, hol megvannak, ugyanazok; miért is sokban megértik egymást, kik együtt nem beszélhetnek.

VI) A' *kültermészet' hangjai*, *mint a' nyelvanyag' forrása*.

A' kedély' mozzanatai mintegy nyelvére tolják az embernek a' hangokat, mellyekből ő azután szókat alkosson. A' *kültermészetben* a' levegőnek mozgásai által lett hangokat meghallja az ember, 's azokat utánozva képez szókat, mellyekben a' hangok, mint elemek, feltűnnek. 'S nemcsak a' *mennydörgés*, *szél*, *vízzuhanás*, 's a' többi élettelen dolgok, eredtetnek hangokat, hanem az állatok' *ordításai*, *bögesei*, *sívitásai*, *csiripolásai* is, úgy hogy itt szók' képzésére kifogyhatlan anyagot lelt az emberi értelem. Bö forrása gyanánt a' nyelvanyagnak vesszük észre minden nyelvben a' termé-

szetben hallható hangokat, különösen a' magyar nyelvben, mely e' tekintetben gazdag rokonát, a' finn nyelvet is, talán felülmúlja. Mutatványul néhány példa:

fű, finnül *puhuu*, mely *füni* és *beszélni* tesz, 's melyben a' *h* betű a' magyar *v* (fűvni) vagy *j* betűt (fúj) fejezi ki; németül *blasen*, latinul *flo*, hellénül *φυσάω*, héberül *nafah*, vagy *fuah*, arabul *nafah*, törökül *hoh* és *üfböl* *hohlamak*, *üflemek*.

dörög, finnül *pauhaa*, törökül *gürlemek*, a' tatrosi másolatban: *gördölet* = tonitru; németül *donner*, latinul *tonat*, hellénül *βροντάω*, héberül *raam*, arabul *ragam*, melyek már a' *harag* szó értelmeivel is rokonok.

Szél, finnül *tuuli*, törökül *jel*, latinul *ventus*, németül *Wind*; hasonlóképp hellénül *ἄνεμος*, miből már a' latin. *animus* is.

lélek, *lehelleni*, a' latin *animussal* egyez meg; finnül *luokua* lehelleni.

zúg, németül *rauschen*, törökül *ruzgar* (szél) mi perzsa szó, latin. *strepere*, hellénül *ῥογυβέω*, finnül *tömistä*, *kohista*, *tuhista*.

török finnül *murtaa*, németül *brechen*, latin *frango*, hellénül *ῥαύω*; így angolul *break*, *wrack*, 'stb.

ropog, finnül *ropahtaa*, török. *kerek* (krah), német. *krachen* *csepp*, finnül *tippuu*, németül *tropf*, latinul *stillo*, *gutta*, hellénül *σταγών* (*σταγ*), héberül' *bakah* (bak).

mosni, finnül *pestä*, németül *waschen*.

hang, németül *klang*, latinul *clangor*, hellénül *κλαγγω* 'stb. *sziszeg*, sibilat, zischen; finnül *tihistä*; *tihinä* sziszegés.

nyeríteni, hinnie, wiehern; finnül *hijua*, *hörköltää*.

bömböl, finnül *pöylin*, németül *brüllen*, latinul *mugire*, hellénül *μύκησις*, *μυχάομαι* 'stb.

bögni, *bika*, törökül *buga*, hellénül *βοῦς*, latin. *bos*

pukkad, finnül *pusahtaa*, németül *platzen*.

rom, *rombol*, latinul *runpo*, *ruina*.

csap, *dob*, *pottyán*, *zökken* 'stb. 'stb.

VII) Az *eredeti nyelvényag' ismeretlen forrásai*. Hogy az emberi test' és kedély' mozzanatai, hogy a' kültermészetben hallható hangok minden nyelvben hasonló elemű szókat eredeztetnek, az emberi test' és értelem' azonos alkotásánál fogva nem csoda: sőt az ellenkezőn kellene csodálkoznunk, hogy ha ezen mozzanatok és hangok nem eredeztetnének hasonló elemű szókat.

Ámde azon nyelvekben, melyeket többé kevesbbé ismerek, még olly eredeti nyelvényagot is talállok, melynek forrását nem vagyok képes felmutatni. Ezen ismeretlen forrásból eredő nyelvényagot némileg osztályozván, 's itt meg-megemlítvén, szabad tért engedek a' nyelvészeti szemlélődésnek.

a) Az ismeretlen forrásból származó eredeti nyelvényagnak *első osztályát* azon szókból lelem, melyek' elemeiben valami ter-

mészeti tulajdonság látszik kifejezve lenni. Azon tulajdonság mintha bizonyos betűk által utánozva volna; innen az ide tartozni látszó szókat, mint az ismeretes forrásokból eredőkhöz legközelebb állókat, első helyre teszem.

folyok, fluo, flieszen; finnül *wuottaa*; azután *féw rinnen*, törökül *irmak* = folyó, *csermely*, finnül *rono*. Ezekben úgy látszik *l* és *r* betűk hol *simán* hol *göndörön* haladót jelentenek.

Ez utolsó említett szók *sima*, *göndör* nem jelentik-e már elemeikkel a' természeti tulajdonságot, melyet kifejeznek? finnül *siliä*, *kuhara*.

Rémülök, rém, terreo, schrecken;

siklani, schlüpfen, slip angolul, *szalaf* héberül és arabul;

reszketni, zittern, tremo; finnül *rapista*.

morzsol, dörzsöl, frico; finnül *murenen*, *mur* = morzsa.

durva, durus, hart; finnül *jyrkkä, törkiä*.

lágý, weich; arabul *lāna*, mollis.

gomb, gömbölyű, kopf, caput.

Így *bökni*, finnül *pökin*, németül *bock, bockentöl*, latinul *pangó*, *pepegi*, hellénül *πηγνυμι*, héberül *paqa*.

Magyarban hasonló még *lökni*, finnül *lykkään*, 'stb.

Kör, kerülni, kert; németül *gürten, gurt, garten*; latinul *circus, gyrus*.

Mintha ezen és hasonló, elég nagy mennyiségű, szókban bizonyos elemek érzék alá eső dolgok' tulajdonságait fejeznék ki; 's mintha a' nyelvalkotó értelem a' hangok' utánozásánál nem állapodott volna meg. Csakhogy itt a' betűk bölcselmi értékét kutató szemlélődés kelleténél tovább ne menjen: mivel a' tudomány a' meglevő nyelveket elemezni tudja, de nyelveket alkotni nem képes. Innen fogalmakban nehezen meríthetem ki akár az *r*, akár az *l* vagy bármely más betűk értékét: sőt azt lehet találni, hogy ugyanazon szóelemek a' legellenkezőbb tulajdonságokat fejezik ki.

b) Az ismeretlen forrásból származó eredeti nyelvanyagnak *második osztályát* teszik a' *névmások*, melyek az egymástól legtávolabb álló nyelvekben is többé kevesbé egyeznek.

En, te, ő; finnül *minä, sinä* ¹⁾, *hän*, mintegy *min, sin, hän*; törökül *ben* vagy *men*, vagy *in*; *szin, o* vagy *ol*. — Héberül *ani, atta, hu*; arabul *eni, ette, hü*, vagy *hüvä*. — Hellénül *ἐγώ, σὺ, ὅς*, latinul *ego, tu, sui*; e' két nyelvben nincs nominativus a' harmadik személyben, melly helyett a' mutató névmás *ille* állana, melly már a' török *ol* és a' magyar *az* névmással egyez meg.

A' magyar *én*-től csak *enyém, engem* vagy *engemet* származván, az magát mintegy a' finn és török nyelvű személyes névmásból egészíti ki. Mert *mi, mienk, minket* a' finn *min* szóval egyez-

¹⁾ Finn nyelvben az *s* úgy ejtetik mint a' magyar *sz*.

nek, mellynek többese *me* vagy *mö*, mint a magyar is *mü* volt; *bennünket* egyez a' török *ben*, én, szóval, mellynek többese *biz*.

Igy *ki*, finnül *ku*, törökül *ki*, latinul *qui*, hellénül *ös* = *ku*.

Hasonlóan a' magyar *az*, finnül *se*, törökül *ol*, a' hellén *ös*, héberül és arabul mint névelő *hal* és *al*, mint névmutató *ze*; a' latin *hic*, mind a' mellett hogy *c* betűje nem látszik a' rokonságot elismerni, szinte ide tartozik.

'S minthogy az úgynevezett mutató névmásoktól *igehatározók* származnak, ezek is annyira rokonok egymással. P. o. *itt, ott* melyek *ez az*-tól (*ez-tt, az-tt*) lettek, megfelelnek a' latin *hic* vagy *heic* adverbiummal; a' török, *anda, bunda* (ol-da, bu-da *n* beszöktetésével) mint azt utóbb inkább fogjuk belátni.

c) Az ismeretlen forrásból származó eredeti nyelvanyag *harmadik osztályába* teszem azt, melly egymástól távolos törzsnyelvekben találhatik, 's egyik említett forrásra sem vitethető. Történeti tudásunk szerint a' latin és magyar nemzet közt soha érintkezés nem volt, 's íme a' két nyelvben nagy mennyiségű eredeti rokon nyelvanyag van. Mutatványul némellyek:

ignis, égni és ég = menny; *tollere* és tolni; *salire* és szálani; *virescit, viridis* és virítani, virág; *vir* és férj; *vis, viris* és erő, erős; *stella* és csillag, csillogni; *fulmen* és villám; *verto* és fordítok; *ferreo* és forrok; *capio* és kapok, *quaero* és kérek, keresek; *acquirere* és keresni = szerezni; *eo, es* = edo, edis, és eszem; *urgere* és sürgetni, *aequus* és egy, egyenes; *alere, alumnus*, élni, élelem; *assare* és aszik, *chorda* és húr; *circa* és kör; *clamo*, olaszul *chiamo*, és kiáltok, kiabálok; *unda* és öntök; *sinere* (desinere) és szünni; *stergo* törölök; *durare* és tűrni, törökül *turmak*; *egenus* és szegény; *filius* és fiú; *foro, forare*, és fűrni; *furari, fur* orzani, or, vagy a' régiek szerint urozni, és ur; *hirsutus* és borzas; *ira, irascor* és hara(g), haragszom; *queror, questus* sum és kéрни, *stirps* és törzs.

Ez okból találunk a' latin és finn nyelvben is hasonló eredeti nyelvanyagot, melly többnyire a' magyarban is megvan. Például:

aetum, év, finnül *vuosi*; *nomen*, név, finn. *niemi*; *lego* = szedek és olvasok, finnül *lukea, luwen*; *conor, conatus sum*, finn. *koen, kojen*; *unda, fundo*, magyarul öntök, honnan ötvös, finnül *untaa*, mi annyit is tesz, mint vasat forrasztani; *quaero*, kérek, keresek, finnül *kerään* = colligo, *kerjään* = kéregetek; *equus*, finnül *hepo*, diminutivum *hewoinen*; *cogo, cogito* finnül *ajaa, ajatella*, = hajtók és mintegy valamire hajtók.

Van rokon eredeti nyelvanyag a' német magyar és finn nyelvekben is. P. o.

värni és warten; *válik, választani* és die wahl, waehlen; finnül *vaali*, mint: papin waali = papválasztás, *walitsen* = választok, *valio* = kiváló, p. o. *mies valio* kiváló ember.

Finnül *wallan* igen számos ivadékkal = hatalmat gyakorolni, uralkodni, és a' német *gewalt*, 'stb.

d) *Negyedik osztályába* az ismeretlen forrásból származó eredeti nyelvanyagnak teszem azon kisebb nagyobb tömeget, mely a' rokon nyelvekben találhatik, 's mellyet kétség kívül a' rokonságnak kell tulajdonítani. A' nélkül hogy itt már megmondhatnók, miben áll a' nyelvrokonság, hitre állítjuk, hogy ilyen rokon nyelvanyag találhatik például: a' héber és arab; a' hellén, latin és német; a' magyar, finn és török nyelvekben.

A' latin és németből, mint ismertekből, akarván némelly mutatványt felhozni, mellé sorozom a' magyar és finn nyelvből vett példákat, megjegyezvén, hogy a' magyar *f* betű finnben *p*, 's a' magyar *h* betű finnben sokszor *k*.

<i>Latin.</i>	<i>Német.</i>	<i>Magyar.</i>	<i>Finn.</i>
caput	kopf	fő, fej	pää
oculus	aug	szem	silmä
pes	fuss	gyalog. (jár)	jalka = láb
os	—	száj	suu
mensis	mond	hold, hó	kuu
scribere	schreiben	írni	kirjoittaa.
piscis	fisch	hal	kala
pater	vater	ös, ise	isä
mater	mutter	anya (em)	emä
eo	gehe	menni	mennä
auris	ohr		
audire	hören	hallani	kuulla
verbum	wort	szó	sano
ferre	führen	vinni	wien, wiedä
armus	arm	lapoczka	lapa
premere	pressen	szoritani	sortaa
unus	eines	egy	yhden (ykäsi)
duo	zwei	kettő	kahden (kakäsi)
tria	drei	három	kolme
quatuor	vier	négy	nelja
quinque	fünf	öt	wiisi. 'stb. 'stb.

Hogy hiába való nehézséggel ne küzködjem, olyan szokat hozván elő, mellyek a' latin és német 's úgy a' magyar és finn nyelvben is rokonok, csak magyar és finn, azután pedig magyar és török szokat, a' közös rokonság némi előleges bizonyítására, említendek még.

tudni, tiedän, azután *tunnen, tunta*; teli, *täysi*; telik, *täytyä*¹⁾; töltöni *täytää*; lelmi *läydä*; kelmi *käydä*; löni *löydä*; félmi *peljätä*,

¹⁾ *y* úgy ejtetik mint rövid *ü*; *yy* mint hosszú *ü*. Általában finnben a' hosszú hangzó kettős hangzóval iratik, mint nálunk is hajdan.

pelko, pelwon fëlelem; föld peltó, peltón; köny, könycsepp kyynö, kyyny; élni elän, éltetni elätän, élet elo, még pedig *vita* és *victus* jelentésben, elo kuu = élethó, aratás hava, augustus hó; eleven eläwä 'stb; hon koti, kodin; meny nurus, finn. miniä, *törökül* gelin; wö wäwy; após appi; nap napa, anoppi; nösszni naida; nő nainen = virgo; vessző weso; hü vagy jó hywä, *törökül* ejü; hü vagy híves hyy; hülni hyytyä, hüteni hyyttää; méreg myrky; halni kuolla; víz wesi; vér weri; nyelni niellä; nyalni nuolla; nyil nuoli; nyál näljä; méz mesi és mehi; de méh mehiläinen; hajítani heittää, hajítom, heitän; kérkedni kerskata; árva orpo, orwon; osztály osa; tipogni tipata; eszem syön, iszom juon mintegy ivom; irtani, mellynek gyökszava nincs a' magyar nyelvben, de finnül *irti* = szabadon van, nincs helyhez kötve; honnan *irta* kötetlen állapot, *irrotan* kioldani; *irtainen kalu* ingó dolog; rabolni ropata; repedni repeän, rewetä, p. o. a' has megreped watsa repee; repeszteni repäistä; lakot lukku; csepü täppy; törköly törky, = *quisquillae*, stramen, foenum reiectum; emtetni szoptatni, imetän, imen mintegy imem, szopom, imewä lapsi emö (szopós) gyermek; tö tywi, honnan tywin tövestül 'stb. 'stb.

Magyar és török szók, például:

oroszlán arszlan; teve deve; ökör öküz; disznó don-uz; ünö ínek; szúnyog szinek; tyuk tauk; kopó, kutya köpek; — er férj; kecske kecsi; atya ata; anya ana; hó aj (hónap); felhő finnül pilwi, *török*. bölüt; kapu kapu; kalpak, kalpak; teli dolu; tenger den-iz; vásár bázár, vasárnap bázár-güni; szó szöz; szólni szöjle(mek) — a' *mek* végzet annyit tesz mint a' magyar *ni*, tehát *szöjlemek szólni*; enni jemek, inni icsmek mintegy iszni; jer (bemenni) girmek; kelni vagy menni gelmek; finnül käydä, ölmi, ölmek mi tulajdonképen *halni*, 's abból cselekvő *öldürmek* annyi mint ölmi; késő kics; kicsiny vágy régiesen kücsüny kucsak; alacsony alcsak; csak ancsak; nincs, incs (a' müncheni codexben) hícs; verni vurmak és vürmek, ürmek, verés vuris; bicska bicsak; csizma, csizme; tenni etmek vagy itmek; tekenő tekne; tengely dengil; kapni kapmak; csikarni, kivenni csikarmak; csavarni, csevürmek; mocsok balcsuk; sok csok; sokasodni csogalmak; csóválni csalmak; szakáll, szakál; döngetni, verni dügmek; *menyasszony*, fin. minniä, *törökül* gelin. 'stb. 'stb.

e) Végre *ötödik osztálya* gyanánt emlitem azokat, mellyek' képzésében az értelem már meglevőhöz ragaszkodott, de hasonlóságot követvén, úgy hogy itt az értelem' működésének azonsága tetszik fel. P. o. meg volt már a' szó *caput*, 's ebből csinált az értelem *incipio*, *coepti*. Törökben *bas* = *caput*, *baslamak* = *incipere*. Magyarban a' kéznél kezdett az értelem (dolgozni) 's a' főnél, *fej*-nél *befejezte*, azaz bevégezte: megfordítva ugyan mint a' latinban és törökben, de az *átvitel* azonos törvényénél fogva. Finnben is a' *pää* = *fej* szótól lett *päättää* befejezni és következtetni, továbbá

päästä fesleni és fejleni és fejteni értelemben: mert fejteni szó anynyit tett nálunk is hajdan mint *fesletni*, rontani, törni. Máté V. 17. „Ne gondoljátok, hogy jöttem a' törvénynek eltörlésére: nem jöttem hogy eltöröljem, hanem inkább hogy azt bétöltssem“ így adja az 1466-ki másolat: „Ne akarjatok alajtanotok, hogy *jöttem legyek* törvényt *fejtenem*; mert nem jöttem törvényt fejtenem de beteljesítenem. 'S a' finn fordítás emígy: „Álkät luulko, että minä tulin lakia *päästämään* = ne gondoljátok, hogy én jöttem törvényt fejteni.

VIII) *A' felvett nyelvanyag*. Az eredeti és felvett nyelvanyag közt azon különbség van, miszerint amaz a' nyelv keletkezte óta sajátja valamely nyelvnek, 's azért lényegéhez tartozó: ellenben a' felvett nyelvanyag időjárával különféle körülmények közt ragadt reá, 's ha mindjárt alkalmazkodott is az illető nyelv' sajátosságához, idegenszerűségét mégis megtartja. A' felvett nyelvanyag mintegy történelmi emléke a' nemzetek' úgy külső mint belső viszonyainak: mert megmutatja, mi féle más nemzetek közé jutván érték el mostani helyöket; valamint azt is, miféle nemzetek irodalma és műveltsége hatott reájok. Innen többnyire meg is lehet mondani, hol, mikor érintkeztek egymással, 's ragadt nyelvanyag erre vagy arra.

Továbbá, figyelmezní kell még arra is, vajjon rokon vagy nem-rokon nemzetről ragadtak-e szók valamely nyelvre. Első esetben az idegen nyelvanyag, kész állapotban jutván a' másik nyelv' birtokába, különbözik ugyan az eredeti rokon nyelvanyagtól, de nem rí ki belőle: másik esetben az idegen nyelvanyag mindig folt gyanánt látszik meg az illető nyelven. A' hellén és latin nyelvekben van eredeti közös rokon nyelvanyag, de van a' latinban olyan is, melly a' hellénről reá ragadt: ez utóbbi, mint a' tudományok', művészetek', állami rendszerek', találmányok' 'stb. nevei, különbözik ugyan az eredeti nyelvanyagtól, de nem idegenszerű. Hasonló viszony van a' német és latin nyelvek között. De a' magyar nyelv idegen anyagával másképen van. Ha reá valami a' finn, török, tatár 's több rokon nyelvekről ragadt is, mit történelmileg alig lehet bizonyítani — ez nem rína ki, mert rokon létre, hozzá simult volna az eredetihez: de a' köz életben előforduló szók a' szláv, különösen a' tól népektől, — a' tudományban, szóval, fejlett műveltségben szükséges szók pedig többnyire a' *franczia latinságtól* vagy a' latinos görögségtől vétettek fel. Azért is az ébredő és magyarul szólaló tudományos igyekezet ösztönszerűleg csapta el az utóbbiakat, 's mondhatom, csak is szellemi gyávaság sajnálta meg elűzetésöket, 's tud megállapodni a' tisztító munka megtökélése előtt. — A' közéletben forgó idegen szók mélyen begyökereztek a' szokásba, honnan azonban lassanként úgy tépendők ki, hogy az általok kiszorított szavakat, a' mint részint a' nép közt, hol az ősi örök legkevesebbé fogyott, részint az írott nyelvemlékekben találjuk, eleinte az idegenek mellé, utóbb helyettök kezdjük használni. Nyelvkincsünket

nem ismerjük még eléggé: azt megismerni 's használni kell, ha vele az idegen kirívó anyag elvesztése nem volna is összekötve; mert nekünk legerősebb bástyánk az örökölt és reánk hagyott nyelv. 'S valamint a' nyelvtudomány helyesli, hogy tudományok', művészetek', találmányok', országultsági intézetek' 's affélék megnevezésére új szokat találunk ki: azonkép méltán gáncsolja, hogy az élet' minden más viszonyaiban kellő nyelvényanyagot nem egészítjük és tisztítjuk ki a' feledségbe jutott anyag' segítségével. Mert az idegen csunya szó gyakran kiszorított eredeti saját szép szót, mint például a' *sógor* szó kimarja a' *süv* és *ángy* szokat. Mutatványul itt is néhányat:

Sorsot vetni, vagy *sorsolni*, helyett mondtak a' régiek *nyilat ereszteti*, *nyilat vetni*, *nyilat huzni*, *nyilat vonni*, *nyilazni*; *tánczol* helyett *szökdös*, *szökik*, mellyel nemcsak a' régi bibliaifordítás, hanem még *Párizpapai* is él: *lejt* mást tesz; *lejtő* annyi mint *hegyoldal*, *lejteni* = descendere. *Vánkus* helyett *fejalj* vagy *főalj*; *somszéd* helyett *rokon*, melly közellevőt, és atyafiat tett; *pár* helyett *bokor*, melly *Párizpapai* szerint is többi közt „compar“, innen *bokor gerlicze* = pár gerlicze. *Kemény János* élete írásában sajnálkozik, hogy „igen jó egy *bokor vödre keztyűjét* ellopták.“ — A' *párvonal párhuzam* helyett, melly a' szerencsétlenebb szógyártásnak készítése, *Apáczai Csere János* mellékes *vonásokat*, *vonalakot* írt, mit *folyó melléke* 's hasonló kifejezések javallanak.

'S nemcsak helytelen csinált vagy idegen szokat kiszorítani, hanem a' nyelvényanyagot bővíteni is lehet a' régi magyar nyelvemlékek által. Még *Párizpapaiban* mennyi szép hangzatú kifejezés találattik, melly tehát nem rég volt még szokásban! A' nyelvényanyag olylyasmi, mint az ásványok a' földben, mellyek' nemhasználása felette nagy kárára van az országnak. Melly nyelvényaggal nem élünk, azal szegényebbek vagyunk: pedig a' nyelv dússága nagyon elősegíti a' szellemi birtok bőségét! De úgy látszik, hibánk az, hogy nem szeretünk annyira tanulni, mi elmét fegyező dolog, mint, ha megszorúlunk, rögtönözni, mert az több önkénynyel jár, 's a' hiúságot is csiklandja!

MÁSODIK SZAKASZ.

NYELVIDOM.

IX) *Nyomozásunk' köre*. A' nyelvényag' mivoltát mindig néhány példával tettük szemléletessé: a' nyelvidom' mivoltának kitüntetésére nem érhetjük be példákkal, hanem egésznet kell szem elé állatnunk.

A' nyelvényag' példáit részint a' *héber* és *arab*; részint a' *hellén*, *latin*, *német* és több ilyen nyelvekből; részint a' *magyar*, *finn* és *törökből* vettük. A' nyelvidomot szint' ezeken akarjuk megmutatni. Lássuk hogy miért?

A teljes nyelvhasználat kiterjeszkedik az emberiség' valamennyi nyelveire. Olyan terjedelemben dolgozni teljességgel felül van. De akár az európai műveltség', akár a' történelemben feltűnt, 's reánk nézve érdekes nemzetek' tekintetéből, leginkább három nyelvcsalád érdemli meg figyelmünket: a' *sémi*, az *indogerman*, és az *uralaltaji*. A' sémi nyelvcsaládhoz tartozik a' *héber*, *arab*, *síriai* 'stb; az indogermanhoz a' *szanszkrit*, *perzsa*, *hellén*, *latin*, *német*, *szláv* nyelv, az utóbbi háromnak minden származatjaival. A' latin nyelv' származatai az olasz, oláh (nem ok nélkül nevezi őket rokon névvel a' magyar, mint a' német is mondja: die welschen, die wallachen), francia, spanyol, portugál, melyekben mind más más elemek is vannak, mivel *minden származott nyelv keverék nyelv*. A' németnek származatai vagy inkább testvérei a' svéd, dán, németalföldi, angol nyelv. Hasonlóan van a' szlávnak felette sok ága. — Végre az ural-altaji nyelvcsalád, mint már említve van, négy fő ágra oszlik, a' tunguz, mogul, török-tatár és finn-magyar nyelvégre.

De a' három nyelvcsalád' minden tagjait sem vehetem tárgyalás alá, hanem szorítkozom a' sémi családból a' *héberre* és *arabra*; az indogermanból a' *hellén*, *latin*, *németre*, 's hol szükségesnek látom, némelly származataikra; az ural-altajiból a' *magyar*, *finn*, és *törökre*.

Még megmondom, miért nevezzük a' három nyelvcsaládot séminek, indogermannak és ural-altajinak?

Mózes első könyvének X. részében áll a' legrégibb tudósítás a' nemzetek' származásáról. A' szerint *Noah* fiai *Sém*, *Hám* és *Jáfet* lettek a' különböző nemzetek törzsatyái. — Mózes' állásából egész Európa 's közép meg éjszaki Ázsia *éjszakra* esik; az ő lakhelye 's határos vidékei a' *föld' közepén* vannak; a' többi ország neki mind *forró éghajlatban* fekszik. *Sém*' utódai, a' héberek, arabok 'stb. a' *föld' közepén* laknak; *Jáfet*' utódjai, t. i. Mózes szerint, *éjszakra* esnek; *Hám*' utódjai a' meleg tartományokat bírják.

A' héberek, arabok 'stb. számára megtartotta a' tudomány a' *sémi* nevezést: innen a' *sémi nyelvcsalád*.

De *Jáfet*' utódjai és ezek' nyelvei nagy és különbféle osztályu csoportot mutatnak — *Hám*' utódjai és nyelveik nem jönnek itt tekintetbe. — Az úgy nevezett tudós (hellén, latin) és az ind-perzsa nyelvek közt egyfelől, valamint közöttök és a' german-szláv nyelvek közt másfelől rokonság tűnven fel, ezen nagy családot *indo-german*-nak nevezték el. Hasonlóan mutatkozik rokonság a' magyar, finn, török, tatár 'stb. nyelvek közt: ezen családot nevezzük *ural-altajinak*, mivel ezen nemzetek ős honja az Ural- és Altajra mutat. Ha a' *szittyá* név minden határozottság nélkül nem fordulna elő a' hellén- görög és latin íróknál, honi évkönyveinkben uralkodó nézet és monda szerint az ural-altajit *szittyá nyelvcsaládnak* nevezhetnők; kivált ha még az is bizonyossá lenne, hogy a' görög *skyth* (σχυθ)

név egy a' *csúd* nevezettel, melly alatt az oroszok a' nyugati finn népet ismerik. Azonban a' szittyá nevezet ellen kifogás lehetne, azért élünk az *ural-altaji* névvel.

X) A' *szók' kategoriái*. A' nyelvanyagra nézve a' szók közt nincs különbség, legalább nem vétetik az tekintetbe: de a' nyelv-idomra nézve a' szók' különbsége legnyomósabb.

A' nyelvtani és gondolattani kategoriák meghatározzák, hogy hányféle szók vannak a' nyelvben? *quot sint partes orationis?* A' ki a' kétféle kategoriákat összezavarja, könnyen eltéved.

A' nyelvtani kategoriák nem lehetnek mások, mint, ha szabad így mondanom, a' szók' természetrajzi különbségei.

Legszembeszökőbb különbségeik azok, mellyeknél fogva némely szók *névszók*, mások *igeszók*. A' névszók valóságos vagy elvont, vagy képzelt lényeket, avagy azok milyenségeit megnevezvén egészen más szavak alá esnek, mint az igeszók, mellyek általában létet vagy cselekvést fejeznek ki. Mondhatnók, hogy e' két osztály vagy lényt, vagy létet jelent, amazt mennyiben *vesztég*, ezt mennyiben *mozgó*. A' vesztég lényeket 's a' mozgó léteket kifejező szókon kívül még harmadik különbségű szók vannak, mellyek *viszonyítók* lehetnek a' névszók és igeszók' szereplésében: azért nevezem őket *viszonyító szóknak*.

De ha a' viszonyító szókat közelebből tekintjük, azt veszszük észre, hogy ők nem állanak mind olly eredetileg ott, mint a' névszók és igeszók; hanem hogy, keveset kivéve, a' névszók és igeszóktól, de kivált az előbbiektől, származnak, 's idomra nézve is a' névszókkal rokonok.

Eredeti viszonyító szók majdnem egyedül va, ve, και, τε, et, és, ja, und: legnagyobb része névszók' törékeinek látszik; valósággal, mint a' magyar finn és török nyelv világosan, a' héber és arab nyelv sejtetőleg mutatják, *névszók*, mellyek abban különböznek a' többi névszóktól, hogy ezek lényeket jelentenek, holott azok viszonyokat fejeznek ki. Minthogy pedig hihetőleg előbb tudott az értelem lényeket, mint azok' viszonyait megnevezni, sok névszónál újabbak lehetnek ugyan, de gyakori használat által mintegy elkopván, avúlt idomuaknak tetszenek.

A' viszonyító szók' említett sajáttságainál fogva lett, hogy ők más másképen tűnnek fel a' nyelvtanokban.

A' héber nyelvészek háromféle szókat vettek fel: *sém*, *faal* és *millah*-szókat, azaz, névszókat, cselekvésszókat, és különösen úgynevezett szókat, mellyek alá a' viszonyítókat foglalták. Az arab nyelvészek hasonlóan különböztettek *iszm*, *fil* és *harf* szókat, ugyanazt fejezvén ki, mit a' héberek.

Arisztotelesz is csak háromféle szókat ismert: ὄνομα = nomen, σύνθεσις = verbum, σύνδεσμος = összekötés, conjunctio.

Nem kerestem, vajjon Arisztotelesz osztályozása befolyt-e a'

héber és arab nyelvtanra: de köztök feltetszik a' hasonlítás, kivéve, hogy Arisztotelesz ῥῆμα-nak nevezi, mit a' héberek és arabok cselekvésnek hittak.

Arisztotelesz osztályaihoz a' stoikusok' hozzá tették az ἄρθρον-t articulus; későbbiek azután ὄνομα, nomen, ῥῆμα verbum, μετοχή participium, ἄρθρον articulus, ἀντωνυμία pronomen, πρόθεσις praepositio, ἐπιρῥῆμα adverbium, σύνδεσμος conjunctio osztályokat fogadtak el, mellyek az articulus' kivételével a' latin nyelvtanba is általmentek.

A' gondolatani kategóriák szerinti felosztás nem érdekel itt, hol a' nyelvek' természetrajzát keressük, mellyben p. o. a' tiszta létige „est, van“ és tulajdonítmányos ige „ír, olvas 'stb.“ között nincs különbség.

A' nyelvidomról beszélvén a' névszókat és igeszókat tartjuk szemünk előtt, mellyeknél a' viszonyító szókat mindig találandjuk.

XI) A' *nyelvidom' elemei*. A' nyelvidom a' szók' azon szenvei vagy változásai, mellyek által az értelem az ízelt hangokat gondolatok' kifejezésére alkalmasítja. A' nyelvidom' alkotásával az értelem magasabb fokú működést nyilvánít, mint a' szók' alkotásával. 'S minthogy általa élővé lesz a' nyelv, azért minden nyelvnek' saját egyedi jelleme az idomban van kifejezve.

Ennek elemei már a' *szóképzés* és *szóviszonyítás*. A' *szóképzés* némileg a' nyelvanyag' eléállításához tartozik: jóllehet a' történeti fejlődésben alkalmasint a' szóviszonyítás után járt. Szükségből előbb tudott az értelem szókat ragozni, mint elvont szókat képezni.

A' szóviszonyítás legszorosban teszi a' nyelvidomot. Nélküle t. i. az egyes szók' mint halmaz kövek hevernének, 's oly kevéssé alkothatnának beszédet, mint a' halmaz kő nem épület még. — A' szóviszonyítás vagy *szóragozás*, vagy *szófüzés*.

A' szóragozás előkészíti az egyes szókat, hogy a' beszédnek, mint leendő egésznek, összeillő részeivé váljanak, mellyeket azután a' szófüzés összerak. A' szófüzés új változásait a' szók'nak nem esz-közli, hanem a' ragozás által eredetteket alkalmazza.

A' szóragozás *névszók'* és *igeszók'* ragozására oszlik el.

Ezeknél fogva a' nyelvidom elemei: *szóképzés*, *névszóragozás*, *igeszóragozás*, és *szófüzés*. De szóváltozásokat egyedül a' szóképzés- és szóragozás eredeztet. 'S minthogy a' szóképzés *képzők*, a' szóragozás *ragok'* segítségével lesznek, mindjárt kell azokat értelmezni.

A' *szóképző* azon szórész, mellynél fogva új szó lesz, a' nélkül hogy a' volt viszony más szók'hoz megváltozzék. P. o. *ver*-és törökül *zur-is*; *értelm*-es törökül *akil-lü*. Ezekben *es* török. *is*, *es* török. *lü* *képzők*, mellyek a' *ver*, *vur*, *értelme*, *akil* szók'hoz járulván új szókat tesznek.

Ellenben a' *szórag* azon szórészt, mellynél fogva a' szó viszonyítatik, hogy más szókkal gondolat' kifejezésére összeilleszthetőség. P. o. megy-ek falu-ba, finnül: men-en kylä-än. Ezekben az *ek*, *ba* és *en*, *än* tagok, melyek a' megy (men), men, falu, kylä szókati viszonyítják, hogy a' kifejezett gondolatot jelenthessék.

Van külső különbség is rag és képző közt. Ennek eredetét az egyes nyelvekben nem tudjuk megmutatni. Úgy látszik, minden képző a' nyelvnek saját bimbója, mely a' volt szóból új szót ereszt. A' ragok ellenben, mint azt még sok nyelv mutatja, más szóból lettek, jöllehet azok gyakran annyira megkoptak már, hogy mint önálló szók értelmöket elvesztették. Továbbá azután a' ragok is úgy meggyengültek, kivált származott nyelvekben, hogy immár erősítésre szorulnak. P. o. ebben: filius matris, az *is* rag elég volt a' viszony megjegyzésére, melyet itt a' gondolat a' *filius* és *mater* között értett. De az olasz nyelvben: il figlio della madre, — az értelem már kénytelen volt mondani: filius de matre, tehát *de* praepositiót és *e* ragot használni.

Sejtjük immár, hogy a' névszó-viszonyítás részint *rag* részint *előljáró* által (praepositio) eszközöltetik.

XII) A' *szóképzés*. Szóképzés azon működése a' nyelvalkotó értelemnek, mellynél fogva az már meglevő szókból képez új szókati. Teszi azt *összetétel* és *származtatás* útján.

1) A' *szó-összetétel* által két külön állott szóból egy szó lesz, mely az egyes szókétől különböző, de azokban gyökerező jelentéssel bir. Az összetétel már vagy *minden közvetítés* nélkül esik meg, p. o. holzapfel, országgyűlés; ἀφαίρειν, aufferre, wegnehmen, elvenni; vagy pedig *közvetítés által* történik, p. o. sicherheitsanstalt, melyben *s* betű, és országgyűlése, melyben *e* rag a' közvetítő. Azért a' közvetítés által lett összetétel szorosan véve *szófüzet*, mely gyakorsága által a' fűzés súlyát elvesztette.

Finnben az összetételek inkább közvetítés által lesznek, p. o. maanala földalja, alvilág, mi: maa(n) ala. Magyarban is, úgy látszik, hajdan ez összetétel volt gyakoribb, p. o. Hegyalja, soha nem mondatik helyalj.

A' közvetítés általi összetételnél szembetűnik a' *t* raggal lett közvetítés ezekben: *hetetszaka*, *teletszaka*, *nyaratszaka*, *esztendőtszaka* (mint Cserei Apácza 90. lapján írta) *éjtszaka*, melyet azért hibásan írunk *éjszaka*, kihagyván a' *t* ragot: de *éjszak* így jó.

Már is meglepő tényekre vezetett a' magyar és finn nyelvhasználat, miszerint a' magyar képzők megfejtését is legalább részben onnan merem várni. Sejtés gyanánt említem csak, ha vajjon az ilyen *t* rag általi összetételek nem tartoznak-e nyelvünk' legősibb birtokához? Finnben az *n* rag úgy birtokos mint tárgyesetet képez; innen: *jumala-n kuwa* isten-nek képe, és *pelkään jumala-n* (jöllehet *pelkään* ige határozatlan esettel jár), félem az isten-t. Az em-

lített szókbán a' *t* rag birtokost is jelent-e? — De az bizonyos, hogy finnben *kausi* szó szint azt teszi az összetételekben, mit a' magyar *szak* szó. Päiwän kausi, kuun kausi, wuoden kausi 's igen sok más, annyit tesz, mint napotszaka, havatszaka, esztendőtszaka 'stb.

Nem minden nyelv szereti egyaránt a' szó-összetételt. A' héber és arab nem bővülködik benne, még leginkább nevekben türi, p. o. *sěmuēl*, *gabriēl* = isten neve, isten hőse; *abdallah* isten szolgája. — A' latin nyelv is ritkábban engedi meg. Annál könnyebb az összetétel a' hellén nyelvben, melyben az szó-összeolvadássá lesz, p. o. *φίλιππος*, *φιλοσοφος* 'stb.

2) A' szó-származás valamely szóhoz, mely ekkor *tő-szónak* vétetik, járult képző által ereszt új szókat. A' tőszó, mint tudjuk, névszó és igeszó lehetvén, a' származás is névszó- és igeszószármazás. De mivelhogy a' képzők minden nyelvnek saját bimbói, azokat itt, hol könnyű érthetést kívánunk, nem mutatjuk fel, 's a' magyar nyelvre szorítkozván példákat adunk.

a) Névszó származik mind névszóból, mind igeszóból. Névszóból úgy származik, hogy a' tőszóhoz járult képző vagy *főnévből* alkot *melléknévet*, vagy *melléknévből főnevet*. Mert valahányszor úgy látszik, hogy főnévből lett más főnév, a' tőszó mindig melléknév gyanánt vétetett az értelem által. P. o. *ember* főnévből lesz *emberi* melléknév; *emberiből* viszont lett *emberiség* főnév; látszó főnévből lett főnév: *emberség*, *gyermekség* 'stb. Melléknévből lett főnév többnyire elvont értelmű, a' melléknév által jelentett tulajdonságot mintegy *önállónak*, *lénynek* fejezvé ki.

Igeszóból úgy származik névszó, hogy vagy képző, vagy igerag, mely akkor képző' jelentését bír, a' tőszót névszová teszi. P. o. tudni-ből lesz *tudás* és *tudott*, teszem: *tudott dolog*; itt az *ás* és *ott* képzők, de az utóbbi szorosan véve igerag. A' tiszta képző *főnevet*, az igerag *melléknévet* származtat.

b) Igeszó származik mind igeszóból mind névszóból. Igeszóból úgy származik más igeszó, hogy bizonyos képzőnek hozzájárulása a' tőszóhoz ennek jelentését megváltoztatja. P. o. szabadul, szabadít, szabadíthat, szabadíttatik, szabadíttathatik. Névszóból lesz ige, ha képző járulván a' tőszóhoz, ezt igére változtatja. P. o. szabad, szabad-ul 'stb. ló, lovag, lavag-ol 'stb. Az igeszó' eme' két származásában az ural-altaji nyelvek kitünők.

XIII) A' szó-*ragozás*. A' szóragozás a' szók' azon változásai, melyek a' tőszóhoz járult bizonyos ragok által lesznek, hogy a' szók' azon viszonyok és viszonyítások kifejezésére, melyeket a' gondolatok megkívánnak, alkalmasíttassanak. A' szóragozás legnyomósabb része a' nyelvalkotó működésnek.

A' szók' vagy névszók' vagy igeszók' levén, a' ragozás is kétféle: *névszó-ragozás*, és *igeszó-ragozás*.

A' szóragozást a' hellén és latin nyelvtanirók a' névszókra

nézve *κλεις*, *declinatio* (hajlítás), az igezőkre nézve az úgynevezett módokat *ἐγκλεις* (meghajítás), a' ragozást pedig *συζυγία*, *conjugatio* (összeigázás) szóval fejezték ki. Reményilem, ki fog tetszeni, hogy a' ragozás név jobb mint hajlítás, ejtegetés, vagy hajtogatás.

I. NÉVSZÓ-RAGOZÁS.

A) Névszó-ragozás a' héber és arab nyelvben.

a) A' héber és arab nyelvben a' névszó vagy *határozatlanul* vagy *határozottan* áll. Ez utóbbi esetben *al* vagy *hal* névelőt vesz fel, melly változatlanul marad a' névszó előtt. p. o. héb. *régel* ar. *ridslon* láb, *harégel* (az l betű *r* miatt nem ejtetik) *erridslu*, a' láb. Erre nézve a' magyar *az* mint *névelő* (inkább és jobb *névhatározó*) teljesen megegyez az arab *al* és a' héber *hal* névhatározóval. *Reglaim*, *rudsulon* lábak; *haréglaim*, *errudsulu* a' lábak, mintha írnök *allábak*.

b) A' névszóragozás a' héber és arab nyelvben mennyiben az nem fejez ki birtoki viszonyt, alig érdemel tekintetet. Különösen a' héber nyelvben a' *viszonyítás* egyedül viszonyító szókkal fejeztetik ki, mellyek elül állanak. Így a' Genesis' eleje: *bē* resit bará elohim *ét* hasamaim *vē ét* haárec = *kezdetben* teremte elohim a' mennyet és a' földet; hol is a' magyar *ben* héberben a' szó előtt áll *bē*, 's a' magyar *t* (et) szinte a' szó előtt áll *et*. A' többi viszonyítók sincsenek nagy számmal. 'S e' viszonyítók semmi változtatást nem okoznak a' névszókban, mint például a' latin nyelvben történik. Mert: *resit* kezdet, principium, *bē resit* kezdetben, *in* principio.

Az arab nyelvben a' viszonyító okoz változást a' névszóban, tehát ott van *declinatio*, mellynek végzetei on, an, in vagy u, a, i, p. o. *ridslon* láb, *ridslen* lábat, *ridslin*, teszem: *ala ridslin* lábon, láb nyomán; — *erridslu* a' láb, *erridsle* a' lábat 'stb. 'S mint *ala ridslin* példából kitetszik, az arabban is a' viszonyítók elül állanak; így: *minennászi* men *lā jumina bi* lallahi = az emberekből (közt) van, ki nem hiszen az istenben.

De mennyiben a' névragozás birtoki viszonyt fejez ki, annyi-ban az a' héber és arab nyelvben is kifejlett 's ragok által tétetik ki. P. o. *szúsz* ló héberül; *szúsz-i* lovam, *szúsz-ē-ka* lovad, *szúsz-o* lova, *szúsz-ai* lovaim 'stb. *kitāb* könyv arabúl; *kitāb-i* könyvem, *kitābu-ka* könyved, *kitābu-hu* könyve, *kitābā-kom* a' ti két könyvetök 'stb.

Mint kevesbbé lényegest felhozom még, hogy az arab és héber nyelvben háromféle szám van; *egyes*, *kettes* és *többes*. Kevesbbé lényeges azért, mivel az nem tartozik a' fajbeli különbséghez, tehát nem fogalom lényegéhez. Így a' hellén nyelvben van kettős szám az egyesben és többesen kívül, de már a' latinban nincsen; így a' lapp nyelvben is van kettős szám, de a' magyarban, finnben, törökben nincsen.

c) A' héber és arab nyelvben a' névszók' *nemi különbséget* fejeznek ki részint végzet által, részint a' jelentés által. De csak két-féle nemet tudnak kifejezni. Héberül *is* ember, férj, *isa* asszony; arabul: *redsulon*, ember, *redsuleton* asszony; *dsedon* nagyatyja, *dsedeton* nagyanya. — Innen foly, hogy a' melléknév a' főnévvel számban és nemben megegyező.

B) Névszó-ragozás a' hellén, latin, német 'stb. nyelvekben.

a) Ezekben nem találunk ilyen névhatározót, millyen a' héber és arab *hal* és *al*, melly semmi változást *nem*, *szám* vagy *eset*' tekintetéből nem szenved. Mert a' hellén *ὁ ἢ το*, úgy mint a' német *der die das*, 's a' szláv *ten*, *ta*, *to* inkább névmás, jöllehet névhatározónak használtatik; azután, mint látjuk, *nem* szerint változik, 's hozzá teszszük mindjárt, hogy *szám* és *eset* szerint is úgy változik, mint más névszó.

Különösen *latinban* nincsen névhatározó (articulus), mert *hic haec*, *hoc* pronomen demonstrativum.

Az új perzsa nyelvben sem névhatározó, sem nemi különbség nincsen.

Az angol nyelvnek van névhatározója *the*, melly a' német *der die das* olly gyöngye és hol tcsemetéje, hogy sem nemben sem számban nem változik, annál is inkább, mivel az angol nyelv viszonyítókat végzetek vagy ragok által kifejezni nem is tud.

A' latinnak származott nyelveiben, mellyeket ismerek, a' név határozó a' latin *ille illa illud* névmásból lett. Így az francziául *le* és *la*; olaszul *il* (lo) és *la*; spanyolul *el*, és *la*. De már összeolvadt a' latin viszonyító *de* és *ad*-dal, p. o. *du* (de le) *père*, de *la mère*, — *del* (de il) *padre*, *della* (de la) *madre* 'stb. *au* (ad le) *père*, *à la* (ad la) *mère*; *al* (ad il) *padre*, *alla* (ad la) *madre*, 'stb.

b) A' névszó-ragozás ezekben is csak részben fejezi ki a' névszó-viszonyítást. Mert *amo matrem* szeretem az anyát, és *φιλω μητέρα*, ezekben a' rag *em* (matr-em) és *α* (*μητῆρ-α*) maga fejezi ki a' kívánt viszonyt: de *amor a matre*, *φιλοῦμαι προς μητρός* szerettem az anyától, itt már az *e* (matr-e) és *ος* (*μητρός*) ragon kívül névviszonyító *a* és *πρός* is előfordúl.

Ugyanezen törvényt találjuk a' német nyelvben is. *Ich gebe dem Knaben Brod*, — és *ich gebe zu dem Knaben mit Brod*, két mondaton látjuk, hogy az elsöben „*dem Knaben*“, „*Brod*“ volt elég; de a' másokban már „*zu dem Knaben*“, — „*mit Brod*“, az eset végzetén kívül névviszonyító (praepositio) *zu* és *mit* kellett.

De azok' származott nyelveiben már az esetek' végzetei, vagy a' szorosán vett névragok annyira elvesztették erejüket, hogy majdnem mindenütt névviszonyító szükséges. Az: „*ich gebe dem Knaben Brod*“ az angol így mondja: „*I give bread to the boy*“, mintegy: *ich gebe Brod zu dem Knaben*, — valamint „*ich gehe zu dem Knaben*

mit Brod“ mondja „I go to the boy *with* bread.“ Do puero panem ; vagy : *διδωμι παιδι ἄρτον*, francziául már így van : je donne du (de le) pain au (ad le) garçon“ — ’s olaszul : „io do del (de il) pane al (ad il) ragazzo.“

Ezekből azt sejtethjük, hogy valamint az ide tartozó származott nyelvekben legtöbb névviszony már csak névviszonyító szók által fejeztetik ki, bennök a’ név-ragok mintegy megtompulván : azonkép az eredeti nyelvekben is ott, hol most a’ névragon kívül még névviszonyító is szükséges, talán egyszer csak névrág kellett. De hasonlós fejlődén ki a’ nyelvben, minthogy a’ névviszonyítók elül, a’ névrágok pedig hátul állanak a’ névszókön, amazok lassankint elhomályosították a’ ragokat. E’ gyanítást megerősítik ilyen példák : *ubi*, *ibi*, és *unde*, *inde*, melyen abba, ebbe (ott itt), és onnan innen idomok világosan meglátszanak; valamint hellénül *ἐκεῖ* és *ἐκεῖθεν* ott, *ἐκεῖσε* oda, és *ἐνθα* ott, *ἐνθαδε* itt, *ἐνθεν* onnan, *ἐνθενδε* innen; így *Αθηνηθεν* Athénéből, és *Αθηναῖσε* Athenébe.

Már most mondjuk, hogy az indogerman nyelvcsaládból a’ hellén, latin, német, és azok’ származott nyelveiben a’ név-viszonyítást két eszköz fejezi ki, a’ *névrágok* (declinatio) és a’ *névviszonyítók* (praepositiones), úgy mindazonáltal, hogy ezek azok nélkül soha nem használatnak (praepositio regit suum casum).

A’ szláv nyelvekben, melyekről csak annyit tudok, mennyit azokból a’ hellén latin és német nyelvvel való rokonságuknál fogva fülem megért, ugyanezen törvény uralkodik.

c) A’ birtoki viszonyítást nem fejezik ki ragok által ezen nyelvek, hanem a’ személyes névmások mint melléznevek állanak a’ mondatban; minélfogva a’ birtoki viszonyok ezen nyelvekben tulajdonság vagy minőség képében szerepelnek.

’S minthogy a’ névszók nemi különbséget fejeznek ki, ’s a’ mellékszók nemnél fogva egyeznek a’ főnevekkel : azért lehetséges, a’ hellén és latin nyelvben a’ mellékszót főnevétől elválasztani, az értelem elhomályosítása nélkül; mert a’ mellékszó nemcsak nemi, hanem számi és eseti végzeteinél fogva is eléggé mutatja, hova tartozik, mint e’ példában láthatni :

Blanda patrum segnes facit indulgentia natos.

C) Névszó-ragozás a’ magyar, finn és török nyelvben.

a) A’ névszó’ határozása ezekben különbséget mutat fel. A’ magyar névszó *az*, *ez* névmás által határoztatik meg, ’s az egészen úgy használatik, mint a’ héber *al* és arab *hal*; t. i. változatlanul áll mindig a’ névszó előtt, mellyel azonkép olvadt össze, mint az említett sémi nyelvben. A’ z betű minden mássalhangzó előtt erre változik, noha régebben gyakran megmaradt, mint tájszerint maig is hallhatni. — Mind a’ mellett gyaníthatni, hogy eredetben névhatározó nélkül járt a’ magyar névszó is, mint mellynek meghatározá-

sára sok más eszköze van a' nyelvnek; 's hogy az ez mutató név-más itt Európában kényszerített névhatározó szerepet viselni.

A' *finn*ben és a' *török*ben nincsen névhatározó. Különösen a' *finn végzet* által fejezi ki a' határozottságot a' nominativus, genitivus és accusativusban. P. o. *seiwäs*, a' czövek; határozatlan: *seiwästä*, czövek és czöveket; *seipät* többesben a' czövekek, határozott: *seipäitä* czövekek, és czövekeket, *seiwästen* czövekeké, határozatlan; holott *seipäin* a' czövekeké.

Törökben nincs külön végzet a' határozott és határozatlan névszó' kifejezésére, hanem mikor határozatlanul áll, nem ragoztatik. P. o. *kapu* tesz: a' kapu és kapu. De már: *kapunün inlilik* a' kapunak szélessége, és *kapu inlilik* kapu szélessége; tovább: *gördüm kapuji* láttam a' kapút, és *gördüm kapy*, vagy *kapu gördüm* kapu-láttam. Mind ez így volt a' magyarban is, mit a' „*fa-vágni megyek*“ 's hasonló szólások, melyek még divatoznak, világosan mutatnak. Avval: *kapunak* szélessége és *kapu'* szélessége, nem élünk ugyan tudatosan; de lehetetlen nem látni, hogy az utóbbi „*kapu'* szélessége“ határozatlan jelentésben tünteti fel a' kapu szót.

b) A' névszó-viszonyítás ezen nyelvekben valóságos ragozás. Mi a' sémi nyelvekben csak birtok-viszonyítással, a' hellén, latin, német nyelvekben csak a' névhajlítás alkalmával történik: az az ural-altaji nyelvekben, különösen tehát a' magyar, finn és törökben, a' legnagyobb következetességgel mind végig alkalmaztatik. A' névviszonyítók (praepositiones vagy postpositiones) a' tulajdonképi ragoktól (declinatio) külsőleg csak abban különböznek, hogy nem olvadnak össze a' szóval, mely után járnak: de kettős viszonyítás, *rag és viszonyító* által, szinte előfordúl. Azután a' birtoki és egyéb viszonyi ragok egymásután következnek, minek a' többi két családú nyelvekben árnyéka sem lehet; p. o. könyvemből olvas; e libro meo legit; il lit de mon livre 'stb. de finnben: kirjastani (könyv-ből-em) lukee; törökben: kitab-üm-den okujur.

c) Az ural-altaji nyelvekben a' névszók nem fejeznek ki nemi különbséget. Innen a' mellékszók, mint a' minőséget, tulajdonságot jelentők, az illető főnevek előtt állhatnak csak, melyekkel a' legbensőbbben az által egyeznek, hogy nem ők, hanem a' főnevek ragoztatnak: kivételt tesz azonban a' finn nyelv.

II. IGESZÓ-RAGOZÁS.

A) Igeszó-ragozás a' héber és arab nyelvben.

a) A' héber és arab nyelvben nincs segédige, következésképp összetett vagy körül írt idők sincsenek. Azonban az arabban *kāna* ige némileg szolgál segédigének, 's képez összetett időt is. — Általában e' nyelvek' igéje az idők' kifejezésére nem nagyon alkalma-

tos, két fő időt hozván csak elő, *muttat* és *határozatlan*, mely jövőendő és jelen idő is.

b) Annál fejlettebb az ige az eredeti jelentés minősítésére, mit legjobb példán mutatni. Héberül: *katal* ütött, *niktal* üttetett; *kittél* ütogetett, *kuttal* ütogettetett; *hiktil* ütetett; *hoktal* a' cselekedtetőnek szenvedője, *hikattél* ütogettetett. Ezenkívül még több idom van, mely többé kevesbbé ritkán fordul elő. Ezeken látható, hogy a' cselekvő idomnak mélyhangú szenvedő idom felel meg többnyire, mint: *kittél* ütogetett, *kuttal* ütogettetett; *hiktil* ütetett cselekedtető, *hoktal* a' cselekedtetőnek szenvedője.

Arabul: 1) *katala*, szenvedő *kutla*; 2) *kattala*, sz. *kuttala*; 3) *kūtal* sz. *kātala*; 4) *aktala*, sz. *uktila*; 5) *takattala*, sz. *tukuttala*; 6) *takātala*, sz. *tukūtala*; 7) *inkatala*, sz. *unkutla*; 8) *iktakala*, sz. *uktukila*; 9) *iktalla*, sz. nincsen; 10) *isztakala*, sz. *isztuktila*; 11) *iktālla*, sz. nincsen; 12) *iktautala*, sz. *uktūtala*; 13) *iktavvala*, sz. *uktuvvala* ütött, üttetett 'stb.

Látjuk, az arab ige lehető gazdag az igejelentés' minősítésében, kivált ha felvesszük, hogy legtöbb minősítő idom cselekvő és szenvedő értelmű.

c) Az ige-nyelvi inkább névszói idom. Ehhez ragadnak a' személyes névmások, 's lesz tulajdonképen igévé. Minthogy a' személyes névmás minden személyben, az elsőt kivéve, két nemet, him és nőnemet, fejez ki, azért az igének személyei is, az elsőt kivéve, minden időben him és nőneműek, p. o.

3-dik személy *katal*, *katēlah*

2 „ „ *katalta*, *katal*

1-ső „ *katalti* közös.

Többszben 3-dik személy *katēlū* közös.

2-dik személy *ketaltem*, *ketalten*,

1-ső „ *ketālnu* közös.

Az arabban hasonlóan megyen:

katala, *katalat*

katalta, *katalti*

katalu

katalā, *katalna*

kataltum *kataltunna*

katalna.

Még azt kell megemlíteni, hogy a' személyes névmások mint ragok is olvadnak az igékhez, p. o. *katala-ni* ütött engemet, *katala-hu* ütötte őt, mely ragozást a' magyar ige azzal pótol, hogy mondja: *ütök*, *ütöm*, *üllek*.

A' héber és arab igező tehát kettős névmás-ragot vesz fel, egyet, mely az igét magát teszi, 's másikat, mely a' cselekvésnek tárgyát fejezi ki; p. o. *katal* ütött; *katalta* te (férfi) ütöttél; *kataltani* te (férfi) ütöttél engemet.

B) Igeszó-ragozás a' hellén, latin, német nyelvben.

a) A' hellén és latin nyelvben szorosán véve nincs segéd-ige *τύπτω, ἔτυπτον, τέτυφα, ἔτετύφειν, ἔτυψα* 'stb. percutio, percutiebam, percussi, percusseram, percutiam 'stb. segédige nélkül alakulnak. Mert hol az előfordúl, ott az ige tulajdonképen már melléknév, p. o. percussus sum, percussus ero, percussus eram 'stb. *τετυμμένος εἶμι* 'stb.

De a' latin nyelv származottjaiban már két segéd ige *sum* et *habeo* (je suis, io sono; j'ai, i'ho) szerepel, mi a' szokás feledékenységét, vagy az igeidomok' elkopását tanusítja, miért az *amari* szót j' ai aimé, ho amato körülírással kellett kifejezni.

A' német nyelvben még több segédige van: *ich bin, ich habe, ich werde, ich soll*, mivel az csak két igeidőt tud kifejezni: *ich schlage*, és *ich schlug*, és egy határozatlan idejü részesülőt vagy igenévszót, *geschlagen*, melyből lesz: *ich bin geschlagen, ich werde geschlagen, ich werde geschlagen werden, ich bin geschlagen worden* 'stb. — Az angol a' némethez simúl.

A' hellén és latin nyelv jól tudja az időket kifejezni, jól a' latin nyelv' származottjai is; kevesbbé fejlekeny arra a' német nyelv.

b) A' sémi ige hátrább áll a' hellén és latin igenél arra nézve, mit ezek *ἔγκλισεις* vagy *modi verborum* (indicativus, optativus, conjunctivus) által fejeznek ki. Viszont az ige' jelentésének minősítésében távulról sem éri el az arab és héber igét a' hellén és latin, jóllehet nincs minden maradványa vagy kezdete nélkül annak, mint p. o. *τυπτεσκω*, *facesso, esurio, parturio* 's hasonló igék mutatják. Mert a' hellén ige-idom csak háromféle (*verbum in ω, in ομαί, et in μι*), a' latin csak kétféle (*verbum in o et in or*). Mi az mind össze az arab 13 igeidomhoz képest, mellynek legtöbbje cselekvő és szenvedő alaku is?

c) Az igeigyökhöz itt is a' személyes névmások járulnak; az ige csak ott fejez ki nemet, hol az már igenév, mint: *amatus sum, amata sum* 'stb. — A' hozzá ragadó névmás meglehetősen elgyengült már ezekben: miért is nem használtatik többé a' tiszta igeigyök. A' személyes névmások mintha előbb a' létigéhez, *sum, εἶμι* ragadtak volna, 's azután ezzel együtt képeznék az igék' végzeteit. A' személyes névmások: *ἔγω* (volt-e valaha *μι*?) *συ, οὗ; ἡμεῖς, ὑμεῖς, σφεις*; *ego, tu, sui, nos, vos, sui*. Ezek nem igen látszanak meg a' lét-ige' végzeteiben:

<i>εἶμι</i>	<i>sum</i>	<i>ich bin</i>
<i>εἶς</i>	<i>es</i>	<i>du bist</i>
<i>ἐστί</i>	<i>est</i>	<i>er ist</i>
<i>ἐσμεν</i>	<i>sumus</i>	<i>wir sind</i>
<i>ἐστε</i>	<i>estis</i>	<i>ihr seid</i>
<i>εἰσι</i>	<i>sunt</i>	<i>sie sind</i>

Ellenben :

λέγω	lego	ich lese
λέγεις	legis	du liesest
λέγει	legit	er liest
λέγομεν	legimus	wir lesen
λέγετε	legite	ihr leset
λέγουσι	legunt	sie lesen

világosabban mutatják a' létigének végzeteit. Csak az első személy : λέγω, lego, simul inkább az έγω ego-hoz, mint az εἶμι, sumhoz.

A' héber és arab igében a' személyes névmások tisztán kitet-szenek.

Ha a' latin nyelv' származottjait a' német és szláv nyelvek mellé tesszük az igerogazásban, hajlandók vagyunk a' két utolsót is a' latin és hellén' származottjainak tekinteni.

Hellén	Latin	Olasz	Francia	Szláv
πίνω	bibo	bevo	je bois	pijem
πίνεις	bibis	bevi	tu bois	pijes
πίνει	bibit	beve	il boit	pije
πίνουμεν	bibimus	beviamo	nous buvons	pijeme
πίνετε	bibitis	bevete	vous buvez	pijete
πίνουνσι	bibunt	bevono	ils boivent	piju

Hellén	Latin	Olasz	Német	Angol	Szláv
στάω	sto	sto	ich stehe	I stand	stojim
στάς	stas	stai	du stehes	thou standest	stojis
στῶ	stat	stà	er stehet	he stand	stoji
στῶμεν	stamus	stamo	wir stehen	we stand	stojime
στάτε	state	state	ihr stehet	yon stand	stojite
στῶσι	stant	stanno	sie stehen	they stand	stoju.

C) Igeszó-ragozás a' magyar, finn és török nyelvben.

a) Ezen három nyelvben van segédige, melly magyarban két gyökü : *van* vagy *val*, és *len*. Mert *vagyok*, *valék*, *voltam*, *volnék* az első, *légy*, *legyek*, *leszek*, *lenni* a' másik gyökből erednek. A' finn segédige ugyanaz. *Olen*, vagyok, *olin* valék, *ollut* volt, *oles* légy, *olisin* volnék, *olla* lenni, az első gyökből : *lienen* legyek a' másiktól ered. Látjuk ez uttal is, hogy finnben a' *ral* vagy *ol* gyökekből több maradt meg az élő szokásban.

A' törökben is kettős, *ol* és *in* gyökü a' segéd-ige, melly utolsó közelebb áll a' hellén *εἶμι*-hez, mint a' magyar- finn *len*-hez. Az *ol*-ből származik *olurum* leszek, *ol* légy, *olaidum* volnék, *olurdum* lennék, *olmis* volt, *olmak* lenni (a' *mak* végzet megfelel a' magyar *ni* végzetnek) 'stb. Az *in*-ből származik *im em* vagyok, *édum* valék, *imisem* voltam, *iszem* legyek, *ikên* levő 'stb. Mindjárt itt jegyezzük meg, hogy a' török ige az idő kifejezésére a' görög vagy hel-

lén nyelvénél is képesebb, 's azért ebben a magyar és finn nyelvet fölülmulja.

Valamint a' hellén- latin- német nyelvben 's azok' származottjaiban a' segédige egyszersmind létige is: úgy az *ol val, len in* igék a' magyar, török és finn nyelvekben is létigék és segédigék.

b) Az igének eredeti jelentését a' három nyelv nagyon tudja minősíteni, 's legalább a' török nyelv jóval felülmulja e' tekintetben még az arab nyelvet is. A' következő példák a' magyarban a' harmadik személyben, a' finnben és törökben az infinitivusban állanak.

Magyar: szeret, szeretget, szerethet, szerettet, szerettetik; szeretgethet, szeretgettet; szerethet, szeretttethet, szeretttethetik. E' tiz alakkal beérjük itt, hol azok mélyebb vizsgálódásaira nincs hely.

Finn: *rakastua* (bennható) *rakasztua* (kiható) szeretni, *rakastella* szeretgetni; *rakastattua* szerettetni (cselekedtető); *rakastatella* szerettetgetni; *rakastettua* szerettetni (szenvedő).

Török: *kiható*, *szermek* szeretni,
szenvedő, *szevilmek* szerettetni,
cselekedtető, *szevdürmek* szerettetni,
viszonosító, *szevismek* egymást szeretni,
magábatérő, *szevinmek* magát szeretni.

Ez alapidomokból illető képzők által még más idomok alakulnak:

1) a' *kiható* szevmekből lesz: a) tagadó: *szermemek* nem szeretni; b) lehetlenséget jelentő: *szevememek* nem szerethetni.

2) A' *szenvedő* szevilmek-ből lesz: a) tagadó: *szevilmemek* non amari; b) lehetlenséget jelentő: *szevilememek* non posse amari; c) cselekedtető: *szevildürmek*, tenni, hogy valaki szerettség.

3) A' *cselekedtető* szevdürmek-ből lesz: a) tagadó: *szevdürmemek* nem szerettetni; b) lehetlenséget jelentő: *szevdürememek*, nem szeretttethetni; c) szenvedő: *szevdürilmek* tenni hogy valaki szerettség; d) ennek tagadása: *szerdürilmek*; és e) lehetlensége: *szevdürilememek*.

4) A' *viszonosító* szevismek-ből lesz: a) tagadó: *szevismemek* egymást nem szeretni; b) lehetetlenje: *szevisememek* egymást nem szerethetni; c) szenvedő: *szevisilmek* egymás által szerettetni; d) ennek tagadója: *szevisilmemek*; e) lehetetlenje: *szevisilememek*; f) cselekedtető: *szevistürmek* tenni, hogy egymást szeressék; g) tagadója: *szevistürmemek* és h) lehetetlenje: *szevistürememek* 'stb.

5) A' *magábatérő* szevinmek-ből lesz a) tagadó: *szevinmemek*; b) lehetetlenje: *szevinememek*; c) szenvedő: *szevinilmek*, d) cselekedtető: *szevindürmek* 'stb. Mint már is láthatja az olvasó, a' török nyelv' igéje olly buján hajt sarjadékokat, hogy szinte átfoglalni sem lehet.

Azonban mi a' magyar igének e' részről hibázik, azt némileg másban pótolja, névszerint a' hármias igeragozásban, mely a' tár-

gyat is kifejezi. Mint : *látok, látlak, látom*, minek a' törökben nincs nyoma. A' finnben is van tagadás az igében, de azt nem igetön, hanem elavult segédigén *ei* fejezi ki, mely a' török *degül, deji, dei* igével lehet rokon. P. o. *en ole* nem vagyok, *et ole* nem vagy, *ei ole* nincsen, *emme ole* nem vagyunk, *ette ole* nem vagytok, *eihe ole* nincsenek 'stb.

c) Törökben az igető nyilván igenév vagy éppen névszó, melyhez a' lét-ige a' legkönnyebben ragad. 'S e' ragadás még annyira laz, hogy el is szoríttathatik az igetőtől. Mert mint mondják : *sze-ver-im* szerető vagyok = szeretek, szeretem, *sze-ver-szín, se-ver*; *sze-ver-iz* szerető vagyunk, *sze-ver-sziz*, szerető vagytok, *sze-ver-ler*; úgy mondják : *güzel-im* (szép vagyok), *güzel-szín, güzel* vagy *güzel-dür*; *güzel-iz*, *güzel-sziz*, *güzeller-dir*, melyben *güzel* névszó, mintha magyarul mondanók : szépök, szépsz, szép; szépünk 'stb, a' helyett : szép vagyok, szép vagy 'stb.

Magyarban e' tulajdonságnak némi nyomai szinte láthatók, mert az igének harmadik személyét névszógyanánt lehet használni, p. o. valaminek *nyílja, látcső*, 's viszont : *szabadjon*, hol a' névszó ige-szóra változik.

Finnben nem mutatkozik az.

XII) Minthogy a' nyelvídom elemei : a' *szóképzés, névszó-ragozás, ige-szó-ragozás*, és *szófüzés* : következik, hogy a' szófüzést is tekintsük. Azonban ez *vagy az értelem' általános törvényénél fogva teljesen azonos* mind ezen nyelvben, melyeket tárggyul vehetünk : vagy pedig megfordítva *minden külön nyelvi sajátása szerint olly egyedies*, hogy nyelvhasznításra, meddig az kénytelen fajfogalmak mellett maradni, nem alkalmazható. De tanulságos a' heber és arab, a' hellén és latin, a' latin és származottjaiban, a' német és angol, a' magyar, finn és török nyelvekben az általános azonságon kívül az egyedies különbséget vagy egyezést nyomozni. Az pedig ép azért nem lehet most itt tárgyunk.

HARMADIK SZAKASZ.

EREDMÉNYEK.

XIII) Miután azon elemeket, melyek hasonlításban szükségkép tárgyai a' vizsgálatnak, röviden szemléljük, innmár kérdés támad : *mellyeken alapszik a' nyelvrokonság?*

Ha igaz hogy minden terménynek és alkotmánynak *léte* van, mely az *ő lényegének* látható vagy külső feltűnése : úgy bizonyosan igaz, hogy minden dolognak, legyen az természet' terménye, vagy értelem' alkotmánya, egyedi volta éppen létében mutatkozik. Már azon lét teszi minden dolognak saját életét, miszerint minden az a' mi; következik, hogy mindenben az *ídom* mint a' saját létnek eszközlője, vagy foglalatja, nagyobb jelentőségű mint az *anyag*; tehát hogy

az *idom* által tűnik elő a' lét, melly nyilatkozása a' lényegnek: holt az anyag csak holt valami, melly sokféle terményben és alkotmányban egy azon levén, magában és idom nélkül nem mutathat jellemet.

Ezen elvből, mellyet tagadni nem lehet, állítjuk, hogy *minden nyelvnek saját léte, mintegy önállósága, nem mutakozhatik másban hanem csak az idomban.*

Minthogy pedig a' hasonló lét szükségkép hasonló lényegnek feltűnése: a' valódi életbeli rokonság is csak az idomból — legyen az alaki vagy működésbeli — tetszhetik ki. E' második elvből állítjuk, hogy *minden nyelvnek rokonága is főkép az ő idomából ismerhető meg.*

Azonban, jóllehet a' lét teszi mindennek szellemi mivoltát: mégis feltételeztetik az anyagtól, melly nélkül sem lét sem idom nem volna. Legbensőbb összeköttetés, úgyszólván, kölcsönös elszájtás van az idom és anyag között. Ennél fogva úgy látszik a' tiszta és tökéletes termények és alkotmányokban, mintha az idom az anyag, 's viszont ez annak kedvéért volna. E' harmadik elvből állítjuk, hogy *a' nyelvnek idomi rokonsága után és mellett az ő anyagi rokonsága is nyom 's kiegészíti amazt.*

De az egység, melly minden terménynek és alkotmánynak mivoltán, mint a' létnek szelleme, föltűnik, egyedül a' nyelv' idomában áll.

Ha tehát *keverék nyelvekről* (Mischsprachen) beszélnek, szorosán kérdezzük, mit értenek a' keverék alatt? Mert ha a' nyelv-idomban találnák azt, nehezen tudják, mit beszélnek. Annyit mondhatok én, hogy nyelven *idomi keveréket* nem ismerek. Példát lehető keverékre mutathatna az *angol* és a' *török* nyelv; mert mindenike legkönnyebben ragad föl idegen anyagot idomostul is. Mégis az egység mindeniken olly határozott, olly kifejtett, hogy idomukban ellenkezést vagy vizsályt nem lehet észrevenni. — A' maltai nyelvből láttam némelly mutatványt, miből kétséget vonhat ki az ember, ha arab nyelv-e az, vagy más: de hiszem hogy az is léti egységre jutott már, — mivel én keverék-idomu nyelvet képzelni sem tudok.

Ha pedig a' nyelvyagban találnák a' keveréket, úgy nem tudnám, mellyik nyelv nem volna keverék. Az általam ismertek közt legtisztább anyagúnak itélném a' *hébert* 's utána a' *hellént*: a' többi mind nagyobb kisebb keverék. A' német nyelv például, mint a' nép' szájában és a' könyvekben divatoz, olly keverék, hogy a' népnek fele vagy többje legalább felét nem érti annak mit kiejt; honnan lett, hogy a' berlini és bécsi „*musa comica*“ nem is él másból, mint a' szegény nép' kinevetéséből, hogy visszásan veszi és ejti az idegen nyelvű szókat, mellyeket a' félszeg tudósság és divat reá, a' népre, kényszerített.

XIV) Ámbár nehezen lehet kételkedni a' mondottak igazságá-

ban: mégis visszatekintvén mindenik elemet külön akarom a' tett és teendő következtetésre vonatkoztatni.

A' nyelvanyagot részint tudtuk bizonyos forrásokból eredeztetni, részint nem.

A' bizonyos források valának az *emberi természet mozzanatai* és a' *kültermészetben hallható hangok*.

Az emberi természet mozzanatai, akár a' test' akár a' kedély' megrezentései is azok, közönségesek és közösek minden égalji emberekkel. A' melly nyelvanyag ezekből származik, az szükségkép közös, tehát a' nemnek sajátja. Hogy ez anyag nyelvrokonságra mit sem tehet, világos; ha igaz, miről nem szabad kétkedni, *hogy minden, mi a' nem fogalmához tartozik, a' fajok' köz volta, mellynél fogra ők a' nem alá rendelék, nem pedig magok közt különbözék*.

A' kültermészetben hallható hangok' elemeiből, vagy inkább utánozásából lett nyelvanyag szintén közös anyag, a' nemnek közönségére, nem pedig a' fajok' különségére tartozó.

Emlékezzünk, hogy ismeretlen forrásokat azon nyelv-anyagra nézve vettünk föl, mellyet nem tudtunk olyan bizonyossággal eredeztetni, mint az emberi természet' mozzanataiból és a' kültermészetben hallható hangok' utánzásából lett nyelvanyagot. S azon ismeretlen forrásokból eredettet öt osztályra szedtük, ezzel a' belátást elő akarván segíteni.

Első osztályu gyanánt említettük azon nyelvanyagot, mellynek elemeiben *valami természeti tulajdonság látszik, kifejezve lenni*. Minthogy erre nézve általában természeti tulajdonság a' forrás: ezen ide tartozható nyelvanyag is a' nemnek köz tulajdona, nem a' fajok' különsege. 'S a' millyen síkos az út, melly erre nézve a' vizsgálot a' betűk' bölcseleti vagy inkább őseredeti jelentésének nyomozására csábítja — mert könnyen tévelygéssé válik, ha lehető legnagyobb nyelvismeret nélkül indul reá a' vizsgálot: — olyan tanulságos lehet, ha a' tudomány' eszmélete által kimért határokon belül tartózkodik. De úgy itt mint egyebütt a' képzelgést csak a' tudás szoríthatja ki a' vizsgálódásokból.

Az ismeretlen forrásokból eredő nyelvanyag' második osztályába a' *névmásokat* tettem, mellyek annyira egyezők a' különbféle nyelvekben. Ha valamin, úgy méltán e' tüneményen csudálkozom. En, te, ő, mi, ti, ők 'stb. szók' kitalálásában az emberi értelmet sem a' kül sem a' beltermészetben nem segíthette semmi: honnan mégis a' nagy egyezés? — Nem tudok reá felelni. — De itt célunkhoz képest azt kell állitanom, hogy a' névmások' egyezése nem mutat külön fajok' rokonságára.

Az ismeretlen forrásokból eredő nyelvanyag' *harmadik osztályu* gyanánt állott az, melly távolabb eső nyelvekben is azonosnak találattik, mint p. o. a' magyar és latin nyelvben? Bizonyosan elve-

inknél fogva nem következtetünk belőle az illető nyelvek közti rokonságra, miután köztök az idomi különbség oly nagy. De különösebb méltánylást érdemel mint az első és második osztály.

Az ide tartozó nyelvanyag' *negyedik osztálya*, melyet a' hasonló nyelvvidom kísér, legszorosabb tárgya a' nyelvhasználatnak, s egyetlen, mely a' különös nyelvtenban helyet foglal, de követel is.

Az *utolsó osztályba* tettem azokat, melyek alkotásában az értelem' másodrendű működése mutatkozik, még pedig az a' működése, mely öntörvényének kifolyása, s ennél fogva mindenütt azonos vagy legalább hasonló. Hogy a' latin a' *caput* szóból csinált *incipio, coepi*, s a' török a' *bas*-ból, mely *caput*-ot jelent, hasonlóan *baslamak* incipere: azt az értelem' azonos törvényének kell tulajdonítani. Ha tehát sok nyelvanyag készült volna is ez úton (mert ha valakinek inkább tetszenék azt innen egészen is kitudni, nem bánom), — ez sem mutatna fajrokonyságot.

Átmenvén a' nyelvvidomra, elveinkből következik, hogy annak minden eleme alkalmas, nyelvrokonyságot bizonyítani, még pedig fokozatos jelentőségben: mert a' szóképzésnél inkább mutat rokonyságot a' szóragozás, ennél inkább a' szófűzés, leginkább pedig a' gondolatok' egyenlő szók — ha mindjárt anyagilag nem azonosak volnának is — általi kifejezése. Látni való, hogy itt az anyag' különbfelésege az idom' hasonlósága mellett a' rokonyságot nem rontja le, sőt szembetűnőbbé teszi: mert a' törzsnyelvekben, bár mennyire rokonok is azok, a' nyelvanyag meg nem határozható esetektől függött. A' hellén, latin, német és azok' származott nyelvei rokonok, mégis mi különbféle azokban a' nyelvanyag? P. o. a' ló hellénül *ἵππος*, latinul *equus* (a' hasonlóság kitétszik), de már németül *Pferd*, *Ross*, francziául *cheval*, mi egy más latin szóból „*caballus*“ lett, angolul *hors* 'stb. Ellenben a' finn *hepo*, hasonló az *equus* és *ἵππος*-hoz. Így ember, hellénül *ἄνθρωπος*, latinul *homo*, németül *mann* 'stb. Azért a' nyelvanyag különbsége mellett is legszorosabb rokonyságot tanúsítanak ilyenek például: a' magyar mondja: eső esik, hó esik, jég esik; a' finn: *satesta sataa*, *lunta sataa*, *rakeita sataa*; a' török: *jagmur jagar*, *kar jagar*, *dolu jagar*. — Így *sütni* szó a' magyar nyelvben *splendo* és *asso* jelentést bír, mi szerint elég különösen mondjuk: a' *hold süti*, és: valaki *kenyeret süti*; *sül* a' hús, *sütemény*, *sült*, *sütő* kemencze 'stb. Mondhatná valaki, hogy természeti hang után képzett szavak, mert a' zsirban *sülő hus* ilyen hangot okoz: de azt is gondolhatni, hogy őseink valaha előbb látták a' holdat, a' napot sütni, mint húst sütni. Finn nyelvben *paistaa* szó egészen azt jelenti, mit a' magyar *sütni*. Ott is a' nap *süt* „*päivä paistaa*“, és *hust süti* „*lihaa paistaa*“. Innen *paisto* sütés, *paisto uuni* sütő kemencze, *paisti* sült, *paistin*, *paistimen* sütőszerszám és sütemény. Nemde legszorosabb rokonyság ez, mind a' mellett, hogy

a' gondolatok' kifejezésére nem rokon szók használatnak? 'S nem int-e az egy példa is arra, hogy a' szók' forrásainak meghatározásában nemcsak sietni nem kell, hanem azt egy nyelvben magában tenni sem lehet?

Az elemeken végig menve, 's a' különböző nyelvekét egymáshoz hasonlítva, némi tudattal állíthatjuk, hogy valamint a' héber és arab; valamint a' hellén, latin, német és azok' származottjai rokon nyelvek: úgy rokonok a' magyar, finn és török is; következésképp minden más nyelv, melyek akár a' sémi akár az indo-german, akár az ural-altaji nyelvcsaládhoz tartoznak, szint' azon elemeknél fogva rokonok az illető családdal. Ha még a' családok közti nagyobb kisebb rokonságot is tekintjük, azt kell mondanunk, hogy a' sémi és ural-altaji nyelvek közt nagyobb a' rokonság a' névszók' birtokos viszonyaira 's az igezők alakítására és ragozására nézve, mint az utóbbiak és az indo-german nyelvek közt: de az igezők gyökereit, melyek a' sémi nyelvekben legtöbbször három mássalhangzóból állanak, 's a' többi két családban nem olyan szabályosak; továbbá a' melléknevek használatát 's a' mondatok' füzéseit tekintve, viszont közeloheység van az ural-altaji és indogerman, mint amaz és a' sémi nyelvcsalád között. Miknél fogva az ural-altaji, nyelvek közepett állának a' sémi és indogermánok közt.

Mind anyagot mind idomot illetve az ural-altaji nyelvek' szembeszökő sajátsága, hogy bennök — legalább a' magyar, finn, eszt, török és tatár nyelvekben — a' hangzók inkább szerepelnek, mint az indo-german és a' sémi nyelvekben. Hangzóik t. i. eloszlanak a, o, u *vastag*, ä, ö, ü *vékony* és e, i *közép* hangzókra; 's törvényül az tűnik föl, hogy *töszóban vastag és vékony hangzók együtt nem lehetnek, de mind azok mind ezek megférnek a' közép hangzókkal*; továbbá, a' millyen osztályú hangzó fordul elő a' töszóban, olyan osztályút kíván a' képző és rag is, a' mikor is ha *vastag* hangzóju szóraga a-val jár, a' *vékony* hangzóju szó ä-t, ha amaz o-val, ez ö-t, ha amaz u-val jár, ez üt vesz fel. P. o. láb, *kéz*; láb-ak, kez-äk; láb-ok, kez-ök; ford-ul, röp-ül. 'S mint a' közép hangzók töszókban is mind a' két osztályú hangzókkal megférnek: úgy ök a' képzöket és ragokat is majd vékony majd vastag hangzókkal ejtetik, p. o. sip, sip-nak, derék, derék-nak; hisz, hisz-ek 'stb.

A' megfelelő hangzókat így írtam le: a-ä, o-ö, u, ü. Magyarban nem szokás az ä-t írni, e' hangzót csak e-vel jegyezzük: innen nem tudjuk az a' megfelelőjét a' közép e-től megkülönböztetni; a' finnek írják ä-nek. De ök meg az ü-t jegyzik y-nal, mi nálók helytelen szokás.

A' török és tatár nyelv legroszabbul járt a' sémi betűkkel. Valamint a' magyar és finn a' latin betűket, úgy a' török és tatár az arab betűket fogadta el, melyek teljességgel alkalmatlanok e' nyelvekre, hol a' hangzók olly annyira szerepelnek.

Az említett sajátsággal legszorosb összeköttetésben van a' *különös ejtési törvény* is. Az ural-altaji nyelvekben az ejtés mintegy nyugszik a' hangzókön, 's a' mássalhangzókat, mint gátaakat, kitünteti. Innen két mássalhangzó mindig hosszúvá teszi a' hangzót, nem mintha ezt az ejtés megnyujtaná, hanem mivel két időre van szükség, míg a' két mássalhangzón keresztül megyen. P. o. *fal*, *fül* szóban az ejtés nem siklik el a' hangzóról, mint a' német ejtés, mégis rövid az: de már *falban*, *fülben*, az ejtés olly sokáig késik, mint ha fá-ban, fü-ben ejtene.

A' két sajátság együtt testessé teszi a' mi nyelvünket. látszólag mászóvá és egyhangúvá is: de az értelmet nagyobb ébrenségre tartja, mint más nyelvek: azért nem is romlik a' köznép szájában. Mikor a' finn ezt ejti: ajattelemattomuudessansakin, a' magyar: gondolkozástalanságábanis, bizony nem szundikálhat az értelme! A' testesség, melyet az ural-altaji nyelveken látunk, az által elkerülhetlenné válik, hogy bennök a' szóértelmenek minden minősítése szótagos ragok és képzők által lesz, nem pedig hangzók változása által, mint a' sémi és indogerman nyelvekben, hol ich schlage, ich schlug; vater, vaeter, arabul kataba irt, kutiba iratott 'stb. fordulnak elő.

De minő viszonyban vannak egymáshoz mindenik család törzs nyelvei? A' mi nyelvrokonaink, mint tudjuk, történeti adatok szerint soha nem voltak egymáshoz ollyan viszonyban, minőben a' rómaiak voltak a' spanyolokhoz, újabb gallusokhoz, és oláhokhoz, vagy minőben voltak a' hellénekhez egy felől 's a' németekhez másfelől. A' rómaiak' eme' viszonyaiban történelmi adatok szerint is bizonyos, hogy a' spanyol, francia, és oláh nyelvek származottak lehetnek; továbbá hogy a' római nyelv a' hellén által, 's a' német nyelv a' római által minősítettethetett. De a' finn népek és a' magyarok között a' történelem nem tud érintkezést felmutatni, a' két nyelv tehát távol egymástól fejtett. Méltán nézzük a' finn és magyar nyelvet mint két csemetéjét egy ismeretlen gyökérnek, melyek testvéri, de soha nem szülei és fiúbeli viszonyban lehetnek egymáshoz. — Mikor a' törökök a' magyar nemzettel érintkeztek, mindenik nemzet' szelleme már egészen ellenkező irányban indult volt. A' muhamedan török, ki arab iskolában tanult, de igen hamar fejtett ki irodalmat, kiirhatta volna a' keresztyén magyart, ki latin iskolában tanult: de sem ő nem lehetett magyarrá, sem ez nem olvadhatott fel a' törökök között. Innen van, hogy a' török és magyar nyelvek közt is csak ős eredeti rokonság van; ollyan pedig, melyet az egyik fejtett szellem a' másik kevesbbé fejlettre tudatosan beolt, nincsen köztök. Annál érdekesebb a' finn magyar és török nyelvek' összehasonlítása.

XV) Eddig a' magyar nyelvet tudományosan kezdtük mívelni, a' nélkül hogy rokon nyelveit eléggé számba vettük volna. Ha e' tudományos mívelés *nyelvtanilag* a' szók' és szeneik' és füzéseik',

úgy mint azokat az élő vagy emlékekben lerakott nyelv megtartotta, értelmezéseire, összehasonlítás által megfejtendő s azután meghatározandó használataira és rendezésére szorítkozott, *szótárilag* pedig a' nyelvkincset lehető teljesen összehordotta és a' meglevőt a' nyelvtani eredmények szerint felvilágosította volna: úgy a' munka nyelvünk' művelésében nagyot tesz vala. De az emberi értelem mindjárt a' legelső okok' fürkészésére hajtatik, jóllehet nem bírja is még a' tények' egész vagy legalább tetemes összességét: a' magyar nyelvet művelő értelem kiváltkép ösztönöztetett korán nyelvi bölcsesetre, 's azért többnyire kudarczot vallott.

A' köszirtek, melyekben a' nyelvvizsgálás nálunk ütközik, leginkább a' *betűk jelentése* 's a' *szógyökök*: mind a' kettőnek magyarázásában és állításában legnagyobb önkény mutatkozott, melyet az illető tények' nem tudása szokott ébresztetni, 's mely a' helyességi érzetet (a' nyelvészeti lelkiösméretet) elfojtja.

A' betűk' ősjelentését vagy bölcselmi értékét meghatározni, mind a' mellett, hogy némelyek által bizonyos természeti tulajdonságok fejeztetnek ki (lásd az ismeretlen forrásokból eredő nyelvanyag' első osztályát VII alatti) felette bajos; 's ha csak némi biztossággal is akarna az ember járni, nem *egy nyelv* szót, nem is *egy nyelrcsaládét*, hanem *valamennyi nyelvekéit* kellene bonczkés alá venni, mert az emberi értelem abbéli törvényét, mely szerint bizonyos tulajdonságokat bizonyos szóelemek által fejezett ki, csak úgy lehetne, ha lehet, megsejteni. 'S nem szótárakból merített tudás, hanem a' nyelvek' természetével bensőleg megismerkedett tudás volna szükséges a' betűk' metafizikai értékei meghatározására: különben merő játék az egész iparkodás, mely csak nevetséges volna, ha a' helyességi érzetet el nem fojtaná, 's az igaz tudománynak nem ártana! Szabadjon itt is néhány példával bizonyítani.

A' M. T. T. által kibocsátott „Magyar nyelv' rendszere“ 48. lapján ab, eb, áb, éb, ib, ób képző értelmeztetik. Azt olvassuk ott: „E' képző' eredeti értelmét biztosan meghatározni *nem lehet*. E' szókban dar-ab, has-áb, leabáról az *ab* részt jelent; rokonúl az *ap*-pal, mi az *apró* szóban szinte részt jelent. De ezen szókban: *aba* (apa, a' ki nagyobb, öregebb), *ób-öl* (*ób-bő* = bőség, tágasság) a' nagyság, bőség' eszméje is megvan. Néhol hangutánzóknak is látszik.“ 'S így tovább mondatik, hogy néhol gyakoribb, néhol gyérebbs ismétlését fejezi ki valaminek, néhol kicsinyítő néhol nagyítva gyakorító igéket alkot 'stb. — Ezt csak nem tarthatjuk tudományos beszédnek, mert abból nem tanuljuk, hogy mit jelent *ab* képző. Mert a' mi egyszer nagyot, másszor kicsit jelent, egyszer hangutánzó, másszor gyakorító, meg másszor gyérítő: arról azt kell mondani, hogy magában nem jelent semmit, 's annál fogva nem kell jelentését magyarázni.

Minap a' készülő Nagy Szótárból olvasott fel Fogarassy úr

néhány cikket. Ott is *ab* elvont gyök magyaráztatik, miszerint az általában *benséget*, *bőséget* jelentene, 's rokon közelebbről az *abb*, *ebb* hasonlító fok ragokkal, és *öb* önálló gyökkel. — Merő önkény. Ha a' *b* betű ilyen értékkel bírna, minden nyelvben érné ugyan azt; de a' *b* vagy *p*, vagy *v* betű mindenfelét tesz; annál fogva nem tudjuk eredeti értékét. A' magánhangzó pedig ha tekintetik, az még különbélébbet tesz, sőt a' hasonlító fok' ragában nem is lényeges.

Így a' bemutatott cikkek közt *abr*, elvont gyök, rokon volna *bor* és *bur* gyökkel (borít 'stb. szókban); innen *abrincs*, *abroncs* eredetileg *borincs* volt; az *abrosz*-ról nem mondatik, mi volt eredetileg. — Hasonlóan merő önkény. Az *abr* elvont gyök nem tesz semmit, mint az *apr* nem: az *abroncs* és *abrosz* inkább is tót szók, 's azért a' magyar szótárban olly kevésbé magyarázthatók szóelemzésileg, mint az *ablak* szó, melyet sem az eh-lyukkal, sem öb-likkal, sem a' szanszkrit blaç vagy magyar világ 'stb. szóval nem kell magyarázni.

Az *acz* is volna elvont gyök, 's jelentene valami szilárdot, tehát rokon az *edz* gyökkel. Innen volna *aczél* (pedig az is idegen szó, tehát a' magyar nyelvből nem magyarázható). De továbbá volna képző is, melly kicsinyít, p. o. kukacz, lazacz, malacz. De néha megfordítva is állana, mint *út-cza*.

Tehát *acz* is mindenfelét tenne: a' Magyar Nyelv' Rendszere azt még a' *lancz*, *tancz* szókban is leli.

Ím ezt gáncsolom a' magyar nyelvészkedésben, hogy legkisebb különböztetés nélkül keresztül kasul gázol minden; mert ezzel rontotta el a' nyelvészeti érzetet, úgy hogy igaz nyelvtudomány sokáig nem lesz nálunk. Mert arra, hogy valaki *lazacz*, *malacz*, *lancz*, *tancz* szókat magyar képzők vagy gyökökből, melyek értelmét metafizikailag meghatározta, kihozza, igazán szembehunyas kell. Így nem szabadulunk soha sem a' kassai-féle *szódrincselésktől*, 's mindig „notis erimus derisui.”

Valamelly nyelvnek szó-gyökeiről egyedül a' rokon nyelvek' vizsgálatával együtt lehet okosan beszélni; azok' tudása nélkül nem találhatni alapot, mellyre építeni lehet; 's a' magyar nyelvben annál kevesebbé, minél különösebb azon sajátsága, hogy majdnem minden mássalhangzóval egyesülő bármelly hangzó, szót alkot. Vegyük p. o. az *f* betűt, 's adjunk hozzá önhangzókat. A-val lesz fa, u-val lesz fú, ü-vel lesz fü, ö-vel lesz fő, 'stb. Hangzóval és r-rel lesz far, fúr, for(r); — hangzóval és l-lel lesz: fal, fel, fül, fül, fül, föl, föl, 'stb. A' ki már nyelvünk' ezen önkénytelen sajátságát a' rokon nyelvek' tudása nélkül, kis bátorsággal szódrincselésre használná, nincs azon szó bármelly nyelvben, melyet magyarrá nem lehetne változtatni.

De még kézzel foghatóbban akarom megmutatni, hogy a' rokon nyelvek' tudása nélkül nyelvészkedni nem lehet. *Felhő* szót tán

mindnyájan úgy származtatnók, hogy *fel föl* gyök és *hő*, nem tudom, miből lett. Azonban a' finn nyelvben a' felhő *pilvi*, a' törökben *bölüt*, elég már arra, hogy ne álmódjak többé *fel föl* gyökkel, annál is inkább, hogy finnben ez még gyakrabban előfordul, mint nálunk, de mindig *päällä*, *päin* képeben. — 'S más példák' szűkében sem vagyok; Kassai' szótára, mellyben annyi sok jó kincs van olly határtalan sok gyermekies szógyártással vegyítve, mindenütt mulattatásra és szomorításra eleget szolgáltatna. Nézzük bár a' szám neveket, a' *bennünket*, *alajt*, *bakator*, 'stb. 'stb. szókat, mellyeket az író „nyelvtanilag és ítéletesen“ ad elé.

Befejezem egy óhajttal a' T. Társaság készülő Nagy Szótárára nézve. — Meg vagyok győződve, 's az elmondattak 's még ezentúl mondandók segítségével a' Tiszt. osztályt is kívánnám meggyőzni, hogy immár a' magyar nyelvészetet azon ösvényre kell vezetni, hol egyedül válhatik tudománnyá, még pedig olyanná, melly nemcsak némelly kitünő elmék előtt, minő *Révai* volt, hanem mindnyájunk előtt, biztos, többé kételynek alá nem vethető nemzeti tulajdon legyen. Jelen pályáján a' magyar nyelvészetnek ollyan szótár' szerzése, melly a' szoros tudománynak megfelelhesen, lehetetlen.

De a' várni nem tudó kellet szótárt követel a' Társaságtól. Készüljön azért bizonyos határokon belül. Névszerint:

a) szorosan válaszsza meg a' magyar nyelv' anyagát az idegen nyelvekből felvett anyagától, 's ha azt gyökeréig tudja is fejtegetni, emezt minden szóelemzés nélkül hozza fel;

b) azon eredeti nyelvanyagot, melly ismeretes forrásokból ered, úgy adja elő, hogy ha melléje más nyelvek szavai tételnek, a' közös forrás kitűnjék;

c) az ismeretlen forrásokból eredő nyelvanyagot pedig csak úgy elemezze, ha azt a' rokon nyelvek' segítségével teheti; különben nem biztos az önkénytől, melly visszásságra vezet;

d) azért vesse is el egészen a' képzelt szógyökökerek' tanát, mivel eddig a' tudomány' tekintélyét nem bírja.

A' tisztelt osztályt megsérteném, ha arra merném kérni, hogy mindent, a' mit mondtam, egyedül a' tudomány' érdekében mondottnak vegyen, melly czáfolatot inkább keres mintsem kerülni óhajt.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, MART. 31. 1851.

Nméli. gr. Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen Bajza, Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, Horváth C., Jerney, Kálai, Kiss K., Szilasy, Szemere, Vörösmarty, Zádor rr. tt. — Bertha, Hunfalcy, Pauler, Petényi, Tasner, Walther, Wenzel tt. tt.

— Olvastatott Flegler Sándor zürichi professornak derék magyarsággal írt 's a' magyar nyelv, irodalom és nemzetiség iránt hő részvétet tanúsító levele, melly mellett következő munkáit küldé, az academiának azokról véleményét

is kikérve : 1. Über das Wesen der Historie u. d. Behandlung derselben. Bern, 1831. 2. Spanien und Deutschland in geschichtlicher Vergleichung. 1-ter Band. 1845. 3. Geschichte d. Alterthums. Stuttg. 1849. 4. Das Königreich der Longobarden in Italien. 1851 — Szívesen fogadtatván a' levélíró' rokonszenvének nyilatkoztatása , valamint küldeménye is : emez a' történeti osztályhoz utasított átnézés végett.

— A' titoknok a' *tudd. skót kir. társasága*' részéről a' következő munkákat adta be : 1. Transactions of the Roy. Soc. of Edinburgh. Vol. XIX. part II. és Vol. XX. part. I. 1850. 2. Report to general Sir Thom. Makdongall Brisbane Bart, on the completion of the publ. of the observations made in his observatory at Makerstoun. By John Allan Broun. Edinb. 1850. 3. Proceedings of the Roy. Soc. of Ed. Vol. II. 1849—50. Nr. 35—38. A' könyvtárba tétettek.

— Ezek után fejezte be *Hunfalvy Pál* lt. tegnapelőtt megkezdett nyelvtudományi előadását , mint az felebb közöltetett.

Felelős szerkesztő Toldy F. titoknok.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XI. Év.

1851. APRIL. MÁJ.

III. Sz.

KIS GYÜLÉS, APR. 12. 1851.

(A' philosophiai és társadalmi osztályok' részére).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnökte alatt

Jelen az illető osztályokból: Horváth Cyrill, Kállay, Szilasy r., Bertha, Lukács, Tóth és Wargha István lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Gebhardt, Györy, Jerney, Kiss Kár. és Szemere Pál r., Csorba és Tasner lev. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

KÁLLAY FERENCZ rt.

széptani értekezést olvasott a' rím és rhythmus' elméletéről.

— Ezután jelentette a' titoknak, hogy a' mai ülésre bejegyzett két előadás, az illetők' gátoltatása miatt elmaradván, használja a' fenmaradt időt egy, a' lipcsei városi könyvtárból a' bécsi akademia' közbenjárására vele közlött magyar codex' elémutatására, he nem várva az őszves ülést, miután a' megtartatás' időhatára holnap lejár. A' kötet, melyet közlő *Lipcsei Codex* néven nevez, Nagy Tamás által a' XVII. század' elején iratott össze, 's énekek' gyűjteményét állít elő. Az első osztályban vallásos hymnuszok foglaltatnak, szám szerint 27, melyek közt több eddig ismeretlen találtatik, eddig ismeretlen költőkül is; a' második osztály 13 historiai és bibliai költeményt tartalmaz, köztök kettőt, melyek *Bátori Gábor* erdélyi fejedelem' dolgait tárgyalván, historiai szempontból, mint egészen egykorú elbeszélések, nevezetese; 's annál becsesbek, mert csak másolatban maradtak fen. Megjegyezte még közlő, hogy e' gyűjtemény' ismeretes részeiben is találtatnak váriánsok, melyek miatt annak tagadhatatlan irodalmi becse van; 's hogy az, valamint az általa régebben már az academiai könyvtár' számára megszerzett *Csoma-codex*, úgy a' *Lugossy-codex* is, nyomtatott darabok' összeirt gyűjteményeit képez; melly két utóbbi szinte tartott fen több végkép elveszett becses darabokat, azonkívül az ismert darabokban is váriánsokat, melyek szinte elveszett külön kiadásokra utalnak. Ezek után azon kérést intézte az összegyűlt tagokhoz, mikép illy, bár még újabb, kézzel irt énekgyűjteményeket előforduló esetben ne hagynának figyelem nélkül, miután azokban is találtathatnak ilyen, nyomtatványaikban vagy legalább becsesebb kiadásaikban végkép elveszett, és gyakran csak illy másolatok által fentartott darabokat. Végre e' lipcsei codexnek Ring Adorján academiai írnok által nagy pontossággal és szorgalommal készült, az eredeti lap, sor és betű szerint híven visszatükröző másolatát is benyújtotta, melly kedvesen vétetvén, a' kéziratárba tétetni rendeltetett.

KIS GYÜLÉS, APR. 14. 1851.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból : Bajza, Érdy, Jerney r. és Wenzel l. tt. — Más osztályokból : Balogh, Gebhardt, Györy, Horváth Cyrill, Kállay, Kiss K. és Szilasy r. tt. — Lukács, Repický l. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

WENZEL GUSZTÁV lt.

I. Mária királynénknak Lajos orleansi herczeggel per procura véghez ment házasságáról egykoru eredeti források' nyomán értekezett.

A' hazai történet' művelői mindeddig igen kevés figyelmet fordítottak Dlugoss lengyel historicusnak azon tudósítására, hogy Erzsébet királyné, Nagy Lajos királyunk' özvegye, komolyan iparkodott a' leánya Mária és Zsigmond közti, teljesedéséhez már közel, házasságot felbontani, 's helyette Máriát Lajos orleansi herczeggel, VI. Károly franczia király' öcscsével összeházasítani. E' tudósításnak, ha valónak bizonyúlna be, nevezetességét ugyan senki sem fogja egy könnyen kétségbe vonni. De úgy látszik, hogy épen valóságában kételkedtek.

Azonban a' velencei statuskönyvek' átvizsgálása, melyek kéziratban a' bécsi császári levéltárban léteznek, engem nem csak ezen tudósításnak, bár némileg félre értett, alaposságáról győzött meg, hanem azt is bebizonyította, hogy az I. Mária királynénk és Lajos orleansi herczeg közti házasság felhatalmazás mellett valósággal meg is volt kötve; mellynek tökéletes végbemenetelét a' későbbi sajnos események, Magyarország' kipótolhatlan kárára, megakadályozták.

Dlugoss' tudósítása e' következő :

„Elisabeth Hungariae et Poloniae Regina, relicta quondam Ludovici Hungariae et Poloniae Regis, exosum habens Sigismundum marchionem Brandenburgensem, filium Caroli Romanorum Imperatoris et Bohemiae Regis, generum suum et filiae suae maritum propter quasdam ejusdem Sigismundi levitates sequestrare filiam suam praefatam Mariam a consortio praefati Sigismundi conabatur, satagens eam tradere una cum Regno Hungariae Duci Aurelianensi fratri Regis Franciae in consortem. Super qua ne conficienda notabiles nuncios in centum quinquaginta equorum numero ex Hungaria in Gallias destinaverat, matrimonium hujusmodi conclusuros. Sed cassus fuit eorum adventus. Jam enim praefatus Dux Aurelianensis de ducenda filia Ducis Mediolanensis contractum solennem fecerat. Practicam autem praefatae Elisabeth nonnulli Pannoniorum Barones, qui partes Sigismundi marchionis fovebant, habentes molestam, praefatam Elisabeth aut capere, aut Regno pellere nitebantur. Quae sibi consulens in castrum firmissimum, cum eadem filia Maria se

recepit. Divisionem autem tam monstruosam in Regno Hungariae exortam Carolus de Duracio Siciliae Rex intelligens occupare Regnum Hungariae modis omnibus in animum induxit etc.“ (Hist. Polon. Lips. 1711. Lib. X ad an. 1385. 99. 100. l.)

Hazánk' történetírói ezen tudósítás' jelentőségét egészen félre ismerték, midőn azt többnyire semmibe vették, vagy ha részben elfogadták is, ebben egyedül subjectiv nézeteiket vették zsinórmértékül. Így p. o. Engel egészen önkényesen annak tartalmát csonkítva és megváltoztatva hozza fel története' II. kötete' 168. lapján: „Sigmund war *scheinbar* von den Königinnen ungnädig behandelt und ihm befohlen, sich aus dem Reiche zu entfernen. Man sprach öffentlich am Hofe von der Rückgängigmachung der Heirath (Marias) mit ihm, und von einem neuen Heirathsantrage, der dem Herzoge von Orleans gemacht werden sollte.“

Szabadjon a' történeti adatokat egybe állítanom, mellyek a' viszonyt tökéletesen felvilágosítják.

Kiindulási pontul Lajos királyunk' egy felhatalmazási levelét veszem (kelt Budán, aprilis' 16. 1374), mellynél fogva István zágrábi püspököt, Zudar Péter tótországi bánt, és de Podio Simont, kiket V. Károly francia királyhoz követekül küld, következőleg hatalmazza fel:

„Ipsos ad infrascripta procuratores constituimus et nuncios speciales, dantes eisdem plenam et liberam potestatem et speciale mandatum tractandi, promittendi, concordandi, jurandi, et modis melioribus, quibus fieri poterit, vallandi vice et nomine nostris sponsalia et matrimonium contrahendi inter Illustrum Dominum Ludovicum Franciae secundo genitum charissimi fratris nostri et alteram de nostris filiabus Caterinam videlicet, Mariam et Aduigam, illam videlicet de dictis tribus nostris filiabus, quae nobis videbitur et placebit, nec non et nos obligandum specialiter et expresse ad ipsa sponsalia et matrimonium contrahi faciendum, et unam de dictis filiabus nostris, ut praemittitur, dandam in sponsam et uxorem praefato Domino Ludovico cum pervenerint ad legitimam aetatem stb.“¹⁾

Mi sikere volt e' követségnek, arról már biztos tudósítást nyújt a' velencei u. n. *libri misti*' XXXIV. kötete.

T. i. ebben 1374-ki october' 18-ka alatt ezeket találjuk:

Capta. Quod Reverendus Pater D. Episcopus Zagrabiensis et Egregius vir Dominus Interpretre(?) interpretes serenissimi Domini Regis Hungariae *redeuntes de Francia* et Romana Curia possint levare super uno lignis Riperiae Istriae in Caprulis vel alibi et conduci Segnam cum eorum comitiva et arnesiis (*Misti XXXIV. köt. 247. lev.*)

¹⁾ Fejér, Codex Dipl. Hung. IX. 4. 558. l.

Ugyan 1374-ki november' 3-ka alatt:

Capta. Cum ambaxiatores solemnes Illustris Domini Regis Franciae euntes in Hungariam venerint Venetias et rogaverint curialiter pro parte Domini Regis praefati, quod possint habere transitum per mare usque Segnam cum aliquo nostro navigio. Vadit pars, quod cum ligno Riperiae Istriae leventur et portentur Segniam. (U. o. 252. lev.)

1375-ki január' 22-ke alatt:

Capta. Cum ambaxiatores Domini Regis Franciae per ea, quae sentiuntur compleverint ambaxiatam suam apud Dominum Regem Hungariae pro facto illius matrimonii et sunt in proximo Venetias redituri pro eundo domum; et pro honore nostro faciat honorare istam ambaxiatam. Vadit pars, quod de praesenti scribatur Capitaneo Riperiae Istriae, quod vadat per Riperiam usque Segnam, et in omni loco et parte, ubi reperiet ipsos ambaxiatores, debeat eos levare, honorare et conducere Venetias; et in casu, quo nondum applicuissent Segnam ambaxiatores praedicti praestoletur Capitaneus Riperiae per quatuor dies, et completis ipsis quatuor diebus, si sentiret, quod ambaxiatores praedicti deberent esse in Segna usque alios duos dies, praestoletur eos et honoret et conducat Venetias, ut est dictum. (U. o. 269. lev.)

Ime előttünk e' bizonyos tudósítás arról, hogy 1374. Lajos királyunk a' zágrábi püspököt társaival követekül Franciaországba küldte; hogy azok onnan visszajöve az azon évi october' 18. Velen-cze' közelében tartózkodtak, 's kérésökre a' velencei kormányzó tanácstól velencei hajón Segniába vitetni határozottak; hogy nem sokkal ezután t. i. november' 3. V. Károly francia királynak Magyarországba küldött követsége Velenczében volt, és szinte velencei hajón Segniába vitetett; hogy ezen kölcsönös követküldések' célja a' magyar és francia királycsaládok közti házasság volt; 's hogy e' tekintetben célzt érve a' francia követek 1375-ki január-ban Velenczén keresztül tértek megint vissza hazájokba.

Kitetszik ebből, hogy történetíróink tévedésben vannak, midőn azt tartják, hogy Mária, életének második évében Zsigmondnak eljegyeztetvén, ez mindjárt azután Magyarországba jött, hol Nagy Lajos' udvaránál neveltetett, míg végre köztök a' házasság megtörtént.

1. Mi Máriának élete' második évébeni eljegyeztetését illeti, akár születését Dlugoss szerint 1365-be, akár de Monacis Lörincz szerint 1370-be helyezzük, ha csakugyan akkor Zsigmondnak jegyese volt volna is, 1374-ben nem történhetek volna Franciaországgal tárgyalások a' három nővérek' bármelyikének (tehát Máriának is) Lajos francia herczeggeli házassága körül. Zsigmondról ugyan azt tartják, hogy 1368. február' 14. születvén, alig egy éves korában Katalin, Frigyes nürnbergi várgróf' leányával

eljegyeztetett; de hogy ezen eljegyzés rövid idő múlva ismét felbontatott; 's hogy azután (mint Benes de Weitmil, 1372-ki martiusra vonatkozólag mondja): „Domino Imperatore (IV. Károly) existente in Wratislavia, misit Ludovicus Rex Hungariae solemnes ambasiatores ad Dominum imperatorem petens, ut filia ipsius Regis Hungariae nomine Maria copularetur filio Domini Imperatoris Sigismundo.“ De ha ezen eljegyzés megtörtént volna, 1374. nem küldhetett vala Lajos az érintett értelemben követeket Franciaországba.

2. Zsigmondnak Magyarorszáiban lételéről oklevelek csak 1382-től fogva tesznek bizonyosságot; és krónikák szerint is csak 1380 óta ittlétéről van tudomásunk. Ekkor ő 12 éves volt.

3. Tehát a' magyar krónikának szavait (Turóczi, App. ad III. c. 5.) ezen szavait: „Hic (Sigismundus) Rege Ludovico superstite ut in futurum regnaturus Hungarico informaretur idiomate, simulque et mores hominum acciperet, per parentes domo Imperiali, *Reginae in aulam translatus erat*“ csak későbbi időre lehet érteni. IV. Károly császárnak halála után t. i. annak özvegye Erzsébet mindent elkövetett, hogy fia Zsigmond' számára a' gazdag és hatalmas magyar király' leányának kezét megnyerje. Ez iránti törekedéseit részletenként felhozni itt nem látszik szükségesnek. Elég legyen figyelmeztetnem, hogy minden chronologiai jeleket egybe vetve, 1380-ra kell érteni Küküllei Jánosnak azon adatát (III. c. 52.), mikép: „Ludovicus Rex ipsam Mariam Sigismundo Marchioni Brandeb. in puerili aetate utroque existente in Ternavia, praesente Imperatrice matre ejus et suis baronibus de Bohemia matrimoniali foedere desponsavit, et apud se nutriendos conservavit.“

De mindamellett ezen házasság alig ment volna véghez, ha Zsigmond' részére különösen kedvező körülmények nem álltak volna be.

Tudva van, hogy Erzsébet, Lajos királyunk' özvegye, Zsigmond iránt mindig nem csekély ellenszenvet mutatott, és Lengyelországbani magaviselete ezen ellenszenvet még tetemesen növelte. Azon mesterséges fogások, mellyekkel Zsigmond' anyja élt, hogy ezen házasságot kivigye, 's mellyek Lajos királyra nagy hatással valának, ennek özvegyére hihetőleg nem hatottak annyira. Nem csoda tehát, hogy ez a' tervezett házasságtól megint visszalépni el volt határozva.

Ez iránti lépéseiről legbiztosabb tudósításaink ismét a' velenzei *libri misti*-ben vannak, névszerint a' XXXIV. kötetben.

1385. apríl' 16. alatt :

Capta. Quod pro contemplatione serenissimi Domini Regis Franciae et pro bono agendorum nostrorum, et pro respectu ejus, quod sequi posset, detur passagium usque Segnam istis ambaxiatoribus suis, armando unam nostram galeam duplam vel circa ad

expensas nostri Communis cum centum hominibus a remo, et cum illis paucioribus hominibus de pede, qui poterunt, et cum aliis, quam minoribus expensis fieri poterit pro bono nostri Communis.

1385. július 10. alatt:

Forma ambaxiatorum factae Ducali Dominio.

Ambaxiatores Serenissimi et Excellentissimi Domini Regis Franciae comparuerunt coram nostro Dominio cum placibilibus verbis annunciantes nobis, *quod tractatus nuptiarum celebratarum inter Serenissimum et Excellentissimum Dominum Regem Ludovicum fratrem Domini Regis Franciae, et Serenissimam Dominam Reginam Hungariae erat ductus ad effectum per verba de praesenti; et quod Dominus Rex Ludovicus erat venturus ad istas partes pro eundo ad Regnum Hungariae.* Et propterea rogabant nostrum Dominium, quod veniendo de hinc posset nautizare et soldare de nostris navigiis pro transitu suo ad suas partes.

Capta. Quod respondeatur istis ambaxiatoribus Serenissimi et Excellentissimi Domini Regis Franciae; et Serenissimi et Excellentissimi Domini Regis Ludovici; et Serenissimae et Excellentissimae Dominae Mariae carissimorum et intimorum amicorum nostri Domini: Sumus contenti et placet nobis; et sic offerimus nos in casu, quo Serenissimus et Excellentissimus Dominus Rex Ludovicus veniat Venetias pro transeundo ad partes Segniae vel Dalmatiae pro eundo ad Regnum Hungariae, providere taliter de passagio Regiae Majestati Suae et nostri Domini; et quod Excellentia Sua habebit merito contentari, dispositi in cunctis possibilibus Serenissimae Regiae Majestati Suae semper libenti animo complacere.

De parte omnes, sc. 75.

Világos innen, hogy 1385-ben Mária királynénk nem csak visszalépett Zsigmonddali eljegyzettségétől; hanem hogy valóban szoros értelemben házasságot is kötött Lajos orleansi herczeggel, a franczia király' testvérével.

Zsigmondra nézve ez nagy csapás volt. De hazánknak azután beállt belső viszályai szerencséjére megint kedvezően hatottak, olly annyira hogy a' Mária és Orleansi Lajos közti már kötött házasság megint megsemmisült, 's hogy még 1385 végén anyjának, ki a' körülmények' hatalmának engedett, megegyezésével Mária és Zsigmond közt a' házasság csakugyan megtörtént. Lajos orleansi herczeg pedig reményeit a' magyar királyné' kezeire így meghiusultaknak látván, 1387. Visconti Valentinával Visconti Galeazzo János milanói fejedelem' leányával lépett szinte új házasságra. A' házassági szerződés 1387. január' 28-káról, Visconti Galeazzo János' helybenhagyása pedig ugyan 1387. ápril' 8-káról szól.

Midőn pedig így Dlugoss' elbeszélését némi módosítással velleneczei kútfőkből is bebizonyítottam és így hitelét is ezen értelemben megerősítettem; nem lehet sajnálkozásomat ki nem kifejeznem

az iránt, mikép a' hazai történet' olly felette fontos és érdekes részében is, millyen Magyarországnak Nagy Lajos' halála utáni állapota, eddig még mindig annyira hiányos ismereteink vannak, hogy azoknak tökélyesbülése és kiegészítése napról napra sürgetősbnek mutatkozik. Vajha történettudományunknak sikerülne valamint általában történetünknek, annak részletes és alapos művelése által, az irodalomban kivíni a' maga méltóságát, úgy ezen hiányt is minél előbb kielégítőleg kipótolni.

Ha meggondoljuk, milly balsors követte hazánkra nézve Zsigmond' 50 évi hosszú uralkodását; úgy szinte, hogy Lajos orleansi herczegnek is Franciaország' belvillongásai és polgári háborúi közt nem igen szerencsés állása volt; hogy János burgundi herczeggel majd folytonos egyenetlenségekben élén, végre 1407-ki november' 23-kán annak embereitől Párisban megöletett: sajnálkozás foglalja el keblünket, hogy közte és Mária királynénk közt a' házasság, mellyhez annyi remény lehetett kötve, felbomlott. Ha az orleansi herczeg nemes jellemét és jeles tulajdonait tekintetbe vesszük: ezen házasságnak minden esetre hazánk' viszonyaiban sokkal kedvezőbbnek kellett volna lennie, mint Zsigmond alatti koránt sem kedvező sorsa.

Barante híres francia történetíró Orleansi Lajos' jellemét következőleg írja le: „Les aimables qualités du duc d'Orléans; cette jeunesse qu' on avait brillante de tant de beauté et de grâce; ces manières si nobles et si duoces; cette bienveillance d' âme et cet accueil encourageant; nulle cruauté, nul emportement dans le caractère; un penchant naturel pour toute chevalerie, qui avait fait de lui le patron, l' ami de tous les jeunes gentilshommes, et les rassemblait autour de lui comme un cortège élégant; un savoir si rare dans les seigneurs et les princes, qui lui avait donné le goût des lettres et des hommes doctes et éloquens; conversant mieux que personne avec eux, et répondant facilement à leurs plus longs discours avec autant de science et plus de courtoisie et d'agrément. On remarquait aussi combien, malgré les désordres de sa vie, sa dévotion était sincère et vive, combien il aimait tout ce, qui se rapportait à la religion“ ¹⁾.

Végre megjegyzendő még, hogy azon két pecsét, mellyet Bouche Mária V. István' leányának tulajdonít ²⁾ ezen körülíráttal: „S. Principissae Sulmontanae (Salernitanae) et honoris montis Sancti Angeli Dominae“; és „Sigillum Mariae filiae Regis Hung.“, minden jelek' tekintetbe vétele után, inkább Nagy Lajos' leányára illik, és hihetőleg annak Lajos orleansi herczeggeli házasságára vonatkozik.

¹⁾ Histoire des Ducs de Bourgogne. Tome II. Bruxelles, 1839. 171. l.

²⁾ L' histoire chronologique de Provence. Tome II. Aix, 1664. 336, 337. l.

— A' *titoknok* jelenté, hogy martius' 31-keig, mint az Újváry Mihályféle rendkívüli történeti pályázás' határnapjáig 1) egy febr. 25. költ névtelen levél érkezett hozzá, melyben a' Bérangerből vett jeligével ellátott, 's az első határnapra, t. i. 1849-ki martius' végeig érkezett pályamunka' szerzője jelentí, mikép azzal most is kíván versenyezni; 2) Egy illy jeligéjű pályairat: „Hazádnak rendületlenül légy hive.“ Mind a' két munka az osztálynak összehasonlító megbírálás végett átdatott azon figyelmeztetés mellett, hogy a' jutalom csak úgy adatik ki egynek vagy másnak, ha a' kettőnek jobbika egyszerűs mind külön magára is a' kitűzött feladást a' tudomány' előmenetelére oldotta meg.

— *Wenzel Gusztáv* lt. jelentést tett a' *Flegler Sándor* tanár által Zürich-ből beküldött munkákról. Szerinte a' „Spanien und Deutschland“ és „Geschichte der Alterthums“ címűek, melyek' mindenikének egyegy kötete jelent meg, az illető korok és országok' eseményei és szelleme' helyes és kedveltető előadásánál fogva elismerést érdemelnek, 's mindkettő a' nagyobb közönségnek úgy a' magasb okulást kereső tanuló ifjúságnak ajánlható; „Das Reich der Langobarden in Italien“ című pedig részben önálló kutatások' nyomán íratott és több eddig csak hiányosan ismert viszonyt felvilágosít. „Emez, ugymond, minket magyarokat, már annál fogva is közelebb érdekel, mert a' langobardoknak közel fél századig a' magyar földön voltak lakhelyeik, 's mivel ezen idő alatt, és később is, a' velünk vérokon avarokkal szoros barátságban éltek. Alig levén tagadható, hogy a' kölcsönös barátságos lét a' két nemzet' belső életére is hatott, 's hogy a' langobardoknak olaszországi viszonyaira is volt befolyással az avarokkal összeköttetésök: a' langobardok' történeteit illető minél alaposb és több oldalú kutatások Magyarország' története' tekintetéből is kívánatosak.“

— *Petrich-Orlay Sámuel*' jelentése' nyomán az ágostai levéltárról, Magyarország' illető több rendbeli irományok' másoltatása rendeltetett el.

KIS GYÜLÉS, APR. 26. 1851.

(A' mathematicai és természettudom. osztálya' részére).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Kiss K., r. és Nendtvich l. tt. — Más osztályokból: Balogh, Erdy, Horváth Cyr., Jerney, Szemere, Szilasy r. — Bertha l. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

TOLDY FERENCZ titoknok

a' következő necrolog' olvasásával nyitotta meg az ülést.

Halottaink közül Horváth József természettudomány-osztályi rendes tag' emlékezetét ujítom meg ma, tisztelt társaság, ki reményteljes fia' halálán való fájdalmában még a' múlt évben elhunyt.

A' boldogult 1794-ben február' 1. született Vas vármegye' Lukácsháza nevű, Kőszeghez egy órányira eső helységében, hol atyja molnárságot üzött. Gyermeksége' éveit nagyobb részt Nagy-Csömötében töltötte, hol atyjának egy nemesi telke feküdt, ki, Horváthunk' tíz éves korában meghalván, ennek nevelését azon túl anyja intézte. Iskolázni már öt éves korában Nagy-Pösen kezdett, tizedik évében Kőszegre küldetett az elemi és közép tanodákra, hol Faludi Ferencz' munkái vonzák első és igen korán a'

magyar irodalomhoz. Petheő Benedek művelt lelkű oktatójának ajánlására Bolla Márton kegyesrendi főnök által 1811-ben e' szerzetbe felvétetvén, Kecskeméten állotta ki a' szokott két próbaévet, hol segédtanítóul is alkalmaztatott, 's a' kiszabott tanulmányokon kívül szorgalmasan foglalkodott a' római remekírókkal 's az ott kezéhez került magyar szerzőkkel, u. m. Révai, Baróti-Szabó, Dugonics és többekkel, a' nappali órákat éjjeliekkel is megtoldván; sőt a' latin verselés mellett a' magyart is nem csak maga üzve, eleinte a' régiebb rímes, utóbb a' mértékes formákban, hanem társaival verses levelezést folytatván, 's ezeket hévvel buzdítgatván a' magyar irodalom' szeretetére és gyakorlására. Nyomos szorgalmának tanúi a' kéziratai közt fenmaradt számos kivonatok, egy latinból fordított mythologiai-historiai szótár' töredéke (A—M-ig), 's a' ritkább magyar szók' gyűjteménye. Sőt a' görög és német nyelveknek is jutott ez időszakban tanuló vágyának egy része. 1813. év' őszén a' tatai gymnasiumba tétetvén által, itt a' második nyelvtani osztályt látta el, 's ez időben Ovid és Horác, a' magyar remekírók közül pedig Báróczi, Dayka, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi, Kazinczy' stb. szenvedelmes olvasgatása mellett a' franczia és olasz nyelvet is üzte. Már most a' világba vágyó ifjút az őt atyailag szerető Bolla édesgető szavai a' klostrom' falai közt többé nem tarthaták, ő az 181 $\frac{1}{4}$ -ki tanév' végén a' kimívelődésére sikeresen munkált szerzetből kilépett, és Szombathelyt megkezdte a' bölcsészeti folyamat Bitnicz, Németh János és Horváth F. tanárok alatt; a' második évet pedig Pesten végezte, hol üres idejét a' nyilvános könyvtárakban és otthon olvasással 's némelly szépirodalmi munkák' fordításával töltötte. Az e' nemű dolgozgatást mint orvosnövendék folytatta, és versei' gyűjteményét 1819-ben censura alá is bocsátotta, mely azonban költséghiány miatt világot nem láthatott. Ugyan ezen évben nyerte meg a' bölcsészeti tudorkoszorút is. Csak most kezdé kenyértudománya a' lelkét kimívelt 's eddig be is töltött szépirodalmi olvasást és irogatást háttérbe szorítani, 's már mint orvostanuló — hozzá levén a' folytonos dolgozáshoz szokva — fordította le a' nagy Frank Péter' népszerű könyvecskéjét az egészséges gyermeknevelésről, úgy Beckerét a' nátha és köhögésről, melyek szinte kéziratban maradtak. 1821-ben, egy őt sir' széleig juttatott idegláz' daczára is, a' tanév' végén az első, két hóval utóbb a' második szigorlaton kitűnő eredménnyel átesvén, 1822. martiusán orvostudornak nyilvánított, mely alkalommal a' füllobról 's annak némelly következeiseiről értekezett latinul. Gyógy-gyakorlatát Pesten kezdte, de nem sokára megházasodván Kőszegen települt le, honnan, 85 éves anyjának meghalálózása 's atyai vagyontárájának eladása után 1823 elején ismét Pestre tért vissza. Itt gyógy-gyakorlata mellett újra folytatta írói mellékműködését, 's Gölisnek a' testi gyermeknevelésről írt jeles munkáján kívül, miután az akkor nevérol is

még alig ismeretes hasonszenvi rendszerrel nagy hévvel megbarátkozott, Hahnemann' Organonát fordította le, melyet utóbb Bugát a' maga kiadásában használt is. Év mulva Bakabánya' tiszti orvósává levén, a' magyar irodalmi középpontot ismét és örökre elhagyta, 's majd 1825-ben Hontnak tiszteleti, 1829-ben rendes főorvosaként terjedelmesb hatáskört nyert ugyan: mind a' mellett írói szorgalmával ott és akkor sem hagyott fel, sőt számos orvosi munkácskákat fordítgatott, melyek közül 1829 és 1830-ban Frank Lajos' Orvosi Házibarátja kétszer egymás után jelent meg, kétszer Becker' Tanácsadója az elhálás körül is, továbbá Wendt' munkája a' bujasenyvről, Richter Fridriké az aranyérről; utóbb, t. i. 1834-ben Floyeré a' hideg víz' munkálatairól 's némelly apróbb czikkelyek az Orvosi Tár és pesti Társalkodóban, német orvosi és természettudományi lapokból. Számos illy dolgozata kéziratban maradt; valamint id. Plinius' természettudományi encyclopaediája, mellyen mind halálig dolgozván, abban a' XX-dik könyvig haladt elő. Az academia' igazgatósága őt legott az intézet' megalakittatásakor a' természet-tudományi osztályban vidéki első rendes taggá nevezte, melly minőségben az orvosi műszók' magyarázása 's tájszók' beküldése által munkált közre. Ha ezekhez azt adjuk, hogy Horváth mint hivatalnok is munkás és buzgó férfiú, mint hazafi mindenkor hű volt, mint ember végre közönségesen becsültetett: életrajzának rövid vázlatát kiegészítettük.

E' vázlat, mint láttuk, egy szorgalmas irodalmi közmunkást állít elő; 's mai nap, miután az academia' élete' harmadik tizedébe lépett, 's ez idő alatt tudományos irodalmunk nem csak kül-, de belterjileg is örvendetesen előhaladt, miután nem csak fordítások töltik be lajstromainkat, hanem eredeti dolgozatok is kezdik tudományosságunkat gazdagítani: elutasíthatlanul fölmerül a' hallgatóban azon kérdés: mikép érdemelhetne ki Horváth merő áttételek, 's nem is a' tudomány' előmenetelére ható rendszeres alapmunkák, hanem nagyobb részt olly tudományról irt vásári népszerű iratok' áttételei által, melly tudományt népszerűsíteni nem is kell, miután azt tudományos jelleme' megsemmisítése nélkül nem is lehet? — Ezen önkénytelenül fölmerülő kérdést épen Horváth József' emlékezete' érdekében kell, még saját körünkben is, melly első alkotó részeinek csak néhányából áll már, megvilágítani.

Academiánk' alaprajzában a' természeti tudományoknak is jutott osztály: helyesen és mellőzhetlenül; az igazgatóság azt mindjárt az első megalkotás' alkalmával be is töltötte: ismét helyesen, mert mindent, mit elő akarunk mozdítani, egyszer, és pedig mielőbb, meg is kell kezdeni. Millyen volt 1830-ban a' természeti tudományok' állapotja hazánkban, 's különösen irodalmunkban? Az egy természetrajz mutatott fel egy pár bűvárt, 's ezek is idegen nyelven írtak; a' természet- és vegytan, a' bonc- és élettudomány

egészen parlag, a' gazdasági és orvosi tudományok minden kitünősége nélkül. Hol kelle tehát e' tudományok' művelését kezdeni? Meghonosítással: erre következhetnek csak eredeti írók, a' tudományt gazdagíthatók, előbbre vihetők; a' meghonosításra pedig olly készületű írók kellettek, kik a' tárgyat értették, 's a' nyelvvel bánni tudtak: más kellék nem volt 1830-ban, nem más szükség, 's az írói kar más férfiakat nem is igen birt: kivált vidéken. Így történt, 's történt igen természetesen, hogy Horváth József orvos-irodalmi munkássága' tekintetéből 1830-ban a' combinatióból ki nem maradhatott: tárgy-avatottsága, nyelvészi és stilistai akkor nem közönséges ügyessége arra teljesen képesítették. Ennyit azon tésztét' igazolására a' mai szempontból ítélők' irányában, mely benünket, kikből ez intézet eredetileg megalkottatott, abba meghítt; 's hiszem, hogy ha az elhunytak a' szerencse kedvez miszerint Pliniusát közre bocsáthassa, igazolni fogta volna magát is, ki az academiai működésekben olly kevés részt vett.

S épen Horváth József' igazolására, tisztelt társaság, rekesztem be e' mai emlékezetet azon indítvánnyal: tétetnék lépés a' pliniusi fordításnak az academianál letevésére, hogy az mind ez intézet', mind maholnap a' figyelmes közönség' ismeretébe juthasson, hogy az könyvtárunkban köz használat alá bocsáttathassék, sőt idővel talán kiegészítetve közzé is tétethessék: csak így lehet Horváth József' emlékezetét illőkép megülni.

Az előadó' indítványa' következtében a' magyar Plinius' kéziratának megnyerésére a' szükséges lépések elhatározottak.

Ez után

NENDTVICH KÁROLY lt.

a' nováki, eddig ismeretlen, hazai köszéennek egy példányát bemutatván, arról a' következőkben értekezett.

A' nováki köszén gr. Keglevich Gábor úr ő excja' jószágán Nógrád megyében találtatott.

A' földtani viszonyok, melyek alatt előfordul, ugyanazok, melyek a' barna köszénét közönségesen kísérni szokják. Találtatik t. i. a' harmadik képlethez tartozó agyag- és palarétegek közt. Közlebbi leírása az előforduló körülményeknek nem közöltetett.

A' köszén' színe fekete, pora barnásfekete, fénye kevés, csak ittott, természetes vál-lapjain, kitünőbb zsiros. Törése részint egyenetlen, részint tökéletlen palás és sekélykagylós, kitünő hajlammal dülénylapu elválásokra. Szerkezete részint tömör, részint rostos, világos faszerkezettel. A' levegön el nem málló, de hosszabb idő múlva számtalan hasadékok hatják át minden irányában. Ösztartása nagy, úgy hogy nehezen törhető porrá.

Természetes víztartalma 15,08

A' levegőnek szabad hozzáférhetésétől elzárt platintégelyben hevítve 100 részből veszett 58,78 illó alkatrészt. A' maradvány

porhanyó, tehát összefüggő nem vala. A' köszén ehez képest az *elmállók'* sorába tartozik.

Elemi vegybontása két egymással igen megfelelő kísérlet* nyomán, mint középeredményt mutatott ki 100 részben:

76. 635. szénenyt (Carbonium).

5. 665. könenyt (Hydrogenium).

17. 700. élenyt (Oxygenium).

100. 000.

Hamumennyisége 100 részben: 5, 33. kéntartalomnak csak nyoma.

Mindezeket tekintetbe vévén, kitűnik, miszerint a' *nováki* köszén az esztergomiakkal egy sorba sorozandó. Hasonló hozzájuk külső ásványtani jellemeire, víztartalmára nézve, mely az esztergomiaknál 13 százalékra megyen, valamint azon tulajdonságában is, mely szerint hevítve porrá mállik; de felülmúlja az esztergomiakat szénenytartalmában, mely ezeknél legfeljebb 71. százalékra megyen, és kénhiányában, mi által több czélokra alkalmas lesz, melyekre az esztergomit sikerrel nem fordíthatni.

Használható ennél fogva a' nováki köszén mindenféle tüzelésekre kattan alatt, kénhiánya miatt igen czélszerűen szobafűtésre és a' vashámoroknál a' kavarási műfolyamra (Puddlingsprocess), ide nem számítva, hogy téglá- és mészégetésre szinte igen jeles anyagot nyújt.

Minthogy azonban se nem zsugorodó, se nem tapadó köszén: sem kokszégetésre, sem gőzvilágításra nem használható.

Ez után előadó a' *dömösi köszénnek* egy kitünőleg szép példányát mutatta elő, mellyen a' faszekerkez ritka szépségben fenmaradt; de melyet vegytanilag később fog megismertetni.

Végezetül

BUGÁT PÁL rt.

martius' 17. tartott szóhangtani előadása' néhány pontjait bővebben igyekezett felvilágosítani.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, APR. 28. 1851.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen Bajza, Balogh, Czech, Érdy, Gebhardt, Jerney, Kiss K., Szemere, Szilasy, Szontagh rr. tt. — Bertha, Karvasy, Lukács, Pauler, Repicky, Tasner, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— Olvastatott a' magyarországi cs. helytartóság' ideigl. főnöke b. Geringer Károly úrnak Budán, aprilis' 23. az elnökhöz intézett levele, mely mellett az ausztriai közoktatási ministerium' felszólításából a' gymnasiumok és reáltanodák' részére készült, Magyarországra alkalmazott 's magyarul szerkesztett tanterv véleményezés végett megküldetett. Az e' tárgybani eljárásra egy a' nyelvtudományi 's philosophiai osztályból alakított vegyes bizottmány utasított.

— Örömmel vétetett az Üdvöztőről címzett sz. Ferenczrendi szerzet' magyar tartománya' főnökének, P. Károsi Simonnak levele, melyben a' „Joannis de Turre Cremata Meditationes“ mellé kötött magyar codexet (*Gyöngyösi-codex*), mely sz. Brigida' imáit, úgy a' Mátyás király' halálára írt ismeretes egykoru versezetet foglalja magában, készséggel átengedvén az academiának, viszonzásul az Évkönyvek, Nyelvelmékek és Tudománytár' egyegy teljes példányának megküldetése rendeltetett el.

— Olvastatott Tóth Lőrincz lt. levele, mely mellett „Eszmék a' magyar tudományosság, academia's iskolaügy körül“ című, 1848-ban megjelent munkájából 150 példánnyal kedveskedett a' társaságnak eladás és a' tagok közt osztogatás végett.

— A' titkoknak a' következő ajándékokat nyújtotta be a' könyvtár' számára: 1. Az ausztr. cs. földtani intézettől évkönyvei' első folyama' 2. füzetét. 2. Fényes Elek ltól: *Magyarország' geographiai szótára. 4 köt. Pest, 1851. 3. P. Golessényi Pantaleótól a' sz. Máriáról nevezett Ferencziek' névkönyvét 1851-re. 4. Joo Jánostól, mint az egri érseki nyomda' igazgatójától 15 darab nyomtatványt, köztök a) Maszkovics Mihály: Egyetemes történetek. 1848. b) Ahrens: Természeti Jog, ford. Magyar Ferencz; c) az egri főmegye' 1849-ki (magyar) és 1851-ki (deák) névkönyvét. 5. Nogall Jánostól: *a) „Szentek' tudománya; b) Lelkismeret' tüköre. Mindkettő Pest, 1851. 6. Szoorényi József ltól: *Ékes szőlástan. Eger, 1851. — Köszonettel a' könyvtárba tetettek.

KIS GYÜLÉS, MÁJ. 10. 1851.

(A' nyelv- és széptudományl osztály' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ö ezja' elnöklete alatt

Jelen az osztály' részéről: Balogh, Szemere, Vörösmarty rr. tt. — Hunfalvy, Mátray, Reguly, Repicky ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Erdy, Fogarasy, Gebhardt, Györy, Horváth Cyr., Jerney, Kállay, Kiss K., Szilasy, Zádor rr. tt. — Bertha, Lukács, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titkok, Helmecky Mih. pénztárnok.

— A' titkoknak Döbrentei Gábor' elhunytja' következtében a' Régi Magyar Nyelvelmékek' még befejezetlen negyedik kötetéről jelentést teendő, ezt megelőzőleg Döbrentei Gábornak a' régi m. irodalom' ügye körül tett fáradalmairól áttekintő tudósítást adott. E' szerint 1. tizennyolcz magyar codex' másolatását eszközölé a' könyvtár' számára, kettőnek pedig (a' Guary-'s a' csik-somlyai predikációs codexnek, emez XVII. századbeli) ajándékuul megszerzésében járt el. Kiemelvén előadó az elhúnytának azon nagy érdemét, melyet ennyi magyar nyelvelmékeknek könyvtárunkban összesítése által a' középkori magyar irodalomnak úgy nyelvnek története, valamint a' magyar historiai nyelvtudomány körül tett: azt hozá indítványba, hogy ez érdem' méltánylásaul az academia egy codexet, és különösen a' Halabori által irottat, az ő nevéen nevezne el: minek következtén az a' társaság' minden irataiban Döbrentei-codexnek rendeltetett neveztetni. — 2. Bemutatta ugyanaz a' Döbrentei által összegyűjtött magyar leveles tárt. Több mint ötven könyv- és levéltárt tekintvén át a' boldogult, időről időre azok' ismertetését közölte, 's a' lelt és leírt régibb magyar leveleket mintegy hatvan füzet- és tárczára vitte fel. A' lel-helyek, honnan e' gyűjtemény összekerült: Abauj, Bereg, Borsod, Nyitra, Sopron, Szabolcs, Szepes, Torna, Veszprém vármegyék, Beszterczebánya, Brassó, Debreczen, Kassa, Kolosvár, Lőcse, Marosvásárhely, Miskolcz, Nagyszombat, Pozsony, Sopron, Székelyudvarhely városok' levéltárai, továbbá a' jászai és leleszi országos levéltárak, a' győri, gyulafejevári, pozsonyi és szepesi káptalanok', csornai convent, pannonhegyi főapátság' levéltárai,

a' Kállay, Károlyi, Mednyánszky, Mérey, Galantai Nagy, Semsei, Szelestei, Sztáray, Zay, Zichy nemzetségek' levéltárai, a' nemz. muzeum, egyetem, enyedi collegium, gyöngyösi és pozsonyi ferencziek' könyvtárai, 's több egyes magánhelyek. E' ponthoz megjegyzé elöadó, hogy e' Leveles Tár, melyből két szállítvány jelent meg a' Nyelvemlékek' II. és III. kötetében, szám szerint 391 darab, tanulmányos jegyzések- és értekezésekkel, valódi kincstára mind a' magyar nyelv' külső történetének, mely körül a' holdogultnak többet köszönhetni, mint bárminek másnak; mind a' magyar nép' belső élete' ismeretének. Megemlítvén még az elhunytján saját magán gyűjtéseit 's nyelvtani jegyzéseit, melyeknek az academiai könyvtár' részére megszerzését ajánlá, bemutatta 3. a' Régi Magyar Nyelvemlékek' IV. kötetének már kinyomult 2-dik osztálya' mutatóványíveit, mely az egyetem' 1506-ki Winkler-codexét foglalja magában, glossáriummal 's hasonmással; de azon megjegyzéssel, hogy a' bevezetés, melyre a' 'szöveg' folytatában 's a' glossáriumban is mint készre történik hivatkozás, sem kinyomva, sem kéziratban eddig elő nem került. Szinte a' IV. kötet' III. osztályát, vagyis a' Vegyes tárgyú régi iratok' harmadik szállítványát kéziratban, többnyire már jegyzésekkel is ellátva: köztök Nádasdi Tamás nádor' 73 levelét nejéhez, és Zay Lőrincz' leveleit a' budai csonka-toronyból: mely két szakasz' kiadási költségét gr. Nádasdi Ferencz kalocsai érsek, és gr. Zay Károly urak magokra vállalták. — Ezek után a' Nyelvemlékek' IV. kötetének befejezésével az előadó titoknak bízott meg; 's indítványára egyszersmind tíz magyar codex jelettetett ki leiratás végett.

— Következett a' szószerkben

FOGARASY JÁNOS rt.,

ki a' magyar személyes névmások' etymológiáját terjesztette elő.

KIS GYÜLÉS, MÁJ. 12. 1851.

(A' philosophiai és társad. tud. osztályal' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Horváth Cyr., Szilassy rr. tt., Karvasy, Pauler, Wenzel ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ág. tt., Bajza, Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, Györy, Kállay, Vörösmarty rr. tt. — Hunfalvy, Petényi, Repický ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

WENZEL GUSZTÁV lt.

Kitonich János XVII. századbéli magyar jogtudósról és munkáiról febr. 1. megkezdett előadását befejezván, az itt egészben közöltetik.

Bármilyen szükségtelennek lássék is első pillanatra ma Kitonich János XVII. századi magyar jogtudós' munkáinak tanulmányozása: mélyebb vizsgálatok mégis azt bizonyítják, hogy ki a' hazai jog' való és alapos tudását keresi, azokat jelenleg is nem csekély haszonnal fogja olvasni és tanulni. Értem ezt főképp híres „*Directio methodica processus judiciarii Juris consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae*“ című munkájáról (első kiadása 4r., Nagy-Szombath, 1619). Igaz ugyan, hogy már 1723-ban, midőn a' királyi curia új terv szerint rendeztetett, a' törvénykezési rendszer, mely ezen munkának alapul szolgált, tetemesen megváltozott; igaz továbbá,

hogy az 1848-ki országgyűlés, mely egész jogéletünket új irányba vezette, ezen változást még tovább, és pedig több tekintetben lényeges különbséggé fejlesztette ki; végre igaz, hogy az 1849-ki november' 3-ka és december' 28-ka alatti, 's néhány más ezeket követő legfelsőbb rendelkezések nem csak Magyarországnak előbbi bíráskodási és törvényszéki rendszerét megszüntetvén, annak helyébe más új bíróságokat állítottak fel, hanem az addig divatozott pörlekedési rendnek és eljárási módnak elmellőzésével az ujonnan rendezett törvényszékek' számára is új szabályokat alkottak: de nem kevésbbé igaz az is hogy, ha jogkérdésekről és jogtárgyakról tudományos vizsgálatot tartani akarunk, nem elég egyedül a' dolog' felületén megállapodnunk. 'S tekintve a' jogtudomány' mostani színvonalát, miután pozitív jogrendszernek alapos ismerése egy részről élégséges jogphilosophiai előkészülést feltételez, más részről pedig a' szoros értelembeni dogmaticus és a' praxis' kívánalmait szem előtt tartó vizsgálatokon kívül, jogtörténeti tanulmányokon is kell alapulnia: kétségekivüli, hogy a' nálunk divatozó jogrendszer' és jogelvek' értésére és tökéletes felfogására ugyanaz kívántatik. Azért Kitionich' „Directio methodicáját“ hasonlólag csak úgy méltányolhatjuk illően, ha a' jelen jogtudomány' ezen kívánalmainak értelmében azt megfejtvén, megvizsgáljuk egyszersmind, mennyiben a' hazánkban divatozó jogrendszer' jogtörténeti és jogdogmaticai vagyis szoros értelembeni jogtudományi felvilágosításában annak hasznát vehetjük.

Jelen értekezésem feladataul tűzte ki ezt magának; 's úgy hiszem, hogy illynemű vizsgálatok épen ma annál fontosabbak, minthogy hazai jogéletünknek új stadiumában a' fenforgó jogkérdések' tudományos fejtegetésére ezentúl sokkal nagyobb szükségünk lesz, mint eddig volt. Épen ezért minden félreértés' elkerülése végett, helyén valónak tartom, eleve mindjárt vezéreszméimet megmagyarázni.

Minden nemzetre nézve ennek jogélete egyike a' legfontosabb és legkomolyabb közös érdekeknek. De nálunk annak tudományos megfejtése ma annál sürgetősb, minthogy a' kir. curiának megszüntetése után, a' hazai jog és törvénykezés nélkülözi már azon istápot is, melyet ez neki előbb nyújtott vala; újabb törvénykezési rendszerünk pedig maga magát csak ideiglenesnek hirdeti.

Olly szemponton kell megállapodnunk, honnan nem csak jogviszonyainknak külső anyagát, hanem jogéletünk' szellemi oldalát is méltányolhatjuk. Kiki tudja, hogy a' jog magában és természeténél fogva „eszme“; 's hogy megtestesülésében is épen ezen eszmei természetének uralkodása az emberi ész' egyik elmellőzhetetlen kívánalma. Positív jogrendszerben tehát a' sokféle jogkérdések' elintézésére divatozó számos jogszabályokban bizonyos benső szellemi elemet kell annál inkább szemügyre vennünk, mivel csak en-

nek közvetítése által alakulhatnak a' jogszabályok rendszeres jogelvekké; annak hiányában pedig nem való jogszabályok, hanem a' társadalmi viszonyok felett hatalmaskodó pusztla önkénynek minden benső összefüggést nélkülöző parancsai volnának.

A' jogtudomány' újabb kifejlődése tisztába hozta, mikép minden jogéletnek történetileg legelső alapja a' szokás volt. De tisztába hozta azt is, hogy társadalmi létünk' jelen viszonyaiban a' jog' körében ma szokással többé be nem érjük. Célirányos törvényekre van szükségünk, és mintegy harminczöt év óta a' jogtudós világban csak arról foly a' vita, ha vajjon codificationalis alakban hozasanak-e ezek, vagy nem. Annyi bizonyos, hogy bármi irányt kövessünk, a' törvényhozásban csak a' magasabb tekinteteknek útmutatása szerint és valóságos tudományos előmunkálatok' alapján haladhatunk. Az élettapasztalásnak nagy hasznát lehet ugyan venni; de az u. n. praxis csupán maga nem elégséges. 'S ugyan ez áll a' jogtudós' hivatásának egyéb irányairól is. Olly viszonyok közt élünk, hogy sokoldalú képzettség és tudomány nélkül, mint az egész civilisált világban, úgy nálunk is, többé sem theoreticus, sem practicus jogászaink nem boldogulhatnak.

Werböczy (II: 6) azt mondja: „Sciendum, quod quamvis omnia fere jura Regni hujus originaliter ex Pontificii Caesareique Juris fontibus progressum habeant, minicipalis tamen haec nostra consuetudo, qua in judiciis modo generaliter utimur, ex tribus fundamentis constat. Primo ex Constitutionibus et Decretis publicis; secundo autem ex Principum privilegiis; tertio vero ex *Judicium ordinariorum Regni sententiis*.“ Ezen hely' értelme magában világos. Werböczy 's utána általában hazai jogunk' commentatorai azonkívül Magyarországnak törvényhozásáról és királyaink' kiváltságairól bőven értekezvén, mi a' magyar jognak első két helyen említett kútforrásait illeti, meglehetősen kimerítették már a' tárgyat. De annál nagyobb nehézségek támadnak, ha Werböczynek az ország' rendes birái' ítéleteit érdeklő nyilatkozatát mélyebben vizsgáljuk. Mert mit annak felvilágosítására még mond: „ex *Judicium ordinariorum Regni sententiis litterisque adjudicatoriis iteratis, imo pluribus vicibus uno et eodem ordine ac modo processuque latitis et confectis ac executione juridica roboratis, consuetudo ipsa emanavit*“; az *sem* szempontjára, *sem* tartalmára nézve ki nem elégít. *Első* tekintetben mind az, mit mond, utolsó elemzésben a' szokásra, consuetudóra, megyen vissza, és az ország' rendes biráinak ítéletei csak annyiban érdemelnének figyelmet, mennyiben amazt híven követik és bebizonyításául szolgálnának; *második* tekintetben pedig, ha a' hatalmas befolyást szemügyre vesszük, melyet Werböczy szerint akkor is már régolta a' római és kánoni jog doctrinalis tekintetben Magyarország' jogintézketeinek kiképzésére gyakorolt; 's ha figyelemmel vagyunk azon hatásra is, melyet jelenleg az egész

polgárisodott világban, 's az utóbbi években legalább közvetve nálunk is, a' jogélet' fejleményei a' tudomány' részéről tapasztalnak; nem marad hátra egyéb, mint hazai jogéletünk' fejlődésében *egy doctrinalis elemnek munkálkodását* szintén elismerni, mely közvetlen a' rendes bírák' ítéleteire, 's így közvetve jogunk' kiképzésére is hatni régolta hivatva van.

Kitonich' munkái szinte tanubizonyságul szolgálhatnak, hogy a' XVII. században ilyenemű doctrinalis elem a' magyar jog' felfogásában észrevehető, valamint arról is, hogy practicus irányban sem volt az befolyás nélkül. E' tekintetbeni hatásáról még alább is lesz szó.

'S ha már ezen doctrinalis elem' elvitázhatlan jelentőségét illőleg méltányoljuk, úgy hiszem, nem tévedek, midőn az u. n. „*auctoritas prudentum*”-nak a' magyar jogra nézve is némi tekintetet tulajdonítok. Mert bár a' jogtudósoknak különös rende nem létezik ('s nem is létezett soha) nálunk, mely — mint a' római birodalom' korában történt — fontosabb jogkérdések' elintézésében az eldöntő szót kimondani hivatva volna; bár magyar országos egyetemünk' jogtudományi kara annyira nincs feljogosítva, mint a' német egyetemek' hasonló osztaályai, mikép t. i. az életben felmerülő nehezebb jogkérdések' elintézése végett a' felek hozzájuk folyamodhatnak (u. n. *Versendung der Acten*): mégis hazánk' jogviszonyait is régolta már tudományosan kiképzett férfiak kezelik kizárólag; 's a' mit a' jogtudomány korunk' kívánalmának hirdetett, attól ezek eljárásukban csakugyan soha nem idegenkedtek.

Tudva van, mikép Magyarországon csak 1849-ben szűnt meg, az újabb bíróságok' behozatalával, a' királyi curia. Úgy hiszem, senki sem veszi rossz néven, ha én a' jelen alkalmat használva, azon számos nagyérdemű férfiakról és közhasznú működésekről némi hálával és elismeréssel emlékezem, kik több mint egy század óta annak tagjaiként legmagasabb sphaerában kezelték hazánk' jogviszonyait; midőn az itt felvett szemponthoz képest különösen kiemelem, mikép ők nem csak practicus tekintetben, hanem valódiilag tudományos irányban is érdemesekké tették magokat a' hazai jog' körében. Többször volt ugyan mondva, hogy a' királyi curia nem mindig követte régi jogrendszerünk' ösvényét; hogy újításokat hozott be, melyek néha ettől nevezetesen eltértek stb. De elvonva is sok újításoknak szükségétől, melyeknek tehát megtörténni kellett, ha méltányosak akarunk lenni, azt is el kell ismerünk, hogy 1723-ban, midőn a' kir. curia ujonnan rendeztetett, már nem találtattak férfiak, kik öntapasztalásukból ismerték volna az ország' régiebb jogpraxisát. Mert a' XVII. században 1650-től 1700-ig octavale iudiciumok az országban nem tartatván, 's már előbb 1647: 76. szerint a' felső részekben 40, másutt 14 év óta azok' eljárása megakadván, megszakadt azon fonal, mely a' XVIII.

századi jogpraxist a' régibbel összeköthette volna. 'S innen láthatjuk, mit kell jogtudományi szempontból értenünk, midőn 1715 : 24. „integros, iurium et rerum patriarum peritos viros“ a' hazai törvényszékek' elrendezésével megbiz. Ki az akkor Nagyszombaton már virágzó magyar egyetemnek hatását félre nem akarja ismerni; ki megfontolja, hogy a' bécsi, sőt külföldi egyetemekben is számos magyar ifjak a' jogtudománynyal foglalkodtak : az az 1715 : 24. czikelyben említett férfiak' jogtudományi kiképzettsége iránt is tisztában leszen.

És ezeket szem előtt tartva, arról sem lesz többé kétségünk, hogy, ha hazai jogtudományról 's a' hazai jog' tudományos ismerésről és műveléséről szó van, főkép a' szellemet kell tekinteni, mely, mióta Magyarország és benne magyar nemzet létezik, annak jogéletét átlengi; mely e' tekintetben a' magyarral születve van, úgy hogy múltja és jelene' jogviszonyainak egyaránt ad életet; mely jogunkat nemzeti joggá teszi. Ezen szellem ma szinte csak tudományos vizsgálatok' útján felfogható.

Úgy látszik, ezen nézetek, melyek egyszersmind a' mai magyar jogtudomány' közvetlen kívánalmaiban gyökereznek, elég világosan tüntetik fel azon szempontot is, melyből Kitionichnak Directio Methodicáját, ha fáradozásunktól eredményt akarunk várni, vizsgálat alá vonni kell. Kitionich hazai jogtudósaink közt egyike volt a' legjelesbeknek; 's minthogy ő nem csak gyakorlati irányban működött, hanem élettapasztalásait és nézeteit a' magyar törvénykezésről híven és kitünő tudományos műveltségéhez illő módon fel is jegyzette, munkáját szinte a' magyar jogélet és jogtudomány' való szelleme lengi által. E' szempontnál fogva : 1) Munkáját criticalag megvizsgálván, azt külsőleg bibliographiai és irodalmi tekintetben leírni; belsőleg pedig a' neki alapul szolgáló tervet, a' készítésében használt kútföket és segédszereket, s tartalmának jogtudományi jelentőségét megismertetni szándékozom; 2) mai törvénykezési viszonyainkat szem előtt tartva megkísértem a' munka' mostani becséről és netaláni még haszonvehetőségéről is pár szót mondani. Eme' kérdésnek két része van : a) Mennyiben érdekelhetnek bennünket mai nap a' XVII. században Magyarországon divatozott jogfogalmak és jognézetek? 's mennyiben ismerteti meg azokat Kitionich' munkája? b) Korunk' viszonyaiban levő minden momentumokat egybe foglalva, mit kell annak mai haszonvehetőségéről tartani.

I.

Kosztaniczai Kitionich János, a' szabad művek' és bölcsészet' mestere, 's II. Mátyás' idejében a' királyi ügyek' igazgatója, született Horvátországban 1561. Benne a' XVII. századi hazai státusférjak és jogtudósok' egyik legjelesbikét tiszteljük. Dalmát-,

Horvát- és Tótországok' részéről ő írta alá 1607. a' bécsi béke-kötést. Mi pedig jogtudományi érdemeit illeti, *Jony János* öt méltán „splendida juris praxeosque patriae lucerná“-nak, *Kelemen* pedig „altera a Werbőczyo juris prudentiae lucerná“-nak nevezi.

Jogtudományi irodalmunkban főleg két munka által szerzett magának nagy nevet:

1. *Directio methodica processus judiciarii Juris consuetudinarii Incltyti Regni Hungariae*; és

2. *Centuria certarum contrarietatum et dubietatum ex Decreto Tripartito desumptarum et resolutarum*.

Itt egyedül az előbbiről szölok.

Munkái először Nagy-Szombat, 1619. 4r. jelentek meg 434 lapon. Az első 350 lap a' *Directio Methodica*t tartalmazza; a' többin a' *Centuria contrarietatum* áll. A' czímlap' irányában szerző' arczképét látjuk, mely családczímerét is mutatja, ezen aláírással: „M. Joannes Kithonich de Kozthanicza aetatis suae anno LVIII. Christi MDCXVIII.“ A' czímlap mindkét munkának czímét adja; annak hátlapján pedig Magyarország' czímere láttatik középhelyen e' következő versek közt:

Belligeris populosa viris et robore Martis
Ferrea, faelici florens pietate, solique
Atque poli facie insignis, gero talia Signa,
és

Regna crucem (geminae mihi gloria stat crucis) unam
Ostendant alia, hanc cunctis praeferre parata
Victrix Caelesti diademate; EGO VNGARA tellus.

Következik az előszó Pázmány Péter primás, és gróf Forgách Zsigmond nádorhoz; azután több rendbeli versek Hermann Frigyes-től és Topuzkai Krussely Jánostól a' *Directio methodica*hoz; Szilágyi Miklóstól és Simándi Istvántól pedig Kitionich Jánoshoz, arczképéhez és czímeréhez; 's ezek után a' szerző' szavai olvasóihoz (per-oratio ad tyrones), kelt „ex aedibus meis Posonii 25-a Maji t. i. 1619.“ A' két munka, a' *Directio methodica*-nak mutató táblája és a' nem épen csekély számú nyomtatási hibák' jegyzéke csak mindezek után következnek.

Későbbi kiadások: második: Bécs, 1634. 4r. 349. l.; harmadik: Nagy-Szombat, 1700. fol. 145. és 37. l., u. o. 1724. fol. 145. és 37. l.; azon kívül: Debreczen, 1701. 8r. 316. és 68. l. Végre emlitenem kell a' Directio methodica' magyar fordítását is, melyet 1650. 4r. adott ki Löcsén Brever Lőrincz nyomdász e' czím alatt: Rövid Igazgatás a' Nemes Magyar Országnak és hozzá tartozó Részeknek szokott Törvény Folyásiról. Mellyett Déakból Magyar nyelvre fordított Kászoni János Váradgyán. A' könyv, mely a' Centuria contrarietatum' latin szövegét is foglalja magában, áll 509 lapból. — A' Centuria contrarietatum' külön kiadásait, p. o.

az 1785-ki kolosvárit, és fordításait, millyen pár évvel ez előtt Pesten is egy jelent meg, itt mellőzöm.

Kitonich' mindkét munkáját Szegedy János a' magyar Corpus Jurisnak általa készített kiadásába is felvette (ez két kötetből áll, és először Nagy-Szombaton 1742—1751; azután ugyanott 1771—1779; Budán 1822, legutolszor 1845—47. nyomatott). Egyébiránt megjegyzendő, hogy a' Directio methodicának a' Corpus Jurisban foglalt szövege az eredetitől nevezetesen különbözik. Így a' Corpus Jurisban számos, p. o. a' későbbi magyar törvénykezést, a' nagyszombati egyetem' jogtanítását stb. illető adatokkal megtoldott, mellyek az eredeti kiadásban nem találtnak. 'S innen magyarázható, hogy Kitonich' munkáinak a' Corpus Jurisban foglalt kiadásában olly munkákra történik hivatkozás, mellyek, midőn a' szerző élt, még nem is léteztek. P. o. a' Directio meth. Cap. VII. qu. 10. 11. és 21, és Cap. VIII. qu. 4 stb-ben az u. n. *Cynosura* idéztetik, melly csak 1688. nyomatott ki Pottendorffban; Cap. IX. qu. 30 és 31. hivatkozás történik a' Praxis Criminalisra; sőt Justinian' institutiói' 1720-ki lipcei kiadására is stb. Úgy látszik, a' kétféle kiadásnak egymás mellé helyezése ezen különbséget legvilágosabban fogja mutatni; mire mulatványul szolgáljon a' X. fejezet' 28-dik kérdése.

Cap. X. Quaestio vigesima octava. Qui repellendi sunt a vero Judicio?

Eredeti kiadás:

Ili tres. Calumniator a columniando, id est decipiendo dictus; qui falsa crimina intendit, et convictus punitur poena talionis Jure Canonico; ast Jure nostro, videtur solum poena Emendae linguae, vel quod idem est, poena indebitae actionis puniendus.

Ubi Nota, quod hic Calumniator non dicitur a proprie dicta Calumnia, de qua dictum est supra quaest.

A' Corpus Jurisban:

Hi tres, ex dispositione potissimum Juris Civilis et Canonici, suffragante etiam Jure, vel saltem *aequitate naturali*, tanquam inepti et indigni, qui partem aliquam in legitimo Judicio agant, rectissime ab eodem repelluntur. Scilicet

§ 1. Primo *Calumniator*, sic dictus a *Calumniando*, id est *decipiendo*, qui nimirum falsa crimina intendit, hoc est: qui calumniam, seu falsum crimen dolose, in Judicio praesertim alteri imponit. Talis *convictus* punitur *poena talionis* de Jure Canonico; ast de Jure nostro videtur solum *poena Emendae linguae*, vel, quod idem est, *poena indebitae actionis* puniendus.

§ 2. Ubi Nota, quod hic Calumniator non dicatur a proprie dicta *Calumnia*, de qua dictum est supra

16. cap. 9. sed ab ea, quae generalissime sumitur, et est infida advocatio eius, qui pecuniam vel quodvis emolumentum accepit, ut alicui negotium agendo, defendendoque faceret. Cujus poena apud Romanos olim de lege Remmia fuit, inustio literae K. vel C. in fronte. *Praevaricator* etc.

Cap. 9. Quaest. 16. et seqq. sed ab ea, quae sub *generalissime sumpta* continetur, et quae relate ad huius quaestionis sensum, et intentum, *est infida advocatio ejus, qui pecuniam, vel quodvis aliud emolumentum accepit, ut agendo defendendoque alicujus negotium faceret, et tamen non fecerit, quod pro muneris sui debito facere debuisset.* Caeterum *infidam* hujusmodi *advocationem*, uti et *Causae* sui *Principalis proditionem*, et cum *adversa parte collusionem* ab *Advocato*, vel *Procuratore* factam, multi sed minus proprie, ad *Praevaricationem juridicam*, de qua sequenti § agemus, revocant. De *Jure* autem *Canonico*, et *Civili* omnis, et *Solus is calumniator* dicitur, qui *Calumniam* seu *falsum crimen in Judicio* dolose alteri imponit, quamcunque demum personam idem in eodem agat. Ita Lib. 5. Decr. tit. 2. ubi Clericus Clerici calumniator privatione beneficii et officii ecclesiastici, ac de portione seu exilio, puniendus decernitur. *Item Constit. poenal.* Carol. V. art. 12. ubi praeter condemnationem ad expensas, et damni reparationem, statuitur poena arbitraria, a Judice Calumniatori insuper infligenda. Atque haec tam de praesumpto, quam de vero calumniatore intelligenda sunt. Verus autem dicitur, qui scienter et dolo vero alteri falsum crimen in iudicio impingit. Praesumptus vero, qui ex eo, quod obiectum alteri crimen nec quidem semiplene probaverit, praesumitur false et dolose, illud eidem impigisse, nisi illud excuset ratio officii, aut praesumptio contraria, vel certe probet, se a testibus, aut virorum aliorum fide dignorum narratione deceptum accusasse.

Denique Calumniatoris poena apud
Romanos olim, de *Lege Remmia*, fuit
 inustio literae K. ve C. in fronte.

§ 5. Secundo *Praevaricator* stb.

Munkájának tervét maga Kitionich ekkép adja elő az előszóban:

Magna multorum est eaque frequens illa querimonia, Rempubicam hanc nostram, eiusque tanquam politici corporis viva membra, Cives patrios intelligo, singularem in iis rebus difficultatem experiri. in quibus utilissima, imo plane necessaria esset dicendi agendique facilitas; hoc est leges nostras — in eo esse quam difficillimas quod earundem legum in eorum, qui litigant usum transferendarum, methodum ac praxim. ab aliquo conscriptam, neque legerimus, neque audiverimus: sed omnis — — — — — prosequendi Juris ac Iudicii regula — — — — — longa observatione, ac consuetudine circumscripta, in eorum tantum animis consistat, qui longis Juris dicendi, litiumque exercitiis, aetatem suam plerique ad senium usque produxerunt. — — — — — Expertum me plane ingentem hanc difficultatem; unde illum principali curae meae scopum posui, ut non tantum leges sed et legum usum, qui diuturna consuetudine et observationibus, veluti canalibus quibusdam hauritur, et ipse aliquando caperem, et postea transfunderem in alios eius rei et capaces et cupidos. — — — — — Hac ego mente, hoc fine cogitationum mearum, cum non tantum Jurisperitorum, qui aliis docendis apti essent, aliorum post alios morte, sed et temporum iniuriis — — — — — facile in oblivionem veniant, si non conscripti essent tenores, in foro procedendi, magnis certe diurnis ac nocturnis conatibus ad eos me labores defixi, quibus — — — — — omni, qua possem diligentia conscriberem, quicquid ubique, sed praecipue tribus Iudiciis (ut vocant) Octavalibus, quibus celebrandis reducta iam per Augustos Rudolphum et Matthiam, universali pace, qui omnium in Jure peritissimi habebantur, convenerant, attenta animadversione observavi. — Neque illum qui in foro spirituali, neque illum, qui in Comitatibus Iudiciorum processus haberi solet, negligendo.

És hasonlólag a kútfökre nézve is, melyekkel munkájának készítésében élt, ő maga ad felvilágosítást, következőleg:

Haec, quam luci publicae et utilitati damus est illa, qua in Sacrae Caesarae et Regiae Maiestatis Regia Tabula, ac coram Illustrissimo quondam Domino Dom. Comite Georgio Thurzo de Bethlenfalva Regni Hungariae Palatino et Locumtenente Regio etc. in Octavis tam Posoniensibus Anno 1610. et 1612, quam Eperiensibus Anno 1611. Nec non in Iudiciis Extra-ordinariis, diversis vicibus, in praenotatis annis celebratis observari potuit; ex variis quoque Signaturis, et Antiquis observationibus composita et digesta,

Világos ebből, hogy Kitionich directióját nagyobb részt korának praxisa után írta. Egyébiránt az országos törvényeket és Wer-

böczy' hármias könyvét is használta: quia (mond ő az előszóban) partium inter se convenientium combinatione cum reliquo huius libri corpore coaluerunt. Hogy továbbá a' munka „instituti operis explicationi et legentium captui“ eleget tegyen; verborum atque terminorum explicationem, eorum item quae ambigua esse possent, distinctionem adott hozzá. Végül a Canonico et Jure Caesareo quaedam mutuatus (est) quod, cum ex illo utroque Juris nostri municipalis originem habeamus, magnam illa huic lucem, quin etiam in iis rebus, quae in hoc iure nostro desiderantur, supplementum sint allatura (?); subservient etiam legum Hungaricarum studiosis et in foro spiritali apud domesticos, et tam in illo, quam in Civili apud exterarum nationes.

'S ezeket egybefoglalva látjuk, hogy Kitionich Directio methodicájában olly munkát akart nyújtani a' jogtanulóknak, melly a' divatozó jogpraxisnak hü tükörképe lévén és a' magyar jog és törvénykezés kútfoiból merítettvén, biztos kalaúzul szolgálhasson mindenkinek, ki a' magyar törvénykezési viszonyokat 's főképen az ország' főtörvényszékeinél érvényesnek elismert porlekedési rendszert közelebből kívánta megismerni.

Ennek megfelelt a' munka' felosztása is XII fejezetre (Capita), mellyek tovább kérdésekre (quaestiones) osztályoztatnak, 's e' következők:

Caput I. De causa seu actione.

Caput II. De citatione seu evocatione.

Caput III. De proclamatione.

Caput IV. De parium petitione et exceptionibus, ac ex his causarum condescensione vel remoratione aut etiam destructione.

Caput V. De inhibitione, prohibitis, prohibitionē et repulsionē.

Caput VI. De communi inquisitione et juramentali depositione.

Caput VII. De occulata revisione, collateralī attestatione et ingessione.

Caput VIII. De apellatione, novo iudicio, procuratorum revocatione et rejecta.

Caput IX. De sententiis.

Caput X. De executionibus, executoribus, iudicibus, actore et reo.

Caput XI. De processu iudiciario in sedibus Comitatum observari solito.

Caput XII. De processu causarum spiritalium in foro ecclesiastico.

Érdekes még azon segédszereket is ismernünk, mellyekkel Kitionich munkája' készítésében élt. E' tekintetben meg kell különböztetni azon segédszereket, mellyekből a' hazai törvényeket és törvényes szokásokat merítette azoktól, mellyek tudományát a' külföldi jogokról, névszerint a' római és kánoni jogról, és általá-

ban tudományos, névszerint pedig jogtudományi műveltségét közvetítették.

Hazai törvényeink' ismeretét Kitonich többnyire azon különféle kézirati gyűjteményekből vehette, melyek a' XVII. század' kezdetéig nálunk a' jogtudósok által használtattak. Egyébiránt tudva levén, hogy Magyarország' nagyhirű főpapjai Mossóczy Zakár és Telegdi Miklós már 1584-ben adtak ki nyomtatásban is egy önálló magyarországi törvénygyűjteményt, kétségtküli, hogy Kitonich ennek hasznát szinte már vette. Werbőczy' Hármaskönyve már több kiadásban forgott köz kézen.

Különösen érdekes színben mutatkoznak Kitonich' nyilatkozatai az országos törvényszékek' *praxisáról*. Nem elvont kifejezésekben, p. o. hogy ilyen vagy amolylan szokás, ezen vagy amazon törvényszéknél létezik, hanem egyes konkrét esetek', perek' és perbeli ítéletek' idézése által ismerteti meg azon jogszabályokat, melyeket a' jogéletben és a' törvényszékek' *praxisában* gyökerezetteknek tekint. Szabadjon mutatványul ezek közül a' legnevezetesebket felhoznom.

A' magvaszakadás' eseteiben eljárásról az 1618: 47. t. cz., melyet Kitonich Cap. I. qu. 3. idéz is, röviden csak azt rendeli: In causis defectus seminis procedatur modo et processu hactenus observato. Minél szűkebb ezen rendelés, annál örvendetesebb, hogy Kitonich az idézett helyen arra nézve igen szép felvilágosítást ad: Causae defectus seminis etiam contra Nobiles uno eodemque brevi processu, quo et contra Dominos Magnates olim acquisitae et adjudicatae fuerunt; quod pronomen illud: „Quorumcunque“ communiter et indifferenter significat. Licet nunc jam a tempore cujusdam Elisabethae Kolos solum judicio ordinario in causam attrahi soleant; quae ex ordine nobilium existens in causa defectus seminis nobilis quondam Joannis Kolos fratris sui contra Fiscum Suae Majestatis Regium a Judicio extraordinario non tam absoluta, quam exclusa potius esse perhibetur anno Domini 1567. feria secunda proxima post festum Beatae Luciae Virginis et Martyris, Posonii sub termino Generalium Judiciorum Regni. In quo licet elaboratum sit per Fiscum, ut iterum in pristinum cursum restituta fuisset, nihil tamen effectum est, ut patet art. 47 anni 1618.

A' „prohibitio“ természetét megmagyarázván, az 1571-ben Nagyszombaton tartott Octavale Judiciumra hivatkozik (Cap. V. qu. 14). Si in una et eadem causa tam inhibitio in sententia per Non-venit, quam prohibitio a juramentali depositione et communi inquisitione aliquando interveniant; uti in quadam causa relictæ quondam Joannis Alapi contra Lucam Székely in anno Domini 1571. die sexta Junii in Judiciis Octavalibus Superiorum Partium Tyrnaviae, ni fallor, celebratis, admissae fuisse memorantur; ac per consequens nova judicia quoque penes eandem, tribus vicibus in

eadem causa ex stili continentia intervenisse videri possint: nihilominus tamen nonnisi novum iudicium cum inhibitione fuisse verius existimandum est.

Úgy szintén azon per is, melly 1591-ben feria secunda post festum S. Luciae Pozsonyban a' királyi fiscus és Ungnad Anna Mária grófnő gróf Erdödy Tamás' hitvese közt Zamobor' vára ügyében itéltetett el, olly fontosnak tartatott, hogy Kitonich azt kétszer (Cap. I. qu. 4. és Cap. III. qu. 2) idézi.

Az 1599: 36. t. cikket is lehet ide számítani, melyre nézve Kitonich a' Bornemisza János hitvesének vérfertőztetés' esetében adott királyi kegyelmet emeli ki.

Egyébiránt Kitonich maga mondja, hogy főkép az 1610. és 1612. Pozsonyban, és 1611. Eperjesen tartott oktavás törvényszékek' gyakorlatát tartja szem előtt; mire vonatkozólag az *1610-ki pozsonyi törvényszékekre nézve* p. o. Palugyai Gáspárnak Balassa Zsigmond elleni (Cap. II. qu. 5), és gróf Erdödy Tamásnak a' zágrábi káptalan elleni (Cap. IV. qu. 21); az *1611-ki eperjesi törvényszékekre nézve* p. o. Kassa' városának néhány szilvásújfalvi nemesek elleni (Cap. III. qu. 2); Bánfi Klárának Homonnai István elleni (Cap. III. qu. 3), Várossi, máskép Szabó Jánosnak Dessewffy Ferencz elleni (Cap. V. qu. 7, és Cap. IX. qu. 31); végre az *1612-ki pozsonyi törvényszékekre nézve* p. o. a' királyi fiscusnak Chorom család elleni (Cap. I. qu. 4), Was Borbála Hetei Andrásnénak Karvai Orle Miklós elleni (Cap. II. qu. 6); Újfalusi Endrének a' nyitrai püspök elleni (Cap. III. qu. 12) pereikre és perbeli ítéleteikre hivatkozik.

De általános kifejezésekkel is idézi törvénykezési tapasztalását, p. o. Prout et vidi de facto in causis iurium impignoratitiorum familiae Berényi contra Magnificum quondam D. Thoman Vizkeleti; et Dominae Evae Rajki, Casparis Petendi consortis ratione possessionis Kölked contra Dominos Comites a Zrinio (Cap. II. qu. 6). Szintígy hivatkozik köztudomásu esetekre is, p. o. Dum Eperjesini in Ecclesia quaedam nobilis femina citata fuerat postea facta exceptione citatio condescensa est (Cap. II. qu. 11); vagy: Recens exemplum est Spectabilis ac Magnifici Domini Ladislai Pethe ratione cujusdam domus in oppido Neusidel ad stagnum Fertő in Capitulo Posoniensi factae inhibitionis (Cap. V. qu. 2).

Még a' megyei bíróságok előtti törvénykezési gyakorlatra is hivatkozik, p. o. Nota: Si Actori Nobili contra Reum rusticum cum pleno rustici homagio iuramentum ad caput illius adjudicatum fuerit; an idem Actor illud decimo se nobilibus tantum pro quadriginta rusticis de debito modo et sufficienter praestare poterit nec ne? cum super hoc nulla expressa lex habeatur, sed tantum *novissimum exemplum* cujusdam Lucae Kötélverő Judicis oppidi Samaria in Comitatu Posoniensi contra quendam Davidem Sándor, praetensi ad-

ulterii reum, *taliter* ibidem coram Vicecomite depositi juramenti 13-a Junii anno 1616. (Cap. VI. qu. 17)

Végül említést érdemel még, mikép Kitonich a' hűtlenség' eseteinek büntetésére nézve a' magyar történetben előfordult egyes esetekre hivatkozik. Miután t. i. a' hűtlenség' törvényes büntetését említette volna Cap. IX. qu. 14., ekkép folytatja előadását: „Quamquam olim Felicianus quidam tumultuarie magis quam juridice cum toto genere suo, hoc est cum filio, filiabus et genero misere trucidatus comperiat; eo, quod in Regem Carolum, uxoremque et liberos ejus stricto ense exitium molitus fuerat (Bonfinius, lib. IX. dec. 2). Sic et Michael Katai anno 1607. 14-a Januarii gravibus vinctus compedibus Cassoviae in publicum forum eductus a militibus praetorianis in frustra concisus ob suspicionem veneni Stephano Bochkai subministrati. Et novissime in Transylvania interfectores Gabrielis Báthori ex turri praecipitati in Meggyes anno 1614.

Különös figyelmet érdemelnek Kitonich' idézései a' *régi classicusokból*, a' *külföldi törvényekből*, *jeles jogtudósok*' vagy más *híres írók*' munkáiból, a' szentírásból (p. o. Cap. VI. qu. 7. Cap. X. qu. 22) stb., mellyek' idézési és használási módjából Kitonich' műveltségi állapotjára lehet következtetéseket vonni.

A' *régi classicusok* közt, úgy látszik, főkép Cicero és Gellius' munkáiban gyönyörködött. Az elsőt ötször (Cap. IV. qu. 24., Cap. IX. qu. 14. és 25. és Cap. X. qu. 22. és 24); a' másodikat négyszer (Cap. VI. qu. 22., Cap. VIII. qu. 2., Cap. IX. qu. 25. és Cap. X. qu. 16.) találtam idézve. Egyébiránt Virgil, Juvenalis, Ovidius, Livius, Terentius Varro, Vitruvius, és mások is hozatnak általa fel.

Külső törvények közül említi a' romai törvénykönyveket (Cap. IV. qu. 22., Cap. VI. qu. 8., Cap. VI. qu. 8., 23. és 29., Cap. VIII. qu. 32); a' kánoni törvényeket (Cap. IV. qu. 22); az 1548-ki statutum Imperialis Camerae-t (Cap. IV. qu. 30); és a' Nemesis Carolinát (Cap. IX. qu. 30. és 31).

Mi végre a' többi, általa használt *tudósok* és névszerint *jogtudósok*' *munkáit* illeti, ezek részint magyarok, részint külföldiek. Az előbbiekről még alább lesz szó. Minden esetre részletes tekintetbe vételök, és pedig épen Kitonich' vizsgálatai' szempontjából már csak azért is fontos, mert ez a' legbiztosabb út Magyarország' XVII. században jogtudományi állapotainak megismerésére. Külföldi irodalmi segédszereiről ime' néhány észrevétel.

Kitonich az irodalmi segédszereket, mellyeket használt, részint egész általánosságban idézi, p. o. logici (Cap. VI. qu. 4. és 18); rhetores (Cap. VI. qu. 6), Civiles (Cap. II. qu. 11., Cap. IV. qu. 22. és Cap. V. qu. 8); legistae (Cap. IV. qu. 22); canonistae (Cap. VI. qu. 28. és 29) stb.; részint pedig az egyes írókat és azoknak munkáit is megnevezi. Ez utóbbi tekintetben használva látunk nála *történetírókat*, *humanistákat*, *politikusokat* és főkép *jogtudósokat*.

Történetismeretei gyöngé lábon állnak. *Bonfinius* a' magyar történetre nézve (Cap. VIII. qu. 2. és Cap. IX. qu. 14); az uralkodó ház' viszonyait illetőleg az ú. n. *Arbor Aniciana* ¹⁾ (Cap. VII. qu. 21) és *Aeneas Sylviusnak* egy elhibázott idézetéből ²⁾ (Cap. X. qu. 22) áll mind az, miben történettudománya mutatkozik. Egyéb-iránt a' XVII. század' kezdete a' valóságos történettudomány iránt általában sem mutatott különös vonalmat; miért is Kítonichnak e' tekintetbeni gyarlóságán nincs mit csodálkoznunk.

Több avatottságot tapasztalunk Kítonichban a' *humanisticus tudományokra* nézve. Latin írásmódja, bár az ú. n. *Stilus curialis'* különöségeit mutatja (igen gyakran p. o. Cap. II. qu. 9., Cap. IV. qu. 6. 11. 21. Cap. V. qu. 2. 3. 13. 14. stb. egyszerűen a' stilusra mint munkájának egyik segédszerére hivatkozik), mégis szabályos és tiszta. *Adrianus Cardinalis'* (XV. századi philologus) híres munkáját: *Libellus de elegantia Latini sermonis* (először Páris, 1528.) ismeri és használja is (Cap. X. qu. 16). Így *Laurentius Valla'* (megh. 1467.) munkáját: *Elegantiarum Latinae linguae lib. VI.* szinte több helyen idézi (Monit. ad tyrones, Cap. I. qu. 10., Cap. V. qu. 15 stb).

Politikai munka kettő idéztetik: *Hieron. Osorius* (megh. 1580) nyolcz könyve: *De Regis institutione et disciplina* (Monit ad tyrones, Cap. X. qu. 13. és 22.); és *Petrus Gregor. Tholosanus* (megh. 1595) huszonhat könyve: *De Republica* (Cap. IV. qu. 22; Cap. IX. qu. 22. és Cap. X. qu. 22). Mindketteje, bár a' XVI. és XVII. században nagy tekintetű volt, ma mégis a' politikai tudományok' irodalmi történetében alig említettetik többé.

Egyébiránt főkép *jogtudományi* olvasottsága az, mi érdekes előttünk. Ez *három* szakban mutatkozik: a) a' *római*; b) a' *kánoni jogot*; és c) a' *törvénykezést* illető munkákban.

a) *Ulpianuson* kívül (Cap. VI. qu. 8), Kítonich következő a' római jogirodalomban híres férfiak' munkáit használta:

Althusius János XVI. századi német jogtudóst (Cap. X. qu. 13). Munkája, melly idéztetik: „*Jurisprudentia Romana, vel potius Juris Romani ars, duobus libris comprehensa et ad leges methodi Rameae conformata.* Herborn, 1592. 8-o (későbbi kiadások 1617. 1623. 1640. 1649. és 1673). Az idézett hely áll a' II. könyv' első fejezetében.

Budaeus Vilmos franczia jogtudós szül. 1467, megh. 1540. (Cap. IV. qu. 17., Cap. VIII. qu. 2., Cap. X. qu. 19). Idézett mun-

¹⁾ A' munka' teljes czíme: „*Arbor Aniciana seu Genealogia serenissimorum Augustissimorum Austriae Principum ab Anicia antiquissima nobilissima-que Urbis Romae familia deducta septemque libris explicata, auctore F. Joanne Seifrido etc. Abbate. Viennae Austriae 1613. fol.*

²⁾ A' hely, mellyre mint *Aeneas Sylvius'* tudósítására hivatkozik, takáltatik: *Antonii Panormitani Beccatelli de dictis et factis Alfonsi Regis Arragonum lib. III. cap. 2.*

kája: „Annotationes Gulielmi Budaei Parisiensis, Secretarii Regii in quatuor et viginti Pandectarum libros. Paris, 1542. fol.

Myensing (a *Frundeck*) *Joakim* XVI. századi német jogtudós, megh. 1588. (Cap. VI. qu. 29., Cap. VIII. qu. 32., Cap. XII. qu. 9). Idézett munkája: „Apotelesma sive Corpus perfectum scholariorum ad quatuor libros Institutionum Juris Civilis. Igen számos XVI. és XVII. századi kiadása közül én tizet ismerek.

Virius (*nobilis ab Aquilla*) *Ferencz* olaszországi's névszerint nápolyi jogtudós, ki főkép a' XVI. század' végén állt nagy hírben. (Cap. VI. qu. 7., Cap. IX. qu. 30. és 31). Idézett munkája: *La selva delle comuni opinioni*, melynek latin fordítása 1566. 8-o már Velenczében, és 1568. fol. Frankfurtban jelent meg; 1616. pedig a': „Thesaurus communium opinionum“ (Francof.) című gyűjteménybe véteget fel.

b) A' *kánoni jog' írói*, kiket Kitonich használt:

Antoninus vagy *Antonius* (Cap. XII. qu. 13). Nem tudatik bizonyosan, kit értett Kitonich ezen név alatt. Hihetőleg vagy *Antonius Jakabot* a' XV. század' végén híres brüsseli jogtanítót; vagy *Antonius Gotfrédot* XVI. és XVII. századi jeles német jogtudóst, ki darab ideig a' marburgi egyetemnél tanított.

Corarrurias (a *Leyna*) *Didacus*, spanyol egyházi jogtudós, salamancai professor, később sz. domingoi érsek, megh. 1586. (Cap. XII. qu. 13).

Hostiensis (*Cardinalis*) *Henrik* XIII. századi olasz egyházi jogtudós, 1256. bibornok, Kitonichtól (Cap. XII. qu. 13) a' kánonisták közt első helyen említettik. Egyébként idéztetik még Cap. I. qu. 7.

Azpilcuetta (*Navarrus* melléknévvel) *Márton* XVI. századi híres spanyol egyházi jogtudós (Cap. XII. qu. 13).

Abbas Panormitanus vagy is *Nicolaus Tudiscus Catanensis* XV. századi olly híres jogtudós, hogy *lucerna juris*nek nevezte-tett; megh. 1445 (Cap. I. qu. 7).

Stephani Mátyás, a' XVII. század' kezdetén híres protestans egyházi jogtudós, kinek: *Oeconomia Juris* (Francof. 1616. 4-o) című munkáját idézi Cap. I. qu. 9., és Cap. II. qu. 1.

Summa Angelica sive de casibus conscientiae (Venetiis. 1492. 8r.) idéztetik Cap. XII. qu. 13. Szerzője Angelus Carletus volt, megh. 1494.

Sylvester XVI. századi jogtudós (Cap. I. qu. 7., Cap. VI. qu. 28. és 30., Cap. XII. qu. 9).

c) *Törvénykezési írók*:

Petrus Jac. Aureliacensis XIV. századi jogtanító (Cap. VIII. qu. 3., Cap. X. qu. 13). Munkája: *Aurea practica libellorum*, in qua ea, quae ad actionum recte instituendarum rationem et ad praxim forensem pertinent ex fundamentis Juris quam solidissime tra-

duntur et exponuntur (első kiadása 1473). Megjegyzendő, hogy Kitonich' egyik idézése (Cap. VIII. qu. 3) hibás; mert a' hely, melyre hivatkozik, nem a' 16., hanem a' 26. rubricában áll.

Andreas Fachinneus XVI. századi olasz jogtudós (Cap. VI. qu. 8. 20. és 29. Munkája: *Controversiarum Juris libri decem*; melynek én tizenöt kiadását ismerem; a' legrégebbi közölök 1595.

Gail András a' XVI. század' egyik legjelesebb német jogtudósa (Cap. I. qu. 4., Cap. XII. qu. 9). Mynsingerrel volt neki híres jogtudományi vitája, melynek nyomára Kitonich' utóbbi helyén is találunk. Munkája: *Practicarum observationum tam ad processum judicarium, praesertim Imperialis Camerae, quam causarum decisiones pertinentium libri duo*. (Első kiadás Köln 1580. fol.) E' munkának, mely németre fordítva volt, és számos magyarázásoknak is szolgált tárgyául, kilencz kiadását ismerem.

Hartmannus Hartmanni ab Eppingen megh. 1547; és

Schafftsalzheimi Wurmser Bernhard, két XVI. századi német jogtudós, kik együtt adtak ki következő munkát: „*Practicarum observationum a duobus clarissimis Jureconsultis Bernhardo Wurmsero a Schafftsalzheim et Hartmanno Hartmanni ab Eppingen partim in justissimo Electorali Consistorio Ill. Com. Palatinorum Ludovici et Friderici Electorum; partim in Ampl. Camerae Imperialis Judicio collectarum libri duo*. Basileae 1570. fol. Egyszer idéztetik (Cap. VIII. qu. 4).

Maranta Robert XVI. századi olasz jogtudós. Munkája: „*Speculum aureum et lumen advocatorum* (első kiadás Velence, 1586. 4r.) Kitonich' idézési módja (Cap. I. qu. 9. és 13., Cap. IV. qu. 15., Cap. X. qu. 13.) azt mutatja, hogy Marantát különös tiszteletben tartotta.

Mynsinger Joakim itt is említendő. Munkája: „*Singularium observationum Imperialis Camerae Centuriae sex*“, melynek én tizenegy kiadását ismerem (az első Bazel, 1576) és mely többször jeles magyarázatok' tárgya volt, négyszer idéztetik (Cap. VI. qu. 8. és 18., Cap. VIII. qu. 4., és Cap. X. qu. 13).

Ezek után, úgy hiszem, nem csak Kitonich János' *Directio methodicáját* mind egészben, mind egyes alkatelemeire nézve érthetjük: hanem a' munka' általános becséről és jogtudományi jelentőségéről alapos critikai ítéletet is képesek vagyunk hozni.

Mint olly jeles jogtudóstól, millyennek Kitonichot ismerjük, várni lehetett, a' munka egyesített mély jogtudománynak és érett életpasztalásnak egyaránt kitünő ercdménye. A' szerző közvetlen ugyan csak korának, azaz a' kezdődő XVII. századnak állapotait, viszonyait és szükségait tartotta szem előtt: képzettsége és a' practicus élet' kívánalmainak megfelelő álláspontja mindazonáltal a' munkának olly becsét ad, mely ennek korlátolt határait túlhaladja. Mennyiben ehhez képest jelenleg is netalán még a' munkának hasz-

nát venni lehet, arról alább szólok. De nem hagyhatom itt észrevétel nélkül, hogy a' szerző magát e' munkájában nem csak sokat tapasztalt jeles practicus jogásznak mutatja; hanem terjedelmes tanulmányai- és alapos sokoldalú tudományának is olly kitünő bizonyosságát adja, miszerint, ha mai jogtudósainknak kiképeztetéséről szó van, példáját méltán mindenkinek utánzás végett ajánlhatni.

II.

Úgy hiszem, ha valamelly tárgynak értéke és netaláni rendkívüli jelentősége be van bizonyítva, a' tudomány annak minden további ajánlásától bizvást elállhat. A' tudomány' hivatása nem azt kívánja, hogy mi valamelly dologról egészben kétségen kívül van helyezve, még annak egyes részleteiről és minden combinatióról, mellyben az netalán létezhetnék, újjal megmutattassék. Elég, ha a' tárgy iránt tisztában vagyunk. Ki jeles oldalait ismeri és eszélylyel bír, minden körülményekben fogja hasznát vehetni. Egyébként pedig minden részletes ajánlás hasztalan.

Kitonich' Directio methodicájával is így vagyunk. Miután elemzése által belbecsét és, főkép mi a' magyar jogéletet és annak szellemét illeti, különös érdekességét megmutattam, mai haszonvetőségéről is szólni talán szükségtelennek is látszhatik. De tekintve, hogy jogpraxisunk főkép az utóbbi évtizedekben az előtt példátlan meddő irányba került, honnan azt más útra vezetni minden módon törekednünk kell; tekintve, hogy jogviszonyaink' jelen határozatlan helyzetében különösen félreértésektől kell óvakodnunk; 's tekintve, hogy félreértésektől főleg Kitonich' munkái' ajánlásában lehet tartani; mert azon lényeges különbségnél fogva, melly a' mostani és a' XVII. századi magyar jogélet közt létezik, lehetnek, kik minden akárminemű haszonvetőségeket is kétségbe vonni készek: azt tartom, néhány szó a' Directio methodica' mai jogtudományi méltatására nem lesz épen czéltalan. Már fenn említett tervem szerint, *először* Magyarország' XVII. századi jogtudományának mai érdekességét, és Kitonich' Directio methodicájának annak megismertetésébeni jelentőségét; *azután* pedig általában ez utóbbinak mai netaláni még haszonvetőségét vizsgálom meg.

A) Jogviszonyaink' az utóbbi évtizedek alatti kifejlődésének egyik méltán sajnosnak nevezendő eredménye a' theoriának és praxisnak egészen természetelleni és másutt egykönnyen nem is található ellentéte volt. Jogtudósaink' nagyobb része, habár a' jogtudomány' doctrinalis elemét el nem mellőzhette is egészen, még is túlnyomólag az élet, a' praxis' embereinek vallotta magát. Különbséget tettek t. i. a' jogtudomány' theoriája és praxisa közt. Theoria alatt értettek általában minden tudományos jogismereteket, névszerint a' hazai jog' elveit, mellyek iskolában taníttatnak; praxis alatt

pedig azon ügyességet, mellyet ők magoknak iskolai pályájok' bevégezése után részint a' *patvaria* és *jurateria*' ideje alatt, részint a' már letett *censura* után szereztek. Ez utóbbi, mellynek nagy részét a' fogalmazási képzettség, sőt maga a' *stilistica* tette, 's mellyel ők az élethivatásuknak feladatul szolgáló foglalatosságokban eljárak, iparkodásuknak fő tárgya volt; míg ellenben az általok úgy nevezett theoriát lenézték.

Egyébiránt kiki látja, hogy az illy értelmű jogpraxis nem volt az, mit másutt annak venni szoktak. Magában véve pedig senem volt az életben divatozó jogelvek' előteremtője; senem a' más-honnan merített 's teljesen és érvényesen bebizonyított jogelvek' egyedüli alkalmazása. Amannál kevesebb; ennél pedig több volt. A' királyi *curia*' ítéleteinek sajátságos *praejudicialis* tekintete; továbbá azon körülmény, mikép a' magyar jog nagy részben szokásból fejlődött, oka, hogy a' máshonnan merített jogelvek' alkalmazásánál több volt; másrésről hazánk' jogélete már azon ponton állt, hogy a' puszta gyakorlat kizárólagos istápjá már nem lehetett, 's hogy rendezését szükségkép a' törvényhozásra kellett bízni.

Ha így már 1848 előtt láthattuk és éreztük, hogy az utóbbi idő' jogpraxisa' további fennmaradhatásának feltételei megszűntek; hogy változásnak kell beállani, melly megint a' tudománynak a' puszta gyakorlat' ellenében nagyobb tért és lényeges befolyást engedjen a' jogviszonyok' rendezésére: mintegy akaratlanul a' hazai jogélet' azon korszakára kelle figyelmünknek fordulnia, midőn a' viszonyoknak még kedvezőbb állásuk volt; midőn a' királyi *curia*' tekintélye még nem volt egyedüli regulativuma a' jogpraxisnak, és a' birói gyakorlat még nem volt a' tudomány' érdekeinek elejébe téve; szóval midőn a' hazai jog' *doctrinalis* eleme mint olyan még tekintetben állt, és a' birói tekintély szinte még nem absorbeálta volt egészen az „*auctoritas prudentum*“-ot ¹⁾. Pedig a' XVII., sőt XVIII. században is ez nagy részt még így volt.

Kitetszik ebből, hogy ma, midőn a' kir. *curia*' tekintélye csak annyiban van már elismerve, a' mennyiben döntvényei és ítéletei által bizonyos jogkérdésekre nézve az ország' szokásos jogát bizonyítani lehet; midőn a' bíróságok és törvénykezés' új rendezésével ezeknek *praejudicialis* ereje megszűnvén jogpraxisunk úgy, mint általában jogéletünk új szempontot nyertek, és, mint már az utolsó évek' mozgalmai mutatták, a' szoros értelembeni jogtudomány azaz a' tudományos jogtan azoknak irányában nagyobb fontossággal bír megint: nem csak jogbölcsészeti, hanem jogdogmaticai és jogtörténeti tekintetben is az eddig rájuk nehezedett kedvetlen külső befolyástól felszabadult jognézeteink tisztábban fognak alakulni.

¹⁾ Ki nem ismeri sajnós emlékü közmondásunkat: „*Plus valet favor in iudice, quam lex in codice.*”

Tekintve tehát a' legújabb időig hazánkban divatozott jogrendszernek részletes szabályait nem kevesbbé, mint alapeszméjét és főelveit, a' Magyarországbán az előtt, 's névszerint a' XVII. században létezett jogviszonyok és jogállapotok' ismerete is különösen érdekesnek mutatkozik.

Szabadjon e' tekintetben figyelmeztetnem a' tisztelt academiát, hogy :

1) egyedül ezeknek alapos ismerete mellett vagyunk képesek általában azon álláspontra emelkedni, mellyből a' magyar jognak maradandóságra hivatott elemét annak mulékony és nagy részben érvényességöktől már meg is fosztott momentumaitól megkülönböztethetjük. Egyébiránt az országnak XVII. századi jogállapotaiban az újabb (XVIII. és XIX. századi) magyar jog' kifejlődésének kiindulási pontja is létezett, úgy hogy e' tekintetben is maiglan tartó utóhatása még észrevehető. Ehez járul :

2) hogy a' XVII. század a' magyar jog' kifejlődésének egyik igen fontos stádiumát képezi. Miután t. i. a' XVI-dik században hazai jogunk a' külföld' igen hatályos befolyásának volt kitéve, II. Mátyás király' uralkodása alatt (midőn Kitonich is élt) azt látjuk, hogy jogéletünk' honi elemei ismét túlnyomóságra emelkednek. Ezen új irány' kezdete már a' XVI. század' végétől számítandó. Tudva van, hogy Mossóczy Zakariás és Telegdi Miklós 1584-ben adták ki az általok a' hazai jogtudomány' istápolására készített magyarországi törvények' gyűjteményét.

3) Jogtörténeti szempontból is a' XVII. században hazánkban divatozott jog azért érdekes, mert átmeneti kort képez a' régibb, Werböczy' idejében létezett magyar jogállapotok és azon jogintézetek közt, mellyek a' XVIII. században, névszerint III. Károly' uralkodása alatt az 1715., 1723. és 1729-ki országgyűléseken hozattak be.

4) Végre, a' XVII. századnak általános iránya Magyarországbán a' társadalmi lét' ellentéteinek törvények általi kiegyenlítése. Mutatkozik ez főkép vallási és egyházi tekintetben; mert ekkor történtek az első kísérletek, a' catholica és az evangelica vallások' követői' viszályait törvényes kiegyenlítés' útján kibékíteni. Egyéb-iránt a' népelet' más oldalaiban is szintezen irányra találunk.

Mindezeket szem előtt tartva ha még fontolóra vesszük, mikép Kitonich csakugyan korának úgy szólván legnagyobb magyar jogtudósa volt; munkája pedig egy részről a' magyar jogéletnek egyik legfontosabb önálló osztályát t. i. a' törvénykezést tartalmazza; más részről pedig mind doctrinalis mind practicus tekintetben a' XVII. századi magyar jogtudománynak tiszta tükörképét mutatja: méltán örülhetünk, hogy így módunk jutott, hazánk' azon korbéli annyira érdekes jogviszonyairól magunknak hű tudomást szerezhetni.

Vizsgálataimnak főképp tudományos célja levén, miután egyéb-iránt is fennebb már megmutattam, mennyiben gyökerezik Kitonich' Directio Methodicája a' XVII. századi magyar jogpraxisban is, úgy hiszem, tisztem kívánja most, hogy a' hazai jogot közvetlen tárgyaló azon munkákra fordítsam figyelmemet, melyeket Kitonich könyvének készítésében használt. Látható ezekből, mi állásban volt a' XVII. században a' magyar jogtudományi irodalom; látható egy-szersmind az is, hogy létezik bizonyos fonál, melly mai jogtudo-mányunkat a' régibb, főképp a' Werbőczy korabeli hazai joggal tudományos uton is összeköti, melly tehát amannak a' hazai ősjog-viszonyokbani gyökerezését közvetíti.

Kitonich, Directiójának készítésében a' magyar jogot illető következő munkákat használta:

a) *Werbőczy'* Hármaskönyvét, vagy is teljes czímmel: *Tripartitum opus Juris Consuetudinarii Inchyti Regni Hungariae per Magistrum Stephanum de Werbőcz, Personalis Praesentiae Regiae Majestatis Locumtenentem accuratissime editum* (első kiadás Bécs, 1517. fol.).

b) *Quadripartitum opus Juris consuetudinarii Regni Hungariae*. E' munkának XV. századi kézírata létezik a' bécsi császári könyvtárban 8465 sz. a., honnan azt Novoszel Antal adta ki Zágráb-ban, 1798.; de igen nevezetes variánsokkal ¹⁾.

c) *Index seu Enchiridion omnium Decretorum et Constitutionum Regni Vngariae ad annum 1579. usque per causarum locos distinctum, memoriae usibusque fori maxime utile. Cum Caesareo privilegio edidit Joannes Sambucus. Viennae 1581.* fol. (későbbi kiadása Löcsén 1600. Brever Lörincz' nyomdájából).

d) *Syntagma Institutionum Juris Imperialis ac Vngarici, quatuor perspicuis quaestionum ac responsionum libris comprehensum opera ac studio Joannis Decii Barovii anno salutis 1593. impressum Claudiopoli Transylvaniae, typis Heltanis.* 4r. (XXIV. 667 l.)

e) *Ritus explorandae Veritatis in dirimendis controversiis in sacrario summi templi Varadinensis repertum et recusum Colosvarini, anno 1550.*

Ezen munkák, mellyek (kivéve talán csak a' d) alattit, melly ma nem igen vétetik többé figyelembe) a' hazai jog és történet' minden mivelője előtt ismereteseek, nem annyiban egyenként, mint Kitonich' használásabani együttlétöknél fogva nevezeteseek itt, 's tűn-tetik fel előttünk ennek hazai jogkönyvekbeni olvasottságát is. *Werbőczyt* gyakran idézi, nagy tekintetet is tulajdonít neki; egyéb-iránt korántsem annyit még, mint a' későbbi, XVII. századi, tör-

¹⁾ Valóban érdemes ezen kiadást a' bécsi császári könyvtárban lévő kézirat-tal összehasonlítani.

vények. Tudva van, hogy Werbőczy' Hármaskönyve, mely Erdélyben már kezdettől fogva valóságos kötelező erővel ellátott törvénynek tekintetett, a' XVI. században Magyarországon sok nehézségekre talált, úgy hogy tekintélye sokak által megtámadtatott. Így tehát Kitonichnak e' tekintetbeni nyilatkozatán (Cap. IV. qu. 21.) sem kell csodálkoznunk. A' *Quadrupartitum*-ról (melyet Kitonich háromszor idéz, Cap. II. qu. 3.; Cap. VI. qu. 4. és Cap. IX. qu. 27.) különösmint észre venni nem szükséges. Annál fontosabb a' c) alatti *Enchiridion* (mellyre Kitonich néhányszor hivatkozik, p. o. Cap. VII. qu. 10.; Cap. VIII. qu. 4.). Ez minden cynosuráknak, repertoriumoknak és mutató-tábláknak kezdete, melyek mindeddig Corpus Jurisunk' számára készültek; és a' mennyiben mindezeknek gyökerét foglalja magában, különös figyelmet érdemel, a' miért utóbb ex professo róla pár szót mondani szándékozom. *Decsi'* munkája (említették Cap. II. qu. 11.; Cap. V. qu. 22. és 23.; Cap. VIII. qu. 16. és 28.; Cap. X. qu. 11.) Kitonichnál sem állt épen különös tekintetben, mit Cap. VIII. qu. 34. láthatni, hol, miután Decsinek a' magyar perorvoslatokróli, némileg eltérő, nézetét közölte, azt adja hozzá: „Nec mirum, cum ut ipse scribit in secunda sua praefatione, ex sola theoria et nulla ex forensi praxi totum illud opus compilerit; *usus autem nedum artium omnium, sed et facultatum et quarumlibet doctrinarum optimus soleat esse Magister.*“ Végre a' *Ritus explorandae veritatis*-ra nézve, mely az újabb történettudományban olly nagy becsben tartatik, hogy Bél (1735) és Endlicher által (1850) ismételve kiadaték, 's mellyről Kitonich kétszer szól (Cap. I. qu. 9. és 15.), ő egyedül azt mondja: „Ex hoc libro, qui volet diversa barbara nomina Hungarorum plus quam satis cognoscere poterit certis judiciariis exemplis ab anno 1214. usque 1235. comprehensa.“ Tehát Kitonichnak ezen munka' jogtörténeti nagy érdekéről még sejtelve sem volt.

Úgy hiszem tehát, hogy ezen munkák közt főleg az *Enchiridionra* és azon munkákra kell figyelmünket fordítanunk, melyek annak következményei gyanánt tekinthetők, u. m.:

Farrago communium locorum Decretalium et Constitutionum Regni Ungariae, auctore Ludovico Bodó de Szelefszarnos, Unghensis provinciae jurato Notario. 1636 körül (l. a' Bipartita Cynosura' előszavát).

Index seu compendium operis Tripartiti et generalium Decretorum Constitutionumque Incl. Regni Ungariae et partium eidem annexarum, auctore Stephano Aszalay. (Első kiadás Nagyszombaton, 1650. 4r.; meg bővítve a' későbbi 1687-iki törvényczikkekkel 1694.).

Cynosura Jurisperitorum, loca decretalia et articulos novissimarum constitutionum I. Regni Hungariae usque ad annum 1659. inclusive sub titulis ordine alphabetico collectis breviter reprae-

sentans. Szerzője gróf Nádasdy Ferencz (első kiadás Pottendorf, 1688. 8r.; második bővített kiadás Lócse, 1700. 8r.; harmadik Nagyszombat, 1722. fol.)

Bipartita Cynosura universi Juris Ungarici de rebus, actionibus et personis. Pars prima: de rebus et actionibus (szerzője Szegedy János); pars secunda: de personis et familiis decretalibus (szerzője Szentkereszty Pál). Ez a Corpus Jurisnak Szegedy által készített kiadásai mellé van adva.

Repertorium Juris publici, privati et criminalis Hungarici stb. adornavit Josephus Bencsik. Posonii, 1821. fol.

Látszik ezekből azon fonal is, mely újabb jogtudományi irodalmunknak összefüggését hazánk' régiebb jogviszonyaival és jogállapotaival közvetíti.

B) Hátra van még, hogy Kitonich' Directio Methodicájának mai haszonvehetőségéről is még pár szót szóljak. E' tekintetben már fen közölt felfogásomhoz képest annak *jogtörténeti* és szoros értelemben *jogtudományi* vagyis *jogdogmaticai* szempont közt tesz különbséget. Azonkívül említenem kell, hogy hazánk' *egyházi törvényszékei* más szempontból nézték azt közönségesen, mint a' *világiak*.

A' *jogtörténet*' szempontjából, bár tagadhallan, hogy Kitonich' történettudományi ismeretei koránt sem voltak igen kitünők, mégis a' Directio felette nevezetes munka. Azokon kívül, mik ez érdekében felhozva voltak, 's mikből kitetszik, hogy biztos kalauzúl szolgálhat az Magyarország' XVII. századi számos és igen fontos jogállapotainak megismerésére, ki kell emelnem, hogy Kitonich hazánk' régiebb jogviszonyairól és jogintézeteiről részint öntapasztalásából, részint hagyomány' útján még igen sokat tudott, miről ma már közvetlen tudomásunk nincs. Ezen értelemben tehát munkáját némileg jogtörténeti kütfőnek is lehet tekinteni.

Mi a' *jogdogmaticai* szempontot illeti, különös figyelmet érdemel, hogy hazánk' *egyházi törvényszékei* Kitonich' Directióját mindig nagy tekintetben tartották, sőt a' legújabb időig sokban követték is.

A' *világi törvényszékek* 1723 óta, midőn t. i. a' királyi curia ujonnan rendeztetett, eljárásukban már nevezetesen el kezdtek térni azon szabályoktól, melyek' megfejtése munkájának tárgya. Mind a' mellett ezóta, sőt jelenleg is törvénykezési tekintetben tanulságosnak tartom.

Egyébiránt magától értetik, hogy én e' tekintetben nem tulajdonítok neki közvetlen practicus törvénykezési haszonvehetőséget a' pörlekedésben, hanem többnyire csak doctrinalis jelentőségéről szölok.

A' bizonyítást talán így is lehetne formulázni: Magyarország'nak XVII. századi joga fontos és érdekes; de Kitonich' munkája

erről biztosan tudósít: tehát ezen munka mai jogviszonyaink közt s több tekintetben haszonvehető. A' major és a' minor vizsgálataim által már bebizonyítva lévén, a' következmény is magától értetik.

De én az egyedül formaszerinti logicában nem akarok megállapodni. Én magamat nem a' száraz gépszerű formalismus', hanem a' concret élet' emberének vallom; tehát az életet veszem tekintetbe, és ennek kívánalmái és szükségéhez képest szólok Kitionich' munkájáról is.

Korunk' tudományos és irodalmi állapotainak egyik jellemző vonása az, hogy abstractiókban igen gyönyörködik; 's hogy mi a' jogéletet illeti, törvényeit is majdnem kizárólag abstract alakban szerzi. Ennek egyik természetes következménye, hogy a' jogtudomány nem nélkülözhet jogtörténeti vizsgálatokat; 's azt hiszi, hogy ezeknek közvetítése által az egyébként dialecticájától át nem hatható concret életet felfogni és érteni fogja. De én úgy tartom, hogy ez a' hiányt, főképp a' jogtudomány' azon részeiben, melyek, mint p. o. a' törvénykezés, közvetlen a' practicus étellel hoznak érintkezésbe, ki nem pótolja; 's hogy gondoskodnunk kell, mikép felfogási tehetségünket és eszünket a' concret élet' viszonyainak értézésére illőleg alkalmaztassuk. Nagy könnyítést tapasztalhatunk ebben, ha helyes példák' útmutatása szerint járhatunk el.

Tagadhatlan, hogy Kitionich' illyenmű például szolgálhat. Ő jeles tudományosságot gazdag élettapasztalással egyesít; vizsgálataiban egyszersmind olly szerencsés tapintattal jár el, és a' concret életviszonyoknak minden oldalú és teljes felfogására olly helyes, abstractiókba el nem tévedő dialecticát tanusít, hogy mai jogtudósaink sokat, igen sokat tanulhatnak tőle.

Igy látjuk, hogy *doctrinalis tekintetben* Kitionich' munkái igen tanulságosak, és pedig

a) a' *pörlekedési és törvénykezési viszonyokra* nézve; mind általában, mind részletenként, és a' peres eljárás' egyes stadiumait illetőleg. Mert, habár a' Directio Methodica közvetlen ezekben nem alkalmazható; a' dolog' lényegére nézve mégis igen becses felvilágosításokat ad. A' pörlekedési módnak t. i. megvannak a' maga állandó alapelvei, 's ezeknek mikénti életbeléptetése és érvényesége a' külső élet- és társadalmi viszonyok' irányában jogtudományi vizsgálatoknak igen érdekes tárgya. Korunkat, melly magában átmeneti kornak jellemeztetik, 's mellynek szüleményeire még az élet' próbája vár, épen ebben a' tekintetben igen hasznosan lehet összehasonlítani olly korrallal, mint p. o. a' XVII. század, minden irányában állandóságot keresett és kieszközleni iparkodott.

b) Általában *hazai jogviszonyainknak és jogintézeinknek megismerésére* nézve. Sok eziránti kérdésekben az igazat egyedül

az előzmények' tekintetbevétele mellett kereshetjük; ezen téren pedig Kitionichot különös eredménynyel használhatjuk.

Sőt mit e' tekintetben különösen Kitionich' munkájára vonatkozólag mondtam, azt általánosan formulázván mai jogviszonyaink' előzményeit illetőleg olly értelemben is vehetem; mikép igen kívánatos, hogy ne csak az 1615 's illetőleg 1723 ótai, hanem a' régibb 's névszerint XVII. századi magyar jogélet' és irodalom' részletenkénti önálló megvizsgálására is terjeszszük ki figyelmünket; 's hogy ne csak egyedül jogtörténeti, hanem szoros értelemben jogtudományi szempontból is bocsátkozzunk azoknak elemzésébe.

KIS GYÜLÉS, MÁJ. 24. 1851.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. Széki gr. Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen gr. Andrassy György másodelnök úr; továbbá az osztályból: Bajza, Czech, Erdy, Jerney rr. tt. — Kiss F., Podhradczky, Wenzel ll. tt. — Egyéb osztályokból: Fáy Andr. tt. — Balogh, Bugát, Fogarasy, Gebhardt, György, Horváth Cyr., Kállay, Szilasy, Zádor rr. tt., Ballagi, Bertha, Csatsko, Hunfalvy, Karvasy, Kuthy, Lukács, Nendtvich, Pauler, Petényi, Repicky, Székács, Wargha Istv. ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Helmecey Mih. szavazatos pénztárnok.

Gr. TELEKI JÓZSEF elnök

Hunyady János' eredetéről értekezett, ez értekezés előleg nyomtatott példányait a' jelenlevők közt ki is osztatta.

— Olvastatott

REGULY ANTAL lt.

tudósítása Hell Miksa' *historiai kéziratai'* azon részéről, melly a' magyar-finn kérdést tárgyalja; melly így szól:

Tekintetes Társaság! A' nekem általadott Hell-féle 18 darab irat, melyekben éjszaki kutatásaira vonatkozó jegyzetei foglaltatnak, tárgyaik szerint három részre oszthatók. Az *elsőben* a' magyaroknak Karéliából, Finnország' keleti tartományából lett származása fejtegettetik; a' *másodikban* a' kúnok' éjszaki származása és a' Constantinus Porphyrogenitus által említett nyolcz kazar nemzetségnek, melyek a' magyarokkal szövetkeztek, régi lakhelyei mutatlatnak fel a' Ladoga' tavának éjszaki és keleti vidékein, a' Fejér-tenger' partjai és a' Dvina' vize körül; a' *harmadikban* végre egyes kivonatok vannak Anonymus és Vitichindus, Kranz Albert' Saxoniája és Vandaliája, Lebrün' perzsa utazásából és Fischer' Attilájából.

Mint érdekest ezen 18 darab iratból, csak kettőt emelhetnék ki, az 58. és 30. számút, melyek' elsejében egy illy czímű munkának: „*de primis Ungarorum sedibus, seu de prima Ungarorum*

Patria. Dissertatio, qua demonstratur nobilissimam Ungarorum gentem esse nationis Finnicae seu Fennicae“ terve és leendő tartalma kilencz paragraphusban foglaltatik. A' másodikban ezen munka' első paragraphját: „*Occasio inquirendi in natalem Ungarorum Patriam*“ kidolgozva találjuk.

Mind a' kettőt nem lesz érdektelen a' tisztelt társaságnak egészben meghallgatnia.

Nº 58.

De primis Ungarorum sedibus, seu de prima Ungarorum patria. Dissertatio qua demonstratur nobilissimam Ungarorum gentem esse nationis Finnicae seu Fennicae.

§. I. Occasio disquisitionis originis Ungarorum.

§. II. Descriptio Finlandiae et Careliae veteris; ubi demonstratur Fennos lingua Fennica loquentes esse aborigines: 1. auctoritate historicorum, 2. nominibus fluviorum et locorum.

§. III. Descriptio Finlandiae et Careliae hodiernae.

§. IV. De Identitate idiomatis Ungarici cum idiomate Fennico; et identitate dialectorum Carelianorum et Cajanensium cum dialectu hodierna Ungarica.

§. V. De variis nominibus nationis Ungaricae.

(A' VI. §. tartalma hiányzik).

§. VII. De identitate nominis Magyar et Ungar cum nomine duorum tribuum veteris et hodiernae Careliae: Megyer et Uonger seu Uongyer.

§. VIII. De identitate vestium, morum etc. Finlandiae et cum primis Careliae cum vestiendi ratione Ungarorum.

§. IX. Conclusio dissertationis Ungaros esse germanos Finnos seu Fennos, sive Carelios.

Nº 30.

§. I. Occasio inquirendi in natalem Ungarorum patriam. Dum Wardöehusii pater Sajnovics juxta ideam meam meumque eidem propositum systema atque criteria, in inquirenda convenientia idiomatis Lapponum cum Ungarico occuparetur, ipseque ut patri Sajnovics non magnopere rem curanti, stimulos adderem, manum operi quantum per occupationes meas licebat, admoverem, fortunatissime accidit, ut litterarum bajulus finnus duorum lapponicorum dialectorum Finnmarkiae scilicet et Careliae probe gnarus Wardöehusium advenerit, opportunissima hac occasione uti volens noscendi diversitatem dialectorum me presente jubeo ea vocabula lapponica quae pater Sajnovics ex aliis Lapponibus oretenus examinatis jam alias in elenchum retulerat, enunciare, nec modo enunciare, sed eadem

verba Careliano modo sub eadem significatione edicere, et si quidem ejusdem significationis voces plures nosset nobis eas e mente depromeret. Et en! pleraeque voces, quae in dialecto Lapponica Finnmarchica ab hungaricis hactenus aut dialecto aut significatione discretæ erant, eadem pronuntiatae modo Careliano cum Ungaricis prorsus et pronuntiatione, et dialecto et significatione miro sane modo convenientes obstupuimus.

Capto hoc experimento adeo mirabilis convenientiae non solum idiomatis sed et ejusdem dialecti Careliani cum dialecto Ungarica quid aliud concludere debebam, quam gentem nostram nobilissimam probabilissime eandem olim fuisse cum natione nobilissima Carjelianorum et Cajaneorum Finnlandiae? Et certe quodnam majus argumentum identitatis duarum nationum tam ingenti et locorum et temporum intervallo a se invicem discretarum esse potest, quam argumentum *ὁμόγλωττος* id est gentem et ejusdem idiomatis et ejusdem dialecti? quis gentem illam transylvanicam idiomate Saxonico utentem vel ex solo sermone non agnoscat e Saxonia quondam in Transylvaniam commigrasse, an errabit si solo argumento *ὁμόγλωττος* inductus dicat Saxones? recte igitur hic mecum ipso argumentabar: Carjeliū idem habent idioma eandemque dialectum cum Ungaris, ergo Carjeliū et Hungari eadem est natio? Sed cur non etiam ejusdem sunt nominis? cur Ungari non appellantur Carjeliū aut vicissim Carjeliū cur non dicuntur Ungari?

Si Ungari et Carjeliū eandem fere habent dialectum, an ergo Ungarorum natale solum est Carjelia? aut contra an Carjeliū ex Ungaria in Carjeliā imigrarunt? aut si neque Ungari ex Carjelia nec Carjeliū ex Hungaria prodire, an uterque populus olim in alia aliqua patria una commorans, tamquam bini fratres (ut olim Lot et Abraham) in regiones longinquas abeuntes pars una in ultimam septemtrionem in Fenniam, altera in meridiem in Ungariam divisa, tam dissita regna occupavit? et ubinam gentium regionem illam, illa gentis hujus nobilissimae incunabula reperiemus, e qua utraque gens egressa est. Si Carjeliōs interroges, responsum feres, se ignaros esse unde in Carjeliā venerint. Si ex Ungaris quaeras, responsum quidem accipies, sed tam varium et tantis tenebris involutum ut perinde habeas, ac si se nescire faterentur. Audies nonnullos dicere

Cum itaque de veris certisque Ungarorum natalibus nihil lucis, praesidii nihil, ex universo historicorum omnium hactenus in publicum productorum cumulo habeamus, pergratum me putabam facturum patriae meae, si sedes natales certas et indubitatas gentis nobilissimae Magyarorum et Ungarorum non solum Ungaris nostris sed et omnibus historicis graecis et latinis, indigenis et exteris hucusque ignotissimas a me occasione itineris arctici repertas novis iisdemque hodieum inauditis argumentis demonstratas darem.

Erit igitur opere praetium ipsam viam ipsumque modum, quem in novo hoc argumento consequendo secutus fuerim, ob oculos ponere: dum igitur certum probatumque jam habebam non solum idioma sed et dialectum Carjelianorum ut supra retuli eandem fere esse cum dialecto hodierna Ungarorum; Carjelijs proinde et Ungaros eandem prorsus esse nationem, suspicio mihi aborta est, an non in Carjelia hodie adhuc haberentur populi qui se Magyaros, Ungarosque compellarent, aut saltem an non luculenta quaequam vestigia in Carjelia hodierna reperirentur Magyaros et Ungaros ante suum in Ungariam adventum sedes suas in Carjelia habuisse? Ita enim mecum argumentabar: Historici omnes uno ore fatentur Fenniam ante adventum Svecorum, Gothorum, Sarmatarum etc. jam inhabitatam fuisse a Fennis, Fennos hosce esse aborigines Fenniae atque originem eorum antecedere omnes annales. Certum autem est idioma Fennicum esse Ungaricum, certum item est epocham commigrationis Ungarorum ultimae in Pannoniam statui debere seculo post nat. Xti nono; ex his ferebam: non ergo Fenni ab Ungaris Pannoniam incolentibus, sed Ungari a Fennis Fenniam incolentibus originem ducunt; hoc ductus argumento mappam evolvo geographicam Sveciae et Finnlandiae a Doppelmejero ann. (?) editam, nomina fluviorum aliorumve locorum Finnlandiae, et cumprimis Carjelliae lustrare incipio et boni Superi! quanta me invasit admiratio, dum singula fere nomina, quae legebam, voces esse intelligo pure Ungaricas et ejusdem apud Ungaros significationis; verbo Fenniam totam reperio genuinam Ungariam; et quantum obstupui, dum in Carjelia gloriosissima nomina: Magyarorum et Ungarorum, quorum etymologia et origo tot ridiculas hucusque disceptationes peperit, inveneram, vix oculis meis credidissem, nisi authorum pene omnium geographicorum mappas, eadem nomina, eodem modo efferentium consensum reperissem; mirabile sane et nulli hactenus detectum inventum! Vngarorum ergo natale solum est Fennia? est Carjelia? Ita profecto est, atque ita esse omnes, qui hanc meam legerint disquisitionem, persvasos futuros mihi plane polliceor.

Hellnek eldöntö oka tehát, mellynél fogva ő a' magyarokat Kareliából származtatja, az: hogy a' kareliai helynevek mind tiszta magyarok; sőt, mi több: hogy még *magyar* és *ungar* nemzeti neveink is ott találhatók, úgy hogy még azon helyeket is, melyeken őseink egykor laktak, és mellyeknek neveit felvették, 's magokévá tették, ott találjuk.

Ha Piscator' svécziai és finnlandi térképébe, melly Joannes Pontanus' dán historiájában (1631) foglaltatik, tekintünk, meggyőződhetünk arról, mennyiben igaz, a' mit ő itt állít. A' Ladoga tava felett azon egy *Megijero* (azaz *Megijervi*, mivel az *i* hely' szüke miatt ki nem írathatván, annak kihagyása egy ponttal jegyezte meg) név találatik, de nem *Megyeri*. *Megi jerri* pe-

dig két szó, melyek' egyike, t. i. *järvi* tavat jelent, másika *megi* pedig, ha neki értelmet akarunk adni a' finn nyelvből, *mäki*-nek olvasandó, minthogy a' finn a' *g* hangot és betűt csak *n* után és semmi más esetben nem használja. *Mäki* pedig tesz hegyet vagyis inkább dombot. Ezen hibásan olvasott és felfogott helynévre építette P. Hell egész nagyszerű hypothesisét a' magyarok' régi lak-helyéről a' Ladoga és Fejér-tenger közti tartományokban; s így minekutána hibásan olvasott, természetesen megdől magától az egész nagyszerű gondolat vagy — álom is.

A' *Vonger*i nevet sem találni semmiféle más abroszon, jól-lehet *vonga*, *jonger*i, *jonder*i nevek előkerülnek, melyeknek azonban semmi értelmök.

A' mi pedig a' többi kareliai neveket illeti, melyek Hell szerint mind magyarok, azoknak hosszú sorát találni a' 74. és 29. számú íveken feljegyezve és magyarázva is. Ime néhány például: „*pihejervi* fl. a' *pihes*: plumosus, vel *pih*: pluma.“ Iratik pedig *pühäjärvi*, és mert *pühä*=szent, teszen: szent tavat. E' szóval pedig temérdek helynév jön elő: *pühä joki*: szent folyó, *pühä tunturi*: szent hegy. — „*Ristjervi*: a' *rest*: piger, tardus.“ Iratik pedig: *risti järvi*, és teszen kereszttavat, az orosz *krest* szóból jöven a' finn *risti*, kereszt, nem pedig rest. — „*Rauta vesi* idem ac ruta-viz. Rút, ung. turpis, ergo turpis aqua.“ Teszen pedig *rauta vesi* vas vizet, t. i. *rauta*=vas; és így neveztetnek olly mocsáros vizek, melyeknek sárga, vas salaku iszapjából a' finn parasztok vasat olvasztanak. — „*Rautalam-bij*, fortassis a radice Rántom, frixare, rösten.“ Pedig iratik *rauta-lampi*, és teszen olly tó' vagy folyó' öblét, melynek hasonló vas salaku iszapja vagyon, mint az imént mondatott. — „*Outojervi* vel *útojervi*, fors ab utáлом, abominor, detestor, quasi fluvius abominabilis; aut vero ab uton-járás, iter, eine Reise, quasi fluvius itinerarius.“ Pedig iratik: *outo-järvi*, és teszen vidéki vagy ismeretlen, eddig nem ismert tavat.

Illyen azon kareliai helyneveknek egész sora, melyekben P. Hell csupa magyar neveket vélt találni, természetesen azon mód szerint, melynek itt néhány példait láttuk, és mely szerint ő a' finn helynevek' finn értelmét soha sem kérdezte vagy kutatta, hanem megelégedett, ha a' finn szóban véletlenül magyar hangot talált, melyet ő azután minden kétkedés nélkül valóságos magyar szónak elfogadott.

A' 74. számú íven a' „magyar“ szóról értekezik. „Vox Magyar probatur esse eadem quae meger vel meger.“

A' 64. számú íven az *Ungarus* névnek különféle származtatását fejtegeti, és röviden így végzi: Sentio proinde cum Joanne Broderito et Francisco Otrocotsio, dicoque nomen huic Regno ex nomine ipsius gentis inditum esse. Si ex nomine gentis, tum gens haec appellabatur Unger i antequam Ungariam ingressa fuit, et rectis-

sime, appellabatur enim in sua Patria natali Carjelia Uongeri ut ex mappa constat et hodie Russi qui olim his populis contermini erant Ungaros appellant Vanger aut Venger, quae ab antiqua voce Vonger derivata nascitur. Uongeri igitur principio appellabantur Ungeri, deinde Ungari, et Germani adhuc dicunt die Ungern, et ein Unger vel Ungar.

A' 41. 48. és 104. számu íveken a' kúnokról szól, és pedig először a' kún névről. Szerinte a' *Hunus*, *Chunus*, *Cunus* név az orosz kon (ló) szótól jön, és lovas népet teszen; valamint az oroszok még most is a' tatárokat úgy különböztetik meg, mint *konnie* és *olennie*, azaz mint lovasokat és mint ollyakat, kik szarvasokon járnak. A' Chun nevet az oroszok adták az ázsiai népeknek, és ezektől fogadták el a' többi európai népek is, kik az oroszok által kapták róluk első tudósításait. A' Cumanus szó, melly mind a' deák, mind a' magyar íróknál csak a' XII. században kezdett szokásba jönni, öszvetett szó a' *cun* és *mannus*-ból, mint Nordmannus, Marcomannus, Alemannus; és nem is volt Cumania ország, melytől a' Cumán név származhatott, mert Cumania mint ország' neve nem igazi, hanem *Cubaniából* (a' Cuban' vizétől) elrontott név. Ezek után általmegy azon kúnokra, kik a' kiói herczeg' szövetségesei voltak a' magyarok ellen, és bebizonyítván, hogy magyarok voltak, így folytatja: „Cum itaque sub nomine Cumanorum Anonymi lateat natio aliqua Ungarica, quaestio oritur altera, ex quam regione hii sic dicti Cumani in adiutorium Ruthenorum contra Al-mum Ducem venerint? Haec questio ut debite resolvatur, necessaria est praevia notitia populorum incolentium ea Regna, quae Ruthenis Anno 885 erant colimitania.“ És minekutána Oroszország' akkori határait leírta, így folytatja: „Habebat ergo Russia A. 885 *populos colimitaneos a Septemtrione* accolas lacus Ladoga, Onega, incolas Kargopol (civitatis), item accolas fluvii Volga, hoc est: Fennos, Karjelios, Vongeros, et tribus Const. Porphyrogeniti Megere, Care, Case, Genaeh, Tariani, Kurtugermati, Neke, id est ut supra ostendimus *nationem proprie Ungaricam*. Ad orientem item alteras nationes idiomate Ungarico utentes accolas Volgae fluvii, puta Cseremissos, Mordvinos, Baschkiros etc. a meridie Bessarabiam, Moldaviam, Transylvaniam; ab occidente populos Slavicos, Lithuanos et alios, ad mare Finnum, Ungaros, Esthones“ etc. Mellyek után megmutatja, hogy ezen segéd kúnok nem jöhettek semmi más országból és világ' vidékéről, mint éjszokról. Ide tartozik ime' kis abroszka is, melly Chazariát ábrázolja az ő felfogása szerint, de mellyről értekezésében említést nem tesz.

Csak ennyiből áll, miket P. Hell Miksa' írásai' nekem jutott osztályrészéről a' Tek. Társaság előtt kiemelendőknek véltem.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, MÁJ. 26. 1851.

Nmél't. Széki gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen Kubinyi Ágoston tt. — Bajza, Gebhardt, Győry, Horváth Cyrill, Kállay, Szilasy rr. tt. — Hunfalvy, Lukács, Pauler, Petényi, Podhradzsky, Repicky, Székács, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

TOLDY FERENCZ titoknak

a' következő gyászbeszéddel nyitotta meg az ülést :

Tekintetes Academia ! Hogy intézetünk' egyik legérdemesebb tagja 's hivatalban elődöm felett olly későn emelek gyászszót : nem hidegség vagy gondatlanság okozta , hanem enmagamnak akkor , mikor önök neki a' vég tisztességet adák meg , súlyos betegségem , 's azóta is többször visszatérő erőtlenségem. Különben , ha valaha , siettem volna szót adni azon fájdalmas meglepetésnek , melyet önök éreztek kétség kívül , midőn a' teljes erejű 's teljes munkású öreg hirtelen kimulásának híre megzendült ; siettem volna annál inkább , mert nem illett lassúnak lennem annak megtisztelésében , kit — bár vele egykor a' külön vélemény' padain szemközt ültem — hazafiságban és buzgalomban például tekinteni soha nem pirúltam. Teljesítem tehát , mit , mikor a' fájdalom még új volt , könnyebben és több sikerrel teszek vala : teljesítem *most* , mikor a' szomorú élet' ezer változatú sérvei közt hamar eltompuló érzés nem támogatja szavaim' hiányait : és most sem hozzá méltó beszéddel ; mert Döbrentei' élete abban a' min törekedett 's a' mit hatott , a' mit átél't 's a' mit tett , olly változatos és gazdag , hogy egy teljes kép' kifejtésére időt és csendet kell bevélnem ; mely mindkettőnek jelenleg hiával vagyok. E' szerint csak néhány körvonalt rajzolhatok róla sebtiben , és ezek is leginkább csak az academicusra szorítkozhatnak. Az *egész* ember , összeköttetésben és kölcsönhatásban korával , kell hogy azon időre maradjon , midőn hivatalbeli jogom és kötelességemnél fogva a' nagy közönség előtt én mondanom el , ha isten éltet , az emlékszózatot.

Döbrentei Gábor , úgy látszik , arra volt előleg rendeltetve már , hogy társas uton fejtsse ki azon hatást , mely neki történetünkben helyet vív ki : egész élete bizonyága ennek. 1785-ben születve , 18 éves volt , midőn a' soproni magyar társaság , mely helyisége 's gyengesége' daczára messze kiható hatással volt újabb irodalmunk' reggelén , már az ő kezeire bízta társas ügyei' vezetését , 's az ő kezeiből , mint azon egylet' titoknokáéból vettük azon egy önálló emlékjelét az intézetnek , t. i. munkálatai' első kötetét , mely az ő távoztával utolsó is volt. Midőn pár évvel utóbb a' wittenbergi és lipcsei egyetemeken tanodai kiképeztetését bevégzé : ő nem vonúlt el , mint magyar ifjaink' legtöbbjei , szerény szobájába a' világ elől , hanem élt az alkalommal foroghatni tudós tanárai'

tudományos estvélyeiben, 's ott mind saját művelődésének szerző új oldalakat, mind a' nemzeti becsület' képviselőtét vállalván el, gyakran a' hazára tudta terelni a' figyelmet, 's jó emlékezeteket hagyni hátra a' hazáról és ennek nemzetéről. 'S e' kicsinységnek látszó dolgot, e' vékony szálat nem kell kevésbe venni: némellyik közölök elszakad, más tovább fonódik 's időket köt össze. Midőn Kazinczy által egy erdélyi főnemes házhoz ajánltatván, melyben jövőjének gyökerei fogamzottak meg, Erdélyben meghonosult, ismét társas előnyei tevék szellemi és anyagilag lehetővé az „Erdélyi Múzeumot“, ezek által lett ő közletője azon szinte Erdélyben éledezett társas mozgalmaknak, mik 1819-ben az egykori nyelv-művelő társaságot felélesztették — rövid létre ugyan, de minek okai nem az összeállottak voltak; 's nem nehéz előre számba venni azon állandó hatást, melyet Erdélyben megalapít, ha azon társaság, melynek ő keletkeztében is lelke volt, még bölcsőjében nem enyészik el. Egész iránya azon időben aesthetikai volt, 's mi kellett akkor inkább e' kis haza' irodalmának mint ez 's egy terjedtebb kitekintés a' világirodalomba, melyet ő ott nyitni kezdett. Elmúlván e' kilátások, honába tért, 's itt is társas tulajdonaival támogatta a' szintolly nagy mint szerencsétlen gróf Széchenyi Istvánt, hazánkban az egyleti szellem' leghathatós bresztőjét academia, casino, állattenyésztő társaság stb. körül. Ezen és más egyesületekben ő is segítette a' még csak igen szerényen fellépő nemzeti műveltséggel összefüggő vállalatok' lelkes mozgatója 's köz és magános társasági körökben mind halálaig a' nemzetiség' buzgó és szerencsés előlküzdője volt.

Hogy illy tulajdonai mellett a' sötét, türelmetlen, elvonuló és darabos Horvát István helyett az academia' igazgatóinak bizodalma Döbrenteiben állapodott meg, hogy titoknokul ő nézetett ki, 's az academiában, melynek tagjai' mindenikével barátságban vagy összeköttetésben állt, a' többség őt választotta ügyei' kezelésére: természetes és mintegy belső szükség volt. Mennyire bírta egy olly különböző, 's akkor még sokfelé húzó elemekből összeállt társaság' egyeseinek teljes megnyugvását kinyerni, arra kinek-kinek belső szózata felelhet; de hogy előtte semmi sem volt drágább ez intézetnél, hogy buzgóság és munkásságban senki által magát felülhaladtni nem engedte: annak is be kell vallania, ki szorosabb köréhez nem tartozott. Négy évig viselte volt e' tisztelet, midőn polgári állásában, melyet, mint másod tartományi albiztos foglalt el, egy fokkal felebb emeltetvén, a' két hivatal' összeférhetlensége mondatott ki felsőbb helyen; ez lemondását, 's a' következő évben tetteles lelépését vonta maga után. Időközben a' magyar nyelv' régi emlékei' gyűjtése és kiadásának általa mozgatótt ügye reá bízván, munkássága új *phaszba* lépett, 's ez a' második az, mely tizenhat évben által minden idejét, egész buzgóságát és figyelmét

elfoglalta, *ez az*, mellyen ő maradandó érdemeket gyűjtött magának az irodalom körül.

Mert hol állott, Tekintetes Társaság, nyelvünk' régi története, midőn Döbrentei e' mezőre lépett? A' mit Pray tett és Révai emlékeink' kiadásában és ismertetésében, az volt minden. Egy-két emlék 's néhány adat! Révai' nagy fölfedezései nyelvünk' alkotmánya körül ott állottak Révai' hitelére alapítva: a' közönség még csak azon pár kártyába sem tekinthetett, mellyekkel ő játszott. A' nyelv' divatának kiterjedése, mezői, életbeli millyensége, ismeretlen föld valának, eltemetve a' levél- és könyvtárak' porába, nem tudva vagy szándékosan elrejtve: csak néhány régi levél itt-ott kiadva, elszórtan, belső összefüggés nélkül: egyes jelei és mutatóvanyai egy ismeretlen világnak. Döbrentei e' világ' felderítését élte' feladásává tette. Összeírta minek létezett tudatott, levelezést indított meg szerte a' két hazában mindenfelé, figyelmeztette, kérte barátait, ismerőit, lennének gonddal minden árva magyar sorra a' régibb időkből, kivitte a' másoltatások' határozatait nem minden küzdések nélkül, 's maga megkezdte az academiának nem mindig elégséges segédmeivel beutazását a' két hazának régi magyar iratok' keresése végett. Több mint hatvan levéltár lön ekkép kikutatva általa, káptalani, conventi, megyei, városi, nemzetségi; általános figyelem gerjesztve az ügy iránt, adatai gyűjtve a' nyelv' köz és magánjogi divatának, eredetiben összehordva vagy másolva számos irományok, mellyek ötven nyalábnál többre szaporodván, egy tekintélyes magyar Leveles Tárt alkotnak; míg másfelül közel harmincz magyar codex' másolata, sőt néhány eredeti is, könyvtárunkban felállítva áll, megbecsülhetetlen kincsei régi irodalmunknak, és szóló tanúi azon kor' szellemi mozgalmainak, mellyről Európa azt hitte, hogy abban a' magyar nyelv még nem iratott, 's mellyet magunk is egykor csak sejtelmekkel népesítettünk meg.

'S e' kincsek már is nem csak a' mieink többé. Megindult társunk' gondoljai alatt a' Régi Magyar Nyelvemlékek' kiadása, és nyolcz év alatt négy tetemes kötetre szaporodván, vettük abban a' régi biblia-fordításnak a' bécsi és müncheni codexekben fenmaradt töredékeit, vettük a' Czech- 's a' Guary-codexeket, vettük a' Leveles Tár' két részét közel 400 darabbal, nyomtatva áll, bár kiadatlanul a' Winkler-codex, és nyomtatásra készen a' Leveles Tár' harmadik része, szinte több száz darabbal. Mind ezekhez járulnak magának 's általa felkért barátainak az adottak körüli terjedelmes fürkészeik, régi nyelvtani elődolgozataik, glossariumaik; mik által, világosság, váratlan, nem sejtett világosság, dereng közepkorunk' nem ismert irodalma 's nyelvünknek félreismert egykori életjelentősége körül. Meggyőződünk e' munkálkodások' gyűnöl-cseiből, hogy a' hitujitást megelőzőt öt században elég gazdag klastromi irodalmunk volt, mellynek, ha illy kevés maradványai

élték is csak túl az enyészetet, a' tatárjárást 's a' kúnvilágot, a' huszita viharokat és pórháborút, a' pusztító török időt 's még pusztítóbb vallási harcokat, végre a' lelketlenség és tudatlanság' önkénytelen dúlásait 's a' klastrom-irtás' korát: ha mondom illy kevés maradvány élte is csak túl a' sok alakú enyészetet: ezek magok tagadhatlan jeleit viselik magukon egy illyekben gazdag előkornak: annyi fejlettség, szabályosság, megállapodás, sőt modor mutatkozik a' nyelvbeli előadáson, melly utóbbi mindenkor a' sűrű alkalmazás' eredménye. Meggyőződünk továbbá e' munkálkodások' gyümölcseiből, hogy a' polgári társaság' minden rétegein, az állodalmi és közigazgatási élet' minden ágaiban, a' haza' minden vidékein, mellyeken utóbb, különösen a' szatmári béke után olly sebességgel hatalmazott el az idegen elem: ez időpont előtt magyarabb világ volt, mint ezelőtt sejteni mertük. Egy új forrása fakad itt a' hazai történetnek; a' népi és házi élet, az erkölcsök és műveltség' története e' magyar diplomatariumból kezdett már 's fog még ezentúl is sokat meríteni, miről csak nem is álmodtunk.

És, tisztelt Academia! ezen régi életünk' fájáról szakasztott zöld levelekből kerül ki azon koszorú, melly elhúnyt társunk' homlokán el nem hervad, míg a' magyar hevülni fog múltja és nemzetisége mellett!

Engedjék meg önök, hogy a' tények' ez egyszerű elsorolása után néhány szavát hangoztassam a' hálának, mellyel különösen magamat is, épen ezen fáradozásai által, iránta lekötelezettnek valom. Szorgalommal használtam én is az általa kiadottakat, de régi irodalmunk úgy tűnt föl előttem sokáig, mint egy árnyékos tömkeleg, mellyben ariadnei fonal nélkül tájékozatlanul bolygunk. Ekkor történt, hogy Döbrentei, gyűjtéseit az academiai kéziratárba letette. Hozzá láttam a' gazdag anyag' felismeréséhez, hasonlítgatásra nyílt mező, 's ekkor éreztem lelkes gondoskodását egész becsében: mert elvonhatók voltak e' sokról a' nyelv' fejlődési menetelének külön időszakai 's időszakainak külön jellemei, lehetőknek láttam, a' codexek' keveset jelentő külső ismérvei' mellőzésével, korok szerint rangozni irodalmi termékeinket a' nyelv' belső minemősége szerint; 's lehetőknek, miután nyelvünknek bizonyos időszakokbani állását ismerők, a' visszafelé okoskodást, úgy hogy e' mód szerint elég biztosan lehet — meg vagyok felőle győződve — régi bibliánkat Robert Károly', a' halotti beszédet szent István' korába helyezni; míg másfelül épen ez emlékek' nyelvi jelleme azt is mutatja, hogy azok amaz időknek nem egyetlen szüleményei voltak, hanem csodásan fenmaradt emlékei a' nemzeti élet ezen nyilatkozásai' elpusztult egész seregének. Valamint a' régi irodalom' behatóbb ismerete, úgy régi nyelvünk' illy történeti kifejtése Döbrentei' igyekezetei nélkül még most lehetetlen volt; 's valamint én neki, az élőknek,

elmondtam érte biztos együttlétben köszönetemet, úgy halála után azt nyilván elmondanom szent kötelességnek tartom.

En öt martius' 20. láttam utolszor magamnál, ekkor is segéd-eszközök után járt; utolsó levele martius' 23-káról, szinte azon üggyben. 28-kán nem volt többé. Könyvei, kéziratai — úgy folytonos fürkészet és szenvedelmes munka — közt érte utól a' váratlan halál. Mint a' had' fiát a' harczmezőn. De hadd érezze szelleme, hogy barátai és társai szinte úgy nem feledkeznek meg róla, mint ő utolsó perczéig nem kötelességeiről; 's e' végre hadd indítványozzam részére a' legnagyobb kitüntetést, melyet az academia tagjainak adhat: függjön képe e' teremben azon jeleseink' sorában, kiket e' testület büszkeséggel nevezett magáéinak!

E' beszéd után titkos szavazásra bocsáttatván a' szóló' indítványa, az elhunynak, örökösétől ide ajándékozott, képe a' gyűlés' egyhangu kívánságára a' teremben azonnal felfüggesztetett.

— Ezek után

WENZEL GUSZTÁV lt.

előadta következő tudósítását *Hell Miksa' historiai kéziratai'* azon részeiről, melyek Anonymust 's a' régi magyar földíratot tárgyalják:

Néhai Hell Miksa, a' bécsi csillagda' nagy hírű igazgatója' (szül. 1720., elhunyt 1792.), selmeczi születésű hazánkfia' azon kézíratainak, melyek a' mathesist és astronomiát közvetlenül nem tárgyalják, átvizsgálásával Reguly Antal tagtársunkkal meg lévén bízva, midőn a' kéziratokat átaltekintettük, azonnal észre vettük, hogy academiái hivatásunkhoz képest legczélszerűbb lesz a' munkát magunk közt felosztani.

Hell Miksa t. i. szoros szakkbeli foglalatosságain kívül a' múlt század' minket magyarokat közelebből érdeklő tudományos ügyekezetei' két igen fontos irányának nem csak kortársa volt, hanem mindkettőben olly viszonyok közt is munkálkodott, hogy eziránti működése a' magyar tudósnak különös részvétét jelenleg is még magára vonja. Értem 1) a' *magyar-finn kérdést*, melyet nagy részben ő indított meg; és 2) a' *magyar történetírás ős atyjának*, az ú. n. Anonymus Belae Regis notariusnak *historiai külfőink közé fölcételeit*.

A' mi az első kérdést illeti, az azt érdeklőket Reguly társam tekintvén által, már is a' Tek. Társaság elé terjesztette azokról tudósítását; a' másodikra vonatkozók nekem jutván ki, a' következőkben van szerencsém rólok az academiát értesíteni.

Mi Hell Miksa hazánkfának Anonymus körüli dolgozatait illeti; tudva van, hogy a' bécsi császári könyvtárnak azon híres kézírata, melly Anonymust tartalmazza, 1746-ban adatott ki először Schwandtner által; hogy ezen írónak adatai és elbeszélései egészen új színben tüntették fel akkor a' magyarok' legrégiebb törté-

netét; hogy számos és lelkes pártolói: Bél, Kollár, Cornides, Engel, Endlicher stb. akadtak, köztök Hell is, kiknek ügyekezeteit a' tudományos külföld' első notabilitásai p. o. Müller János, Fallmeyer, is méltányolták; de sok ellenségei is támadtak (mint illyeket főkép Schlözert és az irodalmi panslavismus' követőit nevezhetjük); végre hogy azóta Anonymus' munkája gyakran jelent meg nyomtatásban. Hell' korában mindazonáltal Anonymus' hitele még kétségbe vonva nem vala, 's inkább csak magyarázásáról és felvilágosításáról volt szó; és ezen irányban ő is érdemesítette magát.

Valamint a' magyar-finn vagy jobban szólva a' magyar-lapp kérdésről, úgy Anonymusról is Hell különös munkát készült kidolgozni ezen cím alatt: *Dissertatio de ultimo Ungarorum adventu in Pannoniam seu hodiernam Ungariam*. A' terv mindazonáltal, melly a' kéziratok közt találtatik, kivitelben fennakadt. Szerinte az értekezésnek hét szakaszból kellett volna állnia, illy felírásokkal: 1) De variis populorum eodem idiomate Fennico seu Ungarico utentium sedibus et nominibus ad annum Christi 527. 2) De sedibus Magyarorum (seu Megyerorum) et Ungarorum (Vongerorum) ultimis seu proximis ante eorum in Pannoniam ingressum; 3) Causa sive origo immigrationis Ungarorum in Pannoniam; 4) De via, quam ex postremis sedibus in Pannoniam tendentes tenebant; 5) Cur Ungari limites Pannoniae ingressi iter suum in Transylvaniam acceperint, ibique aliquo tempore morati fuerint; 6) Ungari e Transylvania egressi sedes in Pannonia figunt, a quibus ea nomine antiquissimo Pannoniae extincto novum Ungariae nomen accipit; 7) Conciliantur scriptores historici tam domestici, quam exteri; eorumque errores emendantur. — Egyébiránt mind a' mellett hogy ezen szakaszok' tárgyaira nézve igen számos egyes jegyzetek találatnak, kidolgozva mégis közölök egyetlennegy sincs. Egyedül a' IX. századi Magyarország' földabrosza készült el, melylyet Hell 1772. az Anonymus' felvilágosítására kutatásai után szerkesztett, 's melly Cornides „Vindiciae Anonymi Belae Regis Notarii“ című munkája mellett jött a' közönség' kezeibe. Többi munkálatai főkép azért érdemelnek figyelmet, mert nagyobb részt ő határozta meg az irányt, mellyben Cornides' vizsgálatai folytak.

Helyén lesz, úgy hiszem, Hellnek Anonymust illető dolgozatairól Endlicher' nézetét felhívnom, ki így nyilatkozik: „Maximilianum Hellium S. J. magni nominis virum grande in Anonymum molitum fuisse opus, cujus una nonnisi tabula e naufragio ab Engelio erepta „Mappa Ungariae veteris ex historia Anonymi Belae Regis notarii“, emendatius jam a Fesslerero exhibita, in Cornidesii Vindiciis lucem vidit, reliquis ejus apparatus litterariis Mohiloviam delatis, nunc fortasse jam Tarnopoli delitescantibus, quos si Patres S. J. edere vel alio modo cum eruditibus communicare vellent, nae

illi et de historia Hungarica et Hellii memoria mererentur egregie ¹⁾).

Hell' kéziratai előttem fekszenek. Tervét, mely szerint ő Anonymus után a' magyarok' költözködését és e' hazabani letelepedését leírni szándékozott, már közlöttem. Érdekes még tudni, mikből állnak Hell' részletes vizsgálatai? 's mit kell azok' becséről és tartalmáról a' mai tudomány' szempontjából tartani? Miután egyébiránt mindaz, mit ő maga után hagyott, csupa egyes jegyzetkből áll, és semmi fonal észre nem vehető, mely dolgozatait külsőleg egy egészsze csak némileg is alakítaná; e' tekintetben a' számos, igen rendetlen alakban kezeimhez jutott jegyzetek' tartalmát, és benső összefüggését szemmel tartván, *négy kérdést* tűzök magam elibe, a' mennyiben azok:

- 1) a' geographiai,
- 2) az etymologiai,
- 3) az Anonymus' személyét és
- 4) hitelét illetik.

1. *Geographiai tekintet.*

Ha végig tekintünk mindazon vizsgálatokon, melyek eddig Anonymus' geographiai megfejtésére és felvilágosítására tétettek, kénytelenek vagyunk megvallani: mikép csak igen kevés történt még eddig; 's ha azt, mi csakugyan történt, Hell' kézirataival összehasonlítjuk, látjuk, hogy ez a' kevés is nagyobb részt az ő kutatásain alapul. Világos tehát, hogy geographiai szempontból Hell' vizsgálatai különösen igénylik figyelmünket; 's hogy tudományos egyik fő tisztünk kívánja, mikép eziránti érdemeit ki is emeljük.

Hellnek a' régi magyar geographiát illető kutatásait két részre lehet osztani, t. i. a' mennyiben ő a' magyarok' régibb lakhelyeit vizsgálta, és mennyiben Magyarország' geographiai viszonyait, midőn a' magyarok a' IX. század' végén abban letelepedtek, tette kutatásai' tárgyává. Némileg összefüggnek evvel néhány topographiai vizsgálatai is, melyeket ő Anonymus' útmutatása szerint hazánk' némelly, ennek adatai szerint különösen érdekes, vidékeiben vitt véghez.

A' magyarok' régibb lakhelyeiről Hellnek kézirataiból nevezetes tanulmányt tenni egyáltalában nem lehet. Ez iránti nézetei az általa legnagyobb hévvel vitatott finn-magyar hypothesis-sal függnek szorosan össze; természetes tehát hogy, miután ezt, legalább azon alakban, mint a' Hell-Sajnovicsi állításokban foglaltatik, ma alig fogja valaki többé magáévá tenni, a' magyarok' régi lakhelyeiről való nézetei is, melyek egyébiránt is többnyire csak mint pusztá, minden indokolást nélkülöző állítások olvastatnak kéziratai-

*) Anonymi Belae Regis Notarii de gestis Hungarorum liber, ed. Endlicher. Viennae, 1827. 24. l.

ban, figyelmet nem igen igényelhetnek. Tehát hogy ez iránti eljárásom semmi kifogás alá ne essék, csak rövideden azt említem, mikép kéziratának több helyeiből kitetszik, hogy Hell a' *húnok' őshazájának Dániát tartotta*; 's hogy *Dentumogériát*, melyet Anonymus mint a' régi magyarok' őslakhelyét ír le, *ő Karéliába helyezi*. Mindkét nézete magában olly gyöngé alapon nyugszik, hogy róluk vagy csak szólni is felesleges, 's hogy, mint jelenleg állnak tárgyuk iránti tudományos ismereteink, czáfolásra sincs többé szükség.

De annál fontosabbak vizsgálatai Magyarország' IX. századi geographiai viszonyairól.

Mindenek előtt említést érdemel Hellnek ezen kérdés iránti nagy olvasottsága. Úgy látszik, hogy ez tanulmányainak egyik kedvencztárgya volt, miből azután meg is lehet magyarázni, miért ő olly nagy buzgalommal vizsgálta át az annak felvilágosításul szolgáló kútföket, belőlök kivonatokat készített, és más hasontárgyak' vizsgálatába bocsátkozott. Mind erről, valamint több jeles tudóssal, p. o. Katona Istvánnal ez érdemben folytatott levelezéséről, kéziratok közt léteznek a' bizonyítványok.

Figyelmét főkép az egyes helységek és helyekre fordította, melyek Anonymus által említetnek, 's melyeknek fekvését és mai helységekkel való netaláni azonosságát bebizonyítani jeles szorgalommal iparkodott. Terjedelmes és valóban nagyszerű előtanulmányok' alapján készítette ő az Anonymusban előforduló helynevek' magyarázó lajstromát, melly annyiban eddig is már talált elismerésre az irodalomban, mennyiben tudjuk, hogy a' legtökéletesebb ilyenmő lajstrom (Anonymusnak Endlicher által készített kiadásában 251. 's k. l.) nagyobb részt Hell' tanulmányainak eredménye, melyek újabb időben csak igen kevésé folytattattak.

Megmagyarázhatjuk innen azt is, miért Hellnek Anonymus' felvilágosítására készített földabrosza neki olly nagy nevet szerzett.

Egyébiránt kéziratok közt vannak adatok, hogy ő egyes nevezetes helyeket topographiai szempontból is különös szorgalommal vizsgált. Két ilyenmő helyről, t. i. *Szihalomról* Eger' szomszédságában (Zenuholmu, Anon. Cap. XXXII.), és *Szabolcsról* a' Hegyaljától nem messze (Castrum Zobolsu, Anon. Cap. XX. és XXI.) megvannak a' helyrajzok, melyeket ő a' hely' színén 1778. augusztus' 25. és 1778. szeptember' 4. ónnal készített. Mindkettőt van szerencsém ezennel be is mutatni.

2. Etymologiai nézetek.

Etymologiai nézetek a' nyelvtudományi művelődéssel szorosan összefüggvén, melly amazoknak mindig gyökere, miután Reguly barátom Hellnek e' tekintetbeni vizsgálatairól véleményét már előadta, én csak erre hivatkozom. Etymologiai vizsgálatok, ha tudo-

mányos igénynyel lépnek fel, általában számos nyelvészeti, és pedig mind philologiai, mind phonologiai ismeretek által vannak föltételezve; s igazat vallva, a' múlt század eziránt még nem volt tisztában. Csak Grimm Jakab emelte a' nyelvtudományt azon polezra, mikép e' tekintetben a' történettudomány' kívánalmainak is megfelelhessen; de mindamellett még jelenleg is nagy ovatossággal kell illynemű nyomozásokban eljárni.

Világos ebből, hogy Hell' etymologiai vizsgálataitól sokat várni nem lehet; mit egyébiránt neki egyedül vétkül felróni nem szabad. Szabadjon e' tekintetbeni ferde eljárásának néhány példáit felhozni.

Dentumogert, Anonymus szerint a' régi magyarok' ősházájoknak nevezetét „*dan*“-tól vagyis „*dámvad*“-tól származtatja; mintegy „*dámvad-magyar*“, azaz azon föld, hol sok dámvad létezik; mint ő mondja: „*Haec autem certe est patria omnium Fennorum, Lapponum, Scheremissiorum, Votiaorum etc. hoc est Asianorum seu accolarum fluvii Volga*“ etc. Már fen volt említve, hogy ezen vidéket ő Karéliában kereste.

Cumani et Picensi, kik Anonymus' XXV-dik fejezetében említetnek. Hell néhány humanisticus korbéli geograph irót követve, mindkettőt a' *kúnok*-tól (ezek a' XIII. század előtt mindig Chuni és nem Cumani néven nevezetnek kútűőinkben) és a' *pecsenegek*-től megkülönbözteti. Az első' nevezetét „*Cuma*“ olaszországi város és vidéktől; az utóbbiakat „*Piceno*“ Adriai-tenger melletti olasz tartománytól származtatja; s azt tartja, hogy Anonymus ezen nevezetek alatt az oláhokat értette.

„*Tót*.“ Ezen nevet Hell „*tó*“ magyar szóból alkotottnak véli, és „*Pannon*“-nal azonosítja; mintegy „*incola Regni paludosi*.“ Finnlandnak is egy tartománya „*Tavastii*“nak neveztetik.

„*Tulhou*.“ Ezen szó Hell szerint „*túl*“ és „*bűrom*“-tól származnék, a' honnan a' *bűrár* is alakult.

3. *Anonymus' személye.*

Ez olly kérdés, melly, mióta Anonymus' munkája magyar historiai kútűő gyanánt használtatik, nagy érdeklél bír, és folyvást kitűnő részvétlél fejtegettetett. Hellnek kéziratái mutatják, hogy ő is győnyörködött benne.

Ma, miután mindazon okok, mellyek az eddig ismert oklélvelekből vagy egyéb történeti kútűőkből Anonymus' személyének meghatározására némi támot nyújthatnak, már fel vannak használva, sőt különböző irányban ki is merítve, a' nélkül hogy a' kérdést valamélly bizonyos személyre nézve kielégítölég megoldottnak mondhatnók. Hellnek czíránti nézetei sem bírnak egyéb, mint irodalomtörténeti érdeklél. S egyedül ezen szempontból, a' nélkül hogy különös mit azokból következtetni akarnék, szándékozom itt rólok néhány szót mondani. Mit ő e' tekintetben tartott, az későbbi

vizsgálatok által tovább vitatva és így tisztább színbe helyezve van már; 's nincs ok, mellynél fogva az újabb vizsgálatok után jelenleg nézeteinek különös jelentőséget kellene tulajdonítanunk.

Hell mindenek előtt benső jelentések után vizsgálja meg a' kort, mellyben Anonymus munkáját írhatta. E' tekintetben vizsgálatainak eredménye az, hogy Anonymus vagy III. vagy IV. Bélának jegyzője volt, tehát munkáját 1196 és 1300 közt írta. „Intra hos 106 annos, mond ő, omnino limites (historiae Anonymi) quae-rendos esse *arbitror*; num scilicet fuerit Anonymus iste Belae III. vel Belae IV. Notarius.“

Összefüggőleg ezen vizsgálattal Hell azon kérdést is fejtegeti, ha vajjon a' régi magyarok írni tudtak-e? mire nézve ő nem itt letelepedett őseink' műveltségi állapotait, hanem az ország' régibb lakosaiéit vevén szemügyre, így vélekedik: „Ungaros illico primis sui in Pannoniam adventus annis litteras seu scribendi modum a populis Regnum Pannoniae et Transylvaniae incolentibus accepisse et didicisse; atque adeo res suas praeclare domi forisque gestas; item divisiones terrarum inter Duces et Nobiles ab ipso jam Arpado factas, litteris consignasse et in Ducum ac Regum archivis adservatas fuisse.“ E' véleményt mindazáltal csak kiindulási pontul vesse, hogy azok előtt is, kik az újonnan Pannoniában letelepedett magyaroktól az írási tehetséget megtagadják, bebizonyítsa, mikép Anonymus, munkája' készítésében, régi okiratokkal már élhetett. Egyébiránt mi magát az írni-tudást és az írási jegyeket illeti, a' kérdést nem csak meg nem oldja, hanem azt mondja: „Nolo hic discutere, an hodiernam ope latinorum characterum voces scribendi Ungaris usitatum methodum seu orthographiam inde a primo Ungarorum saeculo IX. in Pannoniam adventu a populis Slavicis Pannoniam tum incolentibus Ungari acceperint, atque in hodiernam diem retineant? an vero primis sui adventus annis alio quopiam caractere sibi proprio usi sint? quae rerum antiquarum scrutatoribus disquirenda relinquo.“ Egész elmélkedése azon egyetlen indokon alapul, hogy a' keresztyén vallás, melly általában ezen földön a' nemesebb műveltségnek vala terjesztője, 's mellynek itt már a' magyarok' megérkezte előtt is számtalan követői voltak, e' vidék' lakosait írni is tanította.

Azután a' „*magister*“ szó' régi jelentését; 's a' „*jegyző*“nek (notariusoknak)“ vagy „*cancellároknak*“ legrégibb használatát oklevelek' kiadásában vizsgálja. Egybe foglalván ezen, a' tudomány' mai álláspontjához képest hiányos vizsgálatot néhány magyar főpapok' személyeivel, kiket a' fentlévő jeleknél fogva már akkor többen Anonymusra magyaráltak, Hell cziránti nézetét ekkép adja elő: „Videri mihi authorem hunc (t. i. Anonymum) fuisse e nobili Chileniorum familia ortum doctissimum illum *Petrum Ungarum Archiepiscopum Spalatensem sub Bela III.*, suamque historiam de

septem Ducibus scripsisse inter limites anni 1174, et 1184, quo tempore ante obtentum Archiepiscopatum munus Notarii Regis Belae III. per 8 vel 9 annos obiverat."

Említendő, hogy ezen kérdés iránt Hell több hazai tudóssal, 's névszerint Kaprinaí Istvánnal is levelezett, kinek egy érdekes levele (kelt Nagyszombaton, február' 15. 1771.) kéziratai közt találhatik is.

4. *Anonymus' történeti hitele.*

Ez azon kérdés, mire fő figyelemmel kell lennünk. Más történeti kútfők' hitele többnyire külső körülményektől támogatatik; és szerzőjök személye- vagy más hasonló egyedül külső okoknál fogva is jutadataiknak tudományos jelentőség. Itt épen ellenkező eset van. Anonymus' személye csak annyiban ad a' munkának nagyobb hitelt, mennyiben ebből magából az egyes adatok' nagyobb szerű fontossága kitetszik, mellyek valóban csak olly férfitől közölthetettek, ki az ország' ügyeiben olly előkelő részt vett, mint p. o. a' király' jegyzője. Egyébiránt a' munka általában csak magában leli hitelességének és tudományos jelentőségének támaszát. De épen ezért, és mivel ezen munka régi történetünknek valóságos átalakulását idézte elő, szükséges volt tartalmának és egyes adatainak egybehangzását más teljes hitelű kútfők szerint kétséggkívüli eseményekkel bebizonyítani.

Hell Miksa Anonymus' tartalmának nagyszerűségétől elragadtatván és ezen nagyszerűség' hatását érezvén, annak felvilágosítására és történettudományi támogatására főkép két irányban munkálkodott: *chronologiaiban és történetcriticaiban*. Mind két nemű érdemeinek méltatásában el kell vonatkozni mindentől, mi azóta e' téren történt. Egyedül Bél Mátyás és Kollár Ádám Ferencz voltak Hellnek előzői.

A' *chronologiai elem'* megvizsgálása Anonymus' munkájára nézve felette fontos; mert ez az, mit ő leginkább elhanyagolt. Azért megtámadói is főkép erre szokták alapítani okoskodásukat. De más részről épen ezért pártolóinak is egyik fő tiszte, eziránti csak látszólagos nehézségeit felvilágosítani.

Hell ezen irányban különösen fáradozott részint egyes, általa tárgyalt eseményeket magokban átvizsgálván; részint azokat a' nyugati és keleti kútfőkkel összeegyeztetni kísértvén. Leginkább adnak bizonytságot ügyekezetről Zsolt és szent István' történeteit illető vizsgálatai. Ma mindazonáltal Anonymusra nézve is chronologiai álláspontunk sokkal tökéletesebb már, mint hogy Helltől e' tekintetben még sokat tanulhatnánk.

Történetcriticai irányban, mi Anonymus' méltatására 's hitelének bebizonyítására és támogatására eddig történt, aránylag csak kevés, és ez a' kevés is nagyobb részt Cornides és az ahhoz csatlakozó Engel' kutatásain alapul. Többnyire azt tartják, hogy Cornides, a'

Vindiciákban ezen iránynak kezdője; mert a' mit előtte Kollár, Schwandtner és Bél tettek, nem annyira a' történeti, mint az irodalmi criticát illeti. Egyébiránt ki Cornides' munkáját Hell' kézirataival összehasonlítja, azonnal észre veszi, hogy ez utóbbi már Cornides előtt nevezetes történetcritical vizsgálatokat tett Anonymus körül.

Három feladatot emelek ki, melyeket ez irányban szemmel kell tartani: a) a' genealogiai viszonyok' tisztába-hozását; b) Anonymus' latin, és c) byzanti írókkal való egyeztetését.

a) A' *magyar genealogia* vagyis nemzedéktan jelenleg is még úgy szólván bölcsőben van. Horvát Istvánt és Podhradczky Józsefet kivéve, nem igen voltak tudósaink, kik azt különös és önálló vizsgálatok' tárgyává tették 's mint a' történettudomány' ezen fellette fontos ágának művelői felléptek volna. Kézirati tanulmányok ezen körben itt-ott találatnak ugyan: de ezek többnyire rendeltetésöknek meg nem felelnek; és a' *magyar genealogiának* sikeres és céljának megfelelő művelését csak a' jövő kortól várhatni. Nem csoda, hogy Hell is e' tekintetben majd semmit sem tett. Mert p. o. szent István' származását illető vizsgálatai tökéletlenek; hol pedig a' népnek régi nemzedékviszonyait és azoknak a' későbbi társadalmi létbeni felolvadását, szóval történetünk' genealogiai elemét tárgyalja, tanulmányai szinte igen kevésbé kielégíthetők.

b) Többet tett ő Anonymusnak nyugati középkori történetírókkal összehasonlításában. Kéziratai közt számos kivonat találatik Luitprandus, Regino, Frodoardus, a' sz. gáli barát, a' fuldai évkönyvek, Ditmar, Hermannus Contractus, Marianus Scotus és más nyugati kútfőkből, melyek Anonymus' történetcritical felvilágosítására szolgálnak. Több pontra nézve e' felvilágosítást meg is kísérte; 's névszerint néhány chronologiai kétségek és kérdések' megfejtésében illyenemű adatoknak Anonymussal összehasonlítása által nem siker nélkül járt el. Mostani vizsgálataink egyébiránt, mi a' nyugati kútfőket illeti, már sokkal tökéletesebbek, semhogy ezen irányban annak, mit Hell tett, még különös hasznát lehetne venni.

c) Nagyobb mértékben vonja magára figyelmünket az, mit Hell Anonymusnak byzanti írókkal való összehasonlítása körül tett; és pedig annál inkább, mert utána még nem találatott senki, ki csak némi sikerrel működött volna ezen irányban. Dankovszky' kutatásai nagyobb részt csak a' magyarok' őshazáját illetik, és szinte igen tökéletlenek. Ez azon oldala történetünknek, mely majdnem leginkább el van hanyagolva; és valamint a' tudományok' bécsi academiája jelenleg különös figyelmet látszik a' byzantinusokra fordítani, és részint belföldi (Müller József), részint külföldi (Tafel) e' tekintetbeni ügyekezeteit és tanulmányokat ébreszt és ápol, úgy talán nekünk magyaroknak még inkább érdekünkben fekszik

a' byzanti kútfőknek a' magyar történet' számára feldogozását minden tőlünk telhető módon elősegíteni. Mit Hell' kéziratai közt e' tekintetben találunk, nagyobb részt csak nevezetesebb byzanti írók' kivonataiban áll, és ugyanannyi sikert mutat, mint a' nyugati kútfők körüli ügyekezetei. Irodalmi tekintetben mindazáltal több elismerést igényel, mert, minthogy másoktól folytatva nem volt, még mindig kezdet gyanánt tekintendő. Bárcsak találatnának tudósaink közt a' byzanti kútfők' buzgó vizsgálói; alig kiszámítható most még, mi fényes eredményt fogna ügyekezetök eszközölni történetünk' számára. Szabadjon tehát jelenleg is már Szabó Károly derék graecistánknak ez irányban jeles képzettséget és szép sikert tanúsító tanulmányait a' tekintetes academia és a' tisztelt közönség előtt bemutatnom és ajánlanom.

Eredményül Hellnek *Anonymust* illető kutatásairól tehát

1. *Általában*; nem lehet nem eziránti érdemeit magasztalnom, melyekről mindazáltal nem a' mai, hanem kora' tudományának szempontjából kell itélnünk. Endlicher' várakozása Hell' kéziratai iránt egyáltalában nem valósult ugyan, de fáradozásai mégis megérdemlik a' tudós világ' elismerését. Szorgalmát, gondosságot, és főkép tiszta hazafiúi érzelmét nem lehet nem különösen kiemelni.

2. *Részletesen.*

a) *Geographiai* vizsgálatai által főkép érdekesítette magát. A' mi utána ez irányban történt (p. o. Bartholomäides László' értekezése: *Tractatus historico-philologicus de nomine Gümur et ei similibus apud Anonymum Belae Regis Notarium obviis, ac loca imprimis Comitatus Gömöriensis designantibus vocabulis. Lőcse 1804.*) csak igen kevés; és jelenleg is még majd ott állunk, hová Hell minket helyezett. Kíváncsinos volna, hogy tovább haladni ügyekezünk.

b) *Ethnographiai* nézetei minden ezen irányban tanúsított buzgalma mellett ¹⁾, felette gyöngék; 's igazat mondva, e' tekintetben tőle mitsem lehet tanulni.

c) *Anonymus' személye* igen érdekes volt Hell előtt 's meghatározására ő szorgalmas tanulmányokat is tett. De tekintve, hogy

¹⁾ Mi szép, bár egészen félreértett alkalommal lelkesedést mutatnak Wardeoból egyik szerzettársához írt levelének ezen szavai: „Cum humillima salute soli R. Patri Praeposito sub secreto silentii ad nostrum saltem usque reditum servandi communico amplissimae gentis Lapponicae per totum septemtrionem ad Asiam usque protensae a nobis detectae nationem. Bone Deus, quis credidisset nos fratres nostros eodem patre natos in natione Lapponica inventuros. Ungari sunt, fratres nostri sunt, linguam loquuntur nostram Ungaricam, veste utuntur nostra Ungara, mores vitamque vivunt Patrum nostrorum antiquorum Ungarorum, verbo fratres nostri sunt. O quam mirabilia, quam stupenda habeo R. P. Praeposito referenda.“

okleveles gyűjteményeink akkor időben még igen szegények voltak, hogy a' későbbi kutatóknak több alkalmuk volt eziránti vizsgálataikat kiterjeszteni és biztos alapra helyezni, Hellnek érdemei ma már különös fényben nem tűnnek fel többé.

d) Az *Anonymus' hitelet*ét illető tudományos viták csak később támadtak; ezekben tehát Hell részt nem vehetett még; egyébiránt érdemül kell neki beszámítani azon szorgalmat, mellyel Anonymus' adatait nyugati és byzanti kútfőkkel tartalmilag összehasonlítani kezdte. Örömről lehet, hogy a' nyugati kútfőkkel való összehasonlítás azóta is szép sikerrel folytatva, hogy számos oklevél Anonymus' felvilágosítására használva, hogy későbbi íróktól a' genealogiai elemnek megvizsgálása kezdve volt. S ámbár a' byzanti kútfőkre fordított ügyekezete eddig utánzókra köztünk még nem igen talált: reményljük mégis, hogy ebben a' tekintetben is, mi eddig elhanyagolva volt, legközelebb tán helyre fog pótoltatni.

— A' gyűlés örömmel értette, hogy az elnök' ő exjának az academia' részéről *Czuczor Gergely* rt. kiszabadítása' ügyében tett lépései Ő Felségének május' 14. kolt megkegyelmezése által czélt értek.

— A' *titoknok a' tudományok' es. kir. academiája'* küldeményéből a' következőket mutatta be: 1. Denkschriften der kk. Akad. d. Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, 1r. Bd. — Mathem. naturwissenschaftliche Classe, 1r. Bd. — Atlas. Bécs, 1850. fol. 2. Sitzungsberichte der kk. Akad. 1849. 50. 3. Archiv für Kunde oesterreichischer Geschichtsquellen. 1849. 50. 4. Fontes rerum Austriacarum. 2. kötet. A' küldemény könyvtárba tétetni, 's az Évkönyvek, Nyelvmelékek és Értesítő' megküldésével viszonztatni rendeltetett.

— Továbbá a' *kir. magyar természettudományi társulattól* ennek Évkönyvei' 2-dik kötete; *Lugossy József* ltól a' Csokonai-Lapok' 1850-ki folyama, végre *Wargha János* ltól Népszerű Természettana' utolsó füzeté nyújtattak be.

Felelős szerkesztő: **Toldy F. titoknok.**

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XI. Év.

1851. JUN. JUL.

IV. Sz.

KIS GYÜLÉS, JUN. 14. 1851.

(A' mathematical és természettudom. osztályok' számára).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Győry, Kiss K., Bugát, Gebhardt rr. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Czuczor, Érdy, Jerney, Szemere, Szilasy, Zádor, rr. tt. — Hunfalvy, Mátray, Pauler, Reguly, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

TOLDY FERENCZ titoknak

a' következő rövid beszéddel nyitotta meg az ülést.

Halottaink' sorában az osztály' egy olly férfianak tartozom még visszaemlékezéssel, tisztelt társaság, ki olly időpontban halálózván meg, midőn a' legkitünőbb egyéniség' neve 's híre az országos események' nagyszerű zajában észrevétlenül elhangzott: 1849. aprilis' 28-kán t. i., a' köz feledék' zsákmánya lett; holott volt idő, és pedig elég húzamos, hogy neve, az egész hazában ismeretes, a' két fővárosban a' köz tisztelet' 's a' köz figyelem' tárgya, 's nem érdem nélkül, ha azon sok jótéteményt vetjük mérlegbe, mellyet a' szenvedő emberiség tőle vett. Stáhly Ignáczt, ezen akademiának is tiszteleti tagját emlegetem.

Született Stáhly Ignác Pesten, 1784. julius' 31. Atyja György a' magyar egyetemnél sebészettanár volt. A' korán már kitünő elmetehetségeket bizonyító gyermek elvégezvén szülőtte-városában a' bölcsészeti tanfolyamot, 16 éves korában ennek tudorává avatott. Az atyai példa a' gyógytudományok felé vonzotta, mellyeket szinte itt hallgatván, 1803. szemézmester, 1804. sebésztudor, 1806-ban orvostudor, a' boncztudomány' tanáranak segéde, és kevéssel utóbb szülézmester lett; a' következő évben már tanzékre lépett, 's két évig helyettesleg, 1809. óta pedig mint rendes tanár tanította a' boncztant, deákul, magyarul és németül, saját érdeket 's vonzó erőt tudván a' különben száraz tannak adni valóban lángelmű előadása által, 's midőn e' mellett egykorúlag először

ugyan a' gyakorlati sebészetet, majd a' gyakorlati szemészetet három, 's utána a' szülészetet ismét három évig tanítaná, 's mind ezekben a' beható felfogás', éles észlelet' 's műtéteiben felette kényes és ügyes kezelés' tanúságait adá: a' főváros őt mint ritka kedvességű és sikerű tanárt, szerencsés orvost, 's e' mellett mint a' szép társaságok' kedvenczét immár nevezetességei közé számította. Nagy tulajdonságai, mellyeket mint gyakorló orvos 's a' salonok' embere fejtett ki, olly fényesen jutalmaztattak meg az őt majdnem imádó közönség által, hogy Stáhly kétség kívül az orvosi Crösusok' sorába léphetett volna, ha még nagyobb könnyűséggel nem bír a' szerencse' illy adományainak elköltésében. E' szenvedélyhez más hasonlók is járulván, mellyek nem kisebb erővel rántották örvénybe, 1819-ben őt hivatalától felfüggesztve 's egy piritó pörbe bonyolítva találjuk, mellyből végre három év múlva szerencsésen kifejtekezvén, nem csak tanszékét foglalta el hallgatóinak tomboló örömjeleitől üdvözölve — kik közt akkor magam is voltam — de egyszersmind erkölcsi életének is egy új szakába lépett. Egykor olly zajos élvezeteit csendes házi körével váltván fel, azon illemmel, díszszel, sőt méltósággal vette körül állását, mellyet csak a' tisztaság ruházhat még a' lángelműsége is. Az ő neve nem volt többé minden köz és zajos gyönyörök 's bármi érdekes eltántorodásokéval összefonva: a' tanoda, mellyben őt lelkesedve szerető tanítványok vették körül, a' betegség, mellynél mindig mentő angyalúl üdvözöltetett, 's a' házánál szokásos beteg-elfogadások voltak azon innen érintkező pontjai a' közönséggel. Az áldott emlékezetű Eckstein Ferencz' nyugalomra lépte után a' gyakorló-sebészi tanszékre menvén át, ezen új körben is új koszorúkat aratott. 1830-ban mint a' kir. egyetem' kormányzója ez országos főtanoda' félszázadi örömnépét méltó fénynyel üllötte meg, nem minden áldozatok nélkül. Az ifju Stáhly ekkor már végkép el volt feledtetve a' férfi Stáhly által, 's ha a' következő évi július' 17-kén a' fel-támadt sokaság őt kérte áldozatul, az csak azon ferde rendszabályok' eredménye volt, mellyek a' choleravész ellen czélszerűtlenül ugyan, de sem egyedül általa javasoltattak, sem sehol az új veszedelem ellen szerencsésben nem intéztettek. A' tekintet és becslés, mellyben ekkor állott, már általános volt. 1834-ben királyi tanácsos, 1840-ben országos főorvos és helytartó tanácsos, majd az orvosi tanulmányok' igazgatója 's a' nádori udvarban kedvelt orvos és látogató volt. Munkás élete, mellyet különösen mint a' helytartóság' tagja a' legnagyobb szorgalom és pontosság bélyegzett, 's mellynek minden szabad órája a' szenvedő emberisége, és csak zsongorgatott perczei az övéi, nem engedett neki időt, hogy ropant tapasztalásait, mellyeket híven jegyzett, a' tudomány' számára feldolgozva átadja az irodalomnak; de a' nemzetiség és nemzeti nyelvnek olly buzgó és erélyes előmozdítója lett tág hatáskörében,

sőt áldozatokkal e' körön kívül is: hogy academiánk, melly mélyen érezte, mennyit lendít e' tekintélyes férfiú mindkettőn, őt 1839-ben tiszteleti tagsággal tüntette ki, melly — és erről én, ki hozzá családi viszonyoknál fogva is közel állottam, őszinte tanúságot tehetek — melly neki minden megtiszteltetéseknel kedvesb vala, sőt benne azon vágyat is költötte, azt írói munkássággal érdemelni meg: mit azonban nem ritkuló gyakorlati elfoglaltatása mellett annál kevésbbé teljesíthetett, mert az írás olly mesterség, mellynek velünk születni és nevelkednie kell. Az 1848-diki változások őt osztályfőnöki ranggal először az új orvosi kormányszék' fejévé, a' honvédelmi bizottmány' idején a' hadi orvosügy' főigazgatójává emelték. Midőn aztán az újév' elején a' magyar kormány a' fővárost odahagyta, a' már törődött férfi, kinek erőit az utolsó időkben rendkívül feszült munkássága kimeríté, visszamaradván a' kir. ideiglenes kormány által régi állásában ismét igényben vétetett, de hanyatló élete rövid idő alatt véget ért.

Áldás Stáhlly Ignác' emlékezetére, mert ő is a' nemzeti ügy' hív barátja, 's hol lehetett, buzgó előmozdítója volt.

— Ez után

GYÖRY SÁNDOR rt.

folytatta múltkor megszakadt előadását a' gyökérhuzásokról.

Az eddig előadott gyökérhuzási munkálatok' folytában, két, egymástól lényegesen különböző esetre akadtunk, mellyek közül, egyikben:

az m^2 és n^2Q val jegyzett mennyiségek' külzése $m^2 - n^2Q = 1$; mellynél fogva, mivel az elkövethető legnagyobb hiba' kitétele, azon tagtól kezdvén, mellyben k alább nem szállíthatatik

$$H_1 < \frac{k}{2mn}; H_2 < \frac{k^2}{2mn}; H_3 < \frac{k^4}{2mn} \dots \text{stb.}$$

következőleg:

Ha $k = 1$; és $m > n$; leszen mind végig:

$$H_1 < \frac{1}{2mn} < \frac{1}{n^2}; H_2 < \frac{1}{2mn} < \frac{1}{n^2} \dots \text{stb.}$$

melly a' legkisebb nevezőre vont láncztörekek' tulajdona. másik esetben:

Ha $k > 1$: akkor a' k -nak négyszögei

$$H_2\text{-nél } \frac{k^2}{2mn}; H_3\text{-nál } \frac{k^4}{2mn}; H_4\text{-nél } \frac{k^8}{2mn} \dots \text{stb.}$$

folyvást nevednek, 's azzal együtt az elkövethető legnagyobb hiba' mennyisége is az egymás után következő tagokon, aránylagosan nevedvén, ezen esetben a' közelítő törekek a' fentebb említett tulajdonsággal általánosan nem birhatnak.

Tehát önkénytelen azon kérdés támad: lehetséges-e ezen

kell összeállítanunk, mely ezen föltételnek megfelelően. Tegyük tehát:

$k=2$. Mellyhez képest tétetvén egymás után

$$m=1 \text{ lesz } Q = 1 + 2 = 3$$

$$m=2 \text{ „ } Q = 4 + 2 = 6$$

$$m=3 \text{ „ } Q = 9 + 2 = 11$$

$$m=4 \text{ „ } Q = 16 + 2 = 18$$

$$m=5 \text{ „ } Q = 25 + 2 = 27$$

$$m=7 \text{ „ } Q = 49 + 2 = 51$$

$$m=9 \text{ „ } Q = 81 + 2 = 83$$

„ „ „ „ „ „ „ stb.

Ezekben 3 és 6 egyes egész számok, melyeknek gyökerei legkisebb nevezőre vont közelítő törekekben kitétethetők, mint már ezt az egyes számok' gyökerei kihuzásánál példákban láttuk, melyeken kívül, hasonlólag legkisebb nevezőre vont közelítő törekekben kitétethetők lesznek a' tízes számok közül 11, 18, 27, 51, 83... nak stb. négyszög gyökerei.

Legyen továbbá $k=3$, melyhez képest tétetvén egymás után:

$$m=3; Q = 9 + 3 = 12$$

$$m=6; Q = 36 + 3 = 39$$

$$m=9; Q = 81 + 3 = 84$$

„ „ „ „ „ „ „ stb.

tehát a' 12, 39, 84... stb. számok' közelítő gyökerei, hasonlólag a' kívánt tulajdonsággal fognak bírni.

Legyen még $k=4$; melyhez képest tétetvén egymás után:

$$m=4; Q = 16 + 4 = 20$$

$$m=8; Q = 64 + 4 = 68$$

„ „ „ „ „ „ „

Végezetül $k=5$'s folytatólag:

$$m=5; Q = 25 + 5 = 30$$

$$m=10; Q = 100 + 5 = 105$$

„ „ „ „ „ „ „ stb.

melly példák' hasonlatosságára, könnyű volna akarmennyi számokat feltalálni, melyeknek gyökereit a' legkisebb nevezőre vont közelítő törekekben lehetne kifejezni. Egyébiránt elég legyen a' kitaláltak közül mindenik osztályból egyet egyet kiszámítás alá venni.

1) Legyen $Q=51$; $m=7$; $k=2$. Leszen:

$$x_0 = \frac{7}{1}$$

$$x_1 = \frac{100}{14} = \frac{50}{7} = 7, 14285 \dots m^2 = 2500; k=1 \text{ tehát}$$

$$x_2 = \frac{4999}{700} = 7, 14142\ 85714; m^2 = 24990001$$

$$x_8 = \frac{49980001}{6998600} = 7, 14142\ 84285\ 42851\ 4 \dots \text{stb.}$$

Az elkövethető legnagyobb hibák:

$$x_1 \text{ nél } H_1 < \frac{1}{n^2} < \frac{1}{49} < 0, 0264$$

$$x_2 \text{ nél } H_2 < \frac{1}{n^2} < \frac{1}{4900} < 0, 00020\ 4$$

. stb.

2) Legyen $Q = 84$; $m = 9$; $k = 3$

$$x_0 = \frac{9}{1}$$

$$x_1 = \frac{165}{18} < \frac{55}{6} = 9, 16666 \dots m^2 = 3025; m_2 = 2m^2 - 1$$

$$x_2 = \frac{6049}{660} = 9, 16515\ 15151\ 5 \dots$$

$$x_3 = \frac{73180801}{7984680} = 9, 16515\ 13899\ 11680\ 8 \dots \text{stb.}$$

Az elkövethető legnagyobb hibák:

$$H_1 < \frac{1}{18^2} < \frac{1}{324} < 0, 0039$$

$$H_2 < \frac{1}{660^2} < \frac{1}{435600} < 0, 00000\ 24$$

3) Legyen $Q = 68$; $m = 8$; $k = 4$

$$x_0 = \frac{8}{1}$$

$$x_1 = \frac{132}{16} = \frac{33}{4} = 8, 25; m^2 = 1089; m_2 = 2m^2 - 1$$

$$x_2 = \frac{1177}{264} = 8, 24621\ 21212\ 12 \dots$$

$$x_3 = \frac{9478657}{1149456} = 8, 24621\ 12512\ 35366\ 9909 \dots$$

Az elkövethető legnagyobb hibák:

$$H_1 < \frac{1}{4^2} < \frac{1}{16} < 0, 06$$

$$H_2 < \frac{1}{264^2} < \frac{1}{69696} < 0, 00001\ 4 \dots$$

4) Legyen $Q = 105$; $m = 10$; $k = 5$

$$x_0 = \frac{10}{1} = 10, 00000$$

$$x_1 = \frac{205}{20} = \frac{41}{4} = 10, 25$$

$$x_2 = \frac{3361}{328} = 10, 24695\ 12195\ 12195\ \dots$$

$$x_3 = \frac{22592641}{2204816} = 10, 24695\ 07659\ 59608\ 42\ \dots$$

Az elkövethető legnagyobb hibák:

$$H_1 < \frac{1}{4^2} < \frac{1}{16} < 0, 06$$

$$H_2 < \frac{1}{328^2} < \frac{1}{107584} < 0, 00000\ 93$$

mint a' folytatott kiszámításokból az egymás utáni közelítések egybevetésével világosan kitűnik.

Ezen esetekben 's az ezekhez hasonlóknak, a' fentebbi lehozatokkal és a' láncztörekek' ismeretes tulajdonaival egyezőleg, mindjárt az első közelítő töreknek mind számítóját, mind nevezőjét, k-val el lehet osztani, melly után a' következendőkhez képest k egységgé válik, az ezután kitalálendő törekeket többé alább szálítani nem lehet, 's a' rajtok elkövethető legkisebb hiba, a' menyiben a' láncztörekek' ismeretes tulajdonaiból meghatározhatjuk

$$H < \frac{1}{n^2}$$

Azonban lehozatainkból az elkövethető legnagyobb hibának sokkal pontosabb kiszámítása következik, mint azt a' láncztörekek' természetéből legközelebb mondottak szerint tudhatjuk. Ugyanis az elkövethető legnagyobb hibának kitételére, fentebbi lehozatinkban ezen alakra akadtunk, miszerint m-nek és n-nek csak néhány első számjegyeit tartván meg, az utóbbiakat pedig elhagyván

$$H < \frac{k}{2mn}$$

De ha viszont, egyfelől az m-nek és n-nek teljes értékét megtartjuk, más felől az előttünk fekvő kitétel, két egymás után következő akarhányadik közelítő törekek' külszésének kitételével

összehasonlítjuk, legyen az egyik $x_r = \frac{m}{n}$ leszen az utána kö-

vetkező $x_{r+1} = \frac{2m^2 - k}{2mn}$; mellynek következtében:

$$x_r - x_{r+1} = \frac{m}{n} - \left(\frac{2m^2 - k}{2mn} \right) = \frac{k}{2mn}$$

Az elkövethető legnagyobb hiba' meghatározására adott kitétel, a' két egymás után következő tagok' külözésének kivételével azonos. Honnét egyszersmind:

$$\frac{m}{n} - \frac{k}{2mn} = x_r - H = \frac{2m^2 - k}{2mn} = x_{r+1} \text{ azaz:}$$

Ha m -nek és n -nek teljes értékei' megtartásával, az elkövethető hiba' mennyiségét kiszámítjuk: akkor nem különben az x_r -dik közelítést a' kiszámított tizedes jegyekig szintollyan biztossággal kiszámíthatjuk, mintha az x_{r+1} -dik közelítést valósággal kiszámítottuk volna. Ellenben:

Ha m -nek és n -nek csak néhány első értékeit tartjuk meg, akkor *egy részről* $2mn$ -nek hiányos értéke kevesebb leszen $2mn$ -nek teljes értékénél 's az elkövethető hiba:

$$H < \frac{k}{2mn} \text{ vagy legkisebb nevezőre vont láncztörekekre nézve}$$

$$H < \frac{1}{2mn} \text{ az } m \text{ és } n \text{ hiányos értékeivel számítva.}$$

Más részről: mivel a' sajátlan (impropria) törekekben $2m > n$ tehát $2mn > n^2$ tartozik lenni, világos az is: hogy a' nevezett alkat szerint az elkövethető legnagyobb hibát, pontosabban kiszámíthatjuk, mint a' láncztörekek' ismert tulajdonaiból a' tudva levő kitételből $H > \frac{1}{n^2}$ számokban.

Az első példában $Q = 51$; a' második közelítés volt $x_2 = \frac{4999}{700} = 7, 14142 \ 85714 \dots$

tehát a' láncztörekek' tulajdonainál fogva $H < \frac{1}{700^2} < 0, 000204 \dots$

's e' szerint csak a' három első tizedes jegyek' hibátlanságáról lehetnénk bizonyosok, holott *hat* első tizedes jegy hibátlan, mint a' tovább folytatott kiszámítások mutatják.

Kitételünkben pedig $H < \frac{1}{2mn} < \frac{1}{630^5} < 0, 0^{\circ}16 \dots$ mely szerint a' legelső számjegyek' megtartásából is bizonyos, hogy az elkövethető legnagyobb hiba a' hetedik tizedes helynél, kevesebb mint 1, 6. Az m és n teljes értékeivel számítva pedig találjuk $H = \frac{1}{6998600} = 0, 0^{\circ}14288$, mely igazítással

$$x_2 - H = 7, 14142 \ 84285 \text{ egészen bizonyos.}$$

Nevezetes tulajdonsága az előadott közelítési módnak még az is, hogy általa, ugyanazon egyszerű helyettesezések' alkalmazásával a' közelítéseknek olyan sebes előhaladását eszközölhetjük, a'

milliyent akarunk. Erre nézve nem kívántatik más, mint az alapul szolgáló közelítési egyenleteknek magasabb fokokra emelése. Mellyet további fejtegetések' mellőzésével legegyszerűbb leszen, a' harmadik és negyedik foku fölemelések' alkalmazásával felvilágosítani. Ugyanis:

Legyen a' gyökerezendő mennyiség Q ; az első közelítés $\frac{m}{n}$

mellyhez képest:

$$(nx - m)^3 = n^3x^3 - 3mn^2x^2 + 3m^2nx - m^3 \text{ azaz:}$$

$$\text{mivel } x^2 = Q; x^3 = Qx \text{ helyetteszve:}$$

$$(3m^2n + n^3Q)x - m^3 - 3mn^2Q = 0 \text{ mellyből:}$$

$$x = \frac{m^3 + 3mn^2Q}{3m^2n + n^3Q}$$

Például: Tegyük $Q = 5$; $m = 2$; $n = 1$ találtatik:

$$x_1 = \frac{38}{17} = 2, 23529 \dots$$

$$x_2 = \frac{219602}{98209} = 2, 23606 \, 79774 \, 76666 \dots$$

Ebben az első közelítés *két*, a' második pedig *tíz* tizedes jegyben hibátlan; holott fentebbi számítások szerint, második foku fölemelések' folytában az első közelítés $x_1 = \frac{1}{4} = 2, 25$ csak *egy*,

a' második pedig $x_2 = \frac{161}{72} = 2, 23611$ csak *három* tizedes

számjegyekben taláztatott hibátlanak.

Hasonlag:

$$(nx - m^4) = n^4x^4 - 4m^3n^3x^3 + 6m^2n^2x^2 - 4m^3nx + m^4 \text{ tehát:}$$

$$\text{mivel } x^2 = Q; x^3 = Qx; x^4 = Q^2 \text{ helyetteszéssel;}$$

$$- 4m^3x - 4mn^3Qx + m^4 + n^4Q^2 + 6m^2n^2Q = 0 \text{ mellyből:}$$

$$x = \frac{m^4 + n^4Q^2 + 6m^2n^2Q}{4(m^3n + mn^3Q)}$$

számokban: Az m , n , Q fentebbi értékeivel:

$$x_1 = \frac{161}{72} = 2, 23611 \dots \text{ a' fentebbi kiszámítások' máso-}$$

dik közelítésével, 's így tovább x_2 a' negyedikkel stb. azonos, mint további számítások nélkül is magában látható. Végezetül:

Minthogy mindeddig a' közelítéseket ugyan példátlanul megszire vittük, gyökerezendő mennyiségeknek azonban példánkban kis számokat választottunk, nem leszen fölösleges nagy számok' gyökereinek kihuzását egy példában felvilágosítani.

Legyen tehát a' gyökerezendő mennyiség $Q = 789652 \, 7486927$, melly is tizenhárom számjegyig terjedvén, példának eleendő leszen.

Ezt, ha a' szokott mód szerint osztályokra szaggatjuk, lesz belőle:

7, 89, 65, 27, 48, 69, 27 tehát Q tizedes töreknek tekintetvén :
 $Q = 7, 896527\ 486927$

mellynél fogva mivel 7-nek első közelítő gyökere egész számokban $x_0 = 3$ leszen $m^2 = 9$; $n^2Q = 7, 89$ következőleg az első számjegyek' megtartásával:

$$x_1 = \frac{17}{6} = 2, 83333 \dots m^2 = (2, 8)^2 = 7, 84$$

$$x_2 = \frac{15, 73}{560} = 2, 80894 \dots m^2 = (2, 808)^2 = 7, 88464 \dots$$

$$x_3 = \frac{15, 781391}{5, 616000} = 2, 81007\ 674 \dots m^2 = (2, 810076)^2 = 7, 896527\ 125776 \dots$$

$$x_4 = \frac{15, 793054612703}{5, 620152000000} = 2, 81007\ 60642\ 60005 \dots$$

Az elkövethető legnagyobb hibák:

$$x_1 \text{ nél } H_1 < \frac{1}{6} < 0, 166 \dots$$

$$x_2 \text{ nél } H_2 < \frac{1}{560} < 0, 00\ 178$$

$$x_3 \text{ nál } H_3 < \frac{1}{5616000} < 0, 0^6\ 177$$

$$x_4 \text{ nél } H_4 < \frac{1}{56201520^6} < 0, 0^{12}\ 177$$

Minden eddigi példákban és kiszámításokban feltettük, hogy az első közelítő gyökér, egyes egész számokban ismeretes, melyet annyival inkább tehetünk, mivel az egyszerű számolási munkálatokban is, összeadásnál az egyes számok' összetét, kivonásnál azoknak külzését, sokszorozásnál tevetöket, osztásnál hányadosukat emlékezetünkéből kell tudnunk. Az előterjesztett gyökérhuzási mód szerint azonban, még ezen felvételen elkezdhjük, melyből elsőben, az egyes egész számokban kitétethető közelítési értéket, vagy az ehez legközelebb járó töreket találjuk fel, honnét általmenetel történik a' további közelítésekre. Mindazáltal minél távolabbról kezdjük a' közelítést, annál későbben; 's minél nagyobb számokat veszünk munkálat alá, annál fáradtságosabb uton jutunk a' kívánt eredményhez. Miknél fogva legczélszerűbb a' közelítést, eddigi példák és kiszámítások' nyomain, az úgy is könnyen tudható legközelítőbb egész szám gyökéren kezdeni, vagy pedig: hogy a' nagy szá-

mokkal teendő fáradságos munkálatok kikerültessenek, első tételül (x—1) hatványait választani.

Végül

BUGÁT PÁL rt.

a' természettani nyelvtanról adta elő gondolatait.

KIS GYÜLÉS, JUN. 16. 1851.

(A' nyelv- és széptudományi osztály' számára).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Balogh, Czuczor, Vörösmarty rr. tt. — Hunfalvy Reguly, Repický ll. tt. — Más osztályokból: Bajza, Bugát, Érdy, Gebhardt, Györy, Horváth Cyr., Jerney, Kállay, Kiss K., Szilasy rr. tt. — Pauler és Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

HUNFALVY PÁL lt.

a' magyar, finn és török nyelvek' összehasonlító leírását előterjesztő értekezése' első részét olvasta.

A' magyar, finn és török nyelvek' leírása 1).

BÉVEZETÉS.

1) Szántszándékkal nevezem *leírásnak* azt, mit ezentúl a' magyar, finn és török nyelvek felől adni akarok. Mert nem nyelvtant írni, hanem inkább az említett nyelvek' rajzát szem elé állítani feladatom. Célom azzal az olvasó' figyelmét a' finn és török nyelvekre fordítani, a' mellyek az ural-altaji nyelvcsaládból a' nevezetesebbek, 's mind a' magyar nyelv' tudományos művelésére leghatósabbak, mind továbbá az összes nyelvcsalád' kitanulására első útmutatók.

Választott tanútunk szerint legtermészetesebb rend volna előbb a' szó-képzésről, azután a' szó-ragozásról 's végül a' szó-füzésről szólni. De miután leírást kívánunk adni, oly rendet választunk az előadásra, melly a' magyar, finn és török nyelvek' képét legvilágosabban láttassa. E' szerint a' szóképzést nem együtt fogjuk mutatni, hanem részint a' névszók', részint az igeszók' ragozásánál. Így lehet, hogy a' szófüzést is helylyel-helylyel adandjuk elő, hol azt a' kép' rajza meg fogja kívánni. A' bötüket is vesszük tekintetbe, mint a' szók' elemeit, mellyek a' nyelvek' leírásához kiválóan tartoznak.

*) Az *Értesítő* 96 lapján bérésit olv. bérésit, včet olv. včet a' 17, 18 és 23. sorban.

Ennél fogva szólándunk a' *bötükről*, a' *névszókról* és az *ige-szókról*.

ELSŐ SZAKASZ.

A' *bötükről* és *szókról*.

2) A' magyar, finn és török nyelvek' eredeti *bötüit* nem ismerjük; pedig a' magyar nyelvről valószínűséggel tudjuk, hogy eredeti *bötü*ekkel íraték, mielőtt európai műveltség' körébe vonatott. A' finn eredeti *bötükről* szinte van néhány nyom. A' törökök úgy álltak az iszlámhoz, mint a' magyarok és finnek a' keresztyénséghez, ők tehát szinte elveszítették az eredeti írást, ha volt is nekik.

A' magyarok és finnek a' latin *bötü*ket, a' törökök az arab írást fogadták el.

3) A' magyar, finn és török nyelvekben a' hangzók különösen szerepelnek. Semmi szóváltozás nem fejeztetik ki hangzó-változás által, mint az számtalanszor történik a' sémi és indogerman nyelvekben, p. o. *ληψω, ἔλαβον; τέμνω, ἔταμον, τόμος*; pangó, pepegi; capio, accipio, accepi; stehlen, stahl, gestohlen; Vater, Väter stb. Hanem minden változás, melyet a' viszonyítás megkíván, ragok által fejeztetik ki, 's ezek mindig a' *tőszó* hangzóihoz simulnak; mely törvényt a' *képzők* is követik.

A' három nyelvben tehát a' *tőszók*' hangzói nem változnak el, 's ez *első törvény*, mely a' hangzók' szereplését mutatja.

Azután ennek az egyes szók nem türnek vegyest mindenféle hangzót, hanem csak illető osztálybelieket.

Ugyanis vannak *al-* vagy *vastag* hangzók: a, o, u; és *fel-* vagy *vékony* hangzók: ä, ö, ü; 's végre vannak *közép* hangzók: e, és i.

Már a' hangzók' *másik törvénye* az, hogy a' *tőszóban* al- és felhangzók együtt nem lehetnek; de mind az al- mind a' felhangzók egyeznek a' *közép* hangzókka. Ebből foly:

a) hogy az alhangzóu *tőszóhoz* a' ragok és *képzők* egyedül alhangzókkal járulhatnak; hasonlóan a' felhangzóu *tőszóhoz* felhangzókkal járulnak a' ragok és *képzők*;

b) hogy a' *középhangzóu tőszók* a' ragokat és *képzőket*, hol al-, hol felhangzóval veszik magokhoz;

c) és hogy alhangzóu *tőszó*, ha benne *közép* hangzó van is, mindig alhangzóval kívánja a' ragokat és *képzőket*: mi megfordítva nem áll, miszerint felhangzóu *tőszó*, ha benne *közép* hangzó van, mindig felhangzós ragokat és *képzőket* vonzana.

Mind ezen három osztályú hangzók rövidek vagy hosszúk, mi szinte meg kíván tartatni; mert csak az i, u, ü hangzók türik el magyarban, hogy néha röviden vagy hosszan ejtessenek.

Az előadottak szerint van nyolcz rövid, 's ugyan annyi hosszú hangzó.

Az alhangzókat, ha rövidek, a' magyar és finn írás egyenlően fejezi ki: *a, ä, o, ö, u, ü*. Ha hosszúk, a' magyar írás megékezi (mi azonban nem hangsúlyt fejez ki — *accentus* — mely a' két nyelvben nem jelölte meg), így: *á, é, ó, ő, ú, ü*; a' finn írás kettőzve írja, így: *aa, oo, uu, ää, öö, yy*. Innen *kuu* olv. kú = hó, *puu* olv. pú = fa, *maa* olv. má = föld.

Több magyar régi kézirat és könyv bizonyítja, hogy a' magyar írásban is néha kettős hangzóval fejezték ki a' hosszút.

Az *a, o, u* alhangzóknak megfelelnek *ä, ö, ü* felhangzók. Ezek' leírásában eltér a' magyar a' finn írástól. A' magyar csak *e* betűt ír, 's kénytelen azt nyíltan és középien kimondani. A' finn a' nyílt *e*-t helyesen írja *ä*-nek, a' középit *é*-nek; p. o. *käsi* kéz olv. keszi, *wesi* víz olv. vészi. Az *ü*-t helyesen írja a' magyar; a' finn *y*-t használ helyette.

A' török hangzók' írásáról felesleg beszélni, mert a' sémi betűrend tökéletlenül fejezi ki a' hangzókat.

4) A' *mássalhangzókat* illetve van a' magyar nyelvben: *b, c, cs, d, ds, f, g, gy, h, j, k, l, ly, m, n, ny, p, r, s, sz, t, ty, v, z, zs*, összesen 25. A' sziszegők legszámosabbak: *c, cs, ds, s, sz, z, zs*, ugymint hét.

A' finn mássalhangzók: *d, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, w*, és *ts = c*, mely azonban alig találhatik egyszerű hangnak; p. o. *itse* maga, talán *it* és *se* szótagokból áll. Itt csak egy sziszegőt, *s-t*, találunk, mely úgy ejtetik mint a' magyar *sz*; továbbá ajakbetű csak kettő van, *p* és *v*, holott nálunk van *b, f, p, v*; szájpadrási betű is csak *j* és *k*, holott nálunk van *g, gy, j, k*. A' *d* betű sem fordul finn szókban mint gyökbetű elő; de ragozáskor *s* és *t* gyakran változik el *d*-re.

A' török mássalhangzók következő rendben adatnak elő: *b, p, t, z, ds, cs, h, d, r, zs, s, sz, t, g, f, gief, kaf, l, m, n, v, h, j*, összesen 23. Sziszegő van *z, ds, cs, zs, s, sz* ugymint hat.

5) Már ebből is gyanítható, hogy rokon szókban némelly bötük másképp ejtetnek a' magyarban másképp a' finnben. 'S ilyen hangváltozás előfordul bötük' hiánya nélkül is. Ugyan ez áll a' hangzókról. Némelly példakon mutatjuk meg a' betűk' cseréjét.

H sokszor *k*-vá lesz, p. o. *halok*, finnül *kuolen*, *halál* kuollo stb.; *hallok* kuulen, hallás kuullo; *hó*, hold *kuu*; *hólyag* (mellyben *ag* képző) kuula; *hal* kala; *három* kolmi stb., mindenik sok származékkal.

Törökben is látjuk ezt, p. o. *csuha* törökül csoka, *siheder* csokadar; *hol* (*hon, hun*), kani vagy kan stb.

F változik *p*-vé, p. o. *furni*, finnül *puhua*, *fej* pää, hajdan

nálunk is *fe* fő helyett; *felhő* pilwi; *föld* peltó, pellon; *fél* puoli, *fél*ni peljátá; *félelem* pelko, pelwon stb.

N lesz *k*-vá minden genitivusban, melly magyarul *nak*, *nek*, finnül *n*, törökül *n*, tatárul *ning*. Így a' *k* harmadik személybeli rag a' szenvedő igében finnül *n*, p. o. *szeretteték* rakastetaan; viz-zel *megönteték* kastetaan stb.

L gyakran elolvad a' finnben, mint *teli*, törökül *dolu*, finnül *täysi*, p. o. *täysi kun* teli hold, holdtölte; *täysi tosi* teljes igaz; *täydyn* telelem stb. *täytän* töltöm stb. *Kelni* törökül *gel*-mek, finnül *käyda*, *käytän* keltem stb. *Lelni* finnül löydä sok származékkal.

Gy törökben néha *g* vagy *k*, mint gyök-ér, *kök*, gyere, jere *gele*. *Z* és *v* helyettesítik egymást, mint *szó* szavak, törökül *szöz*, de *szólni* már *szőj*-lemek. Továbbá *tő*, *tövet*, törökül *tib* vagy *tüb*. Így *iszom* törökül *ics*-mak: de már *enni je*-mek stb.

Ennyit mutatványul csak, mert a' bötük' változásának tana, milly nyomós, olly kevéssé szorítható rövid előadásba.

6) A' szokat illetve azon általános tünemény ötlük szembe a' finn nyelven, hogy a' főnevek hangzóval szeretnek végződni. P. o. weri vér, wesi víz, käsi kéz, kiwi kö, tiwi tö, mehi méh, neljä négy, nuoli nyíl, nimi név, liemi lév, jalka láb (gyal-og), peltó föld, yli fel, ali al stb. Az úgynevezett *Béla' Nértelene* minden magyar nevet hangzóval ejt ki; ma is nálunk béke és bék; ipa és ip, napa és nap, lápa és lép stb.

MÁSODIK SZAKASZ.

A' névszokról.

7) Mind azon viszonyítás, melly alá esnek a' névszók, hogy gondolatok' kifejezésére alkalmasíttassanak, vagy *ragok* vagy *ön-álló szók* által fejeztetik ki.

A' ragok ismét kétfélék, vagy *általában viszonyítók* vagy *birtokosak*.

Mind ezen ragoktól különböznek a' képzők, mellyek névszók' képzésére szolgálnak.

I. Magyar viszonyító ragok.

8) A' magyar viszonyító ragok, mellyeket mindjárt névszókhoz ragasztva mutatunk fel, im ezek:

	<i>láb</i>	<i>vér</i>
1. <i>Sajátító</i> ,	láb-nak	vér-nek
2. <i>Tárgyeset</i> ,	láb-(a)t	vér-t
3. <i>Marasztó</i> ,	láb-ban	vér-ben
4. <i>Allapító</i> ,	láb-(o)n	vér-(e)n

5. <i>Veszteglő</i> ,	láb-nál	vér-nél
6. <i>Beható</i> ,	láb-ba	vér-be
7. <i>Felható</i> ,	láb-ra	vér-re
8. <i>Közelítő</i> ,	láb-hoz	vér-hez
9. <i>Kiható</i> ,	láb-ból	vér-ből
10. <i>Leható</i> ,	láb-ról	vér-ről
11. <i>Távolító</i> ,	láb-tól	vér-től
12. <i>Határvető</i> ,	láb-ig	vér-ig
13. <i>Okadó</i> ,	láb-ért	vér-ért
14. <i>Segítő</i> ,	láb-val } láb-bal	vér-vel } vér-rel
15. <i>Fordító</i> ,	láb-vá } láb-bá	vér-vé } vér-ré
16. <i>Mutató</i> ,	láb-ül	vér-ül
17. <i>Hasonlító</i> ,	láb-ként, láb-kép	vér-ként, vér-kép
18. <i>Időrag</i> ,	kor	
19. <i>Helyrag</i> ,	tt	
20. <i>Többes</i> ,	láb-(a)k	vér-(e)k
21. <i>Tulajdonító</i> ,	láb-é	vér-é.

A' névszók' *nevezője* már vagy *egyesben* áll, mint tőszó, vagy *többesben*, a' midőn a' tőszóhoz *k*-rag járul, ha kell, kötő hangzóval, mint láb-(a)k. Mind a' két, azaz, egyes és többes, nevező lehet *tulajdonítás*, hozzá ragadván az *é*-rag, így: lábé, lábaké.

Ennél fogva a' viszonyító ragok vagy a' *csupasz* nevezőkhöz, vagy a' *tulajdonítás* nevezőkhöz járulnak, miszerint négy ragozás lesz:

láb	lábé	lábak	lábaké
láb-nak	lábé-nak	lábak-nak	lábaké-nak
láb-(a)t stb.	lábé-t stb.	lábak-(a)t stb.	lábaké-t stb.

A' mi már a' viszonyító ragokat illeti, azokban nagy különbség tűnik fel.

Legnagyobb része t. i. a' személyes névmás' ragaival olvadván össze, annak hiányait pótolja.

<i>nak</i> , <i>nek</i> -ből lesz:	nek-em,	nek-ed,	nek-i;
	nekünk,	nektek,	nekik.
<i>ban</i> , <i>ben</i> -ből lesz:	ben-(n)em,	ben-(n)ed,	ben-(n)e;
	bennünk,	bennetek,	bennök.
<i>nál</i> , <i>nél</i> -ből lesz:	nál-am,	nál-ad,	nála;
	nálunk,	nálatok,	nálok.
<i>ba</i> , <i>be</i> -ből lesz:	be-(l)ém,	beléd,	belé;
	belénk,	belétek,	beléjek.
<i>ra</i> , <i>re</i> -ből lesz:	rám,	rád,	rá;
	ránk,	rátok,	rájok.
<i>hoz</i> , <i>hez</i> -ből lesz:	hoz(z)ám,	hozzád,	hozzá;
	hozzánk,	hozzátok,	hozzájok.
<i>ból</i> , <i>ből</i> -ből lesz:	belőlem,	belőled,	belőle;
	belőlünk,	belőletek,	belőlők.

<i>ról</i> , <i>ről</i> -ből lesz:	rólam, rólunk,	rólad, rólatok,	róla; rólok.
<i>tól</i> , <i>től</i> -ből lesz:	tőlem, tőlünk,	tőled, tőletek,	tőle; tőlök.
<i>ért</i> -ből lesz:	értem, értünk,	érted, értetek,	érte; értök.
<i>val</i> , <i>vel</i> -ből lesz:	velem, velünk,	veled, veletek,	vele; velök.

A' többi, úgymint: *t*, *n*, *ig*, *vá*, *ül*, *ként* nem ragoztathatnak így, ezek tehát már elhalt szók' maradványai.

De a' *kép*, *kor* ragok még önálló szók', 's inkább szófüzési-leg mint ragul tételnek más névszókhoz.

Végre a' *tt* rag, mint helyrag, csak helyet jelentő szókhoz járulhat, valamint a' *kor* szó is csak időt jelentőkhöz jár.

A' ragozást illetve, látjuk, hogy a' ragok *minden közvetítés nélkül* járulnak a' négy tőhöz vagy nevezőhöz, úgymint a' csupasz és tulajdonítós egyeshez és többeshez. Közvetítésen azonban nem értjük a' kötőhangzót, mely az összekerülő mássalhangzók miatt fordul elő, mint például *vér-n* helyett mondjuk *vér-en*, hanem azon változást, mely a' tőszón történék, midőn az ragoztatik. Illy közvetítést mindjárt látandunk a' finn névszókban.

Finn viszonyító ragok.

9) A' finn névszó' ragozása nem megyen olyan egyszerűen, mint a' magyaré. Mert különbséget okoznak az *egytagu* vagy *nem-egytagu* névszók, miszerint legjobb ott *két féle* névszó-ragozást (declinatio) elfogadni. Továbbá a' tőszóhoz a' ragok többnyire csak közvetítés mellett járulnak. E' közvetítés pedig abban áll, hogy a' tőszónak mássalhangzói és hangzói elváltoznak, úgy mindazonáltal, hogy bizonyos ragok előtt a' volt mássalhangzók ismét visszakerülnek. 'S a' közvetítés *úgy történik, hogy az első ragozásban a' mássalhangzók lágyíttatnak, a' másikon viszont megkeményíttetnek*.

A' nevező itt is vagy *egyes* vagy *többes*, de mindig *csupasz*, azaz ilyen raggal, millyen a' magyar tulajdonító *é*, nem toldathatik meg. De más tekintetben van itt kettős nevező mind egyesben, mind többesben. A' finn nyelv nem ismer névhatározót, millyen a' magyar *az*; a' helyett van határozott és határozatlan nevezője, mely utóbbi még tárgyesetet is jelent.

A' többesben is változást szenved a' névszó a' ragok előtt, *i* bötüt vevén fel.

Renwal a' ragok által lett névszók' eseteit így nevezi el:

1. *Nominativus*, mely a' tőszó, és határozott nevező.
2. *Infinitus*, mely a' határozatlan nevező.

3. *Genitivus*, melly szerint a' névszók első vagy másik ragozáshoz tartoznak. Ragja *-n*.

4. *Essivus*, ragja *-n, nü*, 's megfelel a' magyar *úl* vagy *nak* ragnak.

5. *Factitivus*, ragja *-ksi*, 's megfelel a' magyar *nak* és *vá* ragnak.

6. *Allativus*, ragja *-lleh* (llen), 's megfelel a' magyar *hoz* és *nak* ragnak.

7. *Illativus*, ragja *-on, an* vagy *-hon, han*, 's megfelel a' magyar *ba* ragnak.

8. *Ablativus*, ragja *-lta*, 's megfelel a' magyar *tól* és *ról* ragnak.

9. *Elativus*, ragja *-sta*, 's megfelel a' magyar *ból* és *ról* ragnak.

10. *Adessivus*, ragja *-lla*, megfelel a' magyar *nál, val, n* ragnak.

11. *Inessivus*, ragja *-ssa* (sa), 's megfelel a' magyar *ban* ragnak.

12. *Abessivus*, ragja *-tah*, 's megfelel a' magyar *atlan* képzőnek, mellyet nem tartunk ragnak.

13. *Suffixivus*, ragja *-ne*, melly birtokrag nélkül nem használtatik; megfelelője magyarban *-stul, -stül* volna.

14. *Adverbialis*, melly főnévszónál *-in* raggal, melléknévszónál *-stih* raggal fejeztetik ki.

A' többes nevező *t* ragot vesz fel.

Mutatjuk most teljesen a' névszó-ragozást.

Ollyan névszók, mellyekben semmi változás nem történik ragozáskor.

I. Ragozás.

	Egyes.	Többes.
<i>Nom.</i>	kala, hal	kalat halak,
<i>Inf.</i>	kalaa	kaloja
<i>Gen.</i>	kalan	kaloin
<i>Essiv.</i>	kalana	kaloina
<i>Factit.</i>	kalaksi	kaloiksi
<i>Allat.</i>	kalalleh	kaloilleh
<i>Illat.</i>	Lalaan	kaloin (kaloihin)
<i>Ablat.</i>	kalalta	kaloilta
<i>Elat.</i>	kalasta	kaloista

II. Ragozás.

	Egyes.	Többes.
	wieras idegen	wieraat (wierahat)
	wierasta	wieraita (wierahita)
	wieraan (wierahan)	wierasten (wieraitten)
	wieraana	wieraina
	wieraaksi	wieraiksi
	wieraalleh	wierailleh
	wieraaseen (wierahasen)	wieraisiin
	wieraalta	wierailta
	wieraasta	wieraista

<i>Adess.</i>	kalalla	kaloilla	wieraalla	wierailla
<i>Iness.</i>	kalassa	kaloissa	wieraassa	wieraissa
<i>Abess.</i>	kalatah	kaloitah	wieraatah	wieraitah
<i>Suffix.</i>	kalane-	kaloine-	wieraane-	wieraine-
<i>Adverb.</i>	kaloin (kaloihin)		{ wierain { wieraastih.	
<i>Nom.</i>	isä (ise, ös)	isät	sydän szív, szű	sydämet
<i>Inf.</i>	isää	isiä	sydäntä	sydämiä
<i>Gen.</i>	isän	isiin	sydämen	sydänten (sydämien)
<i>Ess.</i>	isänä	isinä	sydämenä (sydännä)	sydäminä
<i>Fact.</i>	isäksi	isiksi	sydämeksi	sydämiksi
<i>Allat.</i>	isälleh	isilleh	sydämelleh	sydämilleh
<i>Illat.</i>	isään	isiin	sydämeen	sydämiin
<i>Abl.</i>	isältä	isiltä	sydämeltä	sydämiltä
<i>Elat.</i>	isästä	isistä	sydämestä	sydämistä
<i>Adess.</i>	isällä	isillä	sydämellä	sydämillä
<i>Iness.</i>	isässä	isissä	sydämessä	sydämissä
<i>Abess.</i>	isätäh	isitäh	sydämetäh	sydämitäh
<i>Suff.</i>	isäne-	isine-	sydämene-	sydämine-
<i>Adverb.</i>	isiin (isihin)		sydämin.	

Ollyan szók, mellyekben változás történik ragozáskor.

I. Ragozás.

II. Ragozás.

	Egyes.	Többes.	Egyes.	Többes.
<i>Nom.</i>	rakko, hólyag,	rakot	rakas, kedves,	rakkaat
<i>Inf.</i>	rakkoa	rakkoja	rakasta	rakkaita
<i>Gen.</i>	rakon	rakkoin	rakkaan	rakasten
<i>Ess.</i>	rakkona	rakkoina	rakkaana	rakkaina
<i>Fact.</i>	rakoksi	rakoiksi	rakkaaksi	rakkaiksi
<i>Allat.</i>	rakolleh	rakoilleh	rakkaalleh	rakkailleh
<i>Illat.</i>	rakkoon	rakkoihin	rakkaaseen	rakkaisiin
<i>Ablat.</i>	rakolta	rakoilta	rakkaalta	rakkailta
<i>Elat.</i>	rakosta	rakoista	rakkaasta	rakkaista
<i>Adess.</i>	rakolla	rakoilla	rakkaalla	rakkailla
<i>Iness.</i>	rokossa	rakoissa	rakkaassa	rakkaissa
<i>Abess.</i>	rakotah	rakoitah	rakkaatah	rakkaitah
<i>Suff.</i>	rakkone-	rakkoine-	rakkaane-	rakkaine-
<i>Adv.</i>	rakkoin		rakkain	rakkaastih

10) A' mássalhangzók' változásai ragozáskor, mint már említők, az első és másik ragozás' rendében megfordítva így mennek:

Az első ragozás' rendében *pp* lesz *p*-vé, *kk* lesz *k*-vá, *tt* lesz *t*-vé, *p* lesz *w*-vé, *k* lesz *w*, *g* és *j*-wé, vagy épen elvesz; *t* lesz *d*-vé, *s* lesz rendesen *d*-vé.

A' másik ragozás' rendében *k* lesz *kk*-vá, *p* lesz *pp*-vé, *d* lesz *t*-vé, *rr* lesz *rt*-vé; hol nincs mássalhangzó, oda *k* szöktetik belé stb. P. o. seppä kovács, gen. sepän; läpi lyuk, gen. läwin; haukka karvaly, gen. haukan; hatu kalap, hatun; sota csata, háború, sodan; uusi uj, uuden, wesi viz, weden; reikä szakadás, lyuk reijän.

Kirkas átlátszó, fényes, kirkkaan; ruis, ruwis rozs, rukiin; waras orzó, warkaan; saapas saru, saappaaan; porras híd, portaan stb.

Az *s* még több változást szenved. Néha lesz *d*-vé, 's bizonyos esetben *ks*-sé p. o. *warkaus* orzás, lopás, gen. warkauden, többes genit. warkauksiin, miszerint egyesben a' *d*, többesben *ks* uralkodik. Másszor lesz *d*-vé, 's bizonyos esetben *t*-vé, p. o. käsi kéz, gen. käden, essiv. és illativus kätenä, käteen.

A' nyelvjárások pedig, melyek a' finnben nagyon ki vannak fejlődve, a' mássalhangzók' változásait még tetézik (a' hangzók' változásait nem tekintve, melyek nálunk is megvannak), úgy hogy a' finn nyelv e' tekintetben legnagyobb elevenséget mutat. Innen tartozik a' bötük' elváltozásainak tana a' nyelv' nehezebbjéhez.

11) Ha a' magyar névszó' ragjait a' finnével összehasonlítjuk, 's az úgynevezett esetek' jelentéseit nézzük, azt találjuk:

a) Hogy magyarban a' nevező magában nem bizonyos a' fogalom' jelentésében, az hát a' névhatározóval *az*, *ez*, vagy szófűzésileg határoztatik meg. P. o. *könyv* magában nem mutat határozott vagy határozatlan értelmet, mint a' finn *kirja*, melly határozott, és *kirjaa*, melly határozatlan; innen e' nyelvben az *infinitus* eset.

Olvások könyveket, és *olvasom a' könyveket*, így fejezi ki az előbbi a' finn: luen kirjoja (infinit.), 's az utóbbit: luen kirjat.

A' finn határozatlan nevező áll még vonzásból is több esetben, mint utóbb látandjuk.

b) A' magyar *sajátító*, megfelel ugyan a' finn *genitivusnak*, de azonkívül pótolja a' factitivus és sokszor az allativust is. *Atyának* jósága, *atyának* neveztetik, 's neki ment az *atyának*, egy azon raggal fejeztetik ki. Finnben *atyának* jósága isän hywyys, *atyának* neveztetik isäksi kutsutaan, 's *neki ment az atyának* meni isälleh, mi inkább így fejeztetik ki: meni isän päällä, ment atyának feléje, azaz rája.

c) Ellenben a' finn nyelv nem fejezi ki külön a' tárgyesetet. Mert az egyes számban az egyszersmind a' genitivus, a' többesben az egyszersmind a' nominativus. Az infinitusról már tudjuk, hogy mind nevezőt, mind tárgyesetet jelent. Csak a' személyes névmá-

sok' többesében van külön tárgyeset, hol *me*, *te*, *he* a' többes nevező (mi, ti, ők), 's a' tárgyeset *meiät*, *teiät*, *heiät* (meidän, teidän, heidän mellett).

d) A' magyar *beható*, *marasztó* 's *kiható*, *ba*, *ban*, *ból*; *felható*, *állapító*, *leható* *ra*, *n*, *ról*; *közelítő*, *veszteglő*, *távolító* *hoz*, *nál*, *tól*, 's végre némileg *fordító*, *segítő*, *mutató* *vá*, *val*, *ul*, különösb viszonyban vannak egymáshoz, miszerint egyik viszonyító a' másik helyett nem állhat; 's hol e' raggal *hoz* fejeztetik ki a' mozgás vagy viszony, ott annak megfelelője nem lehet *ból* vagy *ról* ragos.

Azért <i>hová?</i> kérdésre			kell felelnem; <i>hol?</i>	és <i>honnan?</i> kérdésre:
ha felelek, <i>ba</i> raggal		kérdésre: <i>ban</i> raggal		<i>ból</i> raggal
„ „ <i>ra</i> „	„	„ <i>-n</i> „		<i>ról</i> „
„ „ <i>hoz</i> „	„	„ <i>nál</i> „		<i>tól</i> „
„ „ <i>rá</i> „	„	„ <i>val</i> „		<i>ul</i> „

Említök, hogy a' negyedik viszonyítás nem egészen olyan, mint a' három előbbi.

Finnben illy különös viszonyban állanak egymáshoz az *illativus*, *inessivus*, *elativus* *an*, *ssa*, *sta*, és *allativus*, *adessivus*, *ablativus* *lle*, *lla*, *lta*. Innen *hová?* *hol?* *honnan?* kérdésre *an*, *ssa*, *sta* (*ba*, *ban*, *ból*); és *lle*, *lla*, *lta* (*hoz*, *nál*, *tól*) ragokkal kell felelni. A' magyar *ra*, *n*, *ról* ragu viszony finnben az említett két viszonyítás által fejeztetik ki.

P. o. mene *kylään* (vagy *kylähän*) megyen a' faluba

on *kylässä*

van a' faluban

tule *kylästä*

jön a' faluból

mene *kyläille*

megyen a' falura, *-nak*

on *kylällä*

falun van

tule *kylältä*

faluról jő.

e) Az *essivus* *na*, *nä* leginkább megfelel a' magyar *úl* és *nak* ragnak; p. o. hän on pappina, ő pap, vagy papul van; hän eli köyhä-nä, ja kuoli rikkaa-na, ő éle szegényül, 's meghalt mint gazdag; mies löyttiin kuollee-na, ember löleték (találtaték) holtinak. De megegyez a' magyar *-n* raggal is, p. o. tänä päiwä-nä ezen napon. A' *factivus* -ksi többnyire megfelel a' magyar *-nak* ragnak, p. o. Saul walittiin kuninkaa-ksi, Saul választaték király-nak. Mi-ksi lapsi nimitetään, mi-nek a' gyermek neveztetik, azaz: minek neveztetik a' gyermek? Juhana-ksi. János-nak.

f) Az *abessivus* *tah* (tak), megfelel a' magyar *atlan*, *talan* képzőnek, jöllehet többnyire *nélkül* szóval adandó vissza. P. o. olla leiwä-täh kenyértelen (leipä, leiwän kenyér) lenni, azaz: kenyér nélkül. Ei lapsi isätäh synnyh, eikä tule ilman emotah (közmondás). Gyermek atya nélkül nem születik, mint nem lesz anya nélkül.

A' *suffixivus* csak birtokos raggal fordul elő, p. o. tule wai-mo-ne-nsa jő felségével együtt. Illyen nincs a' magyarban.

Az *adverbialis* hol főnéven hol melléknéven fordul elő,

amott *in* raggal, itt *stih* raggal. Értelemre nézve megegyez az *ul* raggal, p. o. *bolondúl*, melly melléknév is; *apúl*, *gazúl*. Ennyit a' magyar és finn névszó-ragok' összehasonlításáról.

De idomra nézve fő különbség az, hogy a' *finn névszó-ragok* *nem veszik fel a' személyes névmások' birtokos ragjait*. Mint magyarban mondjuk: bennem, belém, belőlem: úgy nem ragoztatik *an*, *ssa*, *sta* stb.

Török viszonyító ragok.

12) A' török névszó-ragozás olyan egyszerűen megyen, mint a' magyar, t. i. a' ragok minden közvetítés nélkül járulnak a' névszókhoz. De valamint magyarban *kép*, *kor*, *gyanánt* stb. mint ragok érnek ugyan, de inkább önálló szók: úgy a' törökben is vannak, még pedig számosabban, olyanok, mellyek ragok' jelentésével bírnak, de önálló szók gyanánt állanak. Mert, hogy azt itt elmondjuk, a' legszorosabban vett rag' természetét a' hangzók' elváltozása a' névszók' hangzói szerint mutatja meg: innen a' melly szó' hangzói a' névszó szerint nem változnak, mint *kép*, *kor*, *gyanánt* stb. szókéi, az nem rag.

Ezt tekintetbe véve aránylag kevesebb rag van a' törökben, mint a' magyarban és finnben: de több ragoz jelentésű önálló viszonyító van.

A' török ragok, mellyeket tatárul is kiteszünk, ezek:

<i>Birtokos</i>	ün *),	hangzó után	nün,	tatárul	nung.
<i>Tulajdonító</i>	-e	„	„	je	„ ga.
<i>Tárgyeset</i>	-i	„	„	ji	„ ni.
<i>Távolító</i>	-dan, -den	„	„	-dan, -den	„ dan.
<i>Marasztó</i>	-da, -de	„	„	-da, -de	„ da.
<i>Többes</i>	-lar, -ler	„	„	-lar, -ler	„ lar.

Átmenetet ragoktól önálló szókhoz tesznek következők:

<i>Mutató</i>	-dse vagy dsilein
<i>Segítő</i>	-le „ -ile, -bile, tatárul birle, bilan.
<i>Nélkülöző</i>	-sziz „ -szüz
<i>Okadó</i>	-csün „ -icsün

Mondtuk, hogy közvetítés nélkül járnak a' ragok a' főnevekhez azonban a' *k* és *t* bötü meglágyul a' ragok előtt *g* és *d*-re.

Névszó-ragozás mássalhangzó végzetűeknél.

	Török.	Tatár.
<i>Nevező</i>	arszlan	arszlan.
<i>Birtokos</i>	arszlanün	arszlanung.

*) A' birtokos vagy genitivusban *n* orrhangú bötü, mint a' francia *n*. A' török nyelvnek gyakori bötüje ez, mellyet *k* v. *g* bötüjegygyel fejez ki.

<i>Tulajdon.</i>	arszlane	arszlanga
<i>Tárgyeset</i>	arszlani	arszlanni
<i>Távolító</i>	arszlandan	arszlandan
<i>Marasztó</i>	arszlanda	arszlanda
<i>Mutató</i>	arszlandse	arszlan'dse
<i>Segítő</i>	arszlanile v. -le	arszlanbirle
<i>Nélkülöző</i>	arszlanszüz	arszlanszüz
<i>Okadó</i>	arszlanicsün	arszlanicsün
<i>Többes</i>	arszlanlar	arszlanlar

A' többes raghoz a' birtoki, tulajdonító stb. ragok ismét olly egyszerűen 's minden viszonyítás nélkül járulnak mint a' magyarban, nem pedig úgy mint a' finnben. Így arszlanlar, *birt.* arszlanlarün, arszlanlare, arszlanlari, arszlanlardan stb.

Kalpak, kalpagün, kalpage stb. itt a' *k* meglágyul, mint *jikit* ifjú, jikidin stb. *t* lesz *d*-vé.

	T ö r ö k	T a t á r.
<i>Nevező</i>	er, férfi	er
<i>Birtok.</i>	erin	erning
<i>Tulajd.</i>	ere	erga
<i>Tárgyes.</i>	eri	erni
<i>Távolító</i>	erden	erdan
<i>Marasztó</i>	erde	erda
<i>Mutató</i>	erdse	erdse
<i>Segítő</i>	erile v. erle	erile
<i>Nélkülöző</i>	ersziz	ersziz
<i>Okadó</i>	ercsün, ericsün	ercsün
<i>Többes</i>	erler	erlar

'S így tovább erlerin, erlere, erleri, erlerden stb.

Névszó-ragozás hangzós végzetűeknél.

	T ö r ö k.	T a t á r.
<i>Nevező</i>	kapu	kapu
<i>Birtok.</i>	kapunün	kapunung
<i>Tulajdon.</i>	kapuje	kapuga
<i>Tárgyes.</i>	kapuji	kapuni
<i>Távolító</i>	kapudan	kapudan
<i>Maraszt.</i>	kapuda	kapuda
<i>Mutató</i>	kapudse	kapudse
<i>Segítő</i>	kapuile	kapuile
<i>Nélkülöző</i>	kapuszüz	kapuszüz
<i>Okadó</i>	kapucsün	kapucsün
<i>Többes.</i>	kapular	kapular stb.

<i>Nevező</i>	deve	deve
<i>Birtok.</i>	devenin	devening.

<i>Tulajd.</i>	deveje	devega
<i>Tárgyes.</i>	deveji	deveni
<i>Távolító</i>	deveden	deveden v. devedan
<i>Marasztó</i>	devede	deveda
<i>Többes</i>	develer	develar stb.

13) Ha a' magyar, finn és török névszók' ragait összehasonlítjuk, azt vesszük észre, hogy a' *genitivus* ilyen fokozatot képez: finnben *n*, törökben *n* már orrbetű, tatárban *nung*, magyarban *nak*, *nek*. Így a' *dativus*, melly magyarban szinte *nak*, *nek*, finnben nincsen, de törökben *e*, *je*, tatárban *ga*. A' magyar ragok *tól*, *ból*, *ról* finnben *lta*, *sta* (a' *ról*-nak megfelelő nincsen), törökben csak *dan*.

II. Birtokragok.

14) A' szorosan vett viszonyító ragokon kívül és mellett a' birtoki ragokat kell mindjárt előadni, hogy a' magyar, finn és török nyelvek' mibenvoltát lássuk. De a' birtokragok' felmutatására a' személyi névmások szükségeseek.

A' *magyar* személyi névmások: én, te, ő; mi, ti, ők. A' *finnek*: minä, sinä, hän; me, te, he. A' *törökök*: ben, sen, o vagy ol; biz, sziz, anlar. *Tatárul*: min, sen, u vagy o, vagy ul; miz, sziz, onlar.

Magyar személyi névmások.

	Egyes	Többes
<i>Nevező</i>	én	mi
<i>Birtok.</i>	enyim	mienk
<i>Tárgyes.</i>	engem, engemet	minket, bennünket
<i>Nevező</i>	te	ti
<i>Birtok.</i>	tied	tiétek
<i>Tárgyes.</i>	téged, tégedet	titeteket, benneteket
<i>Nevező</i>	ő	ők
<i>Birtok.</i>	övé	övék (öké)
<i>Tárgyes.</i>	öt, ötöt	öket

A' magyar személyi névmás hiányos, mert nem veszen fel minden ragot, úgy mint a' névszó, hanem megfordítva ő járul a' ragokhoz, 's lesz: nekem, neki; tőlem, tőled, tőle stb. — *Én* hajdan így ejtetett *en*, miből szabályosan foly: enyim, engem; 's mi megfelel a' *te* szónak is, mellyből foly teed (tied), teged (téged). *Mi*, volt mű, ebből műenk, mintegy műk. *Ti* volt tü.

15) Finn személyi névmások.

	Egyes			Többes		
<i>Nominat.</i>	minä	sinä	hän	me	te	he
<i>Infinit.</i>	minua	sinua	hätä	meitä	teitä	heitä
<i>Genit.</i>	minun	sinun	hänen	meidän	teidän	heidän
<i>Essiv.</i>	minuna	sinuna	hänenä	meinä	teinä	heinä
<i>Factit.</i>	minuksi	sinuksi	häneksi	meiksi	teiksi	heiksi
<i>Allativ.</i>	minulle	sinulle	hänelle	meillen	teillen	heillen
<i>Illativ.</i>	minuun	sinuun	häneen	meihin	teihin	heihin
<i>Ablativ.</i>	minulta	sinulta	häneltä	meiltä	teiltä	heiltä
<i>Elativ.</i>	minusta	sinusta	hänestä	meistä	teistä	heistä
<i>Adessiv.</i>	minulla	sinulla	hänellä	meillä	teillä	heillä
<i>Inessiv.</i>	minussa	sinussa	hänessä	meissä	teissä	heissä
<i>Abessivus</i>	minuta	sinuta	hänetä	meitä	teitä	heitä

A' finn személyi névmás minden ragot felveszen, melyet a' névszó felvehet, kivéve a' *suffixivust* és *adverbialist*, melyek e' névmás' jelentésével nem járhatnak. A' többes: *me*, *te*, *he* így is hangzik: *mö*, *tö*, *hö*, ez alakban is lehetőleg egyezvén a' magyar *mü*, *tü*, *ök* szókkal.

16) Török személyi névmások.

	Egyes			Többes		
<i>Nevező</i>	ben	szen	o	biz	sziz	anlar
<i>Birtokos</i>	benüm	szenün	anün(onün)	bizüm	szizün	anlarün
<i>Tulajdon.</i>	bana	szana	ana	bize	szize	anlara
<i>Tárgyes.</i>	beni	szeni	ani	bizi	szizi	anlari
<i>Távolító</i>	benden	szenden	andan	bizden	szizden	anlardan
<i>Marasztó</i>	bende	szende	anda	bizde	szizde	anlarda

A' török személyi névmás is felveszen minden legszorosabb jelentésbeni ragot.

17) A' három nyelvbéli személyi névmások' összehasonlítása nyelvyagi és nyelvidomi tekintetben nagyon érdekes.

Nyelvanyagilag az *én*, *minä*, *ben* és *te*, *sinä*, *szen*; *ö*, *hän*, *o* vagy *ol* között; 's továbbá a' többesek *mi*, *mü*, finnül *me*, *mö*, törökül *biz* vagy tatárul *miz*; *ti*, *tü*, finnül *te*, *tö*, törökül *sziz*; *ök* finnül *he*, törökül *anlar*, tatárul *onlar* között a' fajteli rokonság szembe szöki a' nemzetségi különbség mellett is.

Az első személyben a' finn *min* (mert az *ä* csak zárhang, mely a' ragozásban el is tűnik) és tatár *min* azonosak; a' török *ben*-nel törokonok. Magyarban elveszett *en* előtt az ajakbetű: de a' többesben már előjö, *mi* vagy *mü* alakban. Azért is legendahagyóbb, 's a' többesben a' török-tatár szót adja vissza, innen *minket* és *bennünket*, a' tatár *min* és török *ben*-en-től. A' magyar *k* a' többesben, 's a' török *z* nemzetségi tulajdon.

A' második személyben a' finn *sin* (mert itt is az *ä* csak zárhang) és a' török *szen* vagy *szin* azonosak; a' magyar *te* törökönk. Mert a' *t* és *sz* bötük' felváltását az igéknél bő alkalmunk lesz észre venni. A' többesek *ti*, *tü*, finnül *te*, *tö*, törökül *sziz* (a' *z* ismét nemzetségi tulajdon) szint úgy állanak egymáshoz.

A' harmadik személyben a' magyar *ő*, vagy mint hajdan volt *vö*, megegyez a' finn *hän*-nel, mellyen az *n* nemzetségi jellem, 's a' török *o*-val. De az *ol* is levén, mind anyagra, mind idomra és jelentésre nézve a' magyar az névmással rokon, az *ő*' és az' szerepeit viseli. Innen eltér a' többesben a' *ben'* és *szen'* ragozásától, rendesen menvén névszó gyanánt, mint a' magyar *az*, *azok* (*o*, *onlar* vagy *anlar*). De a' magyar *ő* is elhagyja az *én'* és *te'* rendjét, mennyiben *mi* vagy *mü*, *ti* vagy *tü* *k* nélkül lehetnek, *ők* pedig csupán ez által fejezi ki többes voltát. A' finn *he* vagy *hö* legszabályszerűbb.

Nyelvidomilag véve a' magyar személyi névmások *hiányosak*; ellenben a' finn és török személyi névmások *teljesek*, azaz: névszók gyanánt ragoztatnak. Ebből folyt, hogy a' magyar nyelv a' személyi névmások' hiányait a' ragokon úgy pótolja, miszerint tőszók gyanánt a' birtoki ragokat veszik fel. Arra a' finn és török nyelvekben nem volt szükség. 'S ím ebben áll a' legnagyobb nemzetségi különbség a' magyar ragok közt egyfelől 's a' finn és török ragok közt más felől.

18) Most immár felmutatjuk a' birtokragokat, mellyek a' személyi névmásokból sarjadzanak ki.

Enyém, tied, övé; mienk, tietek, övék
 minun, sinun, hänen; meidän, teidän, heidän
 benüm, szenün, anün; bizüm, szizün, anlarün

birtokot jelentő önálló névmások, mellyek magyarban az névhatározó, 's törökben *ki* által határozatnak meg, így: az enyém, a' tied, az övé; a' mienk, a' tietek, az övék; törökül: benümki, (mintegy *enyém való*) szenünkki, anünkki, bizümki, szizünkki, anlarünkki.

A' birtokragok pedig ezek:

Magyarban: -m, -d, -a, ja; -nk, -tok, -ok
 Finnben: -ni, -si, -nsa; -me, -ne, -nsa
 Törökben: -m, -n, -i, szi; -müz, -nüz, -lari.

Magyarban a' teljes (vagy inkább fölös) szólás így hangzik: az én láb-a-m, a' te kez-e-d stb., mi hajdan, a' bibliafordítás szerint, csak így mondatott: en labam, te kezed stb. Finnben az így áll: minun jalkani, sinun käteni (jalka láb, käzi kéz, hajdan nálunk is *kez*); törökben így: benüm ajagum, szenün elün stb. Miből világos, hogy ebben a' finn és török nyelvek egyenlő szabályt követnek; holott a' magyar nem mondhatja: enyém lábam stb. Más részről magyarban az *én*, *te*, *ő* stb. csak ellentétből vagy álta-

lában az értelem' kiemeléséből tetetik ki: midőn finnben alig marad el a' birtokos névmás, 's a' törökben is inkábbára kimondatik.

Mínthogy a' magyar és török birtokragok' hangzói a' szerint változnak némileg, a' hogy a' névszó zárhangzójú vagy nem az — mi finnben, hol minden névszó hangzóban megyen ki, különbséget nem teszen: azért a' következő példákön azt kitüntetjük.

De megjegyezzük még, hogy ezen ragozásnál mind a' birtokló személy, mind a' birtokolt dolog egyesben és többesben lehetvén, előbb az egyes személyt és egyes birtokot, azután többes személyt és egyes birtokot, utána egyes személyt és többes birtokot, végre a' többes személyt és többes birtokot adjuk elő.

Magyar birtoki ragozás.

a) Zárhangzó nélküli névszókon.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	kalpag-o-m	kalpag-o-d	kalpag-a
<i>Több. sz. egy. b.</i>	kalpag-u-nk	kalpag-o-tok	kalpag-jok.
<i>Egy. sz. több. b.</i>	kalpag-a-im	kalpag-a-id	kalpag-a-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	kalpag-a-ink	kalpaga-i-tok	kalpag-a-ik.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	ökr-ö-m	ökr-ö-d	ökr-e
<i>Több. sz. egy. b.</i>	ökr-ü-nk	ökr-ö-tök	ökr-ü-k
<i>Egy. sz. több. b.</i>	ökr-e-im	ökr-e-id	ökr-e-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	ökr-e-ink	ökr-e-itek	ökr-e-ik.

b) Zárhangzós névszókon.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	any-á-m	any-á-d	any-ja (any-á-ja)
<i>Több. sz. egy. b.</i>	any-á-nk	any-á-tok	any-jok(any-á-jok)
<i>Egy. sz. több. b.</i>	any-á-im	any-á-id	any-á-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	any-á-ink	any-á-itok	any-á-ik.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	tev-é-m	tev-é-d	tev-é-je
<i>Több. sz. egy. b.</i>	tev-é-nk	tev-é-tek	tev-é-jök.
<i>Egy. sz. több. b.</i>	tev-é-im	tev-é-id	tev-é-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	tev-é-ink	tev-é-itek	tev-é-ik.

A' birtok-ragos névszók azután a' viszonyító ragokat úgy veszik fel, hogy ezek amazokhoz járulnak.

<i>Nevező</i>	kalpagom	ökröm	anyám	tevé
<i>Sajátító</i>	kalpagomnak	ökrömnek	anyámnak	tevé
<i>Tárgyes.</i>	kalpagomat	ökrömet	anyámat	tevémet
<i>Marasztó</i>	kalpagomban	ökrömben	anyámban	tevémben
<i>Állapító</i>	kalpagomon	ökrömön	anyámon	tevémen
<i>Vesztglő</i>	kalpagomnál	ökrömnél	anyámnál	tevémnél
<i>Beható</i>	kalpagomba	ökrömbe	anyámba	tevémbé stb.

<i>Felható</i>	kalpagunkra	ökrünkre	anyánkra	tevénkre
<i>Közelítő</i>	kalpagunkhoz	ökrünkhöz	anyánkhöz	tevénkhez
<i>Leható</i>	kalpagunkról	ökrünkről	anyánkról	tevénkről
<i>Távolító</i>	kalpagaimtól	ökreinktől	anyáinktól	tevéinktől
<i>Határesető</i>	kalpagaimig	ökreimig	anyáimig	tevéimig
<i>Okadó</i>	kalpagaimért	ökreimért	anyáimért	tevéimért stb.
<i>Segítő</i>	kalpagainkkal	ökreinkkel	anyáinkkal	tevéinkkel
<i>Fordító</i>	kalpagainkká	ökreinkké	anyáinkká	tevéinkké
<i>Mutató</i>	kalpagainkul	ökreinkül	anyáinkul	tevéinkül stb.

Ezenkép felveszik a' birtok-ragos névszók a' második és harmadik személyben is a' viszonyító ragokat.

20) Török birtoki ragozás.

a) Zárhangzó nélküli névszókön.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	kalpag-u-m	kalpag-ü-n	kalpag-i
<i>Több. sz. egy. b.</i>	kalpag-u-müz	kalpag-ü-nüz	kalpaglar-i
<i>Egy. sz. több. b.</i>	kalpaglar-ü-m	kalpaglar-ü-n	kalpaglar-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	kalpaglar-ü-müz	kalpaglar-ü-nüz*)	kalpaglar-i.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	öküz-ü-m	öküz-ü-n	öküz-i
<i>Több. sz. egy. b.</i>	öküz-ü-müz	öküz-ü-nüz	öküzler-i
<i>Egy. sz. több. b.</i>	öküzler-ü-m	öküzler-ü-n	öküzler-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	öküzler-ü-müz	öküzler-ü-nüz	öküzler-i.

b) Zárhangzós névszókön.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	ana-m	ana-n	ana-szi
<i>Több. sz. egy. b.</i>	ana-müz	ana-nüz	analar-i
<i>Egy. sz. több. b.</i>	analar-ü-m	analar-ü-n	analar-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	analar-ü-müz	analar-ü-nüz	analar-i.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	deve-m	deve-n	deve-szi
<i>Több. sz. egy. b.</i>	deve-müz	deve-nüz	develer-i
<i>Egy. sz. több. b.</i>	develer-ü-m	develer-ü-n	develer-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	develer-ü-müz	develer-ü-nüz	develer-i.

A' birtokragos névszók szinte magok után veszik fel a' viszonyító ragokat.

<i>Nevező</i>	kalpagum	öküzüm	anam	devem
<i>Birtokos</i>	kalpagumün	öküzümün	anamün	devemin
<i>Tulajdon.</i>	kalpaguma	öküzüme	anama	deveme

*) Az *n* a' második személyben és a' genitivusban *orrbetű*, mintha benne *k* vagy *g* olvadna el.

<i>Tárgyes.</i>	kalpagumi	öküzümi	anami	devemi
<i>Távolító</i>	kalpagumdan	öküzümden	anamdan	devemden stb.

<i>Nevező</i>	kalpagumüz	öküzümüz	anamüz	devenüz
<i>Birtokos</i>	kalpagumüzün	öküzümüzün	anamüzün	devemüzün stb.
<i>Távolító</i>	kalpaglarümdan	öküzlerümden	analarümdan	develerümden.

<i>Nevező</i>	kalpagi	öküzi	anaszi	deveszi
<i>Birtokos</i>	kalpaginün	öküzinin	anaszinün	deveszin
<i>Tulajdon.</i>	kalpagina	öküzine	anaszina	deveszine
<i>Tárgyes.</i>	kalpagini	öküzini	anaszini	deveszini.

A' harmadik személyi ragú névszók viszonyító ragok előtt annyiban térnek el a' rendtől, hogy a' tulajdonítóban és a' többi esetben *j* helyett *n*-et vesznek a' ragok' elibe.

Összehasonlítván itt a' magyar és a' török nyelvet, látjuk, hogy amaz a' birtoki ragok előtt nem változtatja a' névszókat; hogy hát az egyes és többes szám' jelleme a' ragok által fejeztetik ki. P. o. kalpag, kalpag-om, kalpag-unk, kalpag-aim, kalpag-aink. Ellenben a' török nyelv a' birtokolt többesben a' névszók' többesét használja, mert a' birtoki rag egyest és többest csak a' birtokló személyre nézve fejez ki. Az az oka, miért hangzik a' harmadik személynek ragja egyenlően, holott a' magyar nyelv mondhatja: ökrük, ökrei, ökreik *öküzleri* helyett.

21) Finn birtoki ragozás.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	kala-ni (hal-am)	kala-s	kala-nsa
<i>Több. sz. egy. b.</i>	kala-ni	kala-s	kala-nsa
<i>Egy. sz. több. b.</i>	kala-mme	kala-nne	kala-nsa
<i>Több. sz. több. b.</i>	kala-mme	kala-nne	kala-nsa.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	leipä-ni(kenyer-em)	leipä-s	leipä-nsä
<i>Több. sz. egy. b.</i>	leipä-ni	leipä-s	leipä-nsä
<i>Egy. sz. több. b.</i>	leipä-mme	leipä-nne	leipä-nsä
<i>Több. sz. több. b.</i>	leipä-mme	leipä-nne	leipä-nsä.

Mint hogy a' finn' nyelvjárások tekintetbe jönnek, az egyes szám' birtoki ragjait nyelvjárás szerint is megjegyezzük.

Kala-ni helyett van *kalain* és *kalans*; kalas helyett van *kalais* és *kalais*; kalansa helyett van *kalansah*, *kalans* és *kalasa* is.

Hasonlóan leipäni helyett *leipäin* és *leipän*; leipäs helyett *leipäsi* és *leipäis*; leipänsä helyett *leipänsäh*, *leipäns* és *leipäsä*.

Észre veszi az olvasó, hogy e' birtoki ragok helyett: halam, halad, hala; halunk, halatok, halok; a' finn csak ezt mondhatja: kalani, kalas, kalansa; 's ezek helyett: halaim, halaid, halai; halaink,

halaitok, halaik, ezt mondja : kalamme, kalanne, kalansa. Itt a' harmadik személy mind a' négy birtokviszonyban egyenlő.

De midőn viszonyító ragokkal egyesülnek a' birtoki ragok, mind a' személynek, mind a' birtoknak egyes és többes jelleme inkább kitűnik. Azonban a' *finn és a' magyar, török nyelvek között fő különbség látszik abban, hogy a' viszonyító ragok nem járulnak itt a' birtoki ragok után, hanem viszontag ezek ragadnak a' viszonyítókhöz.*

Egyes személy, egyes birtok.

<i>Nominat.</i>	kalani	kalas	kalansa
<i>Infinit.</i>	kalajani	kalajas	kalajansa
<i>Genitiv.</i>	kalani	kalas	kalansa
<i>Essivus</i>	kalanani	kalanas	kalanansa
<i>Factit.</i>	kalakseni	kalakses	kalaksensa
<i>Allativus</i>	kalalleni	kalalles	kalallensa
<i>Illativ.</i>	kalaani	kalaas	kalaansa
<i>Ablativ.</i>	kalaltani	kalaltas	kalaltansa
<i>Elativ.</i>	kalastani	kalastas	kalastansa
<i>Adessiv.</i>	kalallani	kalallas	kalallansa
<i>Inessiv.</i>	kalassani	kalassas	kalassansa
<i>Abessiv.</i>	kalantani	kalatas	kalatansa.

Többes személy, egyes birtok.

<i>Nominat.</i>	kalani	kalas	kalansa
<i>Infinit.</i>	kalojani	kalojas	kalojansa
<i>Genitiv.</i>	kaloini	kalois	kaloinsa
<i>Essivus</i>	kaloinani	kaloinas	kaloinansa
<i>Factit.</i>	kaloikseni	kaloikses	kaloiksensa
<i>Allativus</i>	kaloilleni	kaloilles	kaloillensa
<i>Illativ.</i>	kaloihini	kaloihis	kaloihinsa
<i>Ablativ.</i>	kaloiltani	kaloiltas	kaloiltansa
<i>Elativ.</i>	kaloistani	kaloistas	kaloistansa
<i>Adessiv.</i>	kaloillani	kaloillas	kaloillansa
<i>Inessiv.</i>	kaloissani	kaloissas	kaloissansa
<i>Abessiv.</i>	kaloitani	kaloitas	kaloitansa.

Egyes személy, többes birtok.

<i>Nominat.</i>	kalamme	kalanne	kalansa
<i>Infinit.</i>	kalajamme	kalajanne	kalajansa
<i>Genitiv.</i>	kalamme	kalanne	kalansa
<i>Essiv.</i>	kalanamme	kalananne	kalanansa

<i>Factit.</i>	kalaksemme	kalaksenne	kalaksensa
<i>Allativ.</i>	kalallemme	kalallenne	kalallensa
<i>Illativ.</i>	kalaamme	kalaanne	kalaansa
<i>Ablativ.</i>	kalaltamme	kalaltanne	kalaltansa stb.

Többes személy, többes birtok.

<i>Nominat.</i>	kalamme	kalanne	kalansa
<i>Infinit.</i>	kalojamme	kalojanne	kalojansa
<i>Genitiv.</i>	kaloimme	kaloinne	kaloinsa
<i>Essivus</i>	kaloinamme	kaloinanne	kaloinansa
<i>Factit.</i>	kaloiksemme	kaloiksenne	kaloiksensa
<i>Allativ.</i>	kaloillemme	kaloillen	kaloillensa
<i>Illativ.</i>	{ kaloihimme	kaloihinne	kaloihinsa
	{ kaloimme	kaloinne	kaloinsa
<i>Ablativ.</i>	kaloiltamme	kaloiltanne	kaloiltansa
<i>Elativus</i>	kaloistamme	kaloistanne	kaloistansa
<i>Adessiv.</i>	kaloillamme stb.		

Leipä kenyér. Egyes személy, egyes birtok.

<i>Nominat.</i>	leipäni	leipäs	leipänsä
<i>Infinit.</i>	leipäjäni	leipäjäs	leipäjänsä
<i>Genitiv.</i>	leipäni	leipäs	leipänsä
<i>Essivus</i>	leipänäni	leipänäs	leipänänsä
<i>Factitiv.</i>	leiwäkseni	leiwäkses	leiwäksensä
<i>Allativus</i>	leiwälleni	leiwälles	leiwällensä
<i>Illativus</i>	{ leipääni	leipääs	leipäänsä
	{ leipähäni	leipähäs	leipähänsä
<i>Ablativ.</i>	leiwältäni	leiwältäs	leiwältänsä
<i>Elativ.</i>	leiwästäni	leiwästäs	leiwästänsä
<i>Adessiv.</i>	leiwälläni	leiwälläs	leiwällänsä
<i>Inessiv.</i>	leiwässäni	leiwässäs	leiwässänsä
<i>Abessiv.</i>	leiwätäni	leiwätäs	leiwätänsä.

Többes személy, egyes birtok.

<i>Nominat.</i>	leipäni	leipäs	leipänsä
<i>Infinit.</i>	leipijäni	leipijäs	leipijänsä
<i>Genitiv.</i>	leipiini	leipiis	leipiinsä
<i>Essivus</i>	leipinäni	leipinäs	leipinänsä
<i>Factit.</i>	leiwikseni	leiwikses	leiwiksensä
<i>Allativ.</i>	leiwilleni	leiwilles	leiwillensä
<i>Illativus</i>	{ leipihini	leipihis	leipihinsä
	{ leipiini	leipiis	leipiinsä

<i>Ablativ.</i>	leiwiltäni	leiwiltäs	leiwiltänsä
<i>Elativ.</i>	leiwistäni	leiwistäs	leiwistänsä
<i>Adessiv.</i>	leiwilläni	leiwilläs	leiwillänsä stb.

Egyes személy, többes birtok.

<i>Nominat.</i>	leipämme	leipänne	leipänsä
<i>Infinit.</i>	leipäjämme	leipäjänne	leipäjänsä
<i>Genitiv.</i>	leipämme	leipänne	leipänsä
<i>Essivus</i>	leipänämme	leipänänne	leipänänsä
<i>Factit.</i>	leiwäksemme	leiwäksenne	leiwäkensä
<i>Allativ.</i>	leiwällemme	leiwälänne	leiwälensä
<i>Illativ.</i>	(leipäämme leipähämme)	(leipäänne leipähänne)	(leipäänsä leipähänsä)
<i>Ablativ.</i>	leiwältämme	leiwältänne	leiwältänsä
<i>Elativ.</i>	leiwästämme	leiwästänne	leiwästänsä
<i>Adessiv.</i>	leiwällämme	leiwällänne	leiwällänsä
<i>Inessiv.</i>	leiwässämme	leiwässänne	leiwässänsä
<i>Abessiv.</i>	leiwätämme	leiwätänne	leiwätänsä.

Többes személy többes birtok.

<i>Nominat.</i>	leipämme	leipänne	leipänsä
<i>Infinit.</i>	leipijämme	leipijänne	leipijänsä
<i>Genitiv.</i>	leipiimme	leipinnee	leipiinsä
<i>Essiv.</i>	leipinämme	leipinänne	leipinänsä
<i>Factit.</i>	leiwiksemme	leiwiksenne	leiwiksensä
<i>Allativ.</i>	leiwillemme	leiwilänne	leiwillensä
<i>Illativ.</i>	(leipihimme leipiimme)	(leipihinne leipiinnee)	(leipihinsä leipinsä)
<i>Ablativ.</i>	leiwiltämme	leiwiltänne	leiwiltänsä
<i>Elativ.</i>	leiwistämme	leiwistänne	leiwistänsä
<i>Adessiv.</i>	leiwillämme	leiwillänne	leiwillänsä
<i>Iness.</i>	leiwissämme	leiwissänne	leiwissänsä
<i>Abessiv.</i>	leiwitämme	leiwitänne	leiwitänsä.

Látni való, hogy a' finn nyelv, a' többes nominativust kivéve, melly a' birtoki rag előtt nem fordul elő 's az egyesnek ad helyet, előbb az eseteket alakítja minden bötüváltozással együtt, 's azután veszi fel a' birtoki ragokat.

22) Némelly szólásokat hozunk fel, hogy azokkal is megmutassuk a' három nyelv közös vagy különböző jellemét.

E' szabályt „substantivum cum substantivo rei diversae genitivo casu jungitur“ így alkalmazza a' magyar nyelv, hogy a' genitivus viszonyító raggal vagy a' nélkül van, a' nominativus pedig birtoki ragot vesz fel. Így mondjuk: „atyám' kalapja, és atyámnak

kalapja.“ Van-e a' kettő közt különbség? Magyarban mintha egyéb különbséget annál, mit a' hangsúly ad, nem éreznénk már.

A' törökben ha *viszonyító rag nélkül* áll a' genitivusnak lenni kellő eset, az értelem határozatlan, ellenben az határozott. Így: baba kalpagi annyit tesz, mint, valamely atyának kalapja. De babanün kalpagi „az atyának kalapja.“ Pasa ogli, egy basának fia, — „pasanün ogli „a' basának fia.“

Erdemes lesz a' magyar nyelvet erre nézve meglesni, vajjon nem tesz-e nála is: ajtó' szélessége annyit, mit németül ‚Thürbreite‘; ez pedig: az ajtónak szélessége ‚die Breite der Thür?‘

Finnben a' genitivus' ragja mindig kitétetik, de a' nominativus birtoki rag nélkül áll. P. o. Jumalan pelko, nem *pelko-nsa*, mintegy: istennek félelem, félelme helyett. Taiwaan ja maan luoja (nem *luojansa*): mennynek és földnek teremője.

Erre nézve tehát közelebb áll egymáshoz a' magyar és török nyelv, mint áll a' finn azok' valamelyikéhez.

Más nyelvekben az egy tárgyat jelentő névszók viszonyítás nélkül állanak egymás mellett, p. o. Donau-Fluss, vagy der Fluss Donau. Illyenkor mind a' három nyelv' természetéhez képest a' finn birtoki rag nélkül, de mégis a' genitivus' viszonyító ragjával, egy jellemet mutat. Így: Duna' folyója, törökül: tuna irmag-i, finnül: Tunan wirta. Pest' városa, törökül: peste sehr-i, finnül: Pestin kaupungi.

De magyarban Erdélyország, Magyarország, holott törökül: erdel vilajet-i (Erdélyország), madsar vilajet-i; finnül: Erdelin maa, Hunkarin maa.

Törökben nemcsak a' genitivus, hanem a' tárgyeset is viszonyító rag nélkül áll, midőn az értelem határozatlan. P. o. *avret almak* tesz mintegy „nö-venni“, mint mondjuk fa-vágni, víz-meríteni; ellenben *avreti almak*, teszen „a' nőt venni.“

III. Önálló névszó-viszonyítók.

23) Az *önálló névszó-viszonyítók*, mellyek az indogerman nyelvekben mint *előjáró szók* (praepositiones) ismeretesek, a' magyar, finn és török nyelvben nemcsak fajjelentők a' viszonyító raggal együtt, hanem ezen nyelveknek olly dús tulajdona is, hogy az előadást szinte nem tudja hol kezdje 's hol végezze. Mert ezen nyelvek' folytonosan teremő szelleme, mi legalább a' magyar és finn nyelvről állítható, igen sok névszót, melly viszonyt jelent, használ névszó-viszonyítónak.

A' magyar nyelv' önálló névszó-viszonyítói.

24) A' magyar nyelv' önálló névszó-viszonyítói vagy *csupasz*, vagy *ragos névszók* után járnak.

A) A' csupasz névszók után járók vagy *változók* vagy *nem-változók*.

A' változók *tőszavai* ezek:

al, bel, el, fel, föl, kör, köz, meg, mell. Ezek közül mint főnevek, leginkább birtoki raggal, előfordulnak: *al*, alja; *bel*, belje; *föl*, följe; *köz*, köze; — *kör* és *mell* tiszta önálló szók még, melyek birtoki rag nélkül is divatosak. Az *el* és *meg* gyökszók így csupaszon nem élnek többé szokásban. Vajjon a' *fel* és *föl* egy szó-e, a' magyar nyelvből nehéz megtudni.

Ez elősorolt gyökszók, midőn viszonyítók gyanánt használja a' nyelv, saját ragokkal jönnek elő, így:

A' kérdésre		<i>hol?</i>	<i>hová?</i>	<i>honnán?</i>
<i>al</i> -ből	lesz	al-att,	al-á,	al-ól.
<i>bel</i> -ből	—	benn (belett),	bel-é,	bel-öl.
<i>el</i> -ből	—	el-ött,	el-é,	el-öl.
<i>fel</i> -ből	—	fel-ett,	fel-é,	fel-öl.
<i>föl</i> -ből	—	föl-ött,	föl-é,	föl-öl.
<i>kör</i> -ből	—	{kör-ött, kör-ül,	kör-é,	{kör-öl. kör-ül.
<i>köz</i> -ből	—	köz-ött,	köz-é,	köz-öl.
<i>meg</i> -ből	—	meg-ett,	meg-é,	meg-öl.
<i>mell</i> -ből	—	mell-ett,	mell-é,	mell-öl.

Az *el'* gyökszava *elő'* képében használatos, innen *előtt*, nem *előtt*. Meglátszik ez *előlső* szóban is (mint *utolsó* *utóból* lett), mely helyett ma *első* divatozik.

Ezen viszonyítók' ragjai nem csak azért nevezeteseek, mint-hogy a' többi viszonyító ragoktól különböznek, 's különösen a' *hová* és *honnán* kérdésre felelők a finn *illativus'* és *ablativus'* ragjaihoz hasonlítanak, hanem *leginkább azért is, mert úgy mint a' finn viszonyító ragok, ők is a' birtoki ragokat magok után veszik fel.* Innen:

{alattam,	alattad,	alatta,	alattunk,	alattatok,	alattok.
{alám,	alád,	alája,	alánk,	alátok,	alájok.
{alólam,	alólad,	alóla,	alólunk,	alólatok,	alólok.
{előttem,	előtted,	előtte,	előttünk,	előttetek,	előttök.
{elém,	eléd,	eléje,	elénk,	elétek,	elējök.
{előlem,	előled,	előle,	előlünk,	előletek,	előlök.
{felettem,	felettéd,	felette,	felettünk,	felettetek,	felettök.
{felém,	feléd,	feléje,	felénk,	feléletek,	felējök.
{felölem,	felöled,	felöle,	felölünk,	felöletek,	felölök.

stb.

S minthogy a' *tt* rag általában *hely-rag*, azért nem csak ezen viszonyító, hanem minden más névszóhoz is járúl, melly helyet jelent. Azért mondjuk *Győrött, helyett, váratt, itt, ott* (ez-*tt*, az-*tt*); de mondjuk *miatt, végett iránt* stb. is, 's a' hola' birtoki ragot felvehetik, azt magok után veszik; így: *helyettem, helyetted, helyette; végettünk, végettetök, végettök; irántam* stb.

A' nem-változó névszó-viszonyítók.

Ezek vagy;

tiszta *főnevek*, mint: *kor, kép*, mellyek mint ilyenek a' rendes viszonyító ragokat veszik fel, 's a' birtoki ragokat ezek' eleibe teszik.

Vagy *ragozott főnevek*, mint *helyett, iránt, miatt, szerint, után, végett*. Ezek felveszik a' birtoki ragokat, hogy úgy mondjam, finnesen. . .

Vagy *igeszók*ból *lettek*, mint: *mulka, olta*. A *mulka* viszonyítónak gyöke *múlni* igező; az *olta* viszonyítóét a' finn nyelv által megtaláljuk a' *lenni* (finnül *olla*) igében, melynek múltja finnben *oltua* (volta). A' közszokás a' *volt*-ban is elhallgatja az *l* betűt; de ha helyesen írjuk abban, úgy kell azt *olta* szóban is írni, nem pedig *óta*.

'S minthogy a *mulka* et *olta* (oltua, oltva) igeének adverbialis multjai, azért nem járulhatnak hozzájuk birtoki ragok.—A nem-változó névviszonyítók még:

Összetettek, mint *nélkül*; vagy

bizonytalan eredetűek, mint: *által, ellen, gyanánt*. *Által* és *ellen* felveszik a' birtoki ragokat.

B) Ragos névszók után járók.

Ezek -n ragot veszik fel a' névszónál, mely után tétetnek, 's következők: *alul, át, belül, felül, fölül, innen, keresztül, kívül, túl*. P. o. Pesten alul, Dunán át, azon kívül, azon túl stb.

A' finnnyelv' önálló névszó-viszonyítói.

25) A' változók' tő- vagy gyökszavai, mellyek mind szokásban levő főnevek, 's mellyek mellé a genitivus' ragját 's a' magyar jelentést mindjárt kiteszszük, ezek:

<i>ali,</i>	gen.	alen,	magyarúl	<i>al,</i> alja.
<i>esi,</i>	—	eden,	—	<i>el, elő,</i> eleje.
<i>jälki,</i>	—	jäljen, jalen	—	<i>jel, nyom, út, után.</i>
<i>keski,</i>	—	kesken	—	<i>köz, köze.</i>

<i>luo</i> ,	gen.	luon,	magyarul	mellett való.
<i>pää</i> ;	—	pään,	—	<i>fej, fel.</i>
<i>seka</i> ,	—	sean,	—	vegyült valami.
<i>sisä</i> ,	—	sisän,	—	bensőség, belség.
<i>taka</i> ,	—	taan,	—	<i>megett</i> való.
<i>tykö</i> ,	—	tywön,	—	mellett való.
<i>ympäri</i> ,	—	ympärin,	—	körül való.
<i>waihet</i> ,	—	waiheen,	—	közepett való.
<i>wäli</i> ,	—	wälin,	—	közepett való.

Ez elősorolt gyököszók, midön a' nyelv viszonyítók gyanánt használja, így állanak :

a' kérdésre	<i>hol?</i>	<i>ková?</i>	<i>honnán?</i>	<i>jelentés.</i>
<i>ali</i> -ből	alla,	allen,	alta,	alatt, stb.
<i>esi</i> -ből	(edellä,	edellen,	edeltä,)	előtt, —
	(edessä,	eteen,	edesta.)	
<i>jälki</i> -ből	jälellä,	jälkeen,	jäleltä,	után, —
<i>keski</i> -ből	keskellä,	keskeen,	keskeltä,	között, —
<i>luon</i> -ból	luonna,	luoksi,	luonta,	mellett, —
<i>pää</i> -ból	päällä,	päällen,	päältä,	felett, —
<i>seka</i> -ból	seassa,	sekaan,	seasta,	között, —
<i>sisä</i> -ból	sisässä,	sisään,	sisästä,	benne való.
<i>taka</i> -ból	takana,	taakse,	takaa,	megett, stb.
<i>tykö</i> -ból	tykönä,	tykö,	tyköä,	mellett, —
<i>ympäri</i> -ből	ympäriellä,	ympärin,	ympäritä,	körül, —
<i>waihet</i> -ból	waiheella,	waiheellen,	waiheelta,)	között. —
<i>wäli</i> -ből	wäillä,	wälin,	wäiltä.	

26) Ha ezen viszonyítók' ragjait nézzük, közöttök és a' magyar viszonyítókéi között mindjárt az a' különbség tűnik fel, hogy a' finn viszonyítók' ragjai rendes névszói ragok. *Hol* kérdésre felelnek vagy *adessivussal*, mint: *alla* (alella), *edellä*, *jälellä*, *keskellä*, *päällä*, *ympäriellä*, *waiheella*, *wäillä*; vagy *inessivussal*, mint: *edessä*, *seassa*, *sisässä*; vagy *essivussal*, mint: *luonna*, *takana*, *tykönä*. Tudjuk, e' három eset megfelel magyarban a' *nál*, *val*, *ban*, és *-n* ragoknak, mellyek a mi nyelvünkben *hol* kérdésre állanak. P. o. az *adessivussal* egyeznek: *helylyel*, *közzel* (helylyel közzel, annyi, mint *itt ott*), *szélylyel* vagy *széllel*, *reggel* hajdan *holval*, *éjjel*, *nap-pal*, mellyek az időnek holságát fejezik ki. Az *inessivussal* egyeznek, jöllehet ezek is inkább időre vonatkoznak: *napon*, *azon* vagyunk, *nyáron*, *télen* stb.

Hová kérdésre felelnek a' finnek *allativussal*, mint: *allen*, *edellen*, *päällen*, *waiheellen*, melly rag megegyez a' magyarnak- (megyek falunak) vagy *hoz*-zal; vagy felelnek *illativussal*, melly a' magyar *ba*-val egyez, mint: *eteen*, *jälkeen*, *keskeen*, *sekaan*, *sisään*, *tykö* (tyköän) *wäliin*; vagy *factitivussal* is mint *luokse*, *taakse*,

mint magyarban is a' *minek* kérdés a' factitivum jelentésébe mozgást vegyít.

Honnan kérdésre felelnek ablativussal, mely a' magyar *tól*, mint: alta (alelta), edeltä, jäleltä, keskeltä, luonta (luonolta), päältä ympäritä, waiheelta, wäliiltä; vagy elativussal, mely a' magyar *bó* (s *ról*), mint: edestä, seasta, sisästä. *Takaa* és *tyköä* nem ismerszenek meg.

Ezekből látjuk, hogy különös viszonyításban állanak egymáshoz: az adessivus, allativus, ablativus; továbbá az inessivus, illativus, elativus; végre az essivus, factitivus, 's — a' megfelelőt nem tudom megnevezni. Innen

edellä,	edellen,	edältä, és
edessä,	cteen,	edestä.
luonna,	luoksi,	luonta.
takana,	taaksi,	takaa.
tykönä,	tykö,	tyköä.

27) Ezen finn és magyar viszonyító közt azonosak: *ali* al, *esi* elő, *keski* köz, *pää* fel, és *tykö*.

Pää, pään fej, fő, hajdan (tatosi másolat) fe, nemcsak *föt*, *fejet* jelent, hanem valaminek *feljét* is, — a' midőn viszonyító jelentéssel bír, *päällä* felett, päälle, vagy *päällen*, *päälle* felé, *päältä* felől. Magyarban még *föl*, fölött, fölé, fölöl, és *fél* p. o. ilyen olyan féle, szó van; ezek vajjon egy gyökből vannak-e?

Fel, felett, felé, fölöl egyeznek azon finn viszonyítókkal, melyek *pää* gyökből erednek. Innen *minnä päin* énfelém (engem felé), *ale-päin* alá-felé, le-felé, *esi-pää* elő-fél, előlső.

De finnben az *ali* szónak ellenese *yli* is, mely a' *föl* szóval egyez; honnan *ylen* fölötte, nagyon, *ylen-kova* fölötte, nagyon kova, kemény, *nousta yles* vagy *ylös* fölkelt, mint János ev. XXI. része (Tatosi másolat) „mikor felkölt volna *halottaiból*,” mi a' finn fordításban i. h. 14. versében így adatik: sitte kuin hän oli nosnut ylös *kuolleista*,” hol ez: *holottaiból* felkölt, nosnut ylös *kuolleista* még a' különösségekben is azonos.

Yli sokszor *pää* helyett 's viszontag használtatik, p. o. *pidä waatteet ylläsi* vagy *päälläsi* tartsd magadon a' ruhát, mintegy t. a' ruhát fölötted, vagy feletted. Mégis a' *pää* szó inkább versus, felé, 's *yli* inkább supra, fölé jelentéssel bír. *Meni päitse kotiin* mene hon felé = haza felé,—és *meni ylitse meren* mene tenger fölött= átment a' tengeren.

Már ezekből látjuk, hogy magyarban a' fel, fej, fő szó mind *felé*, mind *föle* való jelentéssel bír, a' finn *pää* és *yli* helyett levén.

De mondjuk még: *ollyn* féle stb. *Fél* gyökszónak megfelel a finn *puoli*, mely tesz felet, valaminek felét; 's azonkívül még mind azt, mit a' magyar *fél*, p. o. italféle, juoman puoli (juon=ivom, uom); *miäs-puoli* férfi féle; *waimo-puoli* asszony féle; *silmä-puoli* félszemü, *jalka-puoli* fellábu, *käsi-puoli* félkezü; *sieltä puolen* a'

felől, *khaden puolin* két felől; mert *puoli* tesz részt, pártot, tájékat is. Tehát *valami felől* jönni, itt a' gyök *fel*; 's valami *felől* beszélni, itt a' gyök *fej*, *fel*, *föl* lehet.

A' finn *pää*, *yli*, *pouli* határozottabban fejezik ki azt, mit a' magyar *fel*, *fél*, *fej* akar jelenteni.

A' finn *ali* azonos a' magyar *al*, *alja* viszonyítóval. Némelly származékait annak is említem: *alenen* alázkodom, alább megyek p. o. *kuu alence* a' hold alászáll; *alehdun* hirtelen és keveset szálllok alá; *alennan*, *alenta*, alázom; — *alo* ülőhely, az ember *alja*; *alus* alj, alap; *alusta* alattvalóság; *alainen* alattvaló, p. o. *pää alainen* fejalj stb.

Esi megfelel a' magyar *el*, *elő* viszonyítóknak. A' finn gyök kétféle viszonyítókat ereszt:

edellä, edellen, edältä, előtt stb.
és edessä, eteen, edestä.

Magyarban ez utóbbik megfelelője az *elő*, mely ragosan így fordul elő: előmben, elődben stb. és élémbe, elébe.

Keski annyi, mint a' magyar *köz*. De itt itt is a' magyar viszonyító *köz* helyét tölti be a' *keski*, *waihet* és *wäli* viszonyítóknak; annál fogva kevesebbé határozott, mint ezek.

Tykö megvan-e a' magyar nyelvben? Valamint a' *mell* szóból lett mellett stb. úgy *tykö* is alkalmasint mellet, oldalt jelent. 'S nem kis meglepetéssel olvastam a' Tatrosi másolat' 25. lapján (Magyar Nyelvemlékek III. köt.) Máté evang. V. részében: „De ha ki csapand tégedet jog *tügödre*, tartsad annak a' másikat es,” — mit *Károli Gáspár* így fordított (Máté ev. V. 39.) „Hanem a ki téged jobb felől arczúl ütend, fordítsad a' másik orczádat is. Sőt még a' finn mai fordításban is másképen van így: waan joka sinua lyö oikialle poskelle, nün käännä myös hänelle toinen, mi szó szerint ezt teszi: hanem ki téged lö (üt) jobb posgára (pofára), hát fordítsad is neki másikat. Látjuk, hogy *tügö* szó megvolt nálunk. Kell-e *tügö* vagy *tügyö*nek olvasni, az írásból nem tudni, egyre is menne ki a' kemény vagy lágy g.

Sisä, *sisän* az, mi a' magyar *bel*. *Bel* és *fel* annyiban egyeznek, hogy *fel* és *fej*, *fe*, meg *bel* és *be* vagy *ben* egymáshoz viszonylanak. Valamint ebből lett a' *ban*, *ba* rag, úgy lett a' *sisä*-ből *ssä* inessivus. Különös azonban, hogy ezt a' magyar nyelvtan a' viszonyítók közt elő nem hozza így:

belett, belé, belől.

Mert belém, beléd, beléje, belénk stb; belőlem, belőled, belőle, belőlünk stb. országos divatuk; *belett* helyett pedig van *benn*, miből: bennem, benned, bennünk stb.

A' *bel* pedig és *bél* egyek, honnan: az ember *bele*, *gyertyabél* stb. A' *sisä*-ből is származik *sisällys* szószerint *béllés*==*bél* stb.

28) A' finn viszonyítók a' birtoki ragokat úgy veszik fel, mint a' többi névszók, így például:

{	allani,	allas,	allansa;	allamme,	allanne,	allansa.
{	alleni,	alles,	allensa;	allemme,	allenne,	allensa.
{	altani,	altas,	altansa;	altamme,	altanne,	altansa.

luonnani, luonnas, luonnansa; luonnamme, luonnanne, luonnansa.
luokseni, luokses, luoksensa; luoksemme, luoksenne, luoksensa.
luontani, luontas, luontansa; luontamme, luontanne, luontansa.

Ezek mind genitivus, azaz -n ragos névszók után állanak, p. o. Minä olen isän tykönä, én vagyok atyá-(nak) mellett. Minä tulen isän kyköä, én jövök atyá-(nak) mellől. Minä menen isän tykö, én megyek (menek) atyának mellé(je).

29) A' nem-változó viszonyítók származnak részint az elszámlált viszonyítóktól, részint más névszóktól. Az elsők ezek: *alaitse*, *editse*, *keskitse*, *päälitse*, *taatse*, ali, ede, keski, pää, takatól, 's jelentenek *alul*, *elül közepül*, *felül*, *hátul*. Az utóbbiak erednek leginkább következőktől:

<i>läpi</i> , <i>läwin</i> lyuk,	ebből lesz	<i>läwitse</i> keresztül.
<i>ohi</i> , <i>ohen</i> , oldal, szél,	— —	<i>ohitse</i> mellül.
<i>poiki</i> , <i>poiken</i> ketté vált,	— —	<i>poikitse</i> keresztül, ketté váltúl.
<i>siuru</i> , <i>siurun</i> oldal	— —	<i>siurutse</i> mellül.
<i>ylä</i> , <i>ylen</i> föl	— —	<i>ylitse</i> felül, felső.
<i>kansa</i> , <i>kansan</i> nép	— —	<i>kansa</i> -vel.
<i>kausi</i> , <i>kauden</i> , összetételben, mint <i>päivä-kausi</i>		
nap-ság,	— —	<i>kautta</i> által.
<i>kerä</i> , <i>keran</i> társaság,	— —	<i>keralla</i> -vel, egyetemben.
<i>perä</i> , <i>än</i> fenék, alj,	— —	<i>perästä</i> , <i>perään</i> , szerint, után.
<i>puoli</i> , <i>puolen</i> fél,	— —	<i>puolesta</i> , miatt.
<i>suhdet</i> , <i>suhteen</i> mérték	— —	<i>suhteen</i> , nézvést.
<i>tähdet</i> , <i>tahteen</i> , eltett valami,	— —	<i>tähden</i> és <i>tähteen</i> , miatt.
<i>wasta</i> , <i>wastan</i> ellen való,	— —	<i>wastaan</i> , ellen.

Ezek mind felveszik a' birtokragokat, így p. o.

alaitseni.	alaitses,	alaitsens,	{	alaitsensa.
alaitsemme,	alaitsenne,	alaitsens,		
kauttani,	kauttas,	kauttans,	{	kauttansa.
kauttamme,	kauttanne,	kauttans,		

De még evvel nincs a' finn viszonyítók' sora kimerítve; csak nem folytatjuk többé. Befejezzük ezzel, hogy a' finn névszó-viszonyítók nem használatnak az igezők értelmének meghatározásában, mint némelly magyar névszó-viszonyító, mi által ezek a' nyelv' legnyomósabb része gyanánt tűnnek elő. Az igezők mellett szere-

pelnek: *le* (al) *be*, *belé*, *el*, *fel*, *meg* és *ki* (kül). P. o. *lemenni*, *bemenni*, *belémenni*, *elmenni*, *felmenni*, *meghalni*, *kimenni*.

A' török névszó-viszonyítók.

30) Ezen viszonyítók részint olyanok, melyek a' birtoki ragokat felveszik; részint olyanok, melyek azt nem teszik, hanem inkább magok állanak a' birtoki névmásokhoz; részint olyanok, melyek ragos nevek után állanak. Az elsők tiszta főnevek, a' másodak nem használtatnak mint főnevek; a' harmadak még kevesbbé azok.

A' viszonyító főnevek következők:

Alt, megfelel a' magyar *al* és finn *ali*-nak, 's jelent alatlévőséget. A' birtoki ragokkal lesz: *altüm*, *altün*, *alti*, *altümüz*, *altünüz*, *altlari* alatlévőségem, alatlévőséged stb, nem *alattam*, *alattad* stb, minek okát alább.

Üszt, megfelel a' magyar *fel*, és a' finn *pää*-nek. *Üszt disleri* felső fogak, mint *alt disleri*, alsó fogak. A' birtoki ragokkal: *üztüm*, *üztün*, *üszti*, *üztümüz*, *üztünüz*, *üsztileri*, *fenlevőségem* stb.

Üzer megfelel a' magyar *föl* és a' finn *yli*-nek. De *ra* vagy *ellen* jelentésben megegyez a' finn *päällä* viszonyítóval, p. o. *araszlan* iki öküzün *üzerine* *geldi*, *oroszlán* két ökör *ellen* *ment*, *támadt*, mintegy *két ökörnek föléje kelt*. A' birtoki ragokkal: *üzerüm*, *üzerün*, *üzeri*, *üzerümüz*, *üzerünüz*, *üzerleri*.

Ön megfelel a' magyar *elő* és finn *esi* *eden*-nek. *Ön kapu* előkapu; *ön disleri* előfogak. Ragosan: *önüm*, *önün*, *öni*; *önümüz*, *önünüz*, *önleri*.

Ard meg(ett), hát, finn. *taka*. *Ard kapu* hátulsó kapu; *ardden* háttól. Ragosan: *ardüm*, *ardün*, *ardi*; *ardümüz*, *ardünüz*, *ardleri*.

Ara } köz, finnül *keski*, wäli és *waihet*.
Orta }

Ara inkább közbülség; *orta* közép, de azután közösség is. Így *orta jer* középhely; *ortak* társ; *ortalik* társaság, közösség; de *ortalik* község, közönség. Ragosan: *aram*, *aran*, *arasz*; *aramüz*, *aranüz*, *aralari*; *ortam*, *ortan*, *ortasz*, *ortamüz*, *ortanüz*, *ortalari*.

Csevre kör ympari. *Csep csevre* köröskörül; *csevreje almak* körülvenni; igező: *csevremek* keríteni — *csaxar* magyar szó. Ragosan *csevrem*, *csevren*, *csevreszi*, *csevremüz*, *csevrenüz*, *csevreleri*.

Ics bel, sisä. Valamint magyarban *bél*, finnben *sisällys*, úgy törökben *ics* az. Ragosan *icsim* *belem* és *belsöm*, és *bennem*, *icsin*, *icsi*, *icsümüz*, *icsünüz*, *icsleri*. De viszonyítóképen *icser* használtatik, mely ugyanazt jelenti; *icserüm*, *icserün* stb.

Karsü ellen, *wastaan*, *kohtaan*. *Karsüm*, *karsün*, *karsüsü*, *kars-*

sümüz, karsünüz, karsürel. Alig ha nincs ez a' magyar szólásban : keresztül kasul (karsul) ?

Kat, jan oldal, mell, finn. tykö és luo. Ragosan : katüm, janüm, katün, janün, kati, jani ; katümüz, janümüz, katünüz, janünüz, katlari, janlari.

31) Viszonyítói használatukban ezen török szók különböznek mind a' magyar, mind a' finn viszonyítóktól. A' magyar sajátképen ragozván azokat, a' kérdésre : hol, hová, honnan ? így használja : *alatt, alá, alól*. A finn nem ragozza sajátképen, hanem az allativus, illativus és ablativus ragaival beervén, a' hol, hová, honnan ? kérdésre így használja : *alla, allen, alta* stb. Mind azt a' török nem teheti.

A' török viszonyítók merő főnevek, 's jelentéseik, mint önálló szókéi megmaradnak ; innen : *alt, üszt, icser* stb. jelent : alattlevőség, fentlevőség, benség. Azért a' nyelv a' nevezett kérdésekre nem változtatja meg, 's nem adja ezután a' birtoki ragokat, hanem úgy használja, mintha magyarban mondhatnók : *fel-em, al-am, köz-öm* stb ; 's e' kérdésre *hol?* felelhetnők : *felemben, alamban, közömben, hová?* felelhetnénk : *felembé, alamba, közömbé, honnan?* felelhetnők : *felemből, alamból vagy felemtől, alamtól* stb. *alattam, alám, alólam* stb. helyett. E' szerint

	<i>hol,</i>	<i>hová,</i>	<i>honnan</i> kérdésre felel
a' török	<i>altümde,</i>	<i>altüme,</i>	<i>altümden.</i>
	<i>alattam,</i>	<i>alám,</i>	<i>alólam.</i>
	<i>üsztümde,</i>	<i>üsztüme,</i>	<i>üsztümden.</i>
	<i>felettem,</i>	<i>felém,</i>	<i>felőlem.</i>
	<i>üzeründe,</i>	<i>üzerüne,</i>	<i>üzeründen.</i>
	<i>fölötted,</i>	<i>föléd,</i>	<i>fölőled.</i>
	<i>icseründe,</i>	<i>icserüne,</i>	<i>icseründen.</i>
	<i>benned,</i>	<i>beléd,</i>	<i>belőled.</i>
	<i>öninde,</i>	<i>önije,</i>	<i>öninden.</i>
	<i>előtte,</i>	<i>elője,</i>	<i>előle.</i>
	<i>ardümüzde,</i>	<i>ardümüze,</i>	<i>ardümüzden.</i>
	<i>megettünk,</i>	<i>megéjük,</i>	<i>megölük.</i>
	<i>csevrenüzde,</i>	<i>csevrenüze,</i>	<i>csevrenüzden.</i>
	<i>köröttetek,</i>	<i>körétek,</i>	<i>köröltök.</i>
	<i>aralarinda,</i>	<i>aralarina,</i>	<i>aralarindan.</i>
	<i>közöttök,</i>	<i>közéjük,</i>	<i>közölök</i> stb.

A' főnév már, melly után e' viszonyítók állanak, vagy nevezőben, vagy genitivusban fordul elő, a' szerint, hogy határozott vagy határozatlan jelentésű az.

Az ebbeli viszonyítókhöz tartoznak még több névszók is, minthogy általában külviszonyt jelentő minden főnév lehet ezen nyelvekben viszonyító. Így *egn* rajt, *enimde*, vagy *ennimde* rajtam *Dib* vagy tatárul *tüb* alul, p. o. *dagün dibinde* hegynek alatta, hegy' tövében stb.

32) Olyan viszonyítók, melyek ragozatlan névszók után állanak, de a' személyi névmásokat birtoki raggal veszik magok elébe :

İle magyarul *-vel*, finnül *kansa*. P. o. kalem ile jazar, tol-lal ír; aga ile, az ur-ral; agaszi ile, az urá-val; benüm ile én velem, szenün ile te veled, bizüm ile velünk, szizün ile veletek, anlarün ile velek, de anlar ile is; mintha mondanók *velem* helyett: enyemvel, *veled* helyett: tied-vel. Egyébiránt *bile*, melly ugyanaz, mi *ile*, birtoki raggal is előfordul, egészen magyarosan, mint *bilem* velem, *bilen* veled, *bileszi* vele, p. o. *alla bilendse* isten veled, melly szólásban a' *dse* képző kicsinyítő, mint mi mondjuk: magácska (mintegy: isten veledecske, vagy veledke).

İle még kötszó gyanánt is áll, p. o. arszlan ile öküzlér, orozlán és ökrök.

Icsün ért, miatt, végett. P. o. aga icsün az urért, az ur miatt. Benüm icsün érettem, szenün icsüm éretted, anün icsüm érette.

Gibi magyarul kép. P. o. er gibi férfi kép, benüm gibi, úgy mint én stb. Szen gittügün gibi, szó szerint: te elmented-kép, azaz: mihelytt elmentél.

Ezekhez tartoznak még *üzre*, *icsre*, melyek az *üzer* fel és *icsér* bel viszonyítóktól erednek, 's hasonló jelentéssel bírnak. P. o. Türkse szöjlemek *üzre*, szó szerint: törökül szólni (beszélni) felől, azaz: törökül beszélés felől. Bas *üzre* fejem felől, azaz: szívesen; atlar icsre lovak közt. Tartozik ide *asüri* tul stb. is. P. o. deniz asüri tengeren tul, vagy tengeren által; dag asüri hegyen túl.

33) Olyanok, melyek ragos névszók után állanak, 's hasonlitanak ilyenekhez, mint: atyára *nézve*, anyához *képest*, kezdetül *fogra* stb.

a) Tulajdonító után állanak :

dek és *degin* -ig raggal egyértelmű. P. o. budu-ne degin, Budáig;

göre, annyit jelent, mint *nézve*, szerint, mert göz szem, görmek nézni, látni; ebből lett *göre*. P. o. ana göre, a' szerint; didüğüne göre, mondottad szerint;

dogru egyenest, felé; p. o. sehre dogru, egyenest a' város felé;

karsü ellen; p. o. kalaja karsü, vár' ellenében. Mint láttuk, az önálló viszonyító is.

jakin közel; sehre jakin, városhoz közel. Karsü-t kivéve, azok nem vesznek fel ragokat.

b) Távolító után állanak :

Ötürü miatt, ért, p. o. szenden ötürü, temiattad.

Jana felé, szerint. Seherden jana, a' város felé; benden jana énmiattam.

Szonra után *szon* = vég, p. o. benden *szonra*, utánam. Hasonlóképen: *ilerü* elő(tt), *öndin* elő(bb), *jokari* felül, *asaga* alul, így viszonyítanak, mint: szenden *ilerü*, náladnál elébb, *szenden öndin*, náladnál előbb, szenden *jokari* magasabb mint te; szenden *asaga* alább mint te.

- Öte túl, *berü* innen; tunadan öte, tunadan *berü*, Dunán túl, Dunán innen.

Özge kívül, mint: andan özge, rajta kívül.

Tasra és *dicsari*, kívül.

34) Anyagra nézve összehasonlítván a' magyar, finn és török nyelvek' viszonyítóit, mindjárt észre vesszük, hogy némelyek nagyon egyeznek.

Al, finnül *ali*, törökül *alt*, melly tatárul *aszt*, az *l sz-re* menvén által.

El, elő finn. *esi*, *eden*, török. *ön*. Ebben az *l* átváltozik *sz-re*, *d-re* és *n-re*. Azért találunk az igéknél is a' második egyes személyben hol *l*, hol *sz*, hol *d* bőtt, mint *tudatol*, *tudatsz*, *tudatod*. 'S a' birtokos ragokban magyarul *d*, finnül *sz*, törökül *n*, mint: *halad*, finnül *kalas* (*sz*), *anyád*, törökül *anan*.

De az *el*, *elő*-vel egyez a' török *ilerü* is, mellynek gyöke *il*, szintűgy mint *icserü*, *üzerü* gyöke *ics* és *üz*.

Fel, föl, finnül *päällä* (pää gyökből) és *yli*; hol egyfelől az *f* átmegy *p-re*, másfelől ellágyulván veszni látszik. Törökül *üsz*, hol az *l* szinte *sz-re* változott, mint *alt* helyett tatárul *aszt* és *üzer* (*üz*); 's hol elül az *f* szintűgy elveszett, mint a' finn *yli*-ben, melly e' szerint közelebb áll a' török *üsz*, *üz-höz*, mint a' magyar *fel* vagy *föl*.

Bel, finnül *sisä*, törökül *ics*, *icser*, A' *ssa*, *ssä* finn ragban összehuzva találjuk a' *sisä* gyököt, mint a' *ba*, *be* ragban elveszett az *l* a' *bel-ből*; továbbá *icsben* a' hangzó az *ss* = *cs* előtt áll. Hogy pedig *ss*, vagy magyarul *sz*, törökben *cs-re* változik, mutatják *csok* = sok, *ics(er)üm* = izsom stb. szók.

Csevre kör, tatárul *csaura*, melly már igen közel áll a' magyar *csavar* szóhoz.

Kép törökül *gibi*; és *tö* törökül *tib* vagy *tüb*, finnül *tiwi*.

Vel, finnül *lla*, *llä*, törökül *ile* vagy *bile*, tatárul *bilan*.

A' török *teg*, *tegin* hasonlít a' magyar *-ig* raghoz, melly finnben *asti* viszonyító, 's ez genitivus után áll, p. o. *loppuun asti* vég-ig.

Végre a' magyar *-n* rag származhatik hasonló önálló szótól, mint a' török *egn*, melly rajta-levőséget jelent.

Jegyzet. Mind a' finn, mind a' török viszonyítók nem járulnak az ige-szók mellé, azok' értelmének meghatározásában.

Mellékszók.

35) A' magyar mellékszók fokoztatnak *bb* képzővel. Így: *nagy, nagy(o)bb, legnagyobb.*

Finnben a' második fok *mpi* képzőt vesz fel, melyet a' harmadik fok elveszít. Így: *wapaa* szabad, *wapaampi* szabadabb, *wapain* legszabadabb; *tiures* sűrű, *tiurempi* sűrűbb, *tiurein* leg-sűrűbb.

Törökben a' második fok lesz *rak, rek* képző által, mint *alcsak* alacsony, *alcsakrak* alacsonyabb. Harmadik fok nincsen.

De minthogy finnben a' harmadik fok külön képző által nem lesz, magyarban is csak a' *leg'* előtételével képeztetik, alkalmasint sehol sem volt eredetileg harmadik fok, mit a' magyar régi nyelv- emlékek is bizonyítanak. Törökben is *en* szócska, mely az első fok' elibe tétetvén, a' magyar *leg'* helyét és hatását betölti, mint: *en alcsak* legalacsonyabb, mint mondjuk: *legfelül*, stb.

A' finn *mpi* képző teljesen azonos a' magyar *bb* képzővel. Az *m* lesz ugyan a' főszó' ragozásából, minthogy a' genitivushoz járul a' második fok' képzője, mint *wapaa*, gen. *wapaan*, második fok *wapaampi*, *tiures*, *tiureen*, *tiurempi*: azért mégis *b* a' jellem mind a' két nyelvben. A' török, idomra elüt, de használatra nézve közelebb áll a' magyarhoz a' finnél.

Tudniillik, valamint a' magyar nyelv minden változás nélkül teszi a' melléknevet a' főnév' elébe: azonként teszi azt a' török nyelv is. P. o. szép asszony, szép asszonynak, szép asszonyoktól stb. szinte így mondja a' török: güzel avret, güzel avrete, güzel avretlerden. Kis és nagy oroszánok, kücsük ve bükük arszlanlar, nem pedig: kisek és nagyok oroszánok, kücsükler ve bükükler arszlanlar.

Ellenben a' finn a' melléknevet úgy ragozza a' főnév' előtt, mint ezt. P. o. itsekkullaki kansalla on ylen wäähä tietoja ensim-mäisistä ajoistansa, szó szerint: magakinél (mindeniknél) népnél van fölötte kevés tudás elsőkről idejiről. *Itseh* maga, összetételben a' *h* lesz *k*-vá; *kuka*, hol a' *ka* zártag, ki, *ku-lla* adessivus; *ki* magyarul is, járul igenlőleg a' szókhöz; tehát itsekkullaki magá-nál mindennél. *Kansa* nép, *kansalla* adessivus, népnél; *on* van; *glen*, yli, ylen, a' mi fölül van, a' genitivus adverbiummá lesz; *wäähä* kevés, ylen wäähä fölötte kevés. Tieto, tiedon tudás, *tietoja* casus infinitus, mely a' szám- és mennyiségnevek után áll. *Ensi*, *ennen* elő, első, rokon *esi*, *eden* első szóval, *ensi*, *ennen* második foka *ennempi*; rendhagyólag *ensimmäinen*, *ensimmäisen* előlső, első; többese *ensimmäiset* ensimmäisin, *ensimmäisistä* elativus pluralis. Aika ajan = aijan, idő, többese *ajat*, ajoin; innen *ajoista* elativ. pl., melyhez még a' harmadik személy' birtoki raga járult *nsa*.

Az elemezett példából látjuk, hogy csupán a' birtoki ragot nem veszik fel a' melléknévek, ha főnevek előtt állanak, egyébként úgy ragoztatnak, mint ezek, nagyon ellenkezőleg a' magyar nyelvvél.

A' második fokot illetve, a' finnben az infinitust vonzza, p. o. *hywä nimi on parempi suurta rikkautta*, a' jó név jobb nagy gazdagságnál. Suurta infinitus *suuri* nagy-tól, valamint *rikkautta* is az, rikkaus rikkauden-től, melly gazdagságot jelent. Sok esetben *kun*, mint, szóval is történik a' fűzés.

A' török nyelv a' *tól* ragot vonzatja a' második fok által, melly azonban többnyire az első fok. Így *andan büjük* attól nagyobb, nagyobb mint az. A' harmadik fok birtoki raggal fejeztetik ki gyakran, p. o. ádemlerin güzeli, az emberek' szépei, azaz: legszebb emberek; anlarün büjüki, a' nagy.

A' magyar nyelv' mai szokása a' második fokot vagy *nál* raggal, vagy *mint* szóval fűzi össze. P. o. Pál jobb Péternél, vagy: Pál jobb *mint* Péter. Hajdan a' *tól* raggal történt gyakran a' fűzés, mint a' török nyelvben; így a' Tatrosi másolatban Lukács XII. részében: „Ne akarjatok azért félnetek, mert sok verebektől *jobbak* vattok tü.“ 'S ugyanott XIV. részben: „Mikor hivattatol a' menyeközbe, ne ülj a' fő helyre, netalántál *tőledtől tisztelendőbb* hivattatott.

A' harmadik fok' kifejezése birtoki rag által ma is a' nyelv' ékességéhez tartozik, p. o. a' java, a' nagy, az apraja stb. a' helyett, valaminek, vagy valakiknek legjobbjai stb. De hajdan nem igen fordult elő a' harmadik fok, hanem azt szófűzésileg fejezték ki, mint például ugyanott Lukács' XII. részében: „Mondom tened, nem jösz ki onnaton, mígnem megadod a' *mentől utolsóbb akcsát es*.“ Akcsa törökül kis pénz; feltetsző, hogy a' török hódítás előtt divatozott.

'S az említett *mentől* szónak mai használata régi szokásnak maradványa, *mennél* helyett, melly vagy *minél*, vagy *mellynél* helyett van.

Névszók' képzéséről.

36) *Kicsinyítő képző* a' magyarban *-cska*, *-cske*; *-ka*, *-ke*. Lovacska, szépecske, asszonyka.

Törökben a' főnévhez járul *-dsik*, a' melléknévhez *dse* vagy *cse* kicsinyítő képző. Ana anya, anadsik anyácska, avret asszony, avretcsik asszonyka. Güzel szép, güzeldse szépecske: kücsük kicsiny vagy régiesen kücsüny, kücsüdsek kicsinyke.

Finnben *kainen*, *käinen* vagy *oinen* képző kicsinyít, így: *lyhyt* rövid, lyhykäinen rövidke; kaunis szép, kaunukainen szépecske; pieni piczi, kicsi, pienoinen kicsike.

De a' magyarban nagyító *képző* is van, mellyben *vastag hangzó* és *k* fordul elő, mint: Istók, Kató, bátyó.

Finnben is van nagyító *hkoinen*, *hköinen*, mint: suurehkoinen nagyó, pienehköinen nagyon kicsi.

A' melléknévszók' fő képzői.

37) Magyarban a' főnévhez járul *atlan*, *etlen*, vagy *tatlan*, *tellen* képző, 's alkot nélkülözö mellékneveket. Atya, atyátlan, pénz, pénzetlen.

Igéből is alkotnak ezen képzők olyan mellékneveket, mint: tud, *tudatlan*, halhat, *halhatatlan*, élhet, *élhetetlen*.

Finnben már a' névszók' ragozásánál találtunk *nélkülözö* ragot, mint: kala, hal, kalata hal nélkül. E' *caritativus* esetből lesznek melléknevek, úgy hogy a' *ta* rag *toin*, *töin* képzővé lesz. Így: *kalatá*-ból lesz *kalatoin*, ember kinek nincs hala, *isätä*-ból lesz *isätöin* atyátlan.

Továbbá igenéből is lesz ilyen melléknév. P. o. *sanoma* mondat, *sanomatoin* beszédtelen, szóttlan.

'S valamint magyarban *ság*, *ség* képző által az ilyen melléknevekből főnevek lesznek, azonképen finnben *uus*, *yys* által lesznek azokból főnevek. Atyátlan, atyátlanság; pénzetlen, pénzetlenség; halhatatlan, halhatatlanság. *Sanomatoin* beszédtelen, *sanomattomuus* beszédtelenség; *tytymätöin* elégedetlen, *tytymättömyys* elégedetlenség. Itt csak a' közvetítést kell látnunk. *Tytymä* igenév elégedett, *tytyä* elégedni-től; *tytymätöin* genitivus *tytymättömän*, 's így azulán *tytymättömyys*.

Ezekből láthatni, hogy az említett képzőknél a' *t* betű jellemző; láthatni, mennyit ér az oktalan ujtás, melly azon képzőket *t* nélkül használja, így: *pénzlen*, *pénzetlen* helyett.

A' török nyelvben *sziz* vagy *szüz* olyan rag, mint a' finn *ta* *tä*, vagy a' magyar képző *atlan*, *etlen*. Innen *ersziz* (er férj) férjetlen, *avretsziz* asszony nélkül. 'S ezen viszonyító, birtoki ragok után is jár, mint: *jardüminsziz* segedelve nélkül, hol *jardüm* segedelem, *jardümi* segedelve, *jardüminsziz* n-et beszöktetve. *Ansziz* a' nélkül, *bunsziz* e' nélkül. Mivel e' képző vagy rag magában is állhat, innen szeret a' többi ragok után következni. Itt is a' jellemző *sz* = *t*.

Magyarban *-i*, *-s*, *-ü* képzők legtöbb melléknevet alkotnak főnevekből. P. o. láb-*i*, láb-*as*, láb-*ü*; kép-*i*, kép-*es*, kép-*ü*; könyvi, könyves, könyvü. Az első képző a' főnévre tartozót, a' második azt bírót, vagy vele foglalkozót, a' harmadik a' főnévről vett tulajdonsággal felruházottat jelenti, de maga' elébe más melléknevet veszen; mint *sok könyvü*, *szép kezü*, *hosszu hajü* stb.

A' török nyelvben két képző fordul elő olly gyakran: *dsi*

vagy *csi* és *li* vagy *lü*. Az első leginkább megfelel a' magyar -s, az utóbbi a' magyar -i és -ü képzőknek. Innen *jol* út, *joldsi* utas; *csoka* vagy *csoha* csuha, posztó, *csokadsi* vagy *csohadsi* posztós; *etmek* kenyér, *etmekcsi* kenyeres, azaz: sütő vagy kenyérárus; *csizme* csizma, *csizmedsi* csizmadia.

Becs Bécs, *becsli* bécsi; *güzel* jüzlü szép képü stb. — *Atlü* lovas, *at*, *ló*; *akcsalü* pénzes, *akcsa* pénz.

De mikor a' magyar anyagot vagy nemzetet akar kifejezni, a' főnevet használja melléknév gyanánt. P. o. ezüst kanál, fa edény, vas kapu, magyar ember, angol ember stb. Az első a' török is azonkép mondja, mint: *gümis* (ezüst) *kasik* (kanál); *agacs* (fa) *kab* (edény); *demir* kapu; de mondhatja: *gümisten kasik* ezüstműl kanál, és *gümislü kasik* mintegy ezüstös kanál. Az utóbbit *lü* v. *li* képzővel lett melléknév által fejezi ki, mint *lehlü* lengyel, *leh* vagy *lih* Lengyelország.

A' finn nyelv leginkább *ainen*, *inen*, *lainen* képzők által alkot főnevekből melléknéveket. Így: *ali*-ből lesz *alainen* alsó, *harvá*-ből lesz *harwainen* gyér; *leipä*-ből kenyér lesz *leipäinen* és *leiwällinen*; *suome*-ből Finnország lesz *suomalainen* finn ember; *Wenäjä* Oroszország, *wenäläinen* orosz ember; *Ruotsi* Svédország, *ruotsalainen* svéd ember; *wesi* víz, *wetinen* és *wesinen* vizes; *weri* vér, *werinen* véres, *werellinen* sok vérű, és vérséges, rokon; *suu* száj, *suinen* szájas, *szuullinen* szájbeli, szóbeli.

Magyarban *lainen*-hoz hasonló képzőt találunk a' névmásokban: *ollyan*, *illyen*, vagy *olly*, *illy*, *melly*. Az, ez névmásokból képzők által lesz sok melléknév, *lyan* = *lan* által lesz: *azlyan*, *allyan*, *ollyan*, *ezlyen*, *ellyen*, *illyen*; *olly* és *illy*-ben a' képző rövidítve van. Ezekből látjuk, hogy *ollyan*, *illyen* szokat miért kell *lly*-el írni. *Melly* szóban, eredvén az *mi* és *ly(en)*ből, nem kellene a' ket-tős *lly*; de az értelem vagy szokás szeret általánosítani, hogy ne mondjam, rimelni. Így *annyi* = *aznyi*, *ennyi* = *eznyi*; *annál* = *aznál*, *ennél* = *eznél* hasonlatosságára *mennyi* = *mi-nyi*, *mennél* = *mi-nél*, fogadott el a' szokás. De a' finn *moni*, *monen* = sok is lehet itt gyök.

Hogy pedig *ollyan*, *illyen* valóban az-lyan, ez-lyenből lett, látjuk *ott* *itt*-ből is, *melly* szinte az-tt, ez-tt, mint alább megmondjuk.

34) Legyen itt megemlítve még az a' sajátága e' három nyelvnek, hogy az értelem nagyítás, ismétlés vagy megvetés' kifejezésére a' jelentő szók' elibe hasonhangút szeret tenni.

Törökben *acsuk* nyílt, világos, *ap acsuk* egészen világos; *kara* fekete, *kap kara* egészen fekete; *ansziz* hirtelen, *ap ansziz*; *jesil* zöld, *jas nedves*, *jam jesil*, *jam jas*; *bütün* egész, *büzbütün*; *büyük* nagy, *büzbüyük*; *kuru* száraz, *kupkuru*; *kizil* veres, *kíp-*

kizil; *dogru* egyenes, *dozdogru*; *tolu* teli, *top tolu telided teli*; *csep cserre* köröskörül.

Finnben *haja* elszórt, *hujan hajan* összevissza; *täyden täysi* telided teli; *täpi täynnä* dugva teli; *kiivan kaawan* nagy nehézen; *huiskin haiskin* szanaszét; *siki soki* összevissza; *ristin rastin* keresztül kasul, *hätä hättten* szorulva, szorongva stb.

Magyarban: szántsándékkal, szanaszét, telided teli, zsib-zsub, girbe görbe, zürzavar, hébehóba, köröskörül, egyes egyedül, torzonborz; mint igéknél is: irul-pirul, izeg-mozog stb.

V. Névmasok.

39) *Mutató névmások*: *az, ez; amaz, emez; azon, ezen*. Ragoztatnak mint a' főnevek.

Képzők által lesznek tőlük: *olly, ollyan, ollyas, illy, illyen, illyes* stb. névmások, melyek inkább már melléknévek.

De lesznek igehatározók is, mint: *ez-ből i-tt, vagy i-tten, i-de, i-nnen; az-ból o-tt vagy o-ttan, o-da, o-nnan*. Ezeknél a' kérdésekre: *hol, hová, honnan?* felelünk *tt* raggal, melyet a' viszonyítóknál láttunk, továbbá *da, de* és *nan, nen* raggal, melyet ott nem láttunk, 's melyek a' török marasztó és távolító raggal egyeznek. Mert innen, onnan nem más mint *ezden, azdan* törökösén, melyben a' *z n*-né változván lett ennen, *innen, annan, onnan*, mint *ez-lyenből lett illyen, az-lyanból lett ollyan*.

A' mutató névmásokhoz tartozik némileg a' visszatérő, mely *mag* gyökszóból és birtokos ragból áll: *magam, magad, maga; magunk, magatok, magok*.

A' török mutató névmások *bu, su* vagy *isbu* *ez*, anyagra teljesen elüt a' magyartól; *ol* vagy *o* az, mely ezzel rokon, 's a' magyar *ő* és *az* képét viseli a' beszédben, minél fogva személyi és mutató névmás. Ragoztatnak, a' tulajdonítót kivéve, rendesen, mint:

<i>Egyes</i> :	<i>bu</i>	<i>su</i>	<i>isbu</i> ;	—	<i>ol</i>	vagy <i>o</i>
	<i>bunün</i>	<i>sunün</i>	<i>isbunün</i> ;	—	<i>anün</i>	„ <i>onün</i>
	<i>buna</i>	<i>suná</i>	<i>isbuna</i> ;	—	<i>ana</i>	„ <i>ona</i>
	<i>buni</i>	<i>suni</i>	<i>isbuni</i> ;	—	<i>ani</i>	„ <i>oni</i>
	<i>bundan</i>	<i>sundan</i>	<i>isbundan</i> ;	—	<i>andan</i>	
	<i>bunda</i>	<i>sunda</i>	<i>isbunda</i> ;	—	<i>anda</i>	stb.
<i>Többes</i> :	<i>bunlar</i>	<i>sunlar</i>	<i>isbunlar</i> ;	—	<i>anlar</i>	vagy <i>onlar</i>
	<i>bunlarün</i>	<i>sunlarün</i>	<i>isbunlarün</i> ;	—	<i>anlarün</i>	
	<i>bunlare</i>	<i>sunlare</i>	<i>isbunlare</i> ;	—	<i>anlare</i>	stb.

Ezekből *lein* és *dsilein* képző által lesznek *bu-ból bundsilein* illyen, *o-ból andsilein* ollyan, tulajdonképen *mint ez, mint az* jelentést bírók. Tehát itt is látjuk a' *lyan, lyen*, finnül *lainen, läinen* képzőt.

Lesznek igehatározók, még pedig e' kérdésekre: *hol*, *hová*, *honnan*? bu, su-ból és ol vagy o-ból:

bunda, *sunda* itt; *bunda*, *sunda* ide; *bundan*, *sundan* innen; *anda* ott; *anda* oda; *andan* onnan.

Feltetszik, hogy a' *da* rag *hová* kérdésre is áll, holott marasztó; úgy hogy ezekben két helyet foglal el, *hol* és *hová* kérdésre; pedig más neveknél *hová* kérdésre a' tulajdonító áll, mint magyarul is mondjuk: *falunak* menni. Magyarban is: *idehaza van*, *oda-hagyni valamit* stb. példákban *da*, *de* rag marasztó jelentésű. De látjuk az *anda* = oda, *andan* = onnan azonságát, még ebből is, hogy a' magyar az-ból lesz *oda*, *onnan*, 's a' török ol vagy o-ból lesz *anda*, *andan*.

A' visszatérő névmás törökben *gendü*, mintegy mag, melly a' magyar *kend*-del azonos. Ragoztatik rendesen, mint: *gendü*, *gendünün*, *gendüje*, *gendüi*, *gendünden* stb. Mint mondjuk: maga magától tanult, így mondja a' török is: *gendü gendünden ögrendi*. De használtatik birtoki ragokkal is. *Gendüm* magam, *gendün* magad, *gendüszi* maga; *gendümüz* magunk, *gendünün* magatok, *gendüleri* magok; mellyek rendesen ragoztatnak. Mondhatja tehát a' török: *gendüi* (rag nélkül) *urmis* magát verte; és *gendüszi bunda dir* maga itt van.

A' finn mutató névmások: *tämä* ez, *se* az, *tuo* amaz; többesben *nämät* ezek, *ne* azok, *nuo* amazok. Ragoztatnak rendesen, kivéve hogy *se* és *ne* i-re változtatják a' hangzót.

Egyes.	<i>tämä</i> ez,	<i>se</i> az,	<i>tuo</i> amaz	
<i>Infinit.</i>	tätä	sitä	tuota	
<i>Genitiv.</i>	tämän	sen	toun	ezé stb.
<i>Essiv.</i>	tänä	sinä	tuoksi	ezül stb.
<i>Factit.</i>	täksi	siksi	tuoksi	ennek stb.
<i>Allativ.</i>	tälle	sille	tuolle	ennek, ehhez stb,
<i>Illativ.</i>	tähän	sihen	tuohan	ebbe stb.
<i>Ablativ.</i>	tältä	siltä	tuolta	ettől stb.
<i>Elativ.</i>	tästä	siintä	tuosta	ebből stb.
<i>Adessiv.</i>	tällä	sillä	tuolla	ennél stb.
<i>Inessiv.</i>	tässä	siinnä	tuossa	ebben stb.
<i>Abessiv.</i>	tätä	sitä	tuota	e' nélkül stb.

Többes.

<i>Nominat.</i>	<i>nämät</i>	<i>ne</i>	<i>nuo</i>	ezek stb.
<i>Infinit.</i>	<i>näitä</i>	<i>niitä</i>	<i>noita</i>	
<i>Genitiv.</i>	<i>näiden</i>	<i>niiden</i>	<i>noidan</i>	ezeké stb.
<i>Essiv.</i>	<i>näinä</i>	<i>niinä</i>	<i>noina</i>	ezekül stb.
<i>Factit.</i>	<i>näiksi</i>	<i>niiksi</i>	<i>noiksi</i>	ezeknek stb.

Ezekből lesznek más névmások, ugymint :

<i>tämä</i> -ből lesz :	<i>se</i> -ből lesz :	<i>tu</i> -ból lesz :
<i>tämminen</i> ilyen,	<i>semminen</i> ,	<i>tomminen</i> ,
<i>tällainen</i> ilyenféle,	<i>sellainen</i> ,	<i>tuollainen</i> ,
<i>tänkaldainen</i> emilyen.	<i>senkaldainen</i> .	<i>tuonkaldainen</i> .

Lesznek igehatározók: *hol*, *horá*, *honna*? kérdésre :

<i>tässä</i> itt,	<i>tähän</i> ide,	<i>tästä</i> innen,
<i>siinä</i> ott,	<i>siihen</i> oda,	<i>siintä</i> onnan,
<i>tuossa</i> amott,	<i>tuohon</i> amoda,	<i>tuosta</i> amonnan,
<i>täällä</i> itt,	<i>tänne</i> ,	<i>täältä</i> ,
<i>siellä</i> ott,	<i>sinne</i> } oda,	<i>sieltä</i> } onnan,
<i>tuolla</i> amott.	<i>tuonne</i> amoda.	<i>tuolta</i> amonnan.

Látni, hogy ezeknél a' rendes ragok fordulnak elő, holott magyarban *itt*, *ott* (ez-tt, az-tt) a' viszonyítók' ragát, mint *felett*, *alatt* bírják; *ide* *oda*, *innen* *onnan*, mintegy ismeretlen (török) raggal mutatkoznak.

A' finn visszatérő névmások: *minun*, *sinun*, *hänen* birtokosokból lesznek: *minuni*, *sinus*, *hänensä*, mintegy: enyim-én, tiedte, övé-ő, de csak némely esetben fordulnak elő. Többnyire használtatik *itse*, melly a' *mag* szó' használatának felel meg, 's anyagilag a' török *öz*-höz hasonlít, melly *mag*, *bél*, 'stb. jelentéssel bír, mint *özün bilürszen*, magad tudod.

<i>Egyes</i> : <i>itseni</i> magam,	<i>itses</i> magad,	<i>itsensä</i> maga.
<i>Inf.</i> <i>itsiäni</i> ,	<i>itsiäs</i> ,	<i>itsiänsä</i> .
<i>Gen.</i> <i>itseni</i> ,	<i>itses</i> ,	<i>itsensä</i> magamé.
<i>Essiv.</i> <i>itsenäni</i> ,	<i>itsenäs</i> ,	<i>itsenänsä</i> .
<i>Factit.</i> <i>itsekseni</i> ,	<i>itsekses</i> ,	<i>itseksensä</i> . stb.
<i>Többes</i> : <i>itsemmé</i> magunk,	<i>itsenne</i> magatok,	<i>itsensä</i> magok.
<i>Infinit.</i> <i>itsiämme</i> ,	<i>itsänne</i>	<i>itsiänsä</i> .
<i>Genit.</i> <i>itsemmé</i> ,	<i>itsenne</i> ,	<i>itsensä</i> .
<i>Essiv.</i> <i>itsenämmé</i> ,	<i>itsenänne</i> ,	<i>itsenänsä</i> .
<i>Factit.</i> <i>itseksemme</i> ,	<i>itseksenne</i> ,	<i>itseksensä</i> stb.

40) Visszahozó névmások magyarban: *ki*, a' *ki* személyre; *mi*, a' *mi* dologra vonatkozók, jöllehet e' különbség hajdan, 's szokásban maig sem tartatik olly szorosán. Ragoztatnak rendesen.

Mi-ből lett *millyen*, a' *millyen*; továbbá mellette *melly*, a' *melly* is használtatik.

Ki, *mi*, *millyen* birtokos ragokat is vesznek fel; *kim*, *kid*, *kije* 'stb. *mim*, *mid*, *mije* 'stb. *millyenem*, *millyened*, *millyene*, vagy *milyled*, *millye*.

A' kérdő névmások ugyanezek: *ki* és *mi*. A' *mi*-ből lettek még *millyen*, *milly*, *mennyi* (mínyi), *mekkora* (mi-kora), *hány*?

Említettük, hogy *mennyi* tulajdonképen *mi*-nyi, *me*-nyi, de hogy a' szokás *annyi* az-nyi után ezt is kettős bötüvel ejti. Hason-

lót találunk *mekkora* szóban, melly *akkora*, az-kora után szinte kettős *k*-val ejtetik.

Kicsoda, micsoda nevezeteseek, hogy a' régi bibliafordításban nem fordulnak elő.

Igehatározók: *hol, hová, honnan*.

Ha elemezzük e' névmásokat és a' tőlök származó igehatározókat, azt leljük, hogy *az, ez* többnyire a' gyökszó.

Lyen, lyan képzővel lett: *ollyan, illyen*; ha eleibe teszszük a' *h* bötüt, vagy *mi* kérdőt, lesz *hollyan, millyen*; a' *h* bötüt találjuk *hogy, hogyan, hol, hová, honnan* származékokban, mintegy *h-az-gy, h-az-l, h-az-vá, h-az-nan*. Ezekre felelünk: *úgy, égy* (az-gy, ez-gy); *ott, itt* (az-tt, ez-tt); *oda, ide* (az-da, ez-de) *onnan, innen* (az-nan, ez-nen) szókkal.

Hány? *h-az-ny; annyi, ennyi, az-nyi, ez-nyi*.

Helyt jelentő ragok nálunk *l*, mint: *hol, szélylyel*, melly időt is jelent, p. o. *ősszel, holval*, mintha *val* rag lényege volna. Azután *tt*, mint: *ott, itt*, felelt stb; *nn*, mint: *benn, fenn, belett, felett* helyett; *-n*, mint: *ház-on* 'stb; *ban*, mint: *ház-ban* 'stb.

A' török visszahozó *ki* vagy *kim*, melly nem ragoztatik, 's azért *ol* vagy *o* névmással egészítették ki; p. o. *ki anün* kié, *ki ani* kit 'stb.

A' kérdő szinte *ki* vagy *kim* személyre, *ne* dologra nézve. Ez megfelel a' magyar *mi* szónak. Ezek rendesen veszik fel a' viszonyító és birtoki ragokat, tehát: *kim* ki, *kimün* kié, *kime* kinek, *kimi* kit, *kinden* kitől stb. *Kimün* kim, *kimün* kid, *kimi* kije stb. Hasonlóan *ne* mi, *nenün* mié, *neje* minek, *nei* mit, *neden* mitől, *nem* mim, *nen* mid, *neszi* mije stb. *Nem var*, mim van? *ne adem dūr* mi ember az? *ne güzel* mi szép?

Kérdő még *kangi* mellyik, mintegy: *hollyik*, felveszi a' birtoki ragokat is, mint: *kangiszi* mellyike? *kangimüz* mellyikünk 'stb.

Az igehatározó *kani* vagy *hani* hol; így *kanda* vagy *handa*, hol és hová; *kandan* vagy *handan* honnan. Ezekben *hani, kani* egyeznek a' magyar *hol, hon* (hon voltál? szól a' közember) szóval, mert a' *k* és *h* gyakran felváltatnak egymással; a' *kani*-hoz járult *ki (gi)* kérdő 's lett *kangi* mellyik; *handa, handan* is oda, onnan szóval egyek. Tehát ezek is a' törökben *ol* vagy *o* gyökből származnak.

Finnben egy visszahozó van: *joka*, mellynek tiszta töve *jó*, mint a' melly a' genitivust kivéve mindenütt maga maradt. Ragoztatik rendesen.

	Egyes.	Többes.
Nomín.	joka	jotka.
Infinit.	jota	joita.
Genit.	jongañ	joiden.
Essiv.	jona	joina.

Factit. joksi joiksi.
Allativ. jolle joilen 'stb.

Kérdő már kettő van: személyre *kuka*, dologra *mikä*? De ragozásban az első kettős alakkal bír, *mikä*-től pedig többesben csak *milkä* fordul elő, a' többi esetben *kuka* használatik.

Egyes.

<i>Nom.</i>	<i>kuka</i> , ki	— <i>mikä</i> mi?	<i>kutka</i> , <i>milkä</i> ?
<i>Inf.</i>	kuta, ketä	— mitä.	kuita.
<i>Gen.</i>	kungan, kennen	— mingen mié?	kuiden, kiké, mi-
<i>Essiv.</i>	kuna, kenä	— minä.	kuina. [ké.
<i>Factit.</i>	kuksi, keksi	— miksi.	kuiksi.
<i>Allat.</i>	kulle, kelle, kennelle	— mille.	kuilen.
<i>Illativ.</i>	kuhun, kehen	— mihin.	kuihin.
<i>Ablativ.</i>	kulta, keltä, kenneltä	— miltä.	kuilta.
<i>Elativ.</i>	kusta, kestä	— mistä.	kuista.
<i>Adessiv.</i>	kulla, kellä, kennellä	— millä.	kuilla 'stb.

Többes.

Már: kuta, kungan, kuna 'stb. inkább dologra, ketä, kennen, kenä 'stb. inkább személyre vonatkozik. Többesben, a' nominativust kivéve, csak egy alak van.

Mikä-ből finnben is lett: *millinen* millyen; mellyre felelnek: *näin*, *nin*, *noin*, így úgy, szókkal, mellyek szinte a' mutató névmásokból lettek.

Látjuk, hogy a' magyar, török és finn *visszahozó* és *kérdő* névmások nemcsak anyagra és idomra, hanem még használatra nézve is lehetőleg egyeznek egymással.

VI. Számnevek.

41) A' három nyelvnek számnevei sokkal több nehézséget nyújtanak, mintsem itt megfejtethnők: mintha rajtok világos nyomait látnók azon népcsalád' fejlődésének, melly ezen nyelveken beszél. Azért a' finn számnevek mellé a' *lapp* és *eszt* számokat is sorózzuk, hogy több hasonlítási anyagot kapjunk.

a) Magyar és török számnevek.

Alapszámnevek:

egy	bir	tizenegy	onbir.
kettő	iki	tizenkettő	oniki.
három	ücs	tizenhárom	onücs.
négy	dört		'stb.
öt	bes	husz	jigirmi.
hat	alti	huszonegy	jigirmi bir.
hét	jedi	huszonkettő	jigirmi iki.
nyolcz	szekiz	huszonhárom	jigirmi ücs.
kilencz	dokuz	huszonnégy,	jigirmi dört,
tíz	on	'stb.	'stb.

harmincz	otuz	kétszáz	iki жүз.
harminczegy	otuzbir	háromszáz	ücs жүз.
negyven	kirk	négyszáz	dört жүз.
ötven	elli	ezer	bin.
hatvan	altmis	tizezer	on bin.
hetven	jetmis	százezer	jüz bin.
nyolczvan	szekszen		
kilenczven	dokszan		
száz	jüz		

A' magyar és török számnevek egyképen tétetnek össze, kivéve hogy *tíz* és *hús* összetételben *tizen*, *huszon* idomot vesznek fel, mihez hasonló a' törökben nem történik. Megegyeznek abban is, hogy a' főnevek előtt, mint általában a' melléknevek, nem változnak, 's magok után az egyes számot szeretik. P. o. kétszáz ember, *iki жүз адам*; vettem két embertől három lovat, *altım iki ademden üç at*; — ezer nyolczszáz ötven egy = bin szekiz жүз elli bir. Ha magokban állanak, mint a' többi névszók úgy veszik fel a' ragokat

Rendszámnevek:

első	birindsi, evvel,	hatodik	altindsi.
második	ikindsi	hetedik	jedindsi.
harmadik	ücsindsi	nyolczadik	szekizindsi.
negyedik	dördindsi	kilenczedik	dokuzindsi.
ötödik	besindsi	tizedik	onindsi.
tizenegyedik	onbirindsi	hatvanadik	altmisindsi.
huszadik	jigirmindsi	hetvenedik	jetmisindsi.
harminczadik	otuzindsi	nyolczvanadik	szekszenindsi.
negyvenedik	kirkindsi	kilenczvenedik	dokszanindsi.
ötvenedik	ellindsi	századik	jüzindsi.

A' magyar *első* és *második*, nem számnevek; az utóbbi helyett állhat *kettődik*. A' törökben *errel* arab szó. A' magyar *birindsi* = *egyedik*. Képző *d*, az *ik* egyedesítő rag, melly hajdan nem állott mindig, mert mondták: *harmad*, *negyed* stb. mint maig némely szólásban: p. o. *harmad magammal*, *harmad nap*. A' török képző: *ndsi*, kötő hangzóval *i*, a' hasonlatosságot magán viseli.

De a' millyen hasonló, sőt egyenlő a' számnevek' idoma, olyan különbözőnek látszik azok' anyaga. *Egy* és *bir* idegen egymástól, *kettő* és *iki* már inkább rokonok; idegenek *három* és *ücs*, *nég* és *dört*. De *öt* és *bes*, *hat* és *alti*, *hét* és *jedi* már rokonok. *Nyolcz*, *kilencz*, *tíz*, és *szekiz*, *dokuz*, *on*, idomí rokonságot mutatnak. A' mélyen látó Récai észre vette már, hogy *nyolcz* . *kilencz* összetett szók, mintegy *nyol-tíz*, *kil-tíz*, miszerint azokban a' *c* betű *t-z*-ből állott össze. A' török *szekiz*, *dokuz* hasonlóan összetett szók *szek-iz*, *dok-uz*. De a' *nyol*, *kil*, *szek*, *dok*, elemek még ismeretlenek

előttem. A' *tiz* és *on* itt idegenek egymáshoz, de a' török *on-t* találjuk a' magyar *negy-ven, öt-ven, hat-ran, het-ven, nyolcz-ven, kilencz-ven* szókban, mellyek hát azt teszik: *négy tiz, öt tiz, hat tiz* 'stb., mint *harmincz* is *három tiz*. Húsz lett-e *két tiz-ből*? A' török *jigirmi 20, otuz 30, kirk 40, elli 50*, ismét olyan szók, mellyeket a' többi számnevekből érteni nem lehet; de *altmış 60, yetmiş 70, sekszen 80, doksan 90*, már érthetők. *Száz és жүз*, még inkább *ezer és bin*, külön állóknak tetszenek.

A' török számnevek egyébkint is egyeznek idomra nézve a' magyarokkal. Ezen idomot: *ketten, hárman, négyen, öten* 'stb. a' török számnevek *er* vagy *ser* képzővel fejezik ki, azzal mássalhangzók, ezzel önhangzók után, így: *bírer egyen, ikiser ketten, üçser hárman, dörder négyen, beser, altiser, jediser, szekizer, dokuzer, oner* sat. Így: egyenkint egyenkint *bírer bírer*, ketten ketten *ikiser ikiser*, hárman hárman *üçser üçser* 'stb. De az illyeket is: *tiz* tollat vettem *két két* pénzen, azon képzővel adja a' török nyelv, így: *on kalem aldüm ikiser akcsaja*.

b) A' Finn és testvér nyelvek' számnevei.

Alapszámnevek	<i>finnben,</i>	<i>esztben,</i>	<i>lappban.</i>
egy	yksi yhden,	üks	akt.
kettő	kaksi kahden,	kaks	kwekt.
három	kolmi kolmen,	kolm	kolm.
négy	neljä neljän,	nelli	nelje.
öt	viisi viiden,	wiis	wit.
hat	kuusi kuuden,	kuus	kot.
hét	(seitsemä) seitsemän,	seitse	kjetja.
		vagy	tjetja.
nyolcz	(kahdeksa) kahdeksan, kahdeksa	gühdeksa	kaktse
kilencz	(yhdeksa) yhdeksan, kahheksa	gkahheksa	aktse.
tiz	(kymmen) kymmenen, kümme		lokke.

Ezek' rendszámi idomaít mindjárt következtetjük:

első,	ensimäinen —	sen	essimenne,	wuostes.
második,	toinen —	sen,	teine,	muppat.
harmadik,	kolmas —	annen,	kolmas,	kolmat.
negyedik,	neljäs —	annen,	neljas,	neljat.
ötödik,	viides —	ennen,	wies,	witat.
hatodik,	kuudes —	ennen,	kues,	kotat.
hetedik,	seitsemäs —	annen,	seitsmes,	kjetjat.
nyolczadik,	yhdeksas —	annen,	kahheksas,	kaktsat.
kilenczedik,	ydeksas —	annen,	ühheksas,	aktsat.
tizedik,	kymmenes —	ennen,	kümnes,	lokkat.

42) A' finn számeveket a' *nominativus* és *genitivusban* soroztuk elő, a' többiekét csak az első esethen. Már mind ezen *finn*,

eszt és lapp számnevek egytől kezdve hétig a' lehető nagy anyagi rokonságot tüntetik fel a' magyar számokkal; mert valamint *egy, yksi* (az *y=ü*) *üks, akt*; — *kettő*: *kaksi, kaks, kwekt* kétségen kívül azonegy alapelemekből állanak, úgy még inkább a' hármas, négyes számok. *Öt, wiisi, wiis, wit* (mellyben a' kettős *w* annyi, mint a' magyar *e*) mutatják, hogy *üt, wüt* az alap; de a' török *bes* is könnyen sorozódik ide, *e b*-re változván, valamint *iki* a' kettős számok' alakjaihoz tartozik. A' *hatos, hetes* számok mind ez öt nyelvben nagyon kiegészítik a' bötük' változásait. *Hat* tör. *alti* = *halti, halt, hat*, finn. *kuusi* már a' kiesett bötüt a' hosszú hangzóval pótolja, a' lapp *kot* legközelebb áll a' magyar *hat*-hoz. Héttől kezdve a' finn nyelv a számnevek' genitivusát használja, azért rekeszbe tettük az alapidomot. *Seitsemän, seitse, tjetja* több betűváltozását mutatják azon alapelemnek, miből mindenik nyelvben a' *hét* alakult, mint a' török *jedi*. De valamint a' magyar *nyolcz, kilencz*, és a' török *szekiz, dokuz* nyilván összetételel árulnak el, azonkép mutatkoznak a' finn, *eszt és lapp kahdeksan, kahheksa, kaktse*, és *yhdeksan, ühheksa, aktse* összetételnek *kah, kaht, kakt*, meg *ühh, yhd, akt* elem és *sa, se* elemből. Ezek között is hát az anyagi és idomi rokonság lehetőleg nagy. Az első elem *kah, haht kakt* és *yhd, ühh, akt* a' jelentést is mutatják, t. i. *kettő* és *egy*; ebből következtetni, hogy magyarban a' *nyol* és *kil* is jelent *kettőt* és *egyet*, miszerint *nyol-cz* annyi, mint *kettő* hijával *tíz* 'stb. Ezen számnevek azt hirdetik, hogy mind ezen népek valamikor *hetes számrendszert* birtak, 's azután vették fel a' tizes rendszert. Onnan lehet, hogy a' tizes számok a' magyar nyelvben olly világosan mutatják az összetételel, úgymint *három-tíz* harmincz, *négy-on* (tíz) negyven, *öt-on* ötven 'stb. (a' miből kitetszik, hogy a' török *on*-ban elül *e* rejlik, mit az arab *elif* fejez ki a' török írásban). Sőt azt is, hogy a' török tizes számok: *jigirmi* húsz; *otuz* harmincz, pedig *ücs* három; *kirk* negyven, pedig *dört* négy; *elli* ötven, pedig *bes* öt, annyira összeszedetteknek látszanak, onnan lehet származtatni, hogy a' török nyelven beszélők később fogadták el a' tizes rendszert, mikor a' nyelv nem tudott vagy nem akart már az egyszerű saját elemekből új szokat alkotni, 's inkább készeket ragadott mindenfelől össze.

A' finn tizes számok' összetétele még inkább megerősíti ama' véleményt, mert azok' elemei még össze sem olvadtak. A' török *on* és magyar *tíz* számot, a' finn és cszt *kymmen* szóval fejezi ki, a' lapp *lokke* szóval; de mikor ezek tizen felül számlálnak, így szólnak mintegy: *egy a' második tizből* = tizenegy, *két tiz* = húsz; *egy a' harmadik tizből* = 21, *három tiz* = harmincz; *egy a' negyedik tizből* = 31; *négy tiz* = negyven; *egy az ötödik tizből* = 41 'stb. Innen használják ezen összetételekre a' rendszámokat, még pedig *infinitus* esetben.

Láttuk, hogy *első* finnben *ensimainen*, esztben *essimenne*, lappban *wuostes*. Ez utolsó ismeretlen előttem még, de a' két előbbi jö *esi* vagy *ensi*-től. Már megmutattuk *el*, *előtt*' 'stb rokonságát *esi* gen. *eden* finn szóval, melyből a' viszonyítók: *edessä*, *eteen*, *edestä* és *edellä*, *edelen*, *edältä* származnak. *Ensi* csak változott alakja *esi*-nek. Valamint magyarban *első* lett *előlsőből* (*elő*), úgy finnben *ensimmäinen*, első, lett *esi*, *ensi* szóból. Második ered *mástól*, mi finnül *muu*: de a' finn rendszám nem ebből származik, mert a' *toinen*, esztül is *teine*; a' lapp *muppat* már inkább *muu* gyökből ered, mely a' magyar *más* szónak felel meg. A' többi számrendek az alapszámokból erednek; az illető képzők s és *t*, melyek rokonok a' magyar *d*-vel, így: *harmad*, *kolmas*, *kolmat* 'stb. Hogy a' lapp idom itt leginkább egyez a' magyarral, a' szem győzi meg az embert.

Ezen rendszámok' infinitusait használja a' finn nyelv a' tizen felüli számok' kifejezésére:

2-dik, toinen,	genit.	toisen,	infin.	toista.
3-dik, kolmas,	—	kolmannen,	—	kolmatta.
4-dik, neljäs,	—	neljännen,	—	neljättä.
5-dik, viides,	—	viidennen,	—	viidettä.
6-dik, kuudes,	—	kuudennen,	—	kuudetta.
7-dik, seitsemäs,	—	seitsemännen,	—	seitsemättä.
8-dik, kahdeksas,	—	kahdeksannen,	—	kahdeksatta.
9-dik, yhdeksas.	—	yhdeksannen,	—	ydeksatta.

'S így számlál:

tizenegy,	yksi toista	kymmentä.
tizenkettő,	kaksi toista	kymmentä.
tizenhárom,	kolmi toista	kymmentä.
tizennégy,	neljä toista	kymmentä 'stb. húszig,

melly *kaksi kymmentä* = két tiz. A' *kymmentä* szó infinitusa *kymmenen* szónak, mely esetben azért áll, mivel a' számnevek ezt az esetet vonzzák; valamint hát *két ember* finnül *kaksi ihmistä* (ihminen, ihmisen, ember), úgy *két tiz* is *kaksi kymmentä*. Minthogy a' *toista* = második, eléggé kifejezi, hogy *tizről* van szó, azért ez minden zavar nélkül el is hagyatik, így: *yksi toista*, *viisi toista*, *kuusi toista*, *seitsemän toista*, *kahdeksan toista*, mintegy: egy (a') második(ból), öt második, hat második 'stb. hozzája értetvén *kymmentä* = tiz. De *húsz* = *kaksi kymmentä*, két tiz; *harmincz* = *kolme kymmentä*, három tiz; így továbbá *neljä kymmentä*, *viisi kymmentä*, *kahdeksan kymmentä*, *yhdeksän kymmentä*, azaz 40, 50, 60, 70, 80, 90. Huszonöt p. o. már a' harmadik tizedben van, tehát finnül öt harmadik (tiz) *viisi kolmatta* (*kymmentä*). A' harmincz számok negyvenig a' harmadik tizedben állván, tehát a' *kolmatta* eléggé megjegyzi azt, 's mondják:

21 'stb.	31 'stb.	51 'stb.
yksi kolmatta,	yki neljättä,	yksi kuudetta.
kaksi kolmatta,	kaksi „	kaksi „
kolmi kolmatta,	kolmi „	kolmi „
neljä kolmatta,	neljä „	neljä „
wiisi kolmatta,	wiisi „	wiisi „
kuusi kolmatta,	kuusi „	kuusi „
seitsemän kolmatta,	seitsemän „	seitsemän „
kahdeksan kolmatta,	kahdeksan „	kahdeksan „
yhdeksän kolmatta,	yhdeksän „	yhdeksän „
kolme kymmentä = 30.	neljä kymmentä = 40.	kuusi kymmentä = 60 'stb.

Sáta és száz anyagilag is rokonok.

Az eszt és lapp hasonlóan teszi össze a' számokat.

Eszt.

Lapp.

11, üksteist	vagy	üksteist	kümmend,	aht lokke naln.
12, kaksteist	„	kaksteist	kümmend,	kwekte lokke naln.
13, kolmteist	„	kolmteist	„	kolma lokke naln.
14, nelliteist	„	nelliteist	„	nelje muppe lokkai.
15, wiisteist	„	wiisteist	„	wita muppe lokkai.
16, kuusteist	„	kuusteist	„	kot muppe lokkai.
17, seitseteist	„	seitseteist	„	kjetja muppe lokkai.
18, kahheksateist	„	kahheksateist	„	kaktse lokke naln.
19, yhheksateist	„	uhheksateist	„	aktse lokke naln.
20, kakskümmend				kwekte lokke.
21, ükskolmat	„	ükskolmat	kümmend 'stb.	akt kolmat lokkai 'stb.
30. kolmkümmend				kolma lokka 'stb.

Százig, mely esztül *sadda*, lappul *tjuotte*. A' lapp számolásban előfordúl *naln* a' *lokke* = tiz után, vagy *muppe* a' *lokke* előtt. *Muppe* annyi mint *muppat* = másod; tehát ő is mondja *hat másod tiz*, *kot muppe lokkai* tizenhatért, 's alkalmasint így mondják a' többi számokat mind 20-ig; huszonegy nálok is *akt kolmat lokkai* egy harmad tiz 'stb.

Ezer finnül *tuhatta*, esztül *tuhhat*, lappul *lokka tjuoted* = tiz százak. A' magyar *ezer* nagyon egyez a' perzsa *hezár*-ral, a' finn és eszt szók a' németből látszanak eredni, a' török *bin* saját szó.

De a' finn számnevek, mint általában minden melléknév, a' főnevek előtt ragoztatnak; e' tekintetben hát oly nagyon különböznek a' magyar számnevek' idomaitól, a' milly nagyon egyeznek velök anyagi tekintetben: miszerint a' magyar nyelv a' számnevekre nézve is közepett áll a' finn és török nyelvek között. P. o. ezt: az van tizenegy embernek, a' finn így fejezi ki: *se on yhdelle toista kymmenelle miehelle*; de a' török így mondaná: *ol dür on bir ademe*.

KIS GYÜLÉS, JUN. 28. 1851.

(A' philosophiai és társad. tud. osztályal' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Mélt. gr. Andrássy György másod elnök úr. — Kállay, Szilassy rr. tt., Bertha és Pauler lt. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Balogh, Érdy, Kiss K. rr. tt. — Hunfalvy, Repicky, Wenzel lt. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' rím és rhythmus' elméletéről szóló széptani előadását befejezte.

Követte a' szószéken

PAULER TIVADAR lt.

ki a' nemzetek' semlegességi viszonyairól értekezett a' következőkben:

I. A' jog tárgyilag tekintve, mint az emberek' társadalmi szabadságkörét meghatározó szabályok' összege, a' társas létnek minden viszonyaira kiterjed, körébe vonja annak minden alakzatait, legelső csirájától legmagasabb sudaraig, a' házasság és szülei viszonytól kezdve a' viláгурalmú nemzetek' kölcsönös érintkezéseig; sőt minél tágasabbak, nagyobb terjedelműek azok, annál döntőbb befolyásuá lesz; mert míg a' családi körben a' természeti hajlamok és ösztönök a' szeretet' leggyöngédebb érzelmeivel egyesülnek, ugyanazon egy nemzetnek tagjait az erkölcsök, nyelv és multak' emlékének ezer szálai fűzik egybe, és a' legidegenebb embert is embertársa' irányában az erkölcsi erénytörvény és lelkiösmeretének hangos szava szorítják korlátok közé, a' nemzetek és állodalmak' kölcsönös viszonyaiban az említett tényezők' hatása mind inkább gyengül, és majdnem kizárólag a' jog, erkölcsi hatalma' varázserejével mérsékli a' durva erőszaknak visszaéléseit, vad kitéréseit. A' jogtudománynak tehát, mellynek feladása a' jogelvek' megalapítása, rendszeresítése és kifejtése, legérdekesebb részei közé tartozik az, melly a' nemzetek' jogait tárgyalja, habár vannak korunkban is, kikre de *Groot Hugónak* háromszázad előtti állítása, miszerint némelyek a' jog' ezen részét pusztá hangnak tekintik *), alkalmazható, vannak, kik nagyobb részt rendszerök' hibás előzményeihez ragaszkodásuknál fogva, a' tudományok' országában nem áttallanak kezét fogni azokkal, kik a' gyakorlat terén Brennusként kardjokat vetvén az igazság' mérlegébe, jogaik' határát csak erejükből mérik.

Legnyomosabb, legérdekesebb részei közé, mondám, akár becsét általában, akár hatását a' jogtudományok' többi ágaira vegyük tekintetbe; mert mióta a' wesztphaliai békekötés szorosabbra fűzé

*) De Jure Belli et Pac. Prolegom. 3.

az európai nemzetek' kötelékeit, és azon államrendszerök' alapjává vált, mellyhez utóbb az ujonnan keletkezett amerikai államok is csatlakoztak, az e' rendszerben uralgó internationalis elvek, az egyes állodalmak' beléletére, alkotmányi, közigazgatási és közgazdászati intézeteire, elhatározó befolyást gyakorolnak; ezen elvek' fejlődésére pedig a' tudománynak hatása tagadhatatlan. Az állodalmak' belső jogéletét törvények, bíróságok által biztosított szokások, állodalmi intézkedések szabályozzák; az európai és amerikai nemzetjog' forrásai egyes szerződésekből, részletes szokásokból állanak. *Gregoire* apátnak a' francia nemzetgyűlésen 1792. tett indítványa egy általános nemzetjogi törvénykönyv' létesítésére a' terv' kidolgozásán kívül gyakorlati eredménnyel nem volt ¹⁾; a' massachussetsi törvényhozás' részéről, nem különben a' francia kamrában és nemzetgyűlésen legujabban történt ilyenm' indítványok siker nélkül maradtak; — és a' legrészletesebb szerződési rendelvények, leghatározottabb tartalmú szabályok biztosítékukat egyedül a' nemzetek' igazságérzetében lelhetik. A' források' kiegészítése, a' jogérzület' szilárdítása a' tudomány' legnemesebb feladásaihoz tartozik; és tanai nem is hangzottak el nyom nélkül, de *Groot*, *Vattel*, *Moser*, *Martens*, *Ktüber*' munkái tekintélyvel birnak nem csak a' tudományoknak szentelt falak közt, hanem az élet' zajos, hullámzó küzdelmeiben is azok előtt, kik határozólag intézkednek világrészünk' sorsa fölött. — A' jogtudomány' többi ágaira nézve pedig e' rész legalkalmasabbnak mutatkozik a' főleg Némethon' némelly jogászainál meggyökerezett egyoldalú irányok' hiányai, és ferdeségeinek felvilágosítására; mert, minekutána a' nemzetek közös törvényhozónak nem hódolnak, szerződéseik csak részletesek 's kötelező erejöknek alapja nélkülözhetetlen, mind azok, kik a' nemzetek közötti jognak lételet' egyáltalában tagadni, a' sophistáknak azon tanát: hogy a' hatalmasok' kénye a' jognak forrása, a' Machiavellismusnak azon alapelvét: miszerint minden szabad a' mi lehetséges, hitágazatuknak vallani, a' nemzeteket mint olyanokat jogtalanoknak mondani, és így mivel a' külviszonyok a' belső állapotokra is hatnak, a' jogélet' legnemesebb oldalait a' jogtörvény' hatásán kívül helyezve, azt csak a' magánforgalom' fontos de vajmi szűk körére szorítani nem akarják, az emberi természetén gyökerező, a' kor és hatalmak' véleményeitől független általános jognak létezését, mellyről már a' római jogászok jellemzőleg mondák: „Quod naturalis ratio inter homines constituit, quod apud omnes peraeque custoditur“, és mellyre vonatkozólag Európa' legnagyobb státusférfiainak egyike, idősb gr. *Bernstoff*' híres emlékiratában ²⁾ állítá: „A' nemzetek' joga változ-

¹⁾ *Martens*: Précis du droit des gens. XV. és k. l.

²⁾ Mémoire de 20. Juillet 1793. *Martens*: Erzähl. merkvv. Fülle I. 321. l.

hatalatlan, az nem függ a' körülményektől" kétségbe nem vonhatják. Viszont e' jogrész ki is tünteti a' tételes intézvények' szükségét; ki azzal foglalkodik, mélyen érzendi annak igazságát, miként *Wenck'* jellemző állítása szerint a' bölcséleti jog a' de-lejtőhöz hasonlít, melyet a' nagy tengeren nélkülözni nem lehet, szem elől téveszteni nem szabad, de mellyel a' hajózás' tényleges körülményei, a' szelek, szirtek, zátonyok, örvények és időjárásnak ismerete nélkül nem kalauzolhatni a' hajót rendeltetése' kikötőjébe.

Midőn tehát, Tisztelt Akademia! önök' figyelmét mai napon, a' nemzetek' irodalmunkban majdnem egészen parlagon hagyatott jogára irányozni ohajtom, ebbeli terjedelmesebb dolgozataimnak mutatóványául a' *semlegességi viszonyokat* szabályozó jogelvek' sommás átnézetét választám értekezésem' tárgyául; — mivel ép ezen kérdések is világos bizonyosságául szolgálnak annak, milly nélkülözhetetlenek egy részt az általános természeti jogelvek, más részt milly szükségesek a' gyakorlati nehézségek' elosztatására, és a' részletek' meghatározására tételes intézmények.

II. Azon nemzetek, mellyek háború' alkalmával minden ellenségeskedésektől tartózkodva a' harcban részt nem vesznek, *semlegeseknek* nevezteknek. Ámbár ezen állapot' fentartására szabadsága 's függetlenségénél fogva minden nemzet jogosítva vagyon, melly előbb kötött frígy, vagy államszövetségi szerződések által más nemzet' segedelmezésére nem köteleztetik; mégis az ő kor, mellynek legműveltebb nemzetének jelszava: „Cum alienigenis cum barbaris aeternum omnibus graecis bellum est“ volt, ezen viszony' világos fogalmával annyira nem bírt, hogy *Wheaton'* észrevételeként *) a' latin classici nyelvben, természetének megfelelő kifejezés nem is létezik; és az újabb időben sem hiányoznak példák, hogy nemzetek semlegességök' elhagyására erőszakkal kényszerítették, sőt némelykor az a' nyílt ellenségeskedésekbeni részvételnél is nagyobb károk 's bajokkal járt, mint ezt Velence' példája a' mult század' vége felé és Dániáé a' jelennek elején tanúsítja; de valamint az érintett tények meg nem ingathatják, az igazságnak szent elveit, úgy a' politika' követelményeit, az eszélyesség' tanácsát, a' jogelvektől megkülönböztetni szükséges. Vannak viszont esetek, miszerint bizonyos állodalmak' semlegessége szerződések által megalapítva az összes európai hatalmak' védekezése alá helyeztetett; így az 1801. évi lünevilleri békében és az 1803. birodalmi törvény által *Hamburg, Lübeck, Brema, Frankfurt, Ágosta és Norimberga* németbirodalmi városok örökké semlegeseknek nyilvánítottak, ugyanaz a' *schweiczi* szövetséggel, a' *krakkói* köztársasággal a' bécsi 1815. évi fejedelmi gyülekezet' határozatainál (6. 84. 92.

*) *Élém. du droit international.* II. 72. l.

czikk), *Belgiommal* 1831. és 1836. évi szerződéseknél fogva történt: habár közösen elismert semlegességek sem a' birodalmi városokat, sem Krakkót a' francia, illetőleg bajor és ausztriai monarchiái kebeleztől meg nem óvhatta; sőt történt, hogy egyes állodalmak' területi részei vagy alanyai az ellenségeskedések alól kivétetvén, a' semlegesség' jótéteményeiben részesítették, mint 1694. a' francia-spanyol háborúban *Bayonne* vidékével, és *Guiposcoa*; 1733. és 1763. az ausztriai ház és Franciaország közötti háborúkra nézve *Belgiom*, 1763. a' porosz tartományok Wesszfphaliában, a' hétéves háborúban *Königstein*' vára Szászshonban, az angol-francia háborúkban gyakrabban a' halászbárkák, a' bécsi vég-nyilatkozvány' 92. cikkje szerint, *Chablais* és *Faucigny* savoyeni vidékek, a' *neufchateli* és *valengini* canton, melly 1848-ig porosz herczegség lévén, a' schweiczi semlegességben részt vett; végre legújabbán a' dán-német háborúban Dániának *nyugatindiai* gyarmatai *); minél fogva a' nemzetek' jogában az *önkéntes* és *szerződési*, *általános* vagy *részletes*, *ideiglenes* és *örökös* semlegességet különböztetik meg.

A' semlegesség' természetéből folyó jogviszonyok' összege alkotja az úgynevezett *természeti* semlegességet. Fő elve: „Hogy a' semleges nemzetek minden ellenségeskedésektől tartózkodva, a' harczra vonatkozó viszonyokban az ellenséges felek' irányában tökéletesen egyenlő eljárást követni, viszont ezek amazok' állását tiszteletben tartani kötelesek.“ Alkalmazása a' *segítségre*, *terület* vagy *kereskedelemre* vonatkozik; részletei a' gyakorlati szükséghez képest, az európai nemzetek' szerződesei, szokásai által szorosabban meghatározva és módosítva az úgy címzett *kikötött*, *szerződött* semlegességet képezik (*neutralité naturelle*, *conventionelle*).

A' *segítségre* nézve a' semlegesek annak minden neveitől tartózkodni, és cselekvő részvétben polgáraikat is gátolni kötelesek, ámbár az egyesek' minden cselekvényeiért a' kormányt felelőssé nem tehetni. Az éjszakamerikai státusok 1794. hozott 1818. megerősített törvényök által minden hadikészületeket, toborzásokat területökön barátságos hatalom ellen büntettnek nyilvánítanak, és ezt legújabbán a' *Cuba* elleni expedícióra nézve fogamatba vevék; hasonló intézkedések foglaltatnak *III. György* britt király 59. parl. act.; 1846. évben mind a' britt, mind a' spanyol kormány polgáraikat mexikói kalózlevelek' elfogadásától eltilták, és egy a' tilalmat megszegő barcellonai hajós kapitány 1847. tengeri rablóként el is ítéltetett. Nem tekintetik azonban a' nemzetek' szokásainál fogva a' semlegesség' megszegésének, ha egyesek mint önkénytesek (*amateur*, *volontair*) a' harczban részt vesznek, sőt a' német birodalom' 1570. törvénye azt a' német szabadság' deséretre méltó alakjának mondá; nem továbbá a' toborzási engedély, ha a' háboru előtt

*) *Wurm*: Denkw. Zeitschr. f. die gesammte Staatsw. I 1851. II. 347. l.

kötött szerződésen alapszik vagy mind két félnek megengedettik, mint Schweizban az előtt gyakrabban történt; sőt a' háború kezdete előtt *rédszerződésileg* lekötött hadsegítségnek kiállítása, ha a' megszabott mennyiségen túl nem terjed, a' semlegességgel, melyet illy esetben *nem-teljes*, *tökéletlennek* neveznek, összeütközönek nem tartatik, és csak kivételesen történt, hogy Svéczia 1788. évi háborújában Oroszhonnal, Dániát, mely az 1773. évi szerződésben kikötött segédsereget kiállította, mind addig semlegesnek tekinteni nem akarta, míg Oroszhontól kötelezettsége alól felmentve seregét vissza nem vonta *). A' segedelmezés' azon neméről, midőn a' fejedelmek pénzért seregeket átengedték, és mely hasonlólag a' semlegességgel nem ellenkezett, mai nap szólani felesleges; a' polgári jogok ismerete és méltánylata sokkal erősebb gyökeret vert korunk öntudatában, mintsem hogy a' polgárzat' eszméjével olly annyira ellenkező jelenetet lehetségesnek tartanék.

A' *területre* nézve a' semleges nemzetek azt a' harczosok előtt elzárják, és területek' sérthetetlenségét fegyveres erővel is biztosíthatják; a' terület' használatának átengedése átkelésekre, élelemtárak' felállítására, fűlszerelésekre mind két fél' számára csak akkor egyeztethető meg a' semlegességgel, ha a' terület' fekvésénél fogva a' harczosok' mindegyike e' kedvezményekben részesülhet; mert egyébként az egyenlőség' színe alatt az egyik fél' nem csekély hátrányára, ellensége több nyomos előnyt élvezhetne; így az egyes menekvők vagy átnyomott seregrészeknek a' semlegesek menhelyet nyújthatnak, a' hajók' horgonyozását, kitatarozását, de nem új fűlszerelését, a' kalózhajók által a' hadtörvények' értelmében zsákmányolt martalékhajók' eladását megengedhetik. Ezen elvet még ollyan állodalnakra nézve is, melyeknek kormánya törvényesnek el nem ismertetik (mint az amerikai-britt háborúban a' németalföldi státusok *Jones Pál* hires amerikai kalóz, úgy szintén a' dán kormány 1793. a' francia kalózok' irányában), sértetlenül tarták fenn; míg napjainkban Lübeck' városa' „*Van der Tann*“ schleswig-hollsteini hajó iránti eljárásában, melynek a' semleges kikötőt odahagyni kellett és csak légbe-röpitése által kerülte el elfoglalását, a' semlegességi elvek' olly tulszigorú alkalmazását szemléltük, melyet még más körülményekben sem lehetett volna igazolni. Szerződésileg előbb kikötött kedvezmények' teljesítése a' semlegességgel nem ellenkezik; így az éjszakamerikai státusok 1778. szerződésökben a' francia kalózok és martalékhajók' horgonyozhatását, elleneiknek pedig kizárását igérvén, a' forradalmi harczban ezen elvöket szigorúan fentarták, egyébiránt a' legnagyobb részrehajlatlanságot tanusítván.

*) *Martens*: Erzähl. merkw. Fälle. I. 308. l. *Martens*. Ch. Causes celebr. du droit des gens. II. 275. l.

A' harczoló felek viszont a' semleges területnek sértetlenségét elismerni, a' szükségállapotban történt átkeléséknél a' költségeket teljesen megtéríteni, a' semlegesek iránt minden ellenségeskedésektől tartózkodni kötelesek, minélfogva a' semleges területen lévő ellenséges személyek és javak, úgyszintén ellenséges területen a' semlegesek' személyei és ingóságai, ha ellenséges czélokra nem fordíthatnak, minden erőszakoskodásoktól mentek; innen a' porosz kormány 1805. oct. 14. kelt jegyzékében *Bernadotte'* hadtestének az ansbachi herczegségen történt átkelését joggal nemzetjogi sértésnek tekinté, és a' szövetséges seregek' átmenete 1814. évben *Basel, Laufenberg* és *Schaffhausennél* hasonlólag annak tekintendő; — azért továbbá minden ellenségeskedéseknek semleges területeni kikerülése végett a' semleges kikötőben létező ellenséges hadihajók béjelentett hajók' elébe nem vitorlázhatnak, azokat 24 óra' lefolyta előtt nem is követhetik, melly határidő az afrikai barbareskek' hajóira-nézve 36—48 órára terjesztetett, a' semleges területhez tartozó tengerrészekben zsákmányolt hajók' visszaadása határozatik, és a' semleges hajóknak zár alá vétele, kivéve a' vég szükség' állapotját, tilalmasnak tartatik.

III. Legszo'vevényesebbek azonban a' semlegesek' *kereskedelmi viszonyaira* vonatkozó kérdések; mert, habár a' természeti igazság' elvei szerint két nemzet közt támadt háború harmadik részt nem vevő nemzetnek jogait, kereskedelmi szabadságát nem csorbíthatná, és még a' hadszerekkeli üzlet sem, ha mind két nemzet' részére történik, a' semlegesség' kötelességeivel rendszerint nem ellenkezik, a' harcz' céljai' sikeresebb elérése végett az európai nemzetek' szokásai és szerződésai, ezen szabadságot szűkebb körre szoríták. De míg a' szárazföldi kereskedelemre nézve eléggé határozottak a' gyakorlatnak az elvei, a' tengeri világkereskedelem' olly nagy fontosságú viszonyaiban az érdekek' éles ellentéténél fogva a' legnagyobb bizonytalanságokra akadunk, mellyeknek kiegyenlítésére sem a' szerződések, sem az ingadozó 's változékony gyakorlat biztos fonalat nem nyújtanak; minélfogva *Klüber* egy általános tengeri törvénykönyvnek megalapítását méltán fölötte kívánatosnak itélé *).

A' szárazföldi kereskedelemre nézve kétségbe nem vonatik, miszerint a' harczoló felek semleges területen kereskedésüket folytathatják, és a' semlegesek is szabadon szolgáltatják át áruikat az ellenségeskedők' területére; — az ellenség azonban az általa megszállott tartományokkal, úgy szintén az ostromolt vagy ostromzár alá vett helyekkel kereskedést tilthatja és gátolhatja, a' hadszerekkeli üzlet pedig, minthogy azok a' harcz' céljai' elérésére közvetlenül vonatkoznak, egyáltalában tilalmasnak tekintetik.

*) Europ. Völkerrecht II. 292. §.

A' *tengeri kereskedést* illetőleg azonban mind a' terület' átvitt fogalmára, mind az ostromzár és hadszerekre nézve annál nagyobbak a' nehézségek, minél inkább különbözik a' tengeri harczjog a' szárazfölditől; mert míg szárazföldön rendszerint a' magánbirtok sérthetetlennek ismertetik, tengeren a' hajók' elfoglalása, kereskedelem' gátoltatása, kalózlevelek' kibocsátása annak daczára, hogy ellene tekintélyes szózatok emelkedtek*), általánossá vált, és a' harczoló felek' ezen állása viszhatással volt a' semlegesekre is. De lássuk immár a' részleteket.

A' semleges hajót a' nagy tengeren hona' területi részének tekinthetni, azon tehát a' fennebb felállított elv szerint az ellenséges szállítmánynak, és viszont semleges szállítmánynak ellenséges hajón is mentnek kellene lenni; de mivel a' tengeri háború' fő célja az ellenséges vagyonnak megsemmisítése: az európai nemzetek' gyakorlata az észjog' érintett szabályától eltért, úgy hogy e' tekintetben két ellenkező elvnek tusája és időnkénti diadala keletkezett.

A' *Consolato del mare* nevű tengeri törvény, melyet némely-lyek a' VII. Gergely által 1075. megerősített *pizai* jogból származtatnak, mások spanyol eredetűnek mondanak, mely a' kereszt-hadak' alkalmával 15 állodalom által elfogadva a' XVII. századig Olasz-, Francia- és Spanyolországban köz elismeréssel birt, és a' britt törvényhozásnak jelenleg is alapját képezi, 273. cikkjében a' semleges szállítmánynak sérthetetlenségét vezérelvül tűzvén ki, állítja: miszerint a' semleges lobogó nem fődözi az ellenséges szállítmányt, de az ellenséges hajón lévő semleges szállítmány sem tekinthetik igazságos zsákmánynak. A' szállítmány' illetékessége volt tehát a' döntő ismérv, szigor az ellenség, méltányosság a' semlegesek iránt a' *consolato*' vezéreszméje.

Miután utóbb a' törökök' hatalmaskodásai a' szárazföldi indiai kereskedést mind inkább nehezítették, Amerika' fölfedezése, az indiai tengerút' feltalálása, a' kereskedés' irányát megváltoztatá, és a' tengeri forgalmat azelőtt alig sejdített fontosságra és terjedelemre emelé, annak háború' idejéni folytathatása mind inkább nagyobb érdekűvé vált, ez legkönnyebben a' semleges lobogónak védernyőzete alatt létesíthetőnek látszott; minél fogva Angolhonnak a' XII. században némelly spanyol városokkal kötött szerződése, nem különben a' török portától IV. *Henrik* francia király által nyert kedvezmények' nyomán, a' XVII. század' elejétől leginkább Németalföld azon elvnek szerződési megalapításán működött: „Hogy a' lobogó fődözi a' szállítmányt, és a' hajó' elkobzásával elkoboztatható a' szállítmány is.“ Ezen működései annál nagyobb sikert arattak, mi-

*) *Franklin, Büsch, Napoleon, Massé, Reddie* 'stb. *Wurm*: Denkw. i. h. 315. l.

vel ezen elv szerint az ellenséges felek semleges lobogó alatt folytathatták kereskedésüket, a' semlegesek pedig hajózásuk' felvirágzását előmozdíthatták; a' semlegesek árúikat ellenséges hajókon úgy is ritkábban szállították, és az új elvnek e' tekintetbeni látszólagos szigora az által is enyhült, hogy csak a' hadüzenés után elszállított árúk tartattak elkobozhatóknak. Innen magyarázható, hogy az új elv minél nagyobb kiterjedést nyert, és 1642—1780-ig *Büsch*' számítása szerint 51 kereskedelmi szerződés közül 36-ban érvényesnek elismertetett; — de a' többi szerződésekben az ellenkező elv fentartatott, azon állodalmakra nézve pedig, melyek közt okleveles határozványok nem léteztek, fenmaradt a' régi bizonytalanság, sőt érdekeik' követelményei szerint a' nemzetek majd az egyik, majd a' másik rendszerhez ragaszkodván, az innen credit bonyodalmak és a' semleges kereskedés' háborgatásai főleg azólta legnagyobb mértékben öregbültek, mióta Brittannia tengeri túlsúlyánál fogva ellenségei' kereskedelmét megsemmisíthetvén a' magáét pedig saját 'erejével is semleges lobogó' segítségével nélkül védelmezhetvén, a' *Consolato del mare*' elvét szokás által megállapított általános szabálynak vitatá, melynek ellenkezője minden nemzet' részéről különös szerződések által bebizonyítandó *).

Nem csekélyebb nehézségekkel járt az ostromzár és hadi szerek körüli elvek' megalapítása; mert míg egy részt a' nemzetjog' általános elvéül elismertetett, miszerint ostromzár alatt csak azon helyek vannak, melyek ellenséges hajók vagy ütegek által valósággal úgy körül foglalták, hogy veszély nélkül a' be- vagy kivitorlázást meg nem kísérhetni; — az ostromzár továbbá a' tetteges elzárás' időpontjával kezdődik, és kizárólag azon hajók mint az ostromzár' megszegői koboztathatnak el, melyek tudva és akarva a' zárvonalon áthatni törekedtek: a' múlt század' vége felé az amerikai szabadságháború' kitörése után a' brittek követvén Svédhonnak 1590., Németalföldnek 1652. évi szigorát, az ostromzár' fogalmát olly tágasan magyarázák, hogy egész országokat és azoknak minden kikötőit zár alattiaknak nyilatkoztatták, és 1785. *Mariot* martalékbíró azon elvet vitatá, miszerint Brittannia természeti fekvésénél fogva ostromzár alatt tartja Francia- és Spanyolország' minden kikötőit. A' zár' létesítését azon időponttól számíták, midőn az a' semleges hatalmaknak tudomásul adatott, fentartására néhány hadihajók' czirkálását elégségesnek állíták, és ennél fogva minden hajót akárhol találtassék, ha irományaiból kiviláglik, miszerint az ostromzár' bejelentése után utra indulván, az alá vett országba készül, a' befejezett és csak megkísérlett büntény közötti különbségnek teljes mellőzésével, zsákmányként elkobozandóknak vitatták,

*) Csak kivételkép engedék' meg a' brittek 1805., hogy a' nyugatindiai kikötőkben a' semlegesek ellenséges árúkkal kereskedhessenek.

és illy módon a' semlegeseknek kereskedelmét majdnem végkép lehetetlenítették.

A' hadiszerekkeli kereskedés általában tilalmasnak tartaték, annak nyomára már a' római jogban akadunk (c. 2. C. quae res export. non debeant); — a' kánoni jog azt a' hitellenekre nézve egyházi kizárás' büntetése alatt tilalmazá és a' hadi dugárúk közé a' fegyvereket, vasat és hajóépítési fát sorolá (lignamina galearum) (c. 6. 12. 17. X. de Judaeis et Saracenis, c. 1. Extrav. com.—), csupán kivételként Angolhon' 1468. szerződésében Bretagne' fejedelmével és Portugalliáéban Németalfölddel 1661. a' fegyverekkel kereskedés megengedtetett. De a' *dugárúk' fogalma* körül régóta szétágaznak a' nézetek; már *de Groot*, annak szorosabb meghatározása végett, a' dolgokat három osztályra, nevezetesen olyanokra, melyeknek csak a' háborúban, vagy abban egyáltalában nem, vagy a' háborúban és azon kívül is, hasznát vehetni, sorolá; az első osztályúakat mindenkor, a' másodrendűeket soha, a' harmadikhoz tartozókat szükség' esetében elkobozhatóknak mondja. De már *Binkershoeck* kimutatá ezen osztályozásnak nehézségeit *), és gyakorlatban a' semlegesek a' dugárúk' körét szűkebbre szorítani, a' harczolók azt rendesen kiterjeszteni óhajták; mert míg amazok csak az úgynevezett *közvetlen* dugárút ismerék el, és ahhoz több' szerződések' nyomán a' szoros értelemben vett fegyvereket, tehát ágyúkat, puskákat, pisztolyokat, taraczkokat, vérteket, kardokat, dzsidákat, töltéstartókat, nemkülönbén a' hadi löszereket, mint bombákat, gránátokat, golyókat, löport, kovákat, kanóczokat, salétromot, kénkőt, sőt némely fölszerelési eszközöket is, mint nyergeket, kantárokat számíták, addig a' harczoló felek, kik rendszerint egymás' hajóhada' és kereskedelme' megsemmisítésére törekedtek, az úgynevezett közvetett dugárúk' fogalma alá a' hajók' építésére megkivántatott fát, köteleket, vitorlavásznat, vasat, ólmot, kendert, szurkot, gyan-tát, kátrányt, sőt némellykor a' ruházati és élelmi szereket és lovakat — Svédhon 1788. a' vert pénzt is — sorolák; azt még az esetleges dugárúk' fogalmával, melyek a' fenforgó körülményeknél fogva az ellenség' hadi céljai' előmozdítására szolgálhatnak, megtoldák, sőt különféle ürügyek alatt, mint hajdan fényszakában a' hanzai szövetség, 1681. XIV. *Lajos*, a' XVII. század' elején Németalföld, az ellenségekkel kereskedést végkép megtilták. — Növeszté a' semlegeseknek panaszait az alkalmazott fenyítéknek szigora, mellynél fogva gyakrabban tekintet nélkül a' dugárúk' természetére nem csak azoknak, hanem az összes szállítmány és hajónak elkoboztatása jogosnak állítaték.

Minthogy azonkívül a' hadi dugárú és ellenséges szállítmá-

*) *Grotius*: De Jure Belli et Pacis, L. III. c. 1. §. 5. *Binkershoeck*: Quaest. Jur. Publ. L. I. c. 10.

nyok' fölfedezésére, és állobogókkali visszaélések' meggátlására, a' harczoló felek' részéről az ellenörködés nélkülözhetetlen, a' semleges hajók' *motozása* körüli eljárás új surlódásokra szolgáltatott alkalmat; mert habár szükségét mindnyájan elismerék, és az iránt sem volt kétség, miszerint annak csak az ellenséges fél' tengeri területén vagy a' nagy tengeren, semmiképen azonban semleges tengerrészen történni szabad; a' *motozás'* jele lövéssel adatik, az a' papírok és okleveleken kívül, kétséges esetekben a' hajó' szállítványára is kiterjesztethetik, az ellentállási vagy kikerülési kísérletnek következménye a' hajó' elfoglalása és martalékbíróság elé állítása; mégis, mivel ez a' hajó' fölmentése' esetére is főleg a' főlebbezés végett számos költséggel és idővesztéssel jár, a' semleges nemzetek kereskedelmi hajóikat az állodalom által kirendelt hadihajók által rendeltetéseök' helyére kísértették. A' hadi hajó' parancsnoka kötelességében áll az elvitorlázás előtt magának a' felől szerezni meggyőződést, hogy a' kíséretében vitorlázó hajókon dugárúk nincsenek; azért a' kíséret alatt lévő hajóknál a' *motozást* főleg Hollandia' unszolására a' XVII. század óta a' semlegesek fölöslegesnek, sőt lobogójuk' sértésének tartván, a' hadi hajó' parancsnokának szavát elegendő biztosítéknak állíták; de a' hétévi háború alatt már a' brittek a' *motozást* akkor is szükségesnek tartván, ezen elvöket az amerikai harcz alatt újra alkalmazni, a' francia háborúban pedig legnagyobb szigorral gyakorolni kezdék. — Ennek következtében több összeütközések támadván, valahányszor a' kíséző hadihajó a' *motozás*nak ellenszegült, annyiszor a' kíséret alatt lévő hajók elko-boztattak. Nevezetessékké lettek főleg *Biland* holland tengernagy' esete, ki 1778. ellenzvén a' *motozást*, legyőzetett, kísért hajói elko-boztattak; 1798. Ulla Fersen svéd fregátta' parancsnoka, *Cederström*, mivel az angol *motozást* erőlyesen nem ellenzé, honában halálra és kegyelmezés' utján örökös fogságra íteltetett, míg az angolok ellentállási kísérlet miatt a' hajókat martalékuknak tekintették; — 1800. évben pedig Freya dán és Maria svéd hadihajók el-lenezvén a' *motozást*, kísért hajóikkal együtt elfoglaltattak; mik a' semlegesek' elkeseredését nagy mértékben növelék. Azonkívül a' *motozás* körüli kérdések arra is szolgáltak alkalmul, miszerint kétségsbe vonatott: valljon a' hadi lobogó elégséges-e hadhajói minőség' bebizonyítására? továbbá valljon ellenséges hadihajó' kíséretében vitorlázó semleges hajók elfoglalhatók-e? mint ezt a' dánok 1810. néhány éjszakamerikai, britt kíséret alatt vitorlázó, hajókkal tévék. Ez utóbbi kérdés elvileg el nem döntetvén, csak 1830. az éjszakamerikaiak' általános kármentesítésével egyenlítettett ki; az első kérdésre pedig Saint Jean dán naszádnak 1782. a' spanyolok által, minthogy löszerekkel Gibraltál felé vitorlázott, történt lefoglaltatása szolgáltatott alkalmat; a' kérdés az elv' eldöntése nélkül a' hajó' el-bocsátása által hasonlólag mellözve lön.

IV. Ezen elvbeli kérdések főleg a' múlt század' vége felé mind inkább súlyosabb alakban tűnven fel, több kísérletek történtek vég megfajtásokra. Legnevezetesebb Oroszhonnak 1780. február' 28. kelt nyilatkozványa, mellynek titkos indokát: gróf *Paninnak*, az angol követtel szorosabb viszonyban létező herczeg *Potemkin*' befolyásának egyensúlyozására irányzott törekvései képezék; abban t. i. Oroszország elvül jelenté ki, miszerint a' semleges lobogó földözi a' szállítmányt; hadi szereknek csak azok tekintethetnek, mellyek az 1768. évi orosz-angol szerződésben azoknak elismertetnek, végre hogy az ostromzár csak ottan létezik, hol a' kikötő hadihajókkal vagyon körülvéve; és ezen elvei' általános elfogadására és hajóhadak általi védelmére Európa' minden semleges nemzeteit felszólítá. — Indítványa általános viszhangra talált, és Dánia, Svédhon, Poroszország, Ausztria, Németalföld, Portugallia, Nápoly által szerződésileg elfogadva, a' történetben nevezetes „*segyeres semlegességnek*“ alapjává vált; rendszerét a' harczoló felek közül Francia-, Spanyolország és Északamerika magukénak vallák, egyedül Brittannia nem javallá, hanem kitérőleg válaszolván, a' kötött szerződések és nemzetjogi gyakorlathoz ragaszkodott; alkalmazásban azonban, nehogy ellenségeinek számát növelje, elveinek szigorát tetemesen módosítá. De ezen rendszernek elvei a' versaillesi béke után csak hamar feledékenységbe mentek; már 1788. Svéd- és Oroszhon egymás közötti harczukban eltávoztak azoktól, a' francia forradalom' kiütése után pedig Orosz- és Poroszhon Brittanniával kezét fogva, Franciaország' irányában a' legszigorúbb eljárást követvén, — egyedül Svédhon és Dánia 1794. évi szerződésökben törekedének fentartani semlegességi jogaikat. — 1800. évben ugyan *I. Pál* orosz czár föléleszté ismét a' „*segyeres semlegesség*“ rendszerét, és annak fentartására Svédhon-, Dánia- és Poroszhonnal szövetkezvén, elveit azzal bővítette, hogy az őrizet alatt vitorlázó hajók' motozását a' hadihajó' parancsnokának becsületszava pótolja, és az ostromzár' megsértése a' zárvonat' csel vagy erőszakkali áttörésének kísérletében áll; — de Angolország' ellenséges intézkedései, mellyeknél fogva az orosz, svéd és dán hajókat zárlat alá vette, Dániát pedig hajóhadával megtámadta, leginkább pedig *I. Pálnak* még azon évben bekövetkezett erőszakos halála véget vetettek csirájában ezen rendszernek. Utódja *I. Sándor* már 1801. évi szerződésében Brittanniával azon elvtől, hogy a' lobogó földözze a' szállítmányt, elállott, a' kíséret alatti hajók' motozását nem ugyan kalózkodnak, de hadihajóknak megengedé, a' dugárúkra nézve pedig a' szerződések' rendeleteihez általában, határozottabb körülírás nélkül, ragaszkodott.

Ekként vége szakadván a' semlegesek' kereskedelmi érdekeinek megóvására kötött szövetségnek, 1803. év óta Brittannia még soha nem tapasztalt kiterjedésben és szigorral alkalmazá érintett

elveit, Franciaországnak minden kikötőt ostromzár alá helyezvén, és az azzali kereskedést általában tilalmazván; mit *Napoleon* 1806. évi berlini, 1807. évi milánói és trianoni rendeleteiben a' *continentalis* rendszer által viszonzott, mellynél fogva minden kereskedelmet és közlekedést Britanniával, sőt még az üzletet britt természetű nyek- és gyártmányokkal is tilalmazván, a' tartományaiban létező angolok' letartóztatását, az angol portékák' elkobozását rendelé; mire Britannia hasonló szabályokhoz Franciaország és szövetségesei ellen nyulván, a' tengeri és közvetve szárazföldi kereskedés' vég enyészé- téhez közeledett, midőn *Napoleon'* legyőzésével a' *continentalis* rendszernek, mellynek elveit 1807. Oroszhon, Dánia és Poroszor- szág, 1809. Ausztria, 1810. Svéczia elfogadák, vége szakadt.

Azólt a' tárgyalt vitálpontok elvesztvén közvetlen gyakor- lati életet, eldöntetlenül maradtak; az utolsó évek' harczai színhe- lyőknél fogva, e' tekintetben kevesebb befolyással voltak. Az egyes nemzetek kereskedelmi érdekeiket részletes szerződések által tö- rekedének biztosítani, mellyekbe nagyobb részt ugyan enyhébb, a' semlegesekre nézve kedvezőbbelvek iktatvák, névszerint az éjszak- amerikai állodalmak újabb szerződéseikben Spanyolhonnal, a' közép- és délamerikai köztársaságokkal, a' szállítmánynak fődözését a' lo- bogó által elvként jelenték ki, csupán azon nemzetekre nézve ha- tározván kivételt, mellyek maguk saját háborúikban az ellenke- ző elvnek hódolnak; — de általános vagy egyértelmű egyez- kedéseket hiába keresnénk. Ha tehát ismét megdördülnének a' nagy Ocean' síkjain az ágyúk' érczhangjai, fölmerülende- nek ezen kérdések régi alakjokban; sőt ha visszatekintünk né- mely jelenségekre, névszerint: hogy az ostromzár béke' ide- jén hadizenés nélkül, Britannia' részéről 1836. Új-Granada, 1850. Görög- hon, 1851. San-Salvador ellen, Franciaországéról 1838. Me- xico és Buenos-Ayres ellen a' semlegesek' nem csekély kárával al- kalmaztatott, és így a' harczjog' vég eszközei béke' idején teljes szí- gorral fogamatba vétettek, ha visszaemlékezünk azon szenvedélyes- ségre, mellyel a' motozási jog körüli kérdések az utolsó évtizedben ámbár a' rabszolga-kereskedés' meggátlására életbe léptetve, főleg Franciaországban tárgyaltattak, és fontolóra vesszük, miszerint a' dán-német és osztrák-szárdinai harczban tapasztalt enyhébb gya- korlat, csak az akkori körülményekből veszi magyarázatát: méltán tarthatni, hogy felmerülésök még metszőbb, ridegebb alakban tör- téneendik, mint azelőtt; minden esetre azonban, minthogy a' keres- kedés' külön ágai szorosabban fűződtek, élénkségöka' közlekedési esz- közök' könnyítése és gyorsítás által nagy mértékben növekedett, sokkal érzékenyebben Európa' szárazföldi tartományaira nézve, mint azelőtt.

Forrásai ezen szomorú állapotnak legtöbbször a' nemzetek' önzésében rejlenek. Innen magyarázható miként ugyanazon nemze- tek, mint a' Hanza, Frankhon, érdekeik' követelményeihez képest a' leg- ellenkezőbb eljárást követték; — elejét tehát csak a' jogérzületnek

szilárdítása által vehetni, ezt eszközölni a' tudománynak feladása; világosító szövetségénél fogva a' jogrendszer' többi részeiben gyökeres átalakítások történtek, melyek még fél század előtt ki-vihetetleneknek tartottak. Állításom' bizonyosságául szolgáljon az állodalmi és büntetőjog' átídomítása; miért nem remélhetnők azt, ha-bár lassankint, a' nemzetek' jogában is? az nagy részt úgy is a' természetesi igazság'szent elvein nyugszik, minélfogva a' híres *Portalis* jellemzőleg állítá: „Miserint a nemzetek' joga nem a' tételes rendelkezésekből, hanem azok a' nemzetek' jogából veszik eredetüket.“

Érzik ezt mélyen a' közelebből érdekelt nemzetek' jogtudósai; kitűnő szorgalommal művelik napjainkban a' jogtudomány' ezen részét, melynek legújabb irodalmában, hogy régiebb koszorús íróinak neveit elhallgassam, *Klüber*, *Martens*, *Saalfeld*, *Günther*, *Heffter*, *Gagern*, *Kaltenborn*, *Pöhls* német, *Rayneval*, *Ortolan*, *Hautefeuille* francia, *Oke-Manning*, *Reddie*, *Archer-Polson*, *Wildmann* angol, *Pando* spanyol, *Pinho-Fereira* portugalli, *Fincali*, *Luchesi-Palli* olasz szerzők' nevei mellett, — *Wheaton* éjszakamerikai híres státusférfi és *Bello* délamerikai író' neve egyaránt tündöklök¹⁾.

És habár nekünk magyarokul jelen helyzetünkben kevesebb befolyásunk lehetne is e' jogrész' kifejtésére: az európai jogéletnek ezen fontos tényezőjétől nem vonhatjuk el figyelmünket; szorgosabb művelése, ha egyéb eredménnyel nem volna, megóvandja jövőre is jogászaikat a' német jogiskolák' túlzásaitól, és megerősítendi a' jogtudomány' alkatelemeinek természetes viszonyairól ép's józan nézeteket; mert, hogy az éleseszű *Feuerbach*' szavaival zárjam be értekezésemet: „A' tapasztalati ismeretek a' jogtudománynak testet adnak, a' bölcsesetiiek lelket; — amazok nélkül szétfoszló rémképpé, ezek nélkül élettelen, lelketlen csontvázzá válik; — bölcsélet nélkül a' jogtudomány kábassággá, tapasztalas nélkül örültségé fajul; a' jogtudós tapasztali ismeretek' hiányában ábrándozó feleségővé, bölcsélet nélkül pedánszá vagy barbárrá lesz“²⁾.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, JUN. 30. 1851.

Nmél. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen: *Bajza*, *Balogh*, *Bugát*, *Czech*, *Czuczor*, *Gebhardt*, *Györy*, *Kiss K.*, *Szilasy* rr. tt. — *Bertha*, *Humfalvy*, *Wenzel* ll. tt. — *Toldy Ferencz* titoknok.

— A' titoknak két alapítványról értesítette a' gyűlést: egyike *Juranics* László prépost és pécsi kanonoké, ki meghalálózván, az academiának négy-

¹⁾ Munkáik' czímeit lásd : Jog- 's államt. *Encyclopaediám*' 203. §.

²⁾ Üb. *Gesetzgeb. u. Rechtswissenschaft*. 57. l.

száz pgő ftot hagyott, mely summa az öröködési 8 száztóli adó' lefizetése után immár fel is vétetett; — másika néhai *Mesko Dénes* temesvári ügyvéd' hagyománya, mely szerint vagyonának egy hatoda (mintegy 4000 váltó ft.) általános örököse' halála után az academiát illetendi.

— Olvastatott a' *történettudományi osztály'* véleménye az *Újváry Mihály-féle rendk. jutalomra* pályázott két életrajzról, mely szerint egyik sem felelvén meg a' czélnak, akár a' historiai anyag' feldolgozása tekintessék, mely hiányos, akár a' forma, a' jutalomra egyik sem ítéltetett méltónak. Az öszves gyűlés megnyugodván az osztály' okain, a' véleményt elfogadta, a' borítékba zárt 's épségben talált jelíges levelek azonnal elégettettek, a' kéziratok a' levéltárba letéltetni, 's a pályázás' mibenléte a' jutalomtevővel közöltetni rendeltetett.

— Olvastatott az *Elnöknek Szirákon* junius' 27. költ levele, melyben *testvérei' nevében is* jelenti, hogy országosan megerősített alapítványuk' alapján 's az academiának ajánlata' következten *academiai könyvtárnokká Hunfalvy Pál academiái lev. tagot* nevezték ki; felszólítván egyszersmind az academiát, hogy őt mielőbb hivatalába beiktattatná. A' gyűlés örömmel és köszönettel vette a' mélt. alapítóknak ezen, a' társaság' ohajtásaival találkozó gondoskodását, és *Czech János, Szilasy János és Toldy Ferencz* r. tagokat küldé ki, hogy az új könyvtárnoktól hűségí fogadást vevén, neki a' könyvtárt általadják 's őt új hivatalába bevezessék.

— Ez után az *academiai könyvtár'* kiselejtezése' tárgyában utasítás készült.

— *Wenzel Gusztáv* lt. magyar történeti szempontból meg kívánván járni Szilézia és Luzsicza' nevezetesebb városait, elnöki ajánló-levéllal határozottat elláttatni, felszólíttatván, hogy útja' sikereiről az academiát a' maga idejében tudósítaná.

KIS GYÜLÉS, JUL. 12. 1851.

(A' *történettudományi osztály'* részére).

Nmélt. gr. *Teleki József* úr ő *exja'* elnöklete alatt

Jelen az *osztály'ól: Erdy és Jerney, rend. tagok.* — *Más osztályokból: Bugát, Gebhardt, Györy, Kállay, Kiss K., Szilasy rr. lt. — Hunfalvy, Nendtvich, Pauler, Repicky lt. lt. — Toldy Ferencz titoknok.*

ÉRDY JÁNOS rt.

a' római császároknak' becsülettel elbocsátó diplomáiról (*tabulae honestae missionis*) általában értekezett, 's magyarázatát eredeti rézlapok' előmutatásával gyámolította. Bemutatta *Antonius Pius'* nem tudni mikor kelt, rézlapjainak azon töredékeit, melyek 1851-dik évben *Krassó vmegyében Zsuppa helység'* területén találtattak, és melyeket *Kápra Sándor* a' m. n. muzeum' régiségtárának ajándékozott.

— Ez után *Wenzel Gusztáv* lt. részéről a' *titoknok* az 1514-ki pórhabórúró egy ausztriai 's egy olasz egykori író' tudósításait terjesztette elő, melyek a' *kézírtatár'* számára leiratni rendeltettek.

KIS GYÜLÉS, JUL. 14. 1851.

(A' mathematical és természettudom. osztályok' számára).

*Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt**Jelen az illető osztályokból: Kubinyi Ágoston tt. — Bugát, Gebhardt, Györy, Kiss K. r., Nendtvich l. tt. — Más osztályokból: Érdy, Jerney, Szilasy, rr. tt. — Hunfalvy, Pauler, Tasner, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.*

— A' titoknok

BITNICZ LAJOS

az utolsó nagy gyűlésen választott tiszteleti tag' képében annak székfoglaló értekezését olvasta fel *a' nagy számok' törvényéről az ember' szellemi nyilatkozásaiban*; mely így következik.

Minden, még a' véletlennek látszó legcsekélyebb esemény is, kétség kívül szintűgy függ a' természet' nagy törvényeitől, mint a' napnak 's egyéb égi testeknek mozgása. Csak az eseményeket a' világegyetem' rendszerével egybekötő kapcsolat' nem ismerése okozza, hogy közölök némellyeket bizonyos vég okok' eredményeinek, másokat pedig a' véletlenség' szüleményeinek tartunk, mint vagy szabályszerűen következnek egymás után, vagy szabálytalanul 's minden észrevehető rend nélkül látszanak feltűnni; de ezen, különben gyakorta csak képzelt vég okok' határai ismeretünk' bővültével változnak és néha teljesen el is enyésznek, úgy hogy értelmünk azon vég okokban nem lát egyebet a' való okok' tökéletes nem ismerésénél. Minden eseménynek egy előbbi másikkal némi kapcsolatban, azon világos elven alapuló kapcsolatban kell állania, hogy ok nélkül semmi sem létezhetik. — Ezen alapelv azon cselekedetekre is kiterjed, melyeket egészen véletleneknek tartunk. — A' legszabadabb akarat sem vihet végbe cselekedetet indok nélkül; mert ha két különböző eset' körülményei teljesen egyenlők, és az akarat mégis egyikben cselekednék, másikkban pedig a' cselekvéstől tartózkodnék: akkor választása okozat lenne ok nélkül, vagy Leibnitz szerint az epicuraeusok' vakvéletlensége. Az ellenkező vélemény csak önáltatásunk' következése, mennyire gyakran a' mulékony, de választásunkat elhatározó indokokra nem ügyelünk 's magunkkal mintegy el akarjuk hitetni, hogy indok nélkül és teljesen szabadon választottunk. A' világegyetem' jelen állapotját tehát egy előbbinek okozata 's egy következőnek oka gyanánt kell tekinteni. Olly értelem, mely a' természet' minden erejét és lényeinek egész tömegét ismerné, a' nagy égi testeknek szinte mint a' légkörünkben röpkedő parányoknak mozgását, ha az analysis' ereje megbírja, egy pontosan meghatározott szabályban kifejezhetné: előtte semmi sem volna ismeretlen, a' múltat úgy mint a' jövőt nyilván és világosan látná. Az emberi észnek

eddigelé csak egyetlen tudományban sikerült ezen felsőbb ismeret némi gyenge képét előtűntetni. A' csillagászat, segítve a' tér- és erőmütantól, adta elő egyetlen kifejezésben világrendszerünk' teteteinek jelen és jövő állapotját, 's ez által képpéssé lön olly eseményekre is visszatérni, mellyek nemünknek más tekintetben teljesen ismeretlen korszakába tartoznak, és ismét másokat kiszámítani, mellyek csak utódaink által a' legkésőbb jövőben nyernek kétségtelen megbizonyítást.

A' vizsgálódó emberi ész, a' mennyiségtan' segélyével, egyéb természeti tüneményekre nézve is ugyanazon czélt törekszik megközelíteni. Számításait c' végből a' tünemények' közös törvényére az úgynevezett „nagy számok' törvényére“ alapítja, 's így eredményeket nyújt, mellyek nem kétségtelen valóságok ugyan, olyanok mindazáltal, mellyeken méltán megnyugodhatunk. Az említett törvény bővebben kifejtve így hangzik: Ha igen sok, egynemű tüneményre figyelünk, mellyek állandó vagy szabálytalanul változó, de nem haladólag, hanem majd ezen, majd azon értelemben változó okoktól függnék; a' tünemények' számai közt olly arányokat találunk, mellyek csaknem változatlanok. Ezen arányoknak különböző különös értéke vagyon, mellyhez annál inkább közelítenek, mennél nagyobb a' figyelembe vett tünemények' száma, és mellyet teljesen el is érnek, ha az észleletek' sorát végtelenig lehetne folytatni. A' szerint, mint a' szabálytalanul változó okok tágabb vagy szűkebb határok közé vannak szorítva, nagyobb vagy kisebb számú észre vett tünemények' szükségesek arra, hogy arányuk csaknem állandó legyen. A' tünemények' mindegyik neménél maga az észlelés megmutatja: ha a' figyelés elég számú esetre volt-e kiterjesztve, és a' számítás ezen esetek' számához és az arányaik közt még létező különbségek' nagyságához képest biztos szabályokat nyújt azon valószínűség' meghatározására, hogy ama' különös érték, mellyhez ezen arányok öszvehajlanak, bizonyos tetszés szerinti határok közé van szorítva. Ha új észleleteket tévén, látjuk, hogy azon arányok az előbbi észleletek által megállapított végértéktől tetemesen elütnek: ebből azt következtetjük, hogy a' tünemények' okai az észleletek' ezen sorában haladó vagy épen hirtelen változást szenvedtek. Ezen következtetés' hibátlansága felől a' valószínűségi számítás minden kétséget elhárít, és biztos szabályokat nyújt azon okváltozás' valószínűségének meghatározására, mellyre a' különböző időkben tett észrevételek mutatnak.

Ezen törvényt, melly a' mindennapi kísérletekben olly gyakran előfordul, a' józan ész némi alapigazságul tekinti, de analitikai megbizonyítása nagy nehézséggel jár. Bernoulli Jakab húsz évig bajlódott vele, és dolgozata még sem bír a' kívánt szigorral. Újabb időkben Laplace francia térmérő adá tökéletesb megbizonyítását. Czélomra nem szükséges a' törvény' hosszúra terjedő megbizonyi-

tásának hacsak fő vonásait is előterjesztenem; alkalmazását azonban 's az általa elérhető valószínűség' mértékét egy példában kimutatnom, úgy hiszem, nem lesz érdektelen. Alig bizonytalanabb például valami azon időpontnál, meddig az egyes embernek élete tart; mindazáltal már némi biztossággal megmondhatjuk: hány ember lesz tíz, hány húsz, hány harmincz év múlva életben, következőleg hány hal el azon ötszáz közül, kik valamely országban a' tartománynak, éghajlatnak, állapotnak bizonyos viszonyai között egy évben születtek, és ezen meghatározás' biztossága, feltéven a' számításban alapúl vett észleletek' helyességét, annál nagyobb, mennél nagyobb azon embereknek száma, kikre a' számítás kiterjed. — Olly városban vagy megyében, mellyben évenként például 1000 ember születtek, már meglehetősen biztossággal elmondhatni, hogy azon időtől számítva 18 év alatt azoknak fele, 46 év alatt kétharmada, 56 év alatt három negyede, 61 év alatt négy ötöde 's i. t. meghalt. De az eredmény sokkal biztosabb lesz, ha a' számításban 5,000, és még inkább, ha 10,000 embert veszünk, úgy hogy például ugyanazon évben született 100,000 ember közül 46 év után, mikor a' számítás szerint azoknak kétharmada, vagy is 66,666 tagja elhunyt, alig lesz 10-zel több vagy kevesebb az elholtak' száma, azaz: a' hiba, melly a' számítást talán terheli, csak egy hét ezered részét teszi a' való eredménynek. Már pedig hány emberi ismeretet, melly számmal kifejeztethetik, lehet illy pontosan előadni? Így például Budapest' távolságát Londontól 218, Páristól 199, Rómától szinte 199 mérföldre teszik *). De ki kételkedhetik róla, hogy ezen állítások a' valóságtól legalább egy mérfölddel elütnek? Ekkor pedig a' hiba közel egy kétszázad részét teszi az egésznek, 's azért viszonyosan 35-ször nagyobb, mint fentebbi példánkban. Hátha azon távolságok' bizonytalanságát, mi alig lesz sok, 3 mérföldre tesszük: úgy a' hátra lévő hiba már 100-szor nagyobb; holott azon városok' távolságát olly könnyen és biztosan meg lehet mérni.

Nincs kétség arról, hogy az említett törvény az anyagi világ' tüneményeire kivétel nélkül alkalmaztathatik, azokra szinte, melyeket való okaik' nem ismerése miatt a' vakesetnek tulajdonítunk, valamint azokra is, mellyek szabálytalan okozatokat szülő eseményes okokkal együtt működő ismert erőktől származnak; sőt az ember' testi kifejléséről is megengedik, hogy természeti behatásoktól függ és határozott törvények szerint megy végbe, mellyeket egyes esetekben kimutathatunk és számokkal kifejezhetünk. De ha az ember' szellemi oldaláról vagyunk szó, azon tehetségekről, melyek' működései az ezer meg ezer alakban mutatkozó akarattól függnek, képtelennek látszik azinnen eredő tüneményeket számokra 's ezekből következtetett törvényekre alapítani. És mégis, miután

*) Lásd: Nagy Ignác, Pesti nagy képes naptár 1851. 191. l.

az egynemű események' végetlen soránál a' szabályszerű és állandó okok túlnyomóságot látszanak nyerni a' szabálytalanok és változók felett, azon törvényt illy tünetményekre is kiterjeszteni megkísérették, és azt főképp Quetelet, brüsseli csillagásznak nyomán *) az eddigelé egybe gyűjthetett csekély adatok mellett is derék sikerrel kísértették meg.

Erre nézve mindenek előtt azon kérdés merül fel: valljon általjában lehet-e az ember' szellemi működéseit számokra és ezekből következtetett törvényekre alapítani? Egyes embernél, az egyednél kétségkívül nem; de igen az emberek' nagyobb társulatánál, hol mind azon rendhagyások, melyeket egyes embernél a' vak-esetnek tulajdonítunk, elenyésznek, és hol a' tárgy, melyre figyelünk, csak nagyában, úgy szólván, csak fő vonásiban mutatkozik. Épen úgy mint az emberi nem' halandóságának törvényénél, mely korántsem egyes embernek, hanem csak egy nagy társaság' egészítő részének halálozását határozza meg olly szembetűnő biztossággal. Ha csupán egyes embert tartanánk szem előtt: semmit sem tudnánk az emberi nem' halandóságáról, és azon nagy törvény helyett, melyhez a' népek csöndes engedelmességgel illeszködnek és illeszködni kénytetnek, csak egybe nem függő lettdolgok' egyes sorait bírónok, melyekből semmi következtetést sem vonhatnánk; valamint például a' helyre és időre nézve elszórt egyes lég- és hőmérői észleletekből az időjárás' való elméletét soha sem lehet megállapítani, jöllehet azt már annyiszor megkísérették.

Hogy az ember' szellemi működéseit is számokra lehet alapítani, némelly esetekben világos, és csak sok és jó tapasztalatok kívántatnak, hogy azokra nézve is határozott, azaz: tulajdon számítás által adott eredményekhez juthassunk. Azon esetek tudniillik akkor jönnek elő, ha a' lelki erőktől eredő okozatok ugyanazon erővel határozott arányban állanak. Így például egyik ember' munkásságát kétszer vagy háromszor akkorának mondjuk mint a' másikat, ha amaz ugyanazon időben és körülményben kétszer vagy háromszor annyit tesz mint emez, feltéven hogy kézi munkáról van szó. De mikép intézzük eljárásunkat a' tisztán szellemi, például irodalmi munkára nézve? A' művek' száma pl. legfőlebb csak annyiból adhatna mértéket az író' termékenységre, mint a' nőnek termékenységre a' tőle született gyermekek' száma, ha tudniillik a' gyermekek' egészségét és belső becsét figyelembe nem vesszük. — Hogy itt minden mérték és súly hiányzik, láthatjuk a' nyelv' határozatlanságából, mihelyt az embernek ama' szellemi tehetségéről jö elő szó. Gyakran halljuk: ezen ember még egyszer akkora, még egyszer olly erős vagy gazdag mint a' másik; de még senki sem me-

*) Lásd: Ueber den Menschen und die Entwicklung seiner Fachigkeiten von A. Quetelet. Deutsche Ausgabe von Dr. V. A. Riecke. Stuttgart, 1838.

részkedett mondani: ezen ember még egyszer olly bátor, vagy kétszer olly elmés, vagy háromszor olly éleseszű mint a' másik. Megelégszünk illy kifejezésekkel: ezen ember bátor, vagy nem bátor, vagy pimasz, vagy ezen ember bátrabb mint ama' másik; de mennyire: ez határozatlanúl marad, és kell hogy maradjon, míg a' bátorság' mértékét nem bírjuk. És lehetetlen átaljában illy mérték? Tegyük fel: két ember naponkint adja jelét bátorságának, és mindeniknél alkalom és viszony legyen ugyanaz. Ha azután több éven át évenként egyiknél 50, másiknál 30 esetet vennénk észre: nem lehetne-e már azok' bátorságát közelítőleg számok által kifejezni, és azt állítani, hogy azon két ember' bátorsága közel olly arányban áll egymáshoz, mint 50 áll 30-hoz, vagy mint 5 áll 3-hoz? És nem lenne-e ezen állítás, a' tisztán szellemi tehetség' ezen mértéke, annál biztosabb, mennél hosszabb az évek' sora, melyekben ama' tapasztalások tétettek, és mennél szűkebbek a' határok, melyek közt az egyes évek' eredményei ingadoznak? Kétségkívül. De mikép hozhatunk két embert annyiszor olly helyzetekbe, melyek a' bátorság' megmutatására egyenlően kedvezők lennének, és, habár azt tehetnők is, mikép tudhatnók meg az embereknek onnan következő tetteit? — Hogy ezen kérdésre válaszoljunk, sőt hogy az illy kérdésre adandó felelet' lehetőségét megmutassuk: tegyük azon két egyed helyett valamelly város vagy tartomány' lakosainak két nagy osztályát, például a' 20 és 30 éveseket, és a' bátorság' jelei helyett vegyünk valóban végbe vitt bátor tetteket, például tolvajságokat, a' tartomány' büntető törvényszéke által megismert és elítélt tolvajságokat — és kiki lehetségesnek látja, hogy a' törvényszékek által folytatott lajstrom' segélyével végre reá mehetünk, miszerint a' tolvajságok' száma azon tartomány' ama' két osztályánál közel úgy áll egymáshoz, mint 5 a' 3-hoz. A' mi így egy bizonyos büntettről igaz: miért ne lehetne igaz épen úgy bizonyos erényről? Ha egykor, minden esetre későn, a' nép' műveltsége annyira halad hogy, mi eddigelé csak a' büntettekkel történt, a' bátor, nemes és erényes tettek is lajstromba szedetnek és törvényszék elé kerülnek; nem lenne-e akkor eszközünk számokkal kimutatni: a' bátorságnak vagy más erénynek milly foka jut egyik vagy másik életkornak?

Való ugyan: a' közöttünk lévő emberek' szellemi nyilatkozásában csekély figyelemmel is annyi különbséget, árnyéklatot és módosítást veszünk észre, hogy azokat felfogni teljesen lehetetlennek tartjuk. De máskép van-e ez az emberek' egyéb 's tisztán anyagi nyilatkozására nézve? — Halálunk' idejének bizonytalansága szinte közmondássá vált. Milly vakmerőségnek kellett tehát látszania azon kísérletnek, melly a' halálozás' idejét minden évkor' közepemberére nézve elsőben meghatározni törekedett? És ezen kísérletet mégis megtették, és a' mi több: szerencsésen végbe is vitték. — Halandósági rovataink már olly belső igazsággal bírnak, melly többi úgy

nevezett igazságaink' nagyobb részét sokkal felülmulja. És minek köszönik ezen rovatok eme' nagy biztosságot? Egyedül azon körülménynek, hogy a' természet, melly mindenütt bizonyos törvények szerint működik, az ember' életét és halálát is illy törvény alá vetette, olly törvény alá, mellynek létezése annál világosabbá lesz, mennél gyakrabban és pontosabban ügyelünk az élet' és halál' külső tünetényeire. Miért nem helyezte volna ugyanazon természet az ember' szellemi nyilatkozásait is hasonló törvények alá?

Ezen gyanítás' alapossága leghelyesben a' tapasztalásból tesszik ki; mert valamelly feladat' megoldhatásáról senki sem kételkedik többé, mihelyt azon megoldás eléje terjesztetik. Feltűnő azon szabályosság példája, melly szerint Franciaországban, hol erről néhány év óta igen pontos és terjedelmes észlelések tételnek, olly események szoktak történni, mellyek az eddigi egyetemes nézet szerint csupán az esettől, a' vakvéletlenségtől függnének. Értjük az erőszakos halál' különféle neveit. Franciaországban hat év alatt — 1826-tól 1831-kig — ezek' száma illetőleg

241, 234, 227, 231, 205, 266 volt ¹⁾.

Ki előtt nem feltűnő ezen számok' szabályossága már első tekintettel? De mennyire feltűnőbb, hogy a' gyilkolások' egyes fajai 's az eszközök is, mellyekkel azok végbe vitetnek, ugyanazon szabályosságot mutatják. Így az előadott ölések között évek szerint

lőfegyver által 56, 64, 60, 61, 57, 88,

kés által 39, 40, 34, 46, 44, 34,

bot 'stb. által 23, 28, 31, 24, 12, 21,

fojtás által 2, 5, 2, 2, 2, 4 's i. t. történt.

Hasonló változatlanságra találunk más büntetteknél is. Franciaországban hat év alatt, 1825—1830, a' vagyon ellen elkövetett büntettekért bevádoltak' száma illetőleg

4755, 5081, 5018, 5552, 5582, 5296;

az elítéltetteké pedig

3155, 3381, 3287, 3680, 3641, 3364 volt ²⁾.

Innen az elítéltettek' száma a' vádlottakéhoz illy arányokban állott:

0,6635, 0,6654, 0,6552, 0,6628, 0,6523, 0,6352,

melly arányok, mint láthatni, évről évre nem igen változtak.

Quetelet ³⁾ szinte illy példákat közöl Belgiumból, a' bádeni nagyhercezségből és Angolországból, mellyek ámbár egymástól elűnnek 's az országok' polgári viszonyaira nézve el is kell ütniök, magokban mindazáltal ugyanazon állandóságot mutatják. Elég lesz itten az angolországi példát felhozni. Angolhonban 1834. és 1835-dik

¹⁾ Quetelet: Ueber den Menschen 'stb. 6-dik lap.

²⁾ Poisson: Lehrbuch der Wahrscheinlichkeitsrechnung. Deutsch bearbeitet von Dr. Schuse. Braunschweig, 1841. 330. lap.

³⁾ Ueber den Menschen 'stb. 503. lap, 650. lap, 655. lap.

évek' folytán a' gonosztévők' száma illetőleg 22,451 és 20,731-re ment. Száz gonosztévő között

1834-ben 84 férfi és 16 némben,

1835-ben 83 férfi és 17 némben volt.

Épen illy állandóságot tapasztalunk, ha a' történetekre nézve más szempontot választunk. Így, ha azok' neveit tekintjük, azon években illetőleg illy arányokra akadunk:

	1834-ben	1835-ben.
személyek ellen elkövetett büntettek . . .	10, 94;	9, 72;
vagyon ellen erőszakkal elkövetett büntettek . . .	6, 50;	6, 53;
vagyon ellen erőszak nélkül elkövetett bün-		
tettek	73, 97;	74, 66;
vagyonsértések	0, 72;	0, 75;
csalások	1, 92;	1, 78;
a' fölebbiek' sorába nem tartozó büntettek . . .	5, 95;	6, 56;
	100, 00	100, 00.

Hazánkból, hol illy följegyzések eddigelé napfényre nem igen jutottak, csak Balla Károly' munkájából ¹⁾ hozhatok fel egy példát, és adatok' hiányában csak a' bebörtönzöttek' nemét tekintem. Balla úr szerint Pest megyében öt év alatt, 1835—1839, a' bebörtönzöttek' száma illetőleg

801, 776, 862, 741, 694 volt, és száz fogoly között

1835-ben 92 férfi és 8 némben,

1836-ban 90 „ és 10 „

1837-ben 86 „ és 14 „

1838-ban 92 „ és 8 „

1839-ben 91 „ és 9 „ számláltatott.

Csodálatos és egyszersmind felette szomorító állandóság! Így tehát csaknem olly biztosan meg lehet határozni: bizonyos tartományban ugyanazon társasági szerkezet mellett évenként hányan fertőztetik meg kezeiket embertársaik' vérével, vagy hányan oltják el azok' életét méreggel, hányan vetemednek csalásokra 'stb., milly biztosan kiszámíthatni: hányan születnek vagy halnak el évenként ugyanazon tartományban.

Ezen, első tekintetre leverőnek tetsző észrevétel szorosb vizsgálat után nagy vigasztalást nyújt, és magával hordozza a' rosznak legsikeresebb gyógyszerét, mennyire világosan mutatja, hogy az embert a' társasági szerkezetek, szokások és erkölcsök' gondosan és ügyesen intézett javítása ²⁾, a' felvilágosítás által a' nemesülésnek

¹⁾ Vélemény a' büntetésmód' javítása iránt Pesten, 1841. Lásd: B rovat.

²⁾ Es scheint uns klar, dass man dem unabweislichen Fortgang des Ganzen der menschlichen Gesellschaft in materieller und intellectueller Hinsicht kein Hinderniss entgegensetzen soll; aber es ist wohl nicht minder gewiss, dass man jede Veraenderung im Grossen nur mit der äussersten Umsicht vor-

folyvást magasb 's magasb fokára kell vezérelni. Szorosan véve a' természetnek ezen, eddigelé illy mértékben ki nem fejtett 's leverő törvénye egy másik egyetemesbre és régóltá ismertre vezet vissza, hogy tudniillik ugyanazon okok ugyanazon okozatokat szülik, 's azért, míg az okok ugyanazok maradnak, ugyanazon okozatok' viszsztatérésére is számíthatunk. Azon vélemény pedig, mintha ezen törvény az ember' szellemi nyilatkozásaira nem alkalmaztathatnék, azon eddig egyetemesen elterjedt hiedelmen alapúl, hogy tetteiben az ember a' külső behatástól teljesen független. A' tudományok' története tanítja, hogy az ember ezen neki tulajdonított hatalmat annál inkább fogyni látá, mennél inkább ismerni tanulta magát 's az őt környező természetet. Első büszke tudatlanságában magát a' föld' urának tartá, sőt hivé, miszerint az éggel is szabadon rendelkezhetik. De a' csillagászat megtanítá, hogy földünk csak egy, a' világtérben lebegő porszem, és szomorú, már igen is gyakran előfordult tapasztalások mutatják, hogy egy vihar, földrengés, vízár 'stb. nem csak egyes embert, hanem nagy városokat sőt egész tartományt is egy perczben elsöpörhet, és évszázadok' munkáit megsemmisítheti. Azonban valamint ezek szerint a' tudományban tett minden újabb előhaladásunk jelentőségünknek e' világon egyszersmind új és folyvást szűkebb meg szűkebb határokat szab : úgy egy uttalmind magasb 's magasb eszmét kelt bennünk a' világ' nagy alkotójáról, ki semmit sem hagyott a' vakesetre, hanem mindent határozott törvényekre bízott; mind helyesb fogalmat önmagunkról és saját lelki erőnkéről, mely által azon, előttünk olly sokáig 's olly igen elrejtett törvényeket fölfedeztük. Így a' természet maga kímérte az embernek a' legszebb tért, hogy a' természetet és annak törvényeit, mellyek alá vagy az ember is vetve, mindegyre bővebben ismerni tanulja. Mint tagja a' nagy társaságnak minden perczben érzi a' kívülről reá ható erőtetést, de mint egyed lelki erejének teljes haszonvétele által ama' behatásokat szabályozhatja, okozataikat módosíthatja, és önmagát 's épen ez által egész nemét egy jobb 's nemesebb állapothoz folyvást közelebb viheti. Mert azon törvények, bármelly alaposaknak látszanak is, nem teljesen változhatatlanok. Mint említők : bizonyos okok' következményei, és sok esetben tőlünk, főkép az egyházi és világi

nemen darf, wenn man nicht auf neue und oft ganz unbesiegbare Hindernisse stossen will. Die Vergangenheit kennen wir bereits durch unsere eigenen Erfahrungen : aber die Uebel, welche jede Neuerung mit sich führen wird, sind uns noch unbekannt. In dieser Unkenntniß der künftigen Ereignisse schreibt uns die Vernunft und Analyse Vorsicht und vor allem die Vermeidung jeder heftigen Veränderung vor, bey welcher, wie bey einem gewaltsamen Stosse, in der physischen sowohl als in der moralischen Welt immer sehr viel von dem verloren geht, was man in Mechanik die lebendige Kraefte eines Systems zu nennen pflegt. Lásd : *Die Wahrscheinlichkeitsrechnung in ihrer Anwendung* 'stb. Wien, 1833. 17. lap.

hatóságoktól, függ azon okokat változtatni vagy egészen is elhárítani. Hatalomszóval a' leghatalmasb fejedelem sem kisebbítheti meg az országban uralkodó halálozást; de Jenner megtehetette azt mind azon országokban, melyek a' védhimlő' beoltását elfogadták. És hihetőleg egyéb illetén tüneményekről is folyvást helyesb intézkedésekre emelkedünk, hacsak a' rosznak való okait kitaláltuk és ha ezután nem bizzuk, mint eddigelé gyakran, a' vakesetre vagy tapogatásra, miben értelemnek és elfogulatlan ismeretnek kellene végezni.

Kétségtelen tehát, hogy a' nagy számok' törvényét a' szellemi tüneményekre is lehet alkalmazni, melyek az ember' akaratjától, érdekeitől, belátásaitól és szenvedélyeitől függenek. Mert itt nem az okok' természete jó tekintetbe, hanem inkább egyes okozataik' változása és azon esetek' száma, melyekre figyelni kell, hogy az észre vett tünemények' szabálytalansága a' közeperedményben kiegyenlíttessék. De erre nézve ne véljük, hogy a' szabad akarat', a' vakító szenvedélyek' és a' hiányos belátás' okozatai nagyobb mértékben változnak, mint az emberi élet a' születésekor elhaló gyermektől a' száz éves öregig; hogy nehezebb azokat előre látni, mint azon környülményeket, melyek valamelly hajónak hosszú tengeri utazás közben elvesztét okozzák; hogy azok konokabbak, mint azon eset, melly bizonyos kártyának vagy koczka' némi területének eltalálását eszközli. Nem a' fogalmak, melyeket ezen okokkal és okozataikkal egybe kapcsolunk, hanem az észlelés és számítás azon tényezők, melyek változásaik' valószínű határait igen sok eset után egyedül meghatározzák.

— Végül

NENDTVICH KÁROLY II.

a' kénnek *allotropicus* állapotjáról értekezett a' következőkben.

Az elemek' allotropiája az újabb kor' fölfedezése. A' legelső és legnevezetesebb példa a' szénenyben tűnt elő, miután bebizonyítva vala, miszerint a' gyémánt nem egyéb mint tiszta széneny, melly a' közönséges széntől, vagy rajzlától csak physikai tulajdonságaiban különbözik, chemiai tekintetben pedig egészen megegyezik 'a' széneny' többi módosításaival.

Fordítva levén egyszer a' tudósok' figyelme e' tárgyra, ugyan e' tulajdonság találtatott fel sok más elemekben is, nevezetesen a' vilanyban (Phosphor), mellynek egy igen nevezetes allotropicus állapotának fölfedezésével Schrötter bécsi tanár nagy hírt szerzett magának. A' vilany ez állapotában a' közönséges vilanytól olly eltérő tulajdonságokat nyer, hogy nem ismerné az ember ugyanazon testnek, ha csak közelebbről nem vizsgálja.

Tudva van, miszerint a' kénnek három különböző allotropicus állapotát ismertük eddig.

A' kén' eddigelé legjobb oldószerének a' szénkéneg tartá-

tott. Elő akarván állítani mult télen a' kénnek néhány szép jegezeit, azt tapasztalám, hogy a' közönséges, a' kereskedésben előforduló rudas kén, a' szén-kénegben egészen soha fel nem olvadt, bár mennyit öntöttem is vala rá. E' tény annyira feltűnt, hogy azt Szabó József, az egyetemnél az ásványtan' pótló tanárával 's több tudományos barátaimmal közölván, azon vélekedésemet mondtam ki határozottan, hogy én e' tűneményt a' kén' egy különös, eddig még nem ismert allotropicus állapotának tulajdonítom, mely közelebb vizsgálatot érdemel.

E' véleményben még egy másik tény erősített meg engem, mely ebben áll. Midőn t. i. a' kénnek telített oldatát szén-kénegben a' nap' közvetlen sugárainak kiteltem vala, az oldat minden ismert ok nélkül rögtön megzavarodott, és belőle finom por vált ki, mely a' kénjegeczek' sima lapjaira ülepedván, azokat haszonvethetetlenné tette. Egybe hozván e' tűneményt az előbbivel, azt úgy magyaráztam magamnak, hogy az oldatban levő kén a' napsugároknak levén kitéve, részint azon módosításba ment által, mely a' szénkénegben oldhatlan, 's e' szerint kiválván az előbb egészen tiszta oldatból, azt zavarossá teszi.

Feltevén magamban, hogy e' nevezetes tűneményt, mihelyt érkezésem leend, további vizsgálat alá veszem, ez alkalommal felfüggesztettem a' nyomozást. Azonban szünet nélkül más és más sürgősb dolgokkal levén elfoglalva, nem érek vala rá, hogy az érdekes tűneményt új vizsgálat alá vegyem.

'S így történt hogy, midőn e' napokban Erdman Journáljának utolsó t. i. ez évi 10-dik füzete kezemhez jutott, váratlan meglepetésemre két franczia vegyész, Fordos és Gélis benne a' kénnek új allotropiáját közlék, mely a' szénkénegben fel nem olvad; 's így engem a' prioritástól megfosztottak. Mind a' mellett kötelességemnek tartom, pótlólag legalább azon észrevételeimet közleni a' tudós társasággal, melyeket Fordos és Gélis értekezésökben nem említenek.

Mind azon tűnemények, melyeket e' tárgy körül észre vettem, azon véleményre kényszerítnek, hogy valamint a' vilany a' napsugárok' befolyása által közönséges állapotából átmegyen Schrötter' amorph állapotába, szintúgy történik az a' kénnel is. Mert ha az ember annak szénkénegbeni oldalát a' napsugár' közvetlen befolyásának kiteszi, rövid idő mulva megzavarodik, 's a' felolvasztott kén' egyik része kivált az oldatból, mely többé ki nem derül, bár mennyit öntsünk is az oldószerből az oldathoz.

Szintúgy nem látom előadva azon tényt, miszerint a' közönséges, a' kereskedésben előforduló rudas kénnek néha igen tetemes része fel nem olvad a' szénkénegben. Mi változtatja át a' ként ezen a' szénkénegben fel nem oldható állapotába, eddig még nem mondhatom meg. Serkentve levén azonban Fordos és Gélis' közlése

által, a' dolgot minélelőbb vizsgálat alá veendem, hogy minélelőbb 's minél tökéletesebben kipuhatoljam az átalakító körülményeket.

Egy másik tárgy, melyre, habár befejezve még nincsen, a' tisztelt társaság' figyelmét szinte fordítani bátorlomod, következőben áll.

Az 1849-ki nyárban Schrötter' amorph phosphorának előállításával levén elfoglalva, azt tapasztalám hogy, ha az ember a' phosphornak kénszénegbeni oldatát hosszabb ideig hagyja kitéve a' világosság' közvetlen befolyásának, akkor lassanként sárgásb színt vesz fel magára az oldat, 's ez alatt czitromsárga, finom por válik ki az oldat' felületére. E' por idővel növekedik.

Kénytelen levén akkor az egyetem' laboratóriumát rögtön átadni, ez, valamint több más megkezdett munkám, félbe szakasztott; 's miután egész éven át laboratórium' birtokában nem valék, melyben megkezdett munkámat folytathattam volna, 's most is többnyire csak rendezéssel, 's egyéb el nem halasztható munkával levén elfoglalva, a' megkezdett munka' fonalát mai napig sem vehetém fel.

E' szerint biztosan nem határozhatom el, vajjon egy harmadik allotropicus állapota a' phosphornak volt-e a' czitromsárga por, mely oldatából felületére kivált, vagy csak különös módosítása Schrötter' amorph phosphorának, mely moleculáinak más elrendezése által van föltételezve.

Mind ezen különös és érdekes viszonyoknak minden részről nyomozása fő tárgya legyen legközelebbi működésemnek; miről a' tisztelt társaságnak jelentést azonnal tenni el nem mulasztandok, mihelyt biztos és kielégítő eredményhez jutottam. Jelenleg csak eleve figyelmeztetni az osztályt, 's mintegy tudomására adni működésem' tárgyát és irányát, kötelességemnek tartám.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, JUL. 14. 1851. 7 ór.

Nmélt. gróf Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen Kubinyi Ágoston tt. — Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, Győry, Jerney, Kiss K., Szilasy rr. tt. — Hunfalvy, Nendtvich, Pauler, Tasner és Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— A' jegyzőkönyvek' hitelesítése' alkalmával Újváry Mihály ügyvéd' ohajtására elhatározottatott, miszerint a' nagy gyűlés' be nem vártával egy új életrajzi tárgy tűzethék ki a' Széchényi Pálé helyett ugyanazon jutalom mellett; 's e' végre a' történeti osztály illyennek indítványozásával bízott meg.

— A' washingtoni Smithsonian Institution' részéről a' titoknak benyújtotta az új intézet' kiadásai' elsejét: Contributions of the Sm. Inst. 4r., mely az academia' nagyobb kiadásai' megküldésével viszonztatni fog.

— Ezen üléssel rekesztetett be a' folyó academiai év, melyre a' szokott két havi szünet következett.

Felelős szerkesztő: Toldy F. titoknak.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XI. Év.

1851. SEPT. OCT.

V. Sz.

KIS GYÜLÉS, SEPT. 20. 1851.

(A' nyelv- és széptudományi osztály' részére).

Nmél't. Széki gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Czuczor, Hunfalvy, Mátray, Repicky, rr. és ll. tt.

— Egyéb osztályokból: Bajza, Erdy, Gebhardt, Győry, Jerney, Kállay rr. tt.

— Toldy Ferencz titoknok.

MÁTRAY GÁBOR lt.

a' magyar nyelv' divatozásáról hazánk' tanodáiban a' XVIII. század' folytán értekezett, a' következőkben:

Hazai történetünk' évkönyvei telvék körülményes előadásával azon háborúk' viszontagságinak, mellyek honunk' szép földét sz. István király' idejétől kezdve nyolcz század' lefolytáig csaknem folytonosan dulták. Ha külellenség nem sanyargatá az országot, belföldi pártviszályok pusztítva fogyaszták a' magyar törzsnépet. Nem lehet tehát csudálni, ha hazánk' terjedelméhez képest a' magyar nyelven beszélő néposztály' száma mai napon olly csekély arányban áll a' többiek öszvegéhez; pedig kétkednünk sem lehet, miszerint korábbi századokban a' magyar népmennyiség számossabb volt a' mainál, 's az idegen földről szállított és bevándorlott lakosok által jelenleg népesített terjedelmes honrészekben magyar ajkúak laktak. Mit ha évlapjaink nem bizonyítnának is, az elpusztult, sőt most is létező, de idegenektől lakott számtalan helységek' magyar nevei honunk' akár felső, akár alsó vidékein, sőt Szlavón- és Horvátországban is, kétségen tul tesznek. — E' nagy számú magyarság pedig nem maradhatott sokáig tudományos műveltség nélkül. Fejdelmeink 's főpapjaink már első királyunk' idejétől kezdve gondoskodtak, hogy az ország' lakosai tudományos oktatásban is részesüljenek, 's a' külföldnél e' részben sem álljanak hátrább. Iskolákat állítanak, mellyek' néhányának nagyszerűségét fentarták ugyan a' folyton villogott fegyverek' pusztító működése elől megmaradott irományok; de fájdalom! a' régibb évszakokból olly ho-

mályos tudósítmányt nyujtnak hajdani tanodáink' részletes belrendezése felől, miszerint csak fáradságos fürkésznet után vagyunk képesek kiböngészni ama' néhány adatokat is, melyek legalább létezésök' nyomára vezetnek. Legkevésbbé értesítnek azonban arról: milly nyelven történtek tanodáinkban a' tudományos oktatások? Pedig reánk nézve ennek tudása kétszeres érdekü lehetne. Ha mindazáltal megfontoljuk, miszerint régebben számosabb magyar nép lakta honunkat, melly még a' mi időnkben sem volt igen hajlandó az idegen népek' nyelvét megtanulni: nem lehet mást hinnünk, mint azt, hogy a' magyar törzsfajtól lakott helységek 's városok' iskoláiban (ide nem értve a' felsőbb, kivált törvény- 's hittani osztályokat) az előadás' nyelvének mindenkor magyarnak kellett lennie; sőt nehezen csalatkozunk, ha állítjuk, hogy a' latin nyelvnek átalános tannyelvvé tétele, és pedig már a' gymnasiumi első osztályokban is, csak Mária Terézia uralkodásának vég tize-deiben kezdődhetett, 's kivált II-dik József alatt a' német nyelv' kiterjesztése által nyert még szilárdabb életet.

Hogy azonban a' magyar nyelvnek iskoláinkban hajdani divatozása felől olly kevés kézzel fogható bizonyítványokkal birunk: vagy annak tulajdoníthatjuk, hogy az illetők e' körülményt hátra hagyott irományaikban megemlíteni, 's a' jövő kort fölöle bővebben értesíteni fölöslegnek tarták, minthogy a' bekövetkezett változások' lehetőségét még csak sejdíteni sem merték; — vagy pedig annak, hogy az iskolai előadásokról értekező iratok és nyomtatványok kevés fontosságúaknak tartatván, enyészetnek áldoztattak fel. — Innen van, hogy régibb iskolai könyveink, és a' nyilvános iskolai vizsgálatok' programjai a' legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. Pedig éppen ezek vezethetnek minket legbiztosabban annak nyomára, valljon divatozott-e magyar nyelvünk hajdan hazai iskoláinkban, 's használtott-e nyilvános előadásul. — Hálás köszönettel tartozunk tehát minden ebbeli fölfedezésért; mert e' nemben minden csekélység közelebb vezet a' magyar nyelv' és literatura' történetének gyarapítására.

Magam is szerencsés valék e' részben némi adatokat kikutatni a' múlt századból, melyekről a' t. academiát értesíteni kedves kötelességemnek tartám.

Gyakrabbszokás volt a' múlt században, mint a' jelenben, nyilvános vizsgálatokra részint írott, részint nyomtatott meghívók által figyelmeztetni a' közönséget, sőt e' meghívókkal a' vizsgálat' egész *programmját* is közleni. — Illyen programmnak magyar nyelven nyomtatott két példányára akadtam a' Széchényi-országos könyvtárban. Mindkettő Pécsen nyomtatott az ottani alsóbb rendű iskolák' részéről. Egyike 4-edretű 8 lapon jelent meg következő czímmel: „Nyilván való próbatétel a' deák beszédnek öszve rakásárul való oskolát első esztendőre folytatván Nemes, és legjobb

reménségü Pécsi Iffiúság Elsőben a' deák beszédnek öszve rakásáról, 's annak részeirül való regulákbúl: Másodszor Magyar ország leírásának Dunán túl való kerülettyébúl; Harmadszor Élő állatok Históriajának Négy lábú állattyaibúl; Negyedszer Számvető tudománynak egész számokban álló öt nemébül szorgalmatosságának adandó jeleivel reggeli, és Délután való Letzkéknek idején által fog esni Pétset Szent György Havának első napjaiban 1778. Esztendőben Elöljáróknak engedelmebül. Nyomtatott Engel Jánosnak betűivel.“ — A' czímlap' tul oldalán neveztetnek a' vizsgálandó ifjak; következő lapokon minden tudományból a' vizsgálatban előforduló főtárgyak említettnek, p. o. deák nyelvbül 'stb.

A' másik példány 2-od rétü négy lapon jelent meg. Az első két lap magyarul, a' többi németül. Magyar czime következő: „Bé hivatal a' nyilvánvaló előkérdésre, melyre a' téli iskolaidő után kiállott a' pétsi Királyi nemzeti főiskolának háromszáz hétig való ifiúsága Szent György havának folytábann. 1785.“ 'stb. Következik „a' pétsi nemzeti főiskolának személyrende“, mellyben a' fő- és aligazgatók 's tanítók megnevezetnek, az utóbbiak által előadatott tantárgyakkal együtt. Figyelmet érdemlő, hogy az említett normalis négy osztály: 1-ső, 2-dik, 3-dik, 4-dik *raj*-nak nevezetetik.

Ezeknél azonban nagyobb érdekük reánk nézve a' *színművek*, mellyek mult századokban a' nyilvános vizsgálatok' berekesztése után nemcsak az alsó, hanem felsőbb tanosztályok' növendékei által is adattak elő, és pedig latin, német és magyar, sőt franczia nyelven is; ez utóbbin, kivált a' nagyszombati jezsuita convictusban, és a' pozonyi apácák' kolostorában. E' színi mutatóványok' végén többnyire honi tehetős dynasták' nagylelkűségéből, és az illető tanoda' előjárósága' részéről a' jelesebb növendékeknek jutalmak osztattak ki.

Eddigi fölfedezésim szerint ilyen tanodai színmutatóványok adattak hazánk' következő tanodáiban, és pedig:

I. *Latin nyelven:*

Bazinban a' jezsuiták' gymnasiumában 1761. *Lisbius*.

Beszterczén Erdélyben, az ajtatos szerzet' gymnasiumában 1735-ben: „*Dux conspicuus fide, Idantyrus*.“

Beszterczebányán, a' jezsuiták' gymnasiumában 1756-ban:

a) *Filius prodigus*; b) 1761. *Babilas*; c) 1759. *Sedecias*.

Budán a' jezsuiták' collegiumában 1755. *Meribal*.

Eperjesen az evangelicusok' collegiumában: a) 1707. *Pigritius scholarum hostis ad Caucasum deportatus*; b) 1769. *Papinianus Tetragnonos*.

Ugyanott 1729. a' jezsuiták' collegiumában: *Artaxerxes*.

Esztergomban 1765. a' jezsuiták' gymnasiumában: *Palilia*

sacra, 's 1756. a' sz. Istvánról czimzett papnevelő-házban : *Saltus proemium caput Joannis in disco.*

Kassán 1763. a' jezsuiták' egyetemében : *Julius Martyr.*

Komáromban a' jezsuiták' gymnasiumában 1756. a) *Jehanguirus*, és b) *Pancratius.*

Miskolczon a' minoriták' gymnasiumában : *Amicitia fraudulenta*, szintén 1756.

Nagyszombatban a' jezsuiták' egyetemében, és pedig már 1713-ban : *Homagium religionis, Palladis et Honoris.* 1714. *Fraternae in fratrem impietatis ultio.* 1734. *Marcus Lucullus et J. Volumnius.* 1756. *Cyrus minor.* 1756. *Ibranus.* 1758. *Aspar.* 1759. a) *Octavianus Caesar*; és b) *Theoxena.* 1761. a) *Nehe-mias*; b) *Pythias et Damon*; c) *Saul*; d) *Thebae vindicatae.* 1762. *Thiamus.*

Nagyváradon 1744. a' jezsuiták' gymnasiumában : *Sanctus Ladislaus*; és 1776-ban : *Caracalla Getam fratrem perimens.*

Nyitrán az ajtatos szerzet' collegiumában 1729. *Gygis pusio*, seu sanctus puer Celsus Jesu Christi martyr inclytus, és 1756. *Darius.*

Pécsett 1760. a' jezsuiták' collegiumában : *Aelius Sejanus*; és *Salomon et Geysa.*

Pozsonyban a' jezsuiták' gymnasiuma' növendékei által 1738. a) Esterházy Pál' palotájában *Zrínius ad Szigethum*; és b) a' gymnasiumban : *Mithridates.* 1756. *Alexis.* 1757. *Ajax et Teucer.* 1770. *Midas.*

Rózsahegyzen az ajtatos szerzet' gymnasiumában 1730. *Neo-Phoebus novo scholarum piarum gymnasio illucescens.*

Rozsnyón az evangelicusok' seminariumában 1705. a) *Fata Ungariae sub memorabilibus Ladislai et Mathiae Corvinorum vicissitudinibus.* 1706. *Europa, comico-tragica.* 1709. *Cyrus, vixum providentiae divinae in personis arduis a Deo destinatis fatis speculum.*

Selmeczbányán a' jezsuiták' gymnasiumában 1757. *Judas Machabaeus.* 1758. *Regulus.* 1759. *Pacuvius Calavius*; és *Theophilus.* 1760. *Tres pueri babylonici.*

Sopronban a' jezsuiták' gymnasiumában : 1735. *Proemium fidei et amoris in insigni heroë Michaele Esterházy.* 1738. *Jagello ex magno Lithuaniae duce rex Poloniae electus.* E' két programmban a' magyarázat latin 's német nyelven van.

Szokolczán a' jezsuiták' gymnasiumában 1757. *Dux fortunatae insulae.* 1758. *Aurelius*; és *Sanchus.* 1759. *Quintus Fabius.*

Trencsényben a' jezsuiták' gymnasiumában 1756. a) *David*; b) *Procopius*; c) *Titus.* 1758. *Artaxerxes.* 1759. *Romulus et Remus.* 1761. a) *Emericus et Andreas*; b) *Meleager*; c) *Syrao et Hercules.* 1762. *Tobias junior.*

II. Német nyelven:

A' német nyelven előadott színművek' példányaiból még eddig kevésre akadtam. Adattak pedig:

Károlyváratt (Horvátországban) az ajtatos szerzet' gymnasiumában 1775. *Croatiens Opfer bey der Ankunft Ihro Kais. Maj. Joseph II.*

Nagyszombatban a' jezsuiták' gymnasiumában 1758. *Cyrus.*

Selmeczbányán a' jezsuiták' gymnasiumában 1759. a) *Pacuvius Calavius*; és *Theophilus.*

Sopronban 1775. *Schäferspiel in Versen mit zweyen Aufzügen.*

III. Magyar nyelven:

A' magyar nyelven adatott iskolai színművekből szintén csak néhány példányt fődöztem fel, de mégis elég bizonyáságul szolgálhatók arra, hogy nemzeti nyelvünk nem volt e' részben is háttérbe szorítva. Adattak pedig:

Egerben a' püspöki iskolában 1783. *Kozroes király.*

Gyöngyösön 1776. *Tamerlanes sztiliai nagy hertzeg.*

Kassán a' jezsuiták' academiájában 1765. *Imre és Konrád Esztoráz.*

Nagyszombatban az érseki convictusban 1758. *Cyrus*; a' jezsuiták' academiájában pedig 1761. *Nehemias.* Végre:

Pesten az ajtatos szerzet' tanodájában 1776. *Adelphi aragy Publius Terentius írásiból magyarra fordított játék.*

Mind e' programmok 2-od és többnyire 4-ed rétü nyomtatványokban őriztetnek a' Széchenyi-országos könyvtárban.

Hogy egyébiránt a' latin drámai előadások már a' XVII-dik század közepén is divatoztak iskoláinkban, bizonyítja egy a' Széchenyi-országos könyvtárban létező latin 4-ed rétü kézirat 1654-ből, melynek czime: „Sartori Andreae scholae illaviensis rectoris exercitia oratoria.“ E' kéziratban két latin dráma foglaltatik egész terjedelmében, melyek' elsejének czime: „Lusus scholasticus, seu actus oratorius exhibens hominis creationem, lapsum, et per natiuitatem Christi Salvatoris reparationem.“ Erről világosan említettik ugyanott, hogy *Illaván* (Trencsény megyében) a' tanodai ifjuság által adatott elő 1653-ki január' 8-kán. A' másíknak czime: „Actus oratorius de passione Domini.“ Ez is egész terjedelmében olvasható a' könyvben, de előadatási ideje nincs említve. Minthogy ez azonban az első után van írva, hihetőleg vagy a' most említett évben, vagy a' reá következőtben jutott előadásra, és pedig alkalmasint az illaviai trinitariusok' tanodájában.

Mind ezeknél azonban nevezetesebb bizonyítványát mutathatom elő a' magyar nyelv' divatozásának a' felsőbb tanosztályokban, névszerint a' *bölcsészeti nyilvános előadásokban.*

Ugyanis Pesten 1777-ben nemcsak a' logicából, hanem az

egész methaphysicából is nyilvános vitatkozásokat tartottak magyar nyelven az ajtatos szerzet' tanodájában Árvai György, Czikó János, Fekete István, nemes ifjak, és pedig Benyák Bernárd ajtatos iskolák' rendén volt szerzetes 's a' bölcshészet' tanítója' leczkéi szerint két rendbeli alkalommal, ú. m. januarius és május hónapban. Mindkét vitatkozás' emléke fentartott a' 4-edrétben kinyomatott thesisek által, mellyeknek czímeik következök :

I. Egész Logicából és Metafisikából válogatott tzikkelyek, mellyeket t. n. n. Fárádi Vörös Antal urnak, az országos helytartó fejedelem királyi személy viselőjének és a' budai megyében minden oskolák királyi fővezérének helybenhagyásából vetélkedésre kiteve Benyák Bernard, áhitatos oskolák rendén levő szerzetes személy, és az említett tudományoknak tanítója. A' magyar országi hét fő bírás és királyi tábla előtt pediglen nyilván vitatott nemes, és nemzetes iffiu Csik-Mind-Szenti Czikó János a' pesti ahitatos oskolákban 1777. esztendőben Boldog Asszony havának — napján.“ Kalocsán 4. r. 11 lap.

II. Benyák Bernard által az egész mostani Logikából szedett Summák, mellyekről nyilván vetélkedtek ugyanazon tudomány hallgatói Fekete István és Árvai György nemes iffiak Buda megyébe lévő ahitatos oskoláknál Pesten Pünköst havának második napján 1777.“ 4. r. 4 lap.

Nem rekeszthetem be e' sorokat a' nélkül, hogy a' fennemlitett hazafias érzelmű derék férfiú iránt, kinek földi maradványai már elhamvadtak, hálás tiszteletünket kifejezzem buzgalmaért, mellynél fogva bebizonyítá, miszerint a' magyar nyelv a' felsőbb tudományok' előadására is alkalmazható, mit még közelebbi években is bátorzkodtak némelylek kétségbe hozni. Diszére vált e' jeles férfiú tiszteletre méltó szerzetének ; diszére a' hazának, nemzetünk' tudósainak, 's Komárom' városának is, mellyben született 1745-ben. A' szerzetbe 1774-ben lépett, melly őt csak hamar a' szónoklat 's költészet', majd Pesten bölcshészet' tanáraul nevezé ki. Következő évben a' budai egyetem iránta viselt tiszteletét ohajtván bebizonyítani, a' bölcshészeti kar' tagaul választá. Két év mulva tartá a' fennérintett bölcshészeti nyilvános vitatkozást magyar nyelven, igen nagy számú hallgatóság előtt, és pedig a' magyar közönség' leírhatlan örömének nyilatkozmánya mellett. Munkás ember volt, 's latin és magyar nyelven több munkát adott ki a' bölcshészet, nyelvtan, szónoklat 's költészet' köréből. Magyar munkáinak sztylje az akkori időhöz képest ékesnek mondathatik. — Élte' pályája' szakait különféle városokban tölté. Pestről a' székesfejérvári tanoda' igazgatóságára küldetett. 1798- 's 99-ben Váczon a' szerzeti ház' aligazgatója 's egyszersmind bölcshészet' tanára volt ; hasonló alkalmazásban állott Szegeden 1800-tól kezdve 1802-ig. A' következő két évet Debreczenben tölté, mint a' szerzeti ház' igazgatója 's egy-

szersmind lelkész. 1805—1807-ig Trencsényben magyar nyelv és litteratura' tanára volt; hasonló mineműségben állott 1808—1816-ig Selmezbányán; ugyanitt 1817—1823-ig a' szerzeti ház' lelki-
atyja. 1824—26-ig pedig egyszersmind a' szerzet' tartományi
dékánja volt, 's e' városban végzé munkás életét 1829. évi martius'
1-jén. Legyen áldott emlékezete e' jó hazafinak!

— Ezen előadás' következtén *Toldy Ferencz* megjegyzette, hogy a' tanodai színészet hazánkba a' jezsuiták által kétség kívül már a' XVI. században hozatott be; de hogy Lányi Károly, ki újabb időkben legtöbbet lendített tanodáink' történetére, 1626. előttről nem bírt illy előadásokról adatot felhozni. Egyébiránt, bár a' deák nyelv volt ezen előadásokban az uralkodó, szerepelt már 1629. óta a' magyar is. Az illy drámai előadások leginkább a' deákságnak tanév' végén jutalmaztatásai' alkalmával, iskolai pártfogók, főpapok' megtiszteltetésére történtek, nyílt ajtók, néha nőkkel vegyes közön-
ség előtt is; néha a' karokkal és statistákkal együtt száz játszó
személy is lépett föl. Tárgyaik a' régi 's újabb, kül- és hazai tör-
ténethöl, majd a' bibliából vétettek, néha allegorikai erkölcsdarabok
voltak, 's énekekkel, zenével, viaskodással, tánczczal vegyítve;
sőt a' multság víg intermezzókkal is tarkítva. Néha külföldi szer-
zők' illy czélra' készült művei adattak; többnyire az illető tanárok
által irattak vagy fordítottak; és színlap helyett néha rövid, legtöbb-
nyire bő, minden jelenet' rövid tartalmát hol az illető nyelven, hol
deákul és magyarul, ritkábban egyszersmind németül is előterjesztő
programmok adattak ki. Az egyetemi könyvtár a' XVII. századból
több illyeket birván, szóló azok' összejegyzését ígérte, melly ime
itt pótlékul be is iktattatik:

1714. az Esterházy Pál herczeg-nádor' jutalmainak kiosztá-
sakor Nagyszombatban a' jezsuita-collegiumban adatott: *Frater-
nae in fratrem impietatis ultio*, in Alexio, Isaaci Imp. Constanti-
nopolitani filio adumbrata. Az előrajz deák és magyar.

1719. Ugyanazon alkalommal és ott: *Ambitio vindicata*, sive
Stilico, romani imperii sceptrum violenta manu sibi vindicare vo-
lens, Honorii legitimi Imp. iussu captus et capite truncatus.

1722. Az esztergomi jezs. gymnasium' nyelvtani osztályai
által, midőn ott Sztankay Zsigmond Sáros vármegyei szolgabíró'
jutalmi kiosztattak: *Verae fidei propugnaculum*, *Zela* (a' téríté-
sek' történetéből).

1724. A' trencsényi jezs. gymnasium' ifjusága által, midőn
ott a' trencsényi rendek' jutalmi osztogattattak: *Nobile Hyper-
duliae Marianaе proemium*, in Leone Thrace orientis Im-
peratore.

1725. A' nagyszombati jezs. egyetemnél az Esterházy-jutal-

mazáskor : *Hymenaeus fraude proditus*, Marte vindice honori non vitae restitutus in Jarmerico rege et Svanvilda regina Daniae expressus. Előrajza deák, magyar, német.

1726. A' nyitrai kegyesrendi gymnasium' ifjúsága által, gr. Erdődi László nyitrai püspök' tiszteletére : *Nexus indissolubilis Damonem inter et Pythiam amicissimus* (görög tárgy).

1728. Ugyanott ugyanannak tiszt. : *Felix Bellator*, sive Thomas Erdődus, patriae propugnator, portaeque Ottomanicae oppugnator utrinque acerrimus.

1729. Ugyanott, b. Apponyi Lázár mint pártfogó' tiszteletére : *Gygis pusio*, seu S. Puer Celsus, J. Ch. martyr (legendai tárgy).

1729. A' nagyszombati rhetorok által az Esterházy-jutalmazáskor : *Fabius Maximus Cunctator*.

1730. Ugyanott és akkor : *Arsinoe*, tragoedia (görög tárgy). Előrajza deák, magyar, német.

1730. A' komáromi jezs. gymnasium' alsó osztályai által : *Castrum Ignorantiae expugnatum* (allegorikai darab).

1730. A' nyitrai kegyesrendi gymnasium' alsóbb osztályai által Zidonics István mosonyi főadószedő' tiszteletére : *Utriusque sortis exemplar*, sive Junius Brutus caeso Tarquinio dictante Roma insignis, urbis eiusdem Consul salutatus.

1731. A' nagyszombati jezs. egyetemen : *Svehla*, tragoedia (magyar tárgy), Mátyás király' korából.

1734. Ugyanott az Esterházy-jut. : *M. Lucullus et T. Volumnius*. Dráma.

1737. Ugyanott és akkor : *Theodosius Junior*, pietate duce de Joanne Tyranno triumphum agens. Előrajza deák és magyar.

1738. Pozsonyban a' primás' udvarában és tiszteletére a' pozsonyi rhetorok által : *Zrinius ad Szigethum*. Maga a' darab deák hexameterekben.

1742. Az eperjesi gymnasium' ifjúsága által, Péchy Zsigmond nádori ítélőmester' jutalmai' osztogatásakor : *Nicomedes* (görög tárgy).

1749. A' nagyszombati jezs. egyetemen, az Esterházy-jutalmazáskor : *Moses* (ó-testamentumi tárgy). Előrajza deák, magyar, német.

1751. A' nagyszombati egyetemen az Esterházy-jutalmazáskor : *Nehemias* (bibliai tárgy).

1753. A' sárospataki jezs. tanodájában : *Fridericus szász herczeg*. Darab és előrajz magyar.

1754. Az egeri jezs. collegiumban, gr. Barkóczi Ferencz' tiszteletére, midőn ott „diszes játékos palotát állatott“ : *Constantinus Porphyrogenitus*, jeles játék (Faluditól). Darab és előrajz magyar.

1754. A' budai jezs. gymnasiumában gr. Nádasdi Ferencz

tábornok' tiszteletére : *Thomas Nádasdius*, arcis Budensis sub Ferdinando I. gubernator.

1756. A' ferencziek' miskolczi gymnasiumában : *Amicitia fraudulenta* (görög tárgy).

1758. A' győri gymnasium' negyedik osztálya által : *Semiramis*. Darab és előrajz magyar.

1759. A' nagyszombati nyelvtani közép osztály által : *Theoxena* (görög tárgy).

1760. Szinte : *Joas* (bibliai tárgy).

1761. A' nagyszombati elemi ifjuság által : *Thebae vindicatae*.

1761. A' győri elemi ifjuság által : *Haraldus et Erricus* (skandináv tárgy).

1761. A' nagyszombati egyetemnél, gr. Barkóczy Ferencz primás' tiszteletére, midőn Nagyszombatba ünnepélyes bemenetét tartá : *Nehemias* (bibliai tárgy).

1761. A' pápai deákság által, gr. Esterházy Ferencz mosonnyi főispán' tiszteletére : *Maga magán győzedelmeskedő Tamerlán*. Szomorújáték, melyet komédiabeli alkalmatossággal lerajzolt. . legkegyesebb szószóllójának s patronussának tiszteletére . . .“ Darab és előrajz magyar.

1762. Az egri jezs. gymnasium' ifjusága által : *Joacház*. Szomorújáték (bibliai tárgy). Darab és előrajz magyar.

1762. A' kassai jezs. egyetemen az alsó osztályok által : *Habis* (Justinusból).

1762. Az egri jezs. gymnasium' ifjusága által, gr. Esterházy Károly egri püspök' tiszteletére : *Primus Estoras*.

1762. A' győri nyelvtani alsó osztály által : *Abdolonymus* (görög tárgy).

1762. A' kőszegi jezs. gymnasiumban : *Heros chinensis*. (Leang' esete).

1763. A' szakolczai nyelvtani osztályok által : *Thyrsis* (pásztori tárgy).

1764. A' nagyszombati nyelvtani fő osztály által az Esterházy-jutalmak' osztogatásakor : *Odoardus* (angol tárgy).

1765. A' nagyszombati nyelvtani középosztály által : *Anselmus* (spanyol tárgy).

1765. A' nagyszombati nyelvtani alsó osztály által : *Idomeneus* (görög tárgy).

1765. Az ungvári alsó osztályok által : *Joas, Rex Judae*.

1765. A' kolosvári jezs. egyetem' elemi osztálya által : *Sylvius* (ó-romai tárgy).

1766. A' pozsonyi bíbornoki jezs. gymnasiumban : *Edmundus* (angol tárgy).

1766. A' komáromi bíbornoki jezs. gymnasiumban, a' nyelv-

tani felső osztályok által: *Bomilcar*, szomorújáték (numidiai tárgy).
Előrajza deák, magyar, német.

1766. A' komáromi bíbornoki jezs. gymnasiumban, a' jutalmazottak' nevei' felolvasásakor: *Joannes Cantacuzenus*. Az előrajz deák, magyar, német.

1766. A' kassai jezs. egyetemen a' nyelvt. közép osztály által: *Ischirion et Hiacynthus* (dán tárgy).

1767. A' nagyszombati nyelvt. közép osztály által: *Andreas*. (I. András kir. és Béla).

1767. Ugyanott a' nyelvt. osztály által: *Heribertus* (angol tárgy).

1767. Ugyanott az elemi osztály által: *Focillus et Caelestinus* (angol tárgy).

1768. Szinte ott a' nyelvtani felső osztály által: *Emericus* (Imre m. kir. és András).

1768. Szinte ott a' nyelvt. közép osztály által: *Aurelius* (spanyol tárgy).

1768. Szinte ott az elemi osztályban: *Adonius* (görög tárgy).

1768. A' pozsonyi bíbornoki jezs. gymnasiumban: *Ariaspes* (perzsa tárgy).

1768. A' komáromi alsó osztályok által: *Cariolus*.

1769. A' nagyszombati elemi osztály által: *Josaphat* (Barlaam és J.)

1769. A' nagyszombati nyelvt. fő osztály által, az Esterházy Pál féle jutalmak' osztogatásakor: *Jonathas Machabaeus* (bibliai tárgy).

1777. A' trencsényi érseki convictus' nemes ifjusága által, midőn gr. Batthyányi József primás azt meglátogató: *Magyar vígjáték* (Alifeld; francia tárgy). Darab és előrajz magyar.

Rég tettem már magyar költészeti kézikönyvemben (1828) említést ezen tanodai színészetről, 's felhoztam Kunics, Illei, Faludi, Kereskényi 's némelly névtelenek' drámái' kiadásait is. Azólta e' sort csak egy kiadottal szaporíthatom, ú. m.: *Jekoniás*, szomorú szabású, víg kimenetelő játék, melyet egy Jézus társaságbeli tanító-mester szerzett." Győr, év nélk. Sr. 131 l. (megvan a' nemz. muz. és egyet. könyvtáraiban). Vass József kegyesrendi tanár 's jelenleg Kolosvárat lyceumi könyvtárnok úr' szíves közlése szerint egy harmad példánya e' nagy ritkaságu darabnak a' kegyes szerzet' nyitrai könyvtárában is van, és 1739-ben jelent volna meg. Ide sorozandók még az Ihász György cisterci tanár' ajándékából most már az academiái könyvtárt ékesítő illy színműgyűjteménye *Tancz Menyhért* pálosnak, melyben egy deák darabon kívül *négy magyar kiadatlan színmű* van, mik a' pápai és újhelyi pálos gymnasiumokban adattak elő (L. Értesítő, 1850. VI. füz. 414. l.).

Némelly más eddig ismeretlen illy színdarabokról más alkalommal külön kívánok az academiában értekezni.

— Szinte e' tárgyhoz pótlékul *Jerney János* rt. oct. 4. nyújtott be néhány régi programczimet, mely közlés kiegészítésül szinte ide soroztatik.

Mátray úrnak ebbeli nyomozásait előmozdítandó, következő tanodai négy színdarabot sorolhatok el, melyeket néhai Cornides Dániel' kéziratai közé kötve találtam:

I. Keresztyén Hercules avagy Achomet Vezeren dücsösséges diadalmát vévő DOBO ISTVÁN Eger Várának Fő Kapitánya. Melly Komédiában megmutattatott a' Cardinalisi és Érseki Jesus-Társaságának Gymnasiumában lévő Nagyságos, Tekintetes, Tisztelendő, Nemes, és jó erkölcsű iffiuságtúl Posenban 1729-dik Esztendőben. — Áll ezen programn két 4-edr. levélből. Tartalomrészei: Som-mája. Elöljáró Beszéd. I—XVI. Ki-menetel. Be-fejezés.

II. Hercules Christianus, sive STEPHANUS DOBO Arcis Agriensis Praefectus de Achomate Vezirio gloriose triumphans in Scenam datus ab Illustrissima, Perillustri, Reverenda, Nobili, ac Ingenua Juventute Scholastica in Cardinalitio, et Archi Episcopali Gymnasio Soc. Jesu Poseniensi Anno MDCCXXIX. Mense — Die — Dum Excell. ac Illustris. Domini Comitiss, Domini Georgii Erdödy, de Monyorókerék etc. Munificentia, in arena literaria victoribus praemia distribuerentur. Tyrnaviae Typis Academicis, per Fridericum Gall. — Áll négy 4-edrétű levélből. Tartalma: Argumentum. Prologus. Scena I—XVI. Epilogus. Nomina Actorum (34 tanuló ifju' neve). His accedunt Musici Milites Saltatores Nuncii etc. Compositore, et Instructore Saltuum Joanne Georgio Fridrich.

III. ZRINIUS ad Sigethum. Acta in Aula Celsissimi Principis Primatis Hungariae, et Archi-Episcopi Strigoniensis XI. Cal. Feb. Anni MDCCXXXVIII. a Rhetoribus Poseniensibus. Deinde Ejusdem jussu, et impensis typis data. Posenii, Typis Mariae Magdalenae Royerin, Viduae. — Áll nyolcz 4-edr. levélből. Tartalma: Argumentum. Personae (5 ifju' neve) és katonaság. Scena I—III. Az egész előadás latin versekben.

IV. Constantinus Porphyrogenitus: Jeles Játék: melyet Nagyméltóságú Főtisztelető Szalai Groff Barkóczi Ferencz urnak, Felső Asszonyunk, Koronás Királyunk valóságos Belső Tanácsának, Nemes Heves, és Külső Szólnok Vármegyék örökös Fő Ispanyának, Országunk Fő Törvény Széke nagy Tagjának ect. Ő Excellenziajának tiszteletére folytatott Jesus Társaságának új Oskolájába költözött Nagyságos, Tekintetes, Nemes, Tisztos Iffiuság: midőn Tudományos érdemeit ezen Kegyelmes Méltóság jeles ajándékokkal méltóztattya vala ama diszszes Játékos Palotán, melyet ugyanazon nagy Méltóságnak édes Nemzetének javára szüntelen igyekező kegyessége adakozása állatott. Egerben, 1754 Esztendőben, Sz. Jakab Havának 31. napján. Kassán, Nyomattatott az Academiai betűkkel 1754. esztendő-

ben. — Áll négy 4-edrét levélből. Tartalma: a' Játéknak állapottya. A' beszélgető személyek. I—VI. Végezés.

— A' *nagy szótár* ügyében osztálybeli bizottmány küldetett ki tudósítás-tétel végett.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, SEPT. 22. 1851.

Nmélt. gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen Bajza, Bugát, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Györy, Jerney, Kállay rr. tt. — Hunfalvy, Repicky, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— A' titoknak felolvasta

KRIZA JÁNOS ltnak

Lugossy József lthoz intézett egy levelét, melyben alkalmat vevén a' Jancsó-féle Szombatos-énekes könyvnek ismertetésétől, őt tudósítja egy, a' kolosvári unitárium collegium' könyvtárában létező, 1617-ben „Gábor deák 's mások által írott, szinte szombatos énekes-könyv' kéziratáról; melyben a' Jancsó-codexben meglevő zsolnárok hiányzanak, de második részében, úgy látszik, vannak oly énekek, melyek viszont a' Jancsó-codexben nincsenek meg, 's illyeknek gondolja közlő különösen a' tanverszeteket. A' kolosvári codex' bővebb leírását itt egész terjedelmében közöljük.

A' kolosvári unitárium collegium' könyvtárában találtatik egy kézirati kötet, melynek egyik tábláján belül szembetünőleg újabb szerü írással az van följegyezve: „*Szombatosok Énekes könyve*. Collegii Unitarii Claudiopol. Anno 1766. die 5. Febr. ex pio in coetum nostrum affectu obtulit librum hunc Bibliothecae H. D. Stephanus Koncz. Recepit h. t. Bibliothecarius Mojses Pákai.“ Mellesleg azt jegyzem meg, hogy az ajándékozó Koncz István kétségtől azon Erdélyben szélesen elterjedett, nagy részint unitaria valláson lévő Koncz-családból lehetett, mely mind Kis-Sólymosból írja magát, 's részint még ma is, mint személyes ismeretségeim után tudom, birtokos Nagy- és Kis-Sólymoson: azon falvakban, hol lakott hajdan a' szombatosokat pártoló Mátéfi-család is, melynek sajátja volt nem csak iratása tájatt, de későbbben is e' jelen unitárium collegiumbeli szombatos-codex, mint ezt a' 4-dik levelen feljegyezve találjuk.

A' Mátéfi-család jelenleg unitária vallásu, 's lakik részint még ma is Kis-Sólymoson mint székelő nemes, részint Kolosvárra szakadt még a' XVII. században, 's hogy őseik szombatosok voltak, még ma is köz tudatban van; 's e' családban jeles, hivatalt viselő egyének voltak és vannak mostan is. — De visszatérek codexünk' némi futólagos ismertetésére.

Ez negyedretű nagy kötet, öszvesen 169 levélből álló; volt kötve pergamentbe, de melynek kivált egyik levele egészen elronyollott, az első levelén kívül és belül régi gót alaku írás olvasható közbeközbe vörös betűkkel, deák szent-tartalommal.

A' codex' *három első levele* az Indexet foglalja magában, melyet egészen leírni szükségesnek tartok; egyébiránt az Index nem tartalmazta a' codexben levő éneket mind, csak mintegy két harmadát.

A' *negyedik levél'* első felén van az említettem fölírás:

„Anno 1633. Pertinet ad me Basilium Matefi.“ E' Mátéfi Vazul' írása különbözik a' többtől. Ezután mindjárt, e' két distichon áll:

Mors tua, mors Christi, fraus mundi, gloria Coeli,
Et dolor inferni sunt meditanda tibi.

His jussis semper perpensis, pectore fixis
Crede mihi, nullo Crimine tactus eris. Gp.

Ezután két újjnyi köz után:

Vivere quid sancte? quae sint sua jussa Tonantis
Noscere desideras, me lege semper opus.

Praeco salutis ego, sum Nuncius Omnipotentis,
Qui mea verba tenent, noxia nulla uident.

Nil mortis, Satana, hunc terrent, tormenta Gehennae,
Pauperiem, pestem, nil timeantque famem.

Volve folium, et plura de me noscere qui volueris, poteris.

A' *negyedik levél'* tulsó lapja iratlan.

A' codex' 5-dik levele deák hexametereket tartalmaz. Megelőzi e' hat sor fölírat:

„Oratio pia, ad Deum unum patrem Jesu Christi pro perseveratione hujus Libelli, denique de dignitate ejusdem, Hexametris versiculis concinnata, piis quibusque, nec non sacrarum literarum studiosis, in Sólomos majori laborata A. D. 1616. per Gabrielem Pastoris, curis scilicet gravioribus omissis.“

Következnek a' hexameterek, miknek kezdetéből és végiből néhányat ide jegyzek:

Arte laboratum, nimio et sudore paratum
Hoc opus exiguum, benedictum, semper honestum
Conserves palmis, communis conditor, almis,
Ut vis nulla queat 'stb.

A' 38-dik hexameterben folytatva:

Sordibus intactum, custodi quaeso libellum.
Perversi haud lacerent cures, rapiantque latrones,
Ut mediante tuo persistat tempore longo,
Jamque valere sinat, qui te, qui nosque creavit.
Scythulicis oris, hybernis scripsit in horis,
Inveniet nomen, qui ipsum velit aere juvare,
Nec tibi miranda *) menda, potiusque tegenda.
Lector amice rogo, sic tibi gratus ero.

*) Alias: *temnenda*.

A' codex' 6-dik levele a' sajátképeni czímlap. Első lapján ez van:

AZ IZRAEL ISTENÉTŐL

Rendelteteot szent és igaz Innepeknek megszentelésere czienaltatot Enekek, Az igaz vallason valo tudos es Istenfeleo ferfiaktol, az Isten Seregenek épwletiert.

A' lap' alján ez :

Docete et commonete vos invicem cantionibus et laudibus et cantilenis spiritualibus, cum gratia canentes in corde vestro Domino semper. Colossen. 3.

A' 6-dik levél' tulsó lapja egészen tiszta.

A' 7-dik *levelen kezdődnek az énekek.*

Itt megjegyzendő, hogy a' codex szembetünő két, egymástól egészen elválasztott, különböző tartalmu énekeskönyvből áll. Mindössze 88 levelet foglal magában. Az Index, mellyről emlékezém, mind mutatja a' benne levő énekeket, de mutat néhányat a' második könyvből is.

Az egész első könyv azon egy kéznek írása (kivéve az Indexét) szép, kerek, tiszta, nagyocská betűkkel, mint szokták volt írni régebben az énekeskönyveket, mellyekből szoktak énekelni templomokban az iskolamesterek a' cathedrák alatt a' templom' kellő közepén álló oltárok előtt, magok elé állítván az iskolás fiúkat. 'S úgy látszik: e' kezünk alatti codexnek is hason rendeltetése volt; mert a' szombatosok részint mint unitáriusok nyilvánosan folytatták sok ideig istenitiszteletöket, míg Decsen végök szakadt, azután pedig nagy részök az unitária vallásba menekült vissza, a' mellyből kihajtottak volt, de soha sem olly élesen kimentszett 's fejlődött arczczal, hogy teljesen külön felekezetet alkottak volna. Ma is ott vannak népesebb unitária ekkleziák, hol elterjedve voltak a' szombatosok Bözöd, K. Sólmos körül.

De lássuk az *Indexet*, melly, mint fennebb említém, a' codex' első részének három első levelét foglalja el csaknem egészen.

Szombatra való énekek :

Oszvegyültünk nagy örömmel.

Szent törvény könyvében.

Varvan, szent Úr, te innepedet.

Már beállott az sz. szombat.

Most kezdetik az sz. szombat.

Teremtő Ur Szombatja.

Aldás tőlünk neked, szent Atyánk.

Szentséges nagy napja az Úrnak.

Kegyességnek szent Atyját.

Jer dicsérjük ez mai napon az nagy Uristent.

Szent Atyánk Uristen.

Mi kegyes Atyánk.

Szent Istennek most intlek.

Jer dicsérjük az kegyelmes Uristent

Felséges Uristen, hozzád kiáltunk.

Felséges Uristen, mennynek földnek Ura.

Egy szívvel, most mind Urat dicsér.

Választott szenteknek kegyes őrizője.

Oh nagyságos felséges Atya Úristen.
 Felséges Isten, mennynek földnek Ura.
 Az szent népnek.
 Serkenj fel, Ember.
 Eltöltöttük az sz. szombatot.
 Egész hét már tölt.
 Mindenható Úr, felséges Uristen.
 Dicséretet az Uri Istenünknek.
 Hálát adunk Uri Istenünknek.
 Hálát adunk, Uristen, te felségednek.
 Egy lélekkel mostan.
 Szombatnak napja, kit sz. Úr hagyta.
 Seregeknek Istene, szenteknek vezére.
 Szombatnak napját nagy 'stb.

Étel utánra valók.

Hálákot mostan, kegyelmes Atyánk.
 Hálákot adunk, Uram, teneked.
 Tekintsük meg, isten jóvoltát.
 Dicséretet énekléssel, uram, mondunk.
 Hatalmas gazdag úr.

Új hold' napjára valók.

Urat minden teremttöt állat.
 Dicséretes az sz. nap.
 Semmi nincsen ez földi állatok közt.
 Világbíró sz. Isten.
 Tiszteld ember az te teremtdöt.

Phesa' innepére valók.

Pusztáján Oreb' hegyének.
 Jövendő boldog életnek.
 — — Istennek innepi szöntölő..
 Sok csudái közt Isten ilyen csu..
 Mennyei felségnek kik jóvát.
 Csudálatos az nagy Istennek dolga.
 Emléközzünk az nagy Isten dolgáról.
 Az Uristent jóvoltáról magasztal..
 Romlott világnak megépülését.
 Jóllehet nagy sokat szóltunk.
 Sion hegyéről szabadítottad.

Az „eouenedik“ (?) napra valók.

Teremtő Atyát, egek' szent Urát.
 Jákob magvának rendelt.

Sok drága jóvait.
 Jött be új esztendő.
 Nincs ég alatt ember.
 Illy parancsolat Isten' törvényiben.
 Isten' törvénye szerint may ...

Új esztendőre valók.

Új esztendőt az nagy Úrnak.
 Új esztendő napin vigadjunk.
 Zsidó szentek' innepit.

„Ezuegiwttes“ innepére valók.

„Ezuegiwttes“ innepe vagyon.
 Gyarló embernek földén élete.

Úr sátorára valók.

Urunk Istenünk örvendetes.
 Szünek és szemnek világos.

Mindenkorra is.

Szent, kegyelmes, szent Úr.

Apostoli Igaz hítről.

NB. Halld meg, vak világ, azt ...

Sanyargatásra valók.

Seregid uristen állnak teelőtted.

(Vége a' codex' első részének).

Krisztus Urunk mondja.
 Szólok az alamizsnáról.
 Jám bor vitéz Dávid Saul előtt futna.
 Neked mondok dicséretet.
 Üdvezülendő Embernek.
 Ezt ládd nyughatatlan felséges Ur Isten.
 Látod Uram, mi szándékinkat.
 Emlékezzél meg gyarló ember.
 Honnét vagyon ez nagy veszedelmes.
 Tekints meg, Uram, az pogányságnak.
 Uj szövetségről halld meg.
 Halld meg ezt, vak világ *).
 Elválasztottam Uram az tiedet.
 Mi dicsérjük az Urat.

*) Az első rész' vég előtti száma ez énekkel egy tartalmu vagy szövegű, de nevezetes eltérésekkel.

Az *első részben* a' Sanyargatás' innepére való ének után ez áll: *Finis*; 's a' következő hexameterek, és magyar szövegű bevégzés: *Opus dedicatorium scriptoris.*

Lumine plus scriptos candelae, quamve solari
 Perfeci cantus; vires pacemque ministrans
 Omnipotens; cuius nomen celebretur ubique.
 Tu nil cum scribas, me Lector quisque cachinnas
 Te quoque, crede mihi, Dominus deridet ab alto,
 Inter difficiles descripsit namque labores
 Rusticus; et puro commendat corde Joanni
 Matthaej, Domino fido, semperque benigno.
 Religionis iter, vestigia vera salutis
 Repperit, a teneris didicit, qui iussa Tonantis
 Illa sequi, totis conatur viribus, atque
 Propterea domui benedixit conditor orbis
 Familiis pariterque tibi et de foemore natis.
 Denique prosit opus, curet suprema potestas.

Vegezte el ez kws munkat 1617. esztendeonek a kezdetiben Nagy Solymoson lako Gabor Deak, az eo szerelmes, és jo akaro Uranak Kws Solijmoson lako Matefi Janosnak, kivel egijgiwt az Nemes Tudomanyinak kwszeóbet resz ideig niomdosta. Eltesse Isten ez keonyveczykenek urat, haza nepevel, egygiwt bekesegesen nagij sok wdeig, Engedgie meg is hogy ez Iras vagy keonyveczyke ne cziak maganak, hanem maradekinak is használhasson. Jollehet szereteo Janos Uram, ereolkeottem velkekteol irasomat oltalmazni, de minthogy nehez paraszti munkaim, es szorgalmatossagim miat, kapdosva giorta vilaganal kelleteót meg irnom, lehet Error benne, kire ha talalandasz, meg corrigald el ne mulasd. Vale quam feliciter.

Ezen első rész azonegy kéztől van írva egészen, az Indexet kivéve, 's e' kéz a' vitézlő *Gábor Deáké*, mint maga megvállja, saját kézvonásával, mellyek bár apróbban tartvák, mert ezeket már nem akarta énekelteni, de idegenéi éppen nem lehetnek.

A' *második résznek* első levele iratlan, csak a' másod lap' alján állanak e' szavak: Cantio pia et observatu digna ex multorum dictis prophetarum Christi et Apostolorum conscripta pro movenda Dei ecclesia.

A' második levelen kezdődik az énekeskönyv:

„Szép ének hogy egy Istennél több nincs, ki az Úr Jézus Krisztus' atyja.“

Nota: Irgalmazz Uristen.

Krisztus Urunk mondja, Minden meghallgassa Az ő beszédéből 'stb.

Ez ének öt levelet foglal el, az utolsó versszak így hangzik:

Ez verseket írák én nagy jó kedvemben
 Az keresztyénekhez való szerelmemben,
 Hogy mi részeltessünk az örök életben,
 'S ne ejtsük magunkat nagy keserűségben.

Az ezer ötszázban és az nyolczvanegyben,
Mikoron írának ennyi esztendőben,
Farizeusoktól való félelmében,
Szolgáljon éltében minden Istennek.

II. Ének.

Ez ének rendeltetett egy bölcs és jámbor tudós embörtől, melly énekben szól az alamizsnálkodásról, mint lehet haszna valakinek abban, vegye jól eszében. Nota: Emlékezzél.

Szólok az alamizsnálkodásról, annak igaz módjáról, rendiről, hogy értsed mint kedves Isten előtt, és mit használsz te magadnak vele 'stb (két levél 's fél, utána: Finis).

III. Ének. Ps. 34. Jónak 's latornak vége.

Nótája: Halljunk egy szép példát az régi eleinkről:

Jámbor vitéz Dávid Saul előtt hogy futna,
Az szomszéd királyhoz egykor szolgálai állá,
De ott megismerék és beadák ki volna;
Dávid ijedtében tevé magát bolonddá.

Arra szája levét szakállára bocsátá 'stb.

IV. Ének. Szent szombati dolog, Mi Atyánk ki vagy 'stb.

Neked mondok dicséretet, mert Uram téged az illet,
Hirdetem természetedet, mind reggel bölcseségedet,
Mind estve te jótétedet, jeles gondviselésedet 'stb.

V. Üdvezülendő embernek penitentiát kell tartani.

VI. Cantio viatica és mindenkorra.

Nota: Szent Dávid próféta énekle 'stb.

Est látd nyughatatlan, felséges Urísten, az embernek elméje 'stb.

VII. Cantio die Sabbati canenda:

Nota: Oh Izrael szerető népem hallg.

Látod, Uram, mi szándékinkat 'stb.

VIII. Die Sabbati Finita Concione.

Nota: Mostan Urísten hozzád kiált.

Emlékezzél meg te gyarló ember az te istenedről 'stb.

(Igy végződik: Finis adest operis).

Az eddig közlötték csaknem mind különböző, de gyakorlott kezek' írása.

Immár következnek azon dogmákkal foglalkodó énekek, mik a' Jancsó-codexben létezni említették Lugossy úr által, de úgy látszik, a' vége felé hiányosan. A' *mienk egészen közli e'* szerint: „Ez énekök renddel így következők:

I. Hogy az Krisztus az Apostolokkal egyetemben az fari-zeusokkal egy valláson való, és egyaránt magyarázták az szent-írást:

Az istennek egy volta felől is egyet értöttek.

II. Az új szövetségről és több dolgokról.

III. Az zsidó hűtről.

IV. Az örök választásról, és hogy törvénynek cselekedeti-ben egy bűnös ember sem idvezülhet.

- V. Az megigazulásnak módjáról.
- VI. Az igaz penitentiáról, és annak minden nemeiről.
- VII. Az igaz isteni tiszteletről.
- VIII. Az Isten igéjének igazán való hallgatásáról.
- IX. Az könyörgésről, éneklésről és bőjtről.
- X. Az igaz alamizsnálkodásról.
- XI. Az lelkiismeretről.
- XII. Az Krisztus haláláról bőségesen annak minden módjairól, zsidóknak mostani állapotjokról 'stb.
- XIII. Az úrvacsorájáról és az mosódásról.
- XIII. Az innepokról, vérről, fujtottról, és fertelmes eledelről.
- XV. Az gyülekező helyről, a' temetkezésről, az kalendáriomról, álomról, jövendölésről.

Ez Énekös könyv az hamis vallásoknak rontására, és az igaz vallásnak mindön részeinek megmutatására irattatott.“

E' tizenöt számból álló énekes tanvitály 32 sűrűn beirt levelet foglal el. Az utolsó, XV., ének' utolsó versei ezek :

Ez Énekös könyvet tanuld meg jól, Ember.
 Indíttassál ebből az több tanulásra,
 És bővebben való jó tudakozásra,
 Mind igazságnak tapasztalására.
 Ezön végezöm el az Énekös könyvet,
 Kitérő útmutatásért
 Szörzöttem, és írtam az igaz vallásnak
 Nyilatkozásáért.

Mast kell immár egyet írni ezek kívül.

Adjad, nagy Uristen, ennek használatját,
 Igazságodnak ez által terjedését,
 Gyülekezőtetődnek bő szaporodását,
 Az te nagy nevednek sz. dicséretire.
 Finis hujus operis In. A. D. 1618.

(MÁS). Igen szép Ének, melyet mind este és reggel jó mondani.

Nota: Jer dicsérjük az Istennek fiát.

Adjunk hálát az nagy Uristennek,
 Urunk Jézus Krisztusnak Atyjával,
 Mennynek földnek szent teremőjének,
 Mindeneknek gondviselőjének 'stb.

Ezt az éneket az unitáriusok ma is használják a' cultusban; néhány év előtt újra alakított 's igen is megroszult Énekes-könyvünkben is megvan. Valamint több más Énekei is e' szombatos könyvnek közösek voltak az unitáriusokéval, 's főleg régiebb énekes könyveinkben csekélyszerű variációkkal találhatók.

(MÁS). Alia pro tempore facta Argum. Igaz ember bizzál Istenben.

Jertek elé, szent Istennek minden hívei,
 Férfiai, asszony népi, és szép szüzei,
 Ifju sereg és küssebb rend, szenteknek magvai,
 Kik az Urat tanóltátok szenten dicsérni 'stb.

Áll ezen ének 22 versszakból. A' végén ez van: „Finis, scribebat kws Solmosini Petrus Zak junior Anno 1619. die 15. Januarij domino suo atque patrono Johannj literatj Mathefi, manens ibidem, in perpetuam memoriam suam.“

(*Más*). Cantio ad notam: Ha ki nagy bánatban.

Az nagy Úristennek kik fogadást töltünk, keze alá állottunk.
 Penitentiára ha fogtuk magunkat zászlója alá juttunk,
 Ne legyen töllünk az visszafordulás soha nekünk míg élünk 'stb.

(*Más*). Az üdvességnék utára tanító ének.

Ó emberi állat, vedd jól eszedben,
 Hogy ne essél örök veszedelemben,
 Most míg időd vagon, térj igaz útban,
 Ne légy kemény, engedetlen szüvedben 'stb.

Finis hujus operis. Anno 1619.

(*Más*). Isten törvényének megtartására tanító ének, az Mátyás Király' Éneke' Nótájára. Ez Éneknek Első része, ez:

Tudjad, ember, és jól eszedben vegyed,
 Isten törvényét te megcselekedjed,
 Heja nélkül éppen tisztán betöltsed,
 Mert különben nem üdvezülsz, megérted 'stb.

Második része ez éneknek:

Csak egyedül az egy istent imádjad.

Harmadik része:

Ha megadod minden tartozásodat 'stb.

Negyedik része:

Halljátok meg tü . . . és tisztartók 'stb.

Finis laboris A. D. 1619. (Mind össze 11 sűrűn irt levél.)

(*Más*). Minden szombatra jó nóta:

Örök Atya isten az míg élek
 Csak téged dicsérlek.
 Irgalmas Uristen, szent nevedért
 Hallgass meg most minköt, bocsásd segítségem 'stb.

(*Más*). Alia ad diem Sabbathi, mindenkorra jó elmondani.

(*Nóta*) Az ki veti segedelmét Az istennek hatalmában 'stb.

Boldogságunk szent uristen benned vagon 'stb.

(*Más*). Alia ad diem Sabbathi. Nota: Megasztallak 'stb.

Könyörögjünk az istennek kegyelmesen ő népével.
 Törje fejét ellenségnek, kik tört vetnek életünknek 'stb.

Finis hujus operis Laus superis 1619.

(*Más*.) Alia die Sabbathi dicenda. Nota: Vedd Uristen.

Úr mi istenünk , Édes lakó helyünk
Te voltál és vagy az mű gondviselőnk 'stb.
Finis hujus cantionis A. D. 1619.

(Más). Cantio pia , Nota : Jer dicsérjük . . .

Emlekezzél , szent ur , szabadíts meg ,
Ez világnak sarából tisztíts meg ,
Nagy rútságnak árját te apaszd meg ,
Hogy ne jöjön reánk , kérünk , szárazd meg 'stb.

Finis adest operis , mercedem posco laboris.

(Mas). Mikor Istennek az ő szömei mindennek utát forgatják ,
Vigyázzák emberek erkölcsét és természetit , minden járását és lépését látják 'stb.

Finis hujus operis.

(Más). Estvére való szép ének

Isten ki vagy nap és világ ,
Kinek sötétség nem árthat ,
Világosíts meg szívünket ,
Hogy ismerhessünk tégedet 'stb.

Finiebat Mich. Thordanus.

Más igen szép ének. Nota : Irgalmazz Uristen immáron én-
nekem.

Az jó hitű ember szilig ez világban .
Senkire nem támad , bátor bosszút lászon ,
Megalégszik azzal hogy az úrra fusson ,
Ellenségi ellen ő imigyen szóljon :
Figyelmezzél , Uram , kérlek , ide hozzám ,
Mert ha megtekinted , nagy az én nyavalyám ,
Szegény fejem magam igen megalázám ,
Hogy ellenségimnek fejemet meghajtám 'stb.

(Más). Cantio elegans.

Bánatos szívem , tekints az égre ,
Istenhez folyamván vesd reménységed
Teremtődben , neki hálát adván
Nyújts buzgó szüből szép könyörgést ,
Esedezéssel örvendezéssel neki hálát adván. 'stb

(Összesen 16 strophá). Finis 1624.

(Más). Cantio pulchra elegantissima quoque.

Úristen , ki az napot estvén
Hattad , kezdjük : add jó végre.
Áldott légy oh , szent úr.
Reánk sötét éj már érkezett.
Föld árnyéka napot kezdett.
Áldott légy , oh szent úr.
Nézd , fényes hold estvének jele ,
Csillag fénye szép czégre.
Áldott légy , oh szent úr.
Ezért , urat no jer dicsírjük ,
Víg énekkel no most áldjuk.
Áldott légy , oh szent úr.
Ki tartottál ma vigyáztunkban ,
Kérünk örözz aludtunkban.

Áldott légy, oh szent úr.
 Hagyjuk magunk már felségedre ,
 Hadd dicsídjuk neved érte.
 Áldott légy, oh szent úr.
 Az dücsösség szent uré legyen ,
 Dicsíretünk kérünk kelljen.
 Áldott légy, oh szent úr.
 Lehessünk hogy mi nyugodtunkban
 Láss végetlen boldogságban.
 Áldott légy, oh szent úr.
 Adj sok napokat boldog örömben ,
 Szentül töltsük neked Ámen ;
 Áldott légy, oh szent úr.

Finita per me Sigismundum Thordanum 1626.

(*Más*). Cantio Funebris, in qua canitur quo ritu, quave Lamentatione viri Deo dilecti Sitos Lamentaverint, terraeque commiserint mortuos, Nuper una cum melodia, a uiro doctissimo Nobilissimoque genere nato ac piarum virtutum Specimine ornatissimo Sacraeque religionis accurate profitentissimo, nec non mandatorum Tonantis observantissimo in cansionem redacta ac publice promulgata A. D. 1602.

Újabb kézírással így látszik igazítva : 1620. mi tán a' leírás' idejét jegyzi.

Az testi halál, melly Ádám miát műreánk szállott, keserget bonnünket ,
 Atyánkfiait, jó emberinket, szerelmesinket ő megfosztja töllünk,
 És megválasztja társaságunkat, nyájasságunkat, együtt lakásunkat,
 Csak azok tudják keserűségét kik megköstölták, csak azok ismerik.
 Vadon termett az, az kinek ebben az nyavalyában semmi része nincsen,
 Kicsoda az ki atyját, vagy anyját, bátyját, vagy öcscsét , nénjét avagy hűgát,
 vagy jó barátját, fiát, leányát, nem kesergené, édes atyjafiát 'stb.

Az egész ének 65 hosszú tömött sor.

Alia : Nyugodjék már az ő lelke békeségbe mennybe.

Alvása az föld kebelébe, Legyen csendességbe , Feküdjék békességbe,
 Aludjék csendességbe, Urnak kegyelmébe.

Miglen eljön az megváltó , Amaz vigasztaló , Drága szép korenanyújtó
 Szent Messiás bíró , hívek öröme-hozó , Jobb életre útnyitó , világ-
 bódogítottó.

Paradicsom őrizői, Fegyveres Angyali, Nyissatok kapukat neki , Tün-
 döklő seregi örömmel mind jertek ki, Örvendjetekek őneki, Keru-
 binok kari.

Hadd teljék be édességgel , szent gyönyörködéssel. Paradicsom gyü-
 mölcsivel — Éden kencseivel, örökös békeséggel Istennek sze-
 relmével, Hívek örömével.

Igaz az Úr.

Isten, világ kösziklája, kinek igaz minden dolga ,
 Tökélletes munkája, Itilet 's Hűség utja ,
 Nincsen csalárdság azokba : mert ő Igazságnak atyja ,
 Egyedül csak ő tiszta, egyedül kegyes Atya.

Gazdag, nagy irgalmassággal, Igaz törvény látásával,
Erős, birodalmával, szabad akaratjával,
Bírsz-e valljon 's hatalmával? Bírsz-e Úr decretumával?
Gyözhetsen karjával, Mindenható voltával 'stb.

Az egész 8 stropha.

Ez ének néhány évvel fiatalabb iratúnak látszik a' többinél az orthographiát tekintve.

Itt végződik az egész. Hogy több ének is lett volna még a' többihez fűzve, a' könyv' kötéséből nem látszik. Egyébiránt is az utóbbi énekek főleg mind különböző írók által irattak le koronként.

Szinte e' levélből megértvén a' társaság, mikép erdélyi unit. püspök Aranyos-Rákosi Székely Sándor úr Péchy Simon', a' szombatosok' egykori híres főnöke' néhány saját predikációját bírja, ezek' megnyerése végett a' szükséges lépések megtételét rendeltettek.

— Olvastatott a' *kalocsai főkáptalan'* levele, mellyben az academia a' gróf Nádasdi Ferencz elhunyt érsek felett sept. 30. tartandó gyászünnepra hivatott meg.

— A' *titoknok* jelentette, hogy néhai *Döbrentei Gábornak* XVII. és XVIII. századbéli magyar leveles gyűjteménye azoknak kinyomtatott négy ívével együtt, valamint egész vegyes kéziratgyűjteménye, mellynek lajstromát is felolvasta, a' szünhavakban az academia' számára elnökileg megvásároltatott, 's a' könyvtárba immár be is iktattatott.

— *Ugyanaz* benyújtotta *Zerpák Antal* eszterházi káplán' küldeményéből a' Sopron vármegyei helynevek' jegyzékét, melly a' nyelvtudományi osztályhoz utasított.

— *Ugyanaz* *Lukácsy Kristóf* gyulafejevári tanár' kézirati munkáját: „A' magyarok' őselei, örmény kútfők után“ mutatta be a' szerző' azon kérésével: vizsgáltatná meg azt az academia, 's közölné vele az illető véleményt; mi a' tárgy' fontossága' tekintetéből el is határozatott.

— *Ugyanaz* 1) a' *tudományok' porosz kir. academiája'* részéről benyújtotta azon academia' értekezései' 1849-ki kötetét, 1850—1-ki ülési értesítőjét 's 1854-re kihirdetett pályakérdéseit, mellyek a' terem' fekete táblájára tűzettek. 2) A' magyar jó és olcsó könyveket kiadó társulattól annak tizenegy darab újabb kiadását. 3) Némelly magányosok' ajándékait, mint: *Horváth Cyrill*-től: *Tudósítvány a' pesti nagy gymnasiumról, 1851. 4r. *Kubinyi Ágoston* tisztt. tagtól elhunyt atyját illető három nyomtatványt; *Lányi Károly* lev. tagtól: * A' magyar cath. clerus érdemeinek történet-igazolta emléke. 2 köt. Pozsony, 1848 és: *Kratky dejepis; *Malics Imre* pozsonyi m. nyelvtanítótól: *Olvasókönyv. Pozs. 1851.; végre *Medgyes Lajostól*: *Egyházi beszédek, 2-d füzet. Kolosv. 1851. Köszönettel vétetvén, a' könyvtárba tétettek.

KIS GYÜLÉS, OCT. 4. 1851.

(A' philosophiai és társadalmi tud. osztályai' számára).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Kállay, Szilasy, Pauler és Wenzel rr. és ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Balogh, Érdy, Győry, Jerney, Kiss K., Szemere Pál rr. tt. — Hunfalvy Pál, könyvtárnok 's a' titoknak' jelen nem léteben jegyző.

WENZEL GUSZTÁV lt.

a' magyarországi bányászat' jogviszonyairól a' régibb időkben, különösen bányavárosaink' törvénykönyveiről Miksa kir. bányatörvénykönyvei előtt, értekezett.

KIS GYÜLÉS, OCT. 6. 1851.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályból: Érdy, Jerney és Wenzel rr. és ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Gebhardt, Győry, Kállay, Szemere, Szilasy rr. tt., Hunfalvy, Pauler, Repicky ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

WENZEL GUSZTÁV lt.

sziléziai, luzsiczai és morva utazásáról tett jelentést. A' tisztelt tag t. i. 1851. évi augusztusban a' nevezett tartományokba utazván, azon különös érdeknél fogva, mellyel ezen tartományok Magyarország' történetében bírnak, e' tekintetben előkorukat is a' hely' színén megvizsgálni czélul tüzte ki magának. És pedig mi

I. Sziléziát illeti, megjegyezte, mikép ez úgy, mint ennek egyes herczegségei 's névszerint Boroszló városa a' magyar történet buvár előtt három oknál fogva érdekesek: a) Felső-Sziléziának néhány fejedelemségei a' XV. és XVI. században Magyarország' ügyeinek tekintetéből több státusszerződésnek voltak tárgyai. Áll ez főkép Tessényről, Jägerndorfról, Troppauról, Ratiborról és Oppelnről; 's nem volna u. m. érdek nélküli dolog meghatározni, milly állásuk volt p. o. Corvinus János, Izabella királyné, Báthori Zsigmond 'stb. kormányuk alatt. b) Hazai tudósítások bizonyítják, hogy a' sziléziaiaknak 's névszerint a' boroszlóiaknak a' XIV. és XV. században élénk kereskedésök volt Magyarországbán. Maga Werbőczy (Hárm. k. II. 5.) a' külföldieket illető magyar jogszabályok' felvilágosítására 's hazánkban kétségkívül gyakran megfordult boroszlóikat hozza fel például. Tudva van azon kívül, hogy még a' XVI.

század' kezdetén boroszlói kalmárok adtak alkalmat egy igen nevezetes pörre, melly Buda és Pest városok közt folyt (Podhradczky: Buda és Pest' régi állapotjokról. Pest, 1833. 95. l.). A boroszlóiaknak Magyarországbani régi kereskedése tehát szintén a' magyar történet' egyik figyelemre méltó oldalát képezi. De c) főfigyelmet érdemel nem csak Szilézia, hanem Morvahon és Luzsicza is hazánk' XV. és XVI. századi történetében azon közel való összefüggésnél fogva, mellybe Mátyás királyunk' dicső haditettei a' három tartományt Magyarországgal hozták.

Első tekintetben tudósítónak nem sikerült új érdekes adatokat feltalálni, bár Ratiborban mind a' felső-sziléziai státusoknál, mind a' ratibori hercegnél, mind a' városi hatóságnál legnagyobb buzgalommal vizsgálkodott. Dicséri a' felső-sziléziai rendek' syndicusa báró Stössel, a' ratibori herceg' ügyigazgatója Lange, és a' ratibori polgármester Semprich uraknak iránta mutatott különös szívesességét. Egyébiránt a' felső-sziléziai státusok' testülete (Oberschlesische Landschaft) csak 1770-ben nyervén alakítását; a' ratibori hercegség pedig sok vizontagságokon menvén keresztül, a' folyó században is már háromszor változtatta hercegi családját (hg. Wittgenstein családtól átment 1815-ben hg. Hessen-Homburgra, ki a' hercegséget 1820-ban eladta az azt jelenleg bíró Hohenlohe-Schillingsfürst családnak): könnyen megfogható, hogy ezeknek levéltáraiban a' vidék 's általában felső-sziléziának régiebb történetét illető iratok nem igen találtatnak. De Ratibor városa is csak nagy Frigyes porosz király által szabadíttatván fel a' hercegek' hatalma alól, levéltára az ezen időt megelőzőtt korra nézve nem igen bő okirati anyagot nyújt. A' polgármester' engedelmével tudósító az ebben őrzött régi okleveleket egyről egyig mind megvizsgálván, egyedül helybeli 's többnyire községi ügyeket illetőket talált; olyanra pedig, mellyet a' magyar történet' szempontjából csak némileg érdekesnek lehetne mondani, szert nem tett. *Oppeln* városának archivuma, melly a' városházzal együtt a' múlt században elégett, a' ratiborinál még kevesebbet nyújt.

Szerencsésebbek voltak vizsgálatai második és harmadik tekintetben. Boroszló, melly általában a' már kelet felé eső Európának legérdekesebb városai közé tartozik, különösen a' magyar történet' szempontjából is felette fontos. Számos régi, leginkább középületei közt szinte a' nagyobb rész jelenleg is még azon korra mutat, midőn a' XV. század' második felében ezen város a' magyar királyok' tekintélyének hódolt. Kitünő szépségű régi városháza, mellyről határozottan nem tudatik, mikor kezdett épülni, ezen időben nyerte építési földiséit. A' „Stadtvogtei“ nevű része 1471-ben készült el; az e' fölötti erkélyen 150 Q (1504); 's a' nyugati részen lévő lépcsők melletti ajtó felett 1 Q 81 (1481) számok olvashatók. Úgy szinte a' híres hercegi terem (Fürstensaal), mellyben

Szilezia' tartomány-gyűlései tartattak, ezen idő tájban épült ki; a' nagy tanácsterembe vezető egyik ajtó fölött Mátyás királyunk' köböl kivésett címere díszlik. Boroszló' templomai közt sz. Erzsébet, sz. Mária Magdolna, sz. Bernát, sz. Borbála 'stb. templomai; továbbá a' székesegyház és a' szent kereszti templom különösen említendők. Szent Erzsébet' templomának két tornya 1482-ben 480 lábnyi magasságra volt építve; de a' rézből készített 280 lábnyi magas csúcsa 1529. február' 24-kén egy hatalmas szélvész által döntetett le. Jelenleg a' tornyok' magassága 364 láb. Szent Borbála' templomában nevezetes II. Venczel szágáni herczeg' síremléke, ki 1488. halt meg, mint a' felírás mondja: Spretis Principatus honoribus religioni et sanctimonie in hac vrbe Wratislavia deditus.

Fel volt tudósító több részről szólítva, hogy a' boroszlói egyetemi épületben XV. századi *magyar* felírás levén, azt lemásolja. Illynemű felírást mindazonáltal ő egész Boroszlóban nem talált; legkevésbbé az egyetemi épületben, melynek alapkőve csak 1728-ki május' 19-kén tétetett le, 's melyben semmi befalazott régiebb felírás nem létezik. De nevezetes sz. Erzsébet' templomában 19. szám alatt *Dudich Endre* híres hazánkfiának síremléke, melynek felírását következőleg másolta le tudósító:

D. O. M. S.

Andreae Dudith ab Horehovicza Domino in Smigla antiquissima prosapia, virtute singulari, eruditione multiuga, diversissimarum linguarum excellenti cognitione, plurimarumque et maximarum rerum usu vere illustri et incomparabili viro, tribus Imperatoribus Ferdinando I, Maximiliano II et Rudolpho II Consiliario et Oratori primario, summis honoribus cum sacris tum profanis, legationibusque amplissimis apud externos reges et dynastas maxima cum laude perfuncto; cunctis admirationi, carissimo omnibus, adverso nemini, marito exoptatissimo atque desideratissimo suo et liberorum nomine multis cum lacrimis posuit

Elisabetha ex illustri et amplissima Sboroviorum familia oriunda, quae ut in hac vita cum dulcissimo coniuge annos X coniunctissime vixit, ita ne mortuum quidem deserere, sed cum eodem in eodem sepulcro quiescere voluit. Vixit annos LVI, illa vixit annos — dies —. Breslae mense — die —. Ille obiit XIII Februarii MDLXXXVIII.

Tudósító ezek után Boroszló' városá' levéltáráról szólott, 's a' városi vagy is *Rhediger-féle könyvtárról*. Boroszló' minden gyűjteményei közt e' kettő a' magyar történetvizsgálóra nézve a' legfontosabb.

Bartsch polgármester és Anders syndicus urak' szíveségének köszönte tud. főkép, hogy kutatásaiban szabadon használhatta a'

városi levéltárát, mely történetileg nevezetes oklevelekben jelenleg is még gazdag, ámbár Klose Samu' „Dokumentirte Geschichte und Beschreibung von Bresslau“ című munkájából az ottan dolgozó buvár észreveheti, mikép az utolsó ötven hatvan év alatt sok elveszett, minek Klose a' múlt században még hasznát vehette. Tudósító csak azon okleveleket vette vizsgálat alá, melyek a' boroszlóiak' régi magyarországi kereskedését és magyar királyoktól ez iránt nyert privilegiumait; továbbá melyek Boroszlónak viszonyait Mátyás király 's közvetlen utódjai' korában illetik. Vizsgálatai' részletes eredményét más alkalommal kívánja tudósító előterjesztetni. Általában említé, hogy ezen eredmény várákozását felülmúlta; hogy sok új adatra csak itt tett szert, mik fontos eseményekre új világot képesek vetni; hogy eddigi nézeteit sok történeti tényről megváltoztatta és megigazította; szóval hogy itteni archivalis vizsgálatai által sok újnak tudomásához jutott.

A' Rhediger-féle könyvtár, mely XVII. századbeli alapítója után viseli ezen nevet, mind jeles régi könyvekben, mind részint igen becses kéziratokban olly gazdag, hogy e' tekintetben Németország nevezetesebb könyvtárai közé számítandó. Könyvtárnoka *Menzel Károly Adolf* híres német történetíró, kinek szivességéért tudósító magát lekötölczettnek vallja. A' könyvtár' kincsei közül különösen említé Boroszlónak 1440-től 1479-ig terjedő, eredetileg latin nyelven szerkesztett kézirati történetét, melyet a' város' akkori jegyzője Eschenloer Péter mint szemtanu jegyzett össze. E' munkának egykoru német átdolgozását, melyet maga a' szerző készített, dr. Kunisch boroszlói gymnasiumi tanár 1828. adta ki két kötetben. Egyébiránt a' latin és német szöveg közti nevezetes különbségekre már Klose (id. munk. I köt. 5 sk. 1.) volt figyelmes, és tudósító ennek mutatóványául több adatot hozott fel. Kíváncs volt, ha az academiának sikerülne a' latin példányt talán kölcsönképen rövid időre Pestre kinyerni. Az ott másolatban közlött számos levelek és okiratok, melyek' nagyobb részét a' német átdolgozás egészen elmellőzi és kisebb részét is csak német fordításban közli, hazai történetünknek is nem csekély nyerceményére szolgálnának.

Miután tudósító még az iránti sajnálkozását fejezé ki, hogy *Stenzel Gusztáv Adolfot* boroszlói egyetemi professort és a' sziléziai státusok' levéltára' igazgatóját, ki az egész tartományban a' sziléziai történet' főismerőjének tekintetik, 's kinek társalgásától ő sokat várt, Boroszlóban nem találta; még az ezen városban levő két tudományos intézetről ú. m. a' „Schlesische Gesellschaft für vaterländische Cultur“ és a' „Verein für schlesische Geschichte“-ről közlött néhány minket közelebb érdekelhető adatot.

II. *Luzsicza*. — Sziléziából Luzsiczába folytatván útját tudósító, itt a' Görlitzben lévő „*Oberlausitzische Gesellschaft der Wis-*

senschaften“ nevű tudós egyesületben tanulmányainak legbiztosabb támaszát nyerte. Ezen egyesület, mellynek évi nagy gyűlésében is vett részt, gyűjteményeiben és munkálataiban a' felső luzsiczai történetnek olly hű képét állítja elő, hogy egyesítvén ezekkel az elhunyt *Worbs*nak Alsó-Luzsiczát illető munkálkodását, a' magyar történetbuvárnak rajtok kívül csak kevés teendője marad. Görlitz és Budissin városok' levéltáraiban tett kutatásai győzték erről meg a' tudósítót. Mindamellett Felső-Luzsiczának három nevezetességét emelé ki, mellyek minden magyar tudósra nézve rendkívül érdekesek.

1) *Janus Pannonius* XV. századi jeles hazai tudósunknak elveszettnek vélt paraphrasisa Plutarch' munkája felett: *Quibus modis ab inimicis iuvari possumus* (*πῶς ἀντὶς ὑπὲρ ἐχθρῶν ὠφελοῖτο*) Görlitzben az u. n. milichschi könyvtár' kéziratai közt létezik jelenleg is. Más becses kéziratokkal egybe kötve, egészen 12 levél-nél többet nem tesz. Az egykoru írás igen tiszta és csinos. Előre bocsátatik Janus' levele Marcellin velenczei dogéhoz, kit M. Aureliusnak nevez (Janus M. Aurelio S.). A' levélnek kelte: kal. Decembris MCCCCVI. Montamani.

2) *Görlitz'* városházának egyik kapuja fölött jelenleg is létezik Mátyás királyunk' 's országunk' czímere köből kifaragva, melly 1488-ban eresztetett ott be. A' város' évjegyzeteiben (*Görlitzer Rathsannalen*) erre vonatkozólag következők olvashatók: „Die Ersamen Burgermeister vnnd Rathmann dysser Stad haben zu eren dem allerdurch (leuch) tigsten grossmechtigsten fursten vnd hern hern Mathie zu Hungern Behmen Dalmacien Kroacien etc. konig', Marggrauen zu Mehren Hertzogen zu Osterreich Lutzenburg vnd zum Slezien, Marggrauen zu obir vnnd nyder lausitz etc. irin allergnedigsten hern, seiner koniglichen maiestat wopenn, einen Steinmetzen in ein wergstucke zu haven vordinget, der denne ein jar weniger funff wochen doran geerbit, also dass sie im alle wochen einen hung. gulden zo lohne gegeben haben, vnd so er das nach Christi geburd tausand vierhundert vnnd im acht vnnd achtigsten jaren gantz vorbrocht vnnd am sonnobande vor Mathei mit hulfte der Stadt bawhemeister ober den eingang des Rothauses hette eingemawert, vnnd in mossen wie im das vordingt geweret, haben im die Rathmann acht hung. gulden zu einem tranggelt gegeben.“

3) Luzsiczának a' magyart érdeklő nevezetességei közt előkelő helyt foglal *Mátyás királynak köből készített 's a' budissini várnak főkapuja fölött diszlő szobra*. Királyi méltóságának ékeivel látjuk a' királyt thronusán ülve, mindkét lábát oroszlánra támasztva; feje fölött két angyal tartotta a' koronát, de ez engedve az idő' befolyásának, leesett már; mint szinte a' különféle tartományok' czimerei is, mellyek a' szobrot eredetileg körülfogták, Ma-

gyar- és Csehországnak a' thrónus' födelén látható czimerein kívül, mind eltűntek már. Mindezen csonkitások mellett is a' szobor Mátyás király' hű arczképét mutatván, felette érdekes. Felírása: „Mathias Rex anno MCCCCLXXXVI salu“ készítésének évét adja tudtul. Stein György, a' király' helytartója Luzsiczában, ki a' budissini várat építtette, állíttatta ott fel urának szobrát.

III. *Morvaország.* — A' morva történet' nyomozását ezen tartomány' státusai az által könnyítették, hogy a', fájdalom, korán elhunyt Boczeket historiographusukká nevezvén, őt illő fizetés és segedelemnyújtás mellett avval bízták meg, miszerint kütfők 's névszerint oklevelek' gyűjtésére fordítsa idejét. Így és e' mellett néhány más szerzések által keletkezett azon gyűjtemény, mely mindjárt eredetileg a' morva státusoké volt; úgy szinte Boczek' gyűjteménye is, melyet ennek halála után özvegyétől a' státusok szép somma pénzért átvettek. Az egész gyűjtemény czélirányosan rendezve Brünnben létezik, hol minden történetbuvár annak használására a' státusok' épületében könnyen eszközölhet magának engedelmet. Központosítva látjuk már benne kevés kivétellel a' morva történet' minden jelentékenyebb kézirati segédzsereit.

Tudósító magyar-morva történeti tanulmányait Olmüczben kezdte; mely város az 1477-ki békeség és az 1527-ki congressus által történetünkben nevezetes. Azon kevés adatok, melyeket itt talált, gondosan készített másolatban mind megvannak a' státusok' brünni gyűjteményében. Szükségtelennek látta másokból is Morvaország' részletes beutazását. E' gyűjtemény a' magyar történetbuvárra nézve annál nagyobb érdekléssel bír, minthogy Morvaország gyakran igen szoros viszonyban állt Magyarországhoz. Tudósító általánosan úgy nyilatkozott, hogy ott sok nevezetést talált, mit más alkalommal részletenként fog előterjeszteni.

— Ezen előadás' következtén a' boroszlói Rhediger-könyvtárban levő deák Eschenloer, úgy a' görliczi könyvtárban fenmaradt Janus Pannonius-féle plutarchi töredék fordítás' másoltatása, valamint a' bodessini Mátyás-emlék' lerajzoltatása elrendeltetett; a' tudós előadó' buzgó és fáradhatatlan iparkodásai e' hazai történet' gazdagítása körül teljes köszönettel méltattattak.

— Ezek után *Jerney János* rt. azon indítványra hívta fel az osztály' figyelmét, hogy, miután a' **török-magyar kor'** viszonyai' előadását kívánó academiái pályakérdés' sorsa bizonyítottá, mely szükséges legyen historiánk' e' fő érdekű részére valahára már éberebb figyelmet fordítanunk. Míután pedig jelenleg alkönyvtárnok és lev. tag *Repický János* úrban olly tagot bír az academia, ki alapos nyelvismereteinél fogva a' Turcicák körül az osztálynak 's a' magyar történelmi tudományosságnak lényeges szolgálatot tehet: ajánlja indítványozó, szólítaná fel a' társaság hírlapi úton a' községek, ekkleziák, könyv- és levéltárak' előljáróit úgy, mint magányosokat, hogy gond-jok vagy birtokukban lévő, *mindennemű török iratokat* másolathatás végett közlenének az academiával; továbbá hogy Repický János alkönyvtárnok e' török iratok' átvizsgálása, a' fontosak' kivonása vagy épen lemásolása és fordításával, valamint a' *hazánkat is érdeklő fontosabb török történetíróknak* a' szükséghez képest kivonva vagy egészben áttételével bizatnék meg. Az

osztály huzgón fogván fel e' nagy fontosságu ügyet, 's azt minden részeiben pártolván, elhatározott, mikép az osztály bizottmányilag részletes tervet készítend, 's azt az öszves academiának előterjesztendi, kérvén a' maga idejében a' nmélt. elnököt, hogy addig is, míg az igazgatóság e' részben intézkedhetnék, a' tisztelt tagnak, az ügy' sikeresb előmozdítására teljesb igénybe vehetése végett, rendszeres díjt utalványozna. Az így támadandó történeti forrás-gyűjtemény addig, míg netán az academia' anyagi állása annak közzétételét megengedné, köz használat végett a' könyvtárban felállítandó lévén.

KIS GYÜLÉS, OCT. 18. 1851.

(A' mathematical és természettudom. osztályok' számára).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnökle alatt

Jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Györy, Kiss Kár. r. tt. Nendtvich tt. — Egyéb osztályokból: Erdy, Horváth C., Jerney, Szilasy rr. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

GYÖRY SÁNDOR rt.

a' cubik gyökökerek' kihuzásáról a' következőkben értekezett.

A' cubik gyökökerek' egyenlete :

$$x = \sqrt[3]{Q} \text{ mellyből: } x^3 = Q; x^3 - Q = 0$$

Tegyük tehát a' Q-nak valamelyik megközelített gyökerét $=q$'s nem különben

$$(x-q)^2 = x^2 - 2qx + q^2 = 0 \text{ lesz}$$

$$x^2 = 2qx - q^2 \text{ mellyből}$$

$$x^3 = 2qx^2 - q^2x$$

$$x^3 = 4q^2x - 2q^3 - q^2x$$

$$= 3q^2x - 2q^3$$

és mivel egyszersmind $x^3 = Q$

$$3q^2x - 2q^3 - Q = 0 \text{ mellyből:}$$

$$x = \frac{Q + 2q^3}{3q^2}$$

igen egyszerű alkat a' cubik gyökökerek' kihuzására.

Például: Kerestessék a' 2-nek cubik gyöke $x = \sqrt[3]{2}$; minek következtében $Q = 2$; 's legyen $x_0 = q = 1$ lesz:

$$x_1 = \frac{2+2}{3} = \frac{4}{3} = 1,3 \text{ tehát folytatólag:}$$

$$q = 1,3; q^2 = 1,69; q^3 = 2,197 \text{ honnét:}$$

$$x_2 = \frac{2 + 4,394}{5,07} = 1,26114 \dots \dots \text{további közelítéssel:}$$

$$q = 1,26; q^2 = 1,5876; q^3 = 2,000376$$

$$x_3 = \frac{6,000752}{4,7628} = 1,25992 \ 10 \ 54 \dots\dots$$

$$q = 1,25992; q^2 = 1,5873984064; q^3 = 1,999995000191488$$

$$x_4 = \frac{5,999990000382976}{4,7621952192} = 1,25992 \ 10498 \ 957 \dots\dots$$

vagy ha $x_r - b\ddot{o}l \ x_r +_1 = x_r + p$; p által kerestetik:

$$p = \frac{Q + 2q^3}{3q^2} - q = \frac{Q - q^3}{3q^2}$$

ezen utóbbi 's a' fentebbinél is még egyszerűbb alkat szerint, a' keresett gyökér' már egyszer kitalált részének ismételt keresését el lehet kerülni.

Például: Legközelebb találtatott $x_r - x_3 = 1,25992$ mellyből $x_r +_1 = x_4$ -nek kiszámítására nézve,

$$p = \frac{2 - 1,99999500019148}{4,7621952192} = \frac{0,05499980852}{4,7621952192}$$

azaz:

$p = 0,05499980852$ mellyből $x_4 = x_3 + p$; vagy is:
 $x_4 = 1,25992 \ 10498 \ 957$ mint fentebb.

A' mi az elkövethető legnagyobb hiba' számbavételét illeti:

Legyen az x -nek valamelyik megközelített értéke q ; mellyből a' következő közelítést nevezvén ξ -nek, leszen:

$$\xi = \frac{Q + 2q^3}{3q^2} \text{ vagy } 3q^2 \xi = Q + 2q^3$$

Ezeknek folytatában ξ -nek értékét azon feltétel alatt hoztuk ki, miszerint $(x - q)^2 - \ddot{o}t \ 0$ -hoz egyenlítettük.

Legyen ellenben $(x - q) = w$.

Leszen az elkövethető hiba' számbavételével együtt

$$x^2 - 2q x + {}^2q = w^2$$

$$x^2 = 2q x + w^2 - q^2 \text{ honnét}$$

$$x^3 = 2q x + (w^2 - q^2)x \text{ helyetteszéssel}$$

$$= 4q^2 x + 2q(w^2 - q^2) + (w^2 - q^2)x \text{ tehát:}$$

$$(3q^2 + w^2)x + 2q(w^2 - q^2) - Q = 0$$

Következőleg ha a' kitalált alkatokban x_r -nek valamelyik megközelített értékét az elkövethető hiba' számba vétele nélkül q -nak; $x_r +_1$ -ét ξ -nek; 's ugyan ezt az elkövethető hiba' számbavételével együtt $(\xi + k)$ -nak nevezzük

$$(3q^2 + w^2)(\xi + k) + 2q(w^2 - q^2) - Q = 0$$

$$3q^2 \xi + w^2 \xi + (3q^2 + w^2)k + 2qw^2 - 2q^3 - Q = 0$$

$$\text{azaz mivel } 3q^2 \xi = Q + 2q^3$$

$$(3q^2 + w^2)k = \frac{-(2q + \xi)w^2}{3q^2 + w^2}$$

Minthogy pedig q -nak és ξ -nek értékei az első számjegyekben összeegyeznek, w^2 pedig a' nevezőben mellőzhető lévén, az elkövethető hiba $k < \frac{-w^2}{q}$

A' fentebbiekre alkalmazva:

Az első közelítést találtuk

$$1) x_1 = q = 1, 3$$

A' második közelítést az elkövethető hiba' beszámítása nélkül:

$$x_2 = \xi = 1, 26$$

melly az elkövethető hiba' betudásával együtt legyen $\xi + k$; 's végezetre:

A' két egymás után következő közelítések' külöse

$$w = (1, 3 - 1, 26) = 0, 004$$

leszen az x_2 -ön elkövethető legnagyobb hiba

$$k < \frac{-0, 0016}{1, 3} < -0, 0012$$

2) A' második közelítés volt:

$$x_2 = q = 1, 26$$

A' harmadik közelítés az elkövethető hiba' számbavétele nélkül $x_3 = \xi = 1, 25992 \ 1054 \dots$

$$w = (q - \xi) = 0, 048$$

$$k < \frac{0, 0464}{1, 26} < 0, 045$$

3) A' harmadik közelítés $x_3 = 1, 25992 = q$

$$x_4 = \xi = 1, 25992 \ 10498 \ 957$$

$$w = (\xi - q) = 0, 04105$$

$$k < \frac{0, 04110}{1, 26} < 0, 04187$$

További kiszámítások' folytatában találattatik;

$$x = 1, 25992 \ 10498 \ 94873 \ 164 \dots\dots$$

Sebesebben közelítő alkatokat találunk, ha az $(x - q)$ -t felsőbb hatványokra emeljük 's kitételeinket azokból hozzuk le. Legyen tehát

$$(x - q)^3 = x^3 - 3q^2x + 3qx^2 - q^3 = 0 \text{ azaz:}$$

$$\begin{array}{r} * \qquad \qquad \qquad + Q \dots \text{helyetteszve} \\ \hline -3qx^2 + 3q^2x + Q - q^3 = 0 \text{ mellýből} \end{array}$$

$$x^2 = qx + \frac{Q - q^3}{3q}$$

$$x^3 = qx^2 + \frac{(Q - q^3)}{3q} x \text{ helyetteszve}$$

$$* \quad q^3x + \frac{q(Q-q^3)}{3q} \text{ azaz:}$$

$$\frac{Q+2q^3}{3q}x + \frac{q(Q-q^3)}{3q} - \frac{3qQ}{3q} = 0 \text{ honnét}$$

$$x = \frac{2Qq+q^4}{Q+2q^3} = \frac{(2Q+q^3)q}{Q+2q^3}$$

Például. Legyen mint fentebb a' 2-nek megközelített cubik gyökere $q=1, 26$; $q^2=1, 5876$; $q^3=2, 000376$; $q^4=2, 52047376$ melyyekből további közelítéssel:

$$\frac{x = 7, 56047376}{6, 000752} = 1, 25992 \ 10498 \ 9 \ 507$$

Ha pedig:

$$q = 1, 25992; q^2 = 1, 5873984064; q^3 = 1, 999995000191488$$

$$q^4 = 2, 51983370064125956096$$

$$x = \frac{7, 559 \ 513 \ 700 \ 641 \ 259 \ 56096}{5, 999 \ 990 \ 000 \ 382 \ 976} = 1, 25992 \ 10498 \ 94873$$

16428 ...

vagy is ha az x_r -dik közelítés' pótlikát x_{r+1} -re p -nek, x_r -et magát q -nak nevezzük: a' következő közelítés p által adva:

$$p = \frac{2Qq+q^4}{Q+2q^3} - q = \frac{Qq-q^4}{Q+2q^3} = \frac{(Q-q^3)q}{Q+2q^3}$$

$$= \frac{0, 0^5 \ 629935874043904}{5, 999 \ 990 \ 000 \ 382976} = 0, 0^5 \ 10498 \ 94873 \ 16428 \ 118 \dots$$

mint fentebb.

Ezen második alkat összevegyezik azzal, a' mi a' közönségesen ismeretes kitételből:

$$x = \frac{2q(Q-q^m)}{(m+1)q^m + (m-1)Q}$$

a' cubik gyökök' kihúzására nézve következik. Egyébiránt sebesebben közelít ugyan az elsőnél, de egyszersmind annyi val fáradságosabb és szövevényesebb munkálatokat kíván, melyben semmi nyereség nincsen. Az elkövethető legnagyobb hiba' számbavételére nézve pedig bennünket egészen bizonytalanságban hagy.

Azonban még ennél is sebesebben, sőt olly sebesen közelítő alkatokat találhatunk, a' millyeket akarunk, mint már említettem felsőbb főlemelések' közbe jöttével. Mellyre nézve legyen:

$$(x-q)^4 = x^4 - 4qx^3 + 6q^2x^2 - 4q^3x + q^4 = 0 \text{ melyből}$$

$$* \quad * \quad + Qx - 4qQ \text{ helyetteszéssel}$$

$$6q^2x^2 + (Q-4q^3)x + (q^4-4qQ) = 0$$

$$x^2 = \frac{4q^3-Q}{6q^2}x + \frac{4qQ-q^4}{6q^2}$$

$$x^3 = \frac{4q^3 - Q}{6q^2} x^2 + \frac{4qQ - q^4}{6q^2} x$$

$$\star \quad \frac{(4q^3 - Q)^2 x}{36q^4} \times \frac{(4qQ - q^4)(4q^3 - Q)}{36q^4}$$

$$\left[\frac{6q^2(4qQ - q^4) + (4q^3 - Q)^2}{36q^4} x + \frac{(4qQ - q^4)(4q^3 - Q)}{36q^4} - \frac{36q^4 Q}{36q^4} \right]$$

$$x = \frac{\left[\frac{36q^3 Q - (4Q - q^3)(4q^3 - Q)}{6q^3(4Q - q^3) + (4q^3 - Q)^2} \right] q}{}$$

melly alkat szerint ha teszszük ismét mint fentebb $x_0 = 1, 26$

$$x_1 = \left[\frac{144,027072 - (5,999624 \cdot 6,001504)}{12,002256 \cdot 5,999624 + (6,001504)^2} \right] 1,26$$

$$= \left[\frac{144,027072 - (36,006767434496)}{72,009023151744 + 36,018050262016} \right] 1,26$$

$$= \frac{108,020304565504}{108,027073413760} 1,26$$

$$= \frac{136,10558375253504}{108,027073413760} = 1,25992 \ 10498 \ 94873 \ 1 \text{ — } 71$$

$$= \frac{136,10558375253504}{108,027073413760} = 1,25992 \ 10498 \ 94873 \ 1 \text{ — } 71$$

Itten a' két első tizedes jegyből, azonnal *tizenhat* találtatott meg hibátlanul. Azonban, mint mondtam, a' sebesebb közelítéseken semmi nyereség sincs; mert a' szükséges munkálatokat itt is csak ugyan végre kell hajtanunk, valamint a' lassúbb közelítések' folytában, azonkívül pedig a' számvetések sokkal szövevényesebbekké válnak, mellyek gyakoribb tévedéseket is okoznak.

Nagyobb figyelmet érdemel azon kérdés, hogy a' második alkat szerint, mellyről mondtam, hogy a' közönségesen ismeretes kitétel' használata mellett, az elkövethető legnagyobb hiba' számba-vételére nézve bizonytalanak maradunk, miképen biztosíthassuk magunkat kiszámításaink' meddig terjedő hibállanságáról?

Ezen kérdést illetőleg, itt is a' fentebbi lehozatokhoz hasonló alkalmazásokat tehetünk. Ugyan is x -nek valamelly megközelített értékét $x_r = q$ ez utóbbi alkatban is azon feltétel alatt hoztuk ki, miszerint tettük $(x - q)^3 = 0$

Legyen ellenben a' q -n elkövetett hiba $x - q = w$ lesz:

$$x^3 - 3qx^2 + 3q^2x - q^3 = w^3 \text{ vagy}$$

$$- 3qx^2 + 3q^2x + Q - q^3 - w^3 = 0$$

$$x^2 = qx - \frac{(Q - q^3 - w^3)}{3q}$$

$$x^3 = qx^2 + \frac{(Q - q^3 - w^3)x}{3q} \text{ helyetteszve}$$

$$* \quad q^2x + \frac{q(Q - q^3 - w^3)}{3q}$$

honnét:

$$\frac{Q + 2q^3 - w^3}{3q} x + \frac{q(Q - q^3 - w^3)}{3q} - \frac{3qQ}{3q} = 0$$

$$(Q + 2q^3 - w^3)x - (2qQ + q^4 + qw^3) = 0$$

x helyett $\xi + k$ -át helyetteszván:

$$(Q + 2q^3 - w^3)(\xi + k) - (2qQ + q^4 + qw^3) = 0$$

$$(Q + 2q^3)\xi - w^3\xi + (Q + 2q^3 - w^3)k = 2qQ + q^4 + qw^3$$

és mivel kitalált alkatunk szerint: $(Q + 2q^3)\xi = 2qQ + q^4$

$$k = \frac{(q + \xi)w^3}{Q + 2q^3 - w^3}. \text{ Ezen kitételben ha csupán az első számjegyek}$$

kívántatnak, tehetjük $q + \xi = 2q$'s a' nevezőben w^3 mellőzhető lévén

$$k = \frac{2qw^3}{Q + 2q^3}; k < \frac{2qw^3}{3q^3}; k < \frac{2w^3}{3q^2}$$

Például. Második lehozat szerint $x_0 = 1, 26$ -ból találtatott

$$x_1 = 1, 25992 \ 10498 \ 9 \text{ — } 507$$

mellyből $w = 0, 0^8$; $w^3 = 0, 0^{12}512$

$$H < \frac{0, 0^{11}1024}{4, 7628} < 0, 0^{12}214$$

mint az eddigi kiszámításokból világosan kitetszik.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, OCT. 20. 1851.

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen: Bajza, Bugát, Czuczor, Gebhardt, Győry, Horváth Cyr., Kállay, Kiss K., Szilasy rr. tt. — Hunfalvy, Repicky, Wargha, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— Mindenek előtt Albert cs. k. főherczegnek a' magyarországi kormány' élére állíttatása' következtén az Elnök ő exja' kéretett, hogy egy küldöttséget az academia' képében ő Fenségének bemutatni, 's az intézetet a' főherczeg-kormányzónak ajánlani méltóztatnék.

— Örömmel értette az academia Bartakovics Albert egri érsek úr ő exjának sept. 24. költ. leveléből, hogy a *Virginia-codexet* hazafiúi készséggel átengedi; melyet a' titoknak egyszersmind át is nyújtott jelentvén, hogy a' viszont-kedveskedésül ajánlt munkák (Évkönyvek, Nyelvemlékek és Tudománytár) szinte átküldettek rendeltetésök' helyére. Az elnök kéretett, hogy az érseknek az academia' hazafiúi köszönetét megírná.

— Szinte kedvesen értette az ülés a' történettudományi-osztály' bizottmányának véleményét Lukácsy Kristóf gyulafejevári tanár' kézirati munkájáról: „A' magyarok' őselei, őrmény kütfők után“; mely szerint ez olly becsesnek, a' magyar őstörténetre új világosságot vetőnek találtatott, hogy az academia a' szerzőnek méltán dicsérő elismerést szavazhat.

— A' könyvtár' számára a' titoknok *Soltész János* sárospataki tanártól ennek legújabb munkáját: *Népszerű Orvostan*, Patak, 1851., 's a' jó és olvasó könyvkiadó egyesület' részéről ennek hat rendbeli új kiadását mutatta be; a' kézírattár' számára pedig a' *korponai deák krónika*' másolatát, mely az academy irodában készült; valamint *Pauler Tivador* ltól egy 1769-ki eredeti török levelet III. Musztafa zultántól, Repicky alkönyvtárnok' tartalomjegyzékével együtt.

KIS GYÜLÉS, NOV. 8. 1851.

(A' nyelv- és széptud. osztálya' számára).

Nmél. gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Czuczor, Szemere, Vörösmarty rr. tt., Mátray és Tasner lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Fogarasy, Gebhardt, Horváth Cyrill, Kállay, Kiss K., Szilasy, rr. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

CZUCZOR GERGELY rt.

a' magyar nyelv' etymologiai és hasonló vizsgálata' elvéről értekezett, a' következőkben:

Midőn ezelőtt hat évvel a' m. tudós Társaság' nagy becsű bizodalma csekélységemet a' Nagyszótár' szerkesztésére meghívta volt: nem tagadom, tündöttem rajta, mitevő legyek? Épen akkor lábadozék egy halálvesztes kórból, 's már maga testem' roncsolt állapota ijeszte illy nagy munka' elvállalásától, mellynek terheit, úgy gondolám, megbírni képes nem lehetek. Még súlyosb nehézséget gördített előmbé annak elgondolása, hogy illy munkához, milylyet a' magyar olvasó közönség várva vár, ne mondjam, követel, nem bír nyelvtudományi irodalmunk elégséges előkészülettel, nem annyi kifejtett, egybegyűjtött, és idomított anyaggal, mellyből egy köz igénynek megfelelő művet összeállítani lehessen.

Eszembe vevém, hogy több valami néz rám, mint csupán szerkesztőségi munkálat, melly szorosán véve a' már kézhez adott anyagok' kiválasztásában, és czélszerű elrendezésében áll; mi csak maga is egy ép testtel, és vas türelemmel áldott emberkor' feladata. Hát ha még tekintetbe vesszük hogy műtani nyelvünk most van keletkezöben, hogy minden óra új meg új műszókat alkot, mellyek közül gyakran az utóbbiak az elébbieket az élet' mezejéről leszorítják; hogy eddig megjelent műszótáraink válogatás nélkül öszvehalmozott próba-kifejezések' gyűjteménye (mi illy kezdeményes korban máskép nem is lehet); ha továbbá tekintjük, hogy tájszótárunk igen hiányos, hogy a' régi nyelvmélekekben rejtőzö ritka kincseket ítészetileg ki nem szemeltük, azon változatokat, és módosulatokat, mellyeken szavaink századok' lefolyta alatt átestek volt, ki nem jeleltük; végre, mit én a' szók' értelmezésére nézve legfontosb dolognak tartok, ha a' szóelemzés' határozatlan, és ingadozó álláspontját vesszük: lehetetlen nem éreznünk azon bokros nehézségeket, mellyekkel először az anyag' öszszegyűjtésében

's megválogatásában, továbbá a' szók' eredeti, alkalmazott, és átvitt értelmének, 's az értelem' különféle színezeteinek meghatározásában küzdeni kell.

Ide járul, hogy szótárírónak tüzetesen nem készültem, ám-bár nyelvünk' természete körül első ifjuságomtól fogva bizonyos vonzalmi hajlammal vizsgálkodni szerettem, 's a' nép' nyelve, és sajátos kifejezései már mint gyermeknek meg-megragadták figyelmemet. És ezen öntudat bírt leginkább rá, hogy a' tek. társaság' becses meghívását készséggel fogadjam, 's azon terhes feladatot, melyről nehéz volna megmondani, vajjon tárgyméret kell-e több, vagy türelem hozzá, munkába vegyem. Hizelgés és dicsekvés nélkül legyen mondva, szerkesztő- és tagtársam Fogarassi János' nagy avatottságu segítsége mellett tettem, mit erőm tenni engede, 's mi tagadás benne, munkálat között sokban felvilágosodtam; de úgy elhitt nem vagyok, hogy minden szavamra esküdjem, mert olly szövevényes szerkezményt, millyen egy nyelv, csak nagy idő, és folytonos vizsgálás képes kibonyolítani, midőn némelly egyes szók' tisztába hozatala is napokba kerül. Mint-hogy azonban szerkesztési eljárásunkra nézve holmi ellenvetések történnek, az ügy kívánja, hogy némi szót szóljak mellette.

Az Új Magyar Muzeum' 12-dik füzetében ugyanis Hunfalvy Pál tisztelt tagtársunk a' nyelvhasznítás' elveiről és elemeiről értekezvén, a' XV-d. pont alatt roszallja, és megrója a' magyar nyelv-vizsgálók' eljárását, melyet a' szövelemzés körül követnek, midőn a' *betük' jelentése és szógyökök' meghatározásával* foglalkodnak a' nélkül, hogy az idegen, kivált rokon nyelveket illő tekintetbe vevén; holott, mint állítja, ezek' alapos tudása nélkül nyelvünk' szógyökeiről *okosan beszélni* nem lehet. Innen alkalmat veszen ugyanezen eljárást a' Nagyszótár' szerkesztésében gáncsolni, 's azon ohajtását nyilvánítja, hogy a' képzelt szógyökök' tanát vessük egészen, mert az a' tudomány' tekintélyét nem bírja.

Hogy a' nyelvhasznítás a' szövelemzésre sok világot derít, nem tagadom, sőt némelly esetekben egyedül ez által juthatunk biztos eredményhez, kivált olly nyelvekben, melyek akár mesterkélés, akár belső megromlás által az eredeti egyszerűségtől eltávoztak. Így a' francia *soi, loi, veau, cheval, doigt* szókat lehetetlen elemzeni a' latin *fides, lex, vitulus, cabalus, digitus* nélkül. Hasonlóan a' német *strecken, stossen, netzen, schmier, knopf* szók' elemeit a' magyar *teresk* (tereszk, terjeszk), *toszit, nedez* (nedvez), *ír, gomb* szókban tisztábban fölleljuk, mint a' németben; de azt általan vitatni nem merném, hogy nyelvhasznítás nélkül a' betük és gyökök' jelentéseire nézve soha tisztába nem jöhetünk. Sőt egészen ellenkezőleg állítom, hogy nyelvünknek igen sok elemeit, illetőleg gyökeit és ezeknek jelentéseit alaposan

ki lehet magából nyelvünkben mutatni. Még azt is hajlandó lesz megengedni tisztelt tagtársunk, hogy valamint lehetnek esetek, midőn a' magyar szók' értelmére, és eredetére az idegen nyelvek derítnek világot: úgy ellenben a' dolog megfordítva is állhat, de áll is.

Egyébiránt jól mondja értekező úr, hogy nem szótárakból merített tudás, hanem a' nyelvek' természetével bensőleg megismerkedett tudás szükséges a' betűk' metafizikai értékei' meghatározására. Miből én azt tanulom hogy, ha nyelvünk csinját-binját igazán tudni akarjuk, mindenek előtt ezzel kell a' legapróbb részletességekig megismérkednünk, mert csak élő anyai vagy hazai nyelvünkben ismerhetünk szabatosan minden hangot, és izecskét. Azért véleményem szerint is összehasonlításon kell kezdeni a' nyelvvizsgálást, t. i. saját nyelvünk' szavainak összehasonlításán, melynek egyszerű 's legbiztosb módja az, ha az egyhangú és egyértelmű, a' rokonhangú és rokonértelmű szókat sorba állítjuk, és ha ezt tesszük, bámulat lép meg bennünket azon rendszeres, összefüggő, szabatos, és természetén alapuló mód fölött, melyet nyelvünk mind a' szók' alakításában, mind a' gyökök' jelentéseinek meghatározásában követett, és követ.

De lássuk a' dolgot néhány példában.

a) Ezen ellentétek: *illy olly, ilyen olyan, ilyes ollyas, illetén ollyatán, itt ott, itten ottan, ide oda, ideig odaig; inn onn, innen onnan, így ógy* (úgy) világosan mutatják, hogy az *i* közelt, az *o* pedig távolt jelent. Továbbá, az *i*-hez legközelebb áll azon *e*, mellyel számos' szóinkban, kivált régiesen és tájszokásilag fel szok cseréltetni, mint *is es, mind mend, világ velág, giliszta geleszta, gidó gedó, hián heán, kíván keván, ismér esmér, Istók Estók, Pista Pesta* 'stb. Az *o*-hoz legközelebb áll a' gömbölyű *a*, innen *a tol tal, tolu talu, tolíga talíga, toszít taszít, homu hamu, boglya baglya* 'stb. hangváltozatok. És ime ez a. m. istud vicinum, az a. m. illud remotum, 's ugyanezen ellentét van az: *eddig addig, ekkor akkor, ennyi annyi, emilly amolly, emitt amott, emide amoda, emerre amarra, ehol ahol, ehen ni! ahon la!* a' közelre hívó *ne ne!* és a' távolító *haj haj!* szók között. Ezek, úgy hiszem, világos adatok. Kérem már: ne tegyük ki a' szótárban, hogy az említett szókban az *i e* közelt, az *o a* pedig távolt jelentenek?

b) Hasonlítsuk össze e' következő szókat: *ied, ieszt, hi! gyi! csibi! sicz! csüt!* (vagy *cset!* csikó- v. lóhajtó szó) *czibak, czibaklik, czibál, czibekel, csigat* (stimulat), *hibarcz, hibók, hibban, libeg, libben, zsibbad, zsibong, iczeg biczeg, ficza, ficzánköl, ficzkándozik, viczkos; bicsak, bicsaklik; idő, ideg, idegen, lidércz, vidor, vidul, hid; lifeg; iget, csiga, csigolya, pige, víg, így, igyekszik; iktat, cziha, czikáz, csikland, csikló,*

csikoltó, sík síkos, sikamlik, fika (gyalog járó katona, és orrból folyó nedv), *csik, gyík; illan, illen, billen, illeg billeg, csillog, csillag, csillám, villám, villant, pillant, pillangó, pilinga, milling, nyíl, nyit, nyílik, nyílallik, pili, pille, tilt; hinba, hínbál, linba, línbál, linbus, himlik, himt, in, inger, int, inog, ingó bingó, ringat, indit, indul, inal, inas, ingat, hinczk, czincza, czinczál, fincz, finczos, finczároz, finta, fintor, fintorgat, hinar, hinta; hintál, hintó, hinnyog; ipar, iparkodik, lipiczkel; iseg, piseg, iszam, iszamodik, iszap* (csúszó, iszamló, síkamló sár), *iszony, iszonyodik, csiszam, csiszamodik, kiszt, vizsket* (izged); *bilang, fityma, lityeg fityeg; íz* (articulus) *ízeg, izgat, bizgat, izgága, izom, piszkál; pizse, pizselle, pizslen* (pislen), *szissi, zsizsik* 'stb. Mindezekben először alapeszme a' könnyű, vagy kicsi, vagy hirtelen, vagy rövid *mozgás*, 's általában a' mozgás' fogalma alá tartoznak; másodsor, mindnyájokban, midőn a' többi hangok változnak, egyedül az *i* hang az, melly állhatatosan megmarad. Vajjon nem szabad-e okszerűleg állitanunk, hogy itt az *i* a' tiszta gyök, és jelentése mozgás, ha nem tudnók is, hogy a' sanskritban és rokonaiban szinte bir ezen jelentéssel?

c) Az *iszik'* gyöke világosan *i*, ebből lettek: *i-t-at, i-hat-ik, i-v-ó i-v-ó-ka, i-v-og-at, i-sz-a, i-sz-ák, i-sz-ák-os, i-dd-og-ál* (i-sz-d-og-ál), *i-sz-og-at; i-t, i-t--lan; i-t-al*. De hasonlitsuk össze velök ezen szókat is: *pityók pityókos, pityó, pityós, pikó pikós, piti, pitihangos, pitizál, piócza, tivornya*. Vajjon nem az ivás' fogalma alá tartozók-e mind ezek is? Minthogy pedig, mit más alkalommal százszoros példával kimutatok, több előbetűk, különösen a' *b p v f h* hangok csak fuvást, vagy lehet jelentenek, ennél fogva ez utolsók' gyöke is *i*, 's eredetileg így hangzottak: *ityók, ityókos, ityó, ityós, ikó ikós, iti, itihanyos, itizál, iócza, ivornya*.

d) Figyeljünk a' következő szókban az alapeszmére, 's a' hangra, mellyben mindannyian egyeznek: *bob, bób, bóbíta, boborcsó, czob, czobók, czobor, csob, csobány, csobánka, csobolyó, dob* (tympanum), *dobasz, dobzó, dobosz, dobancs, kob kobak, tob toboz; bocs, bocska, kocsord, rocska; bocz, boczkó, bócz, pocz poczos, poczok; odu, bod, bodak, bodza, bodon, bodor, fodor; pofa; bog, boglár, bogács, bogrács, boglya, pogácsa; bogy, bogyó, bogyá, mogy, mogyoró, mogyal* (magyal), *fogyal* (fagyal), *bojt, bojtortján, tojás; boka, bokoló, bokor, csokor, tok, toka, toklász, tokmány; golyó, golyva, kolbász; bomcz* (boncz, monile), *czomb, czompó, csom, csomó, csomor, csombók, dom, domb, dombor, gom, gomb, gomboly, gombócz, gomba, gomoly, gomolyg, gomolya, gyomor, homor, homorú, homolít, homolka, homlok, kom, komló, pompos, szomak, tompor, zomok; ponk, bondor, gondor, kondor, mongolicza, kondér, konya, konty,*

bongy, bongyolít, bony, bonyolít, mony, monyorú, csop csopor, hoporcs, hoportyag, botk botkos, motóla, motoz, motozik, motyó, potroh, 's több mások. Kérdem: nem tartoznak-e mind a' gömbölyűség, vagy kerekdedség, vagy forgás' fogalma alá? és nincs-e meg bennök a' gömbölyű o hang? És nem természettel egyező dolog-e, midőn a' gömbölyű, kerek, forgó tárgyakat gömbölyű ajakkal képzett hangon fejezzük ki?

Az o-hoz rokon az ő mint gömbölyű, sőt gömbölyűbb ajakkal ejtett hang. Innen gömbölyűt vagy kereket jelentenek ezen szók is: *ób, öböl, csöb csöbör, döb, döbör, döbörke, döbörce, döbön, göb göbre, göbös, köb köböl* (cedény, mert ez ősbib és eredetibb, mint a' matematikai köb), *köpczös* (köböczös), *pöcz, pöczced; csöcs, göcs; bőd, bődön, göd gödör, dödölle, vödör, pöd, pödör, pözs* (vesszőkéve), *pöfék, pöfékel, pöfeteg; bög, bögre, csög, gög, kög; ököl, csök, csököny, czök, gyök, tök; öl* (sinus, brachium incurvatum), *köldök, göldör, völgy; göm gömböcz, gömbölyeg, csöm csömör, csömbölyék, döm, döm bicz, gömör. gyöm, gyömgö* (gyöngy), *gyömöszöl, höm, hömpölg, hömbör, hömbörg, hömbörödik, tömlő, szöm, szömörce, zömök; böndő, göny, köny, könyök, könyű; csöp, köpü, köpücze; kösöntyü* (lunula); *bötk bötkös, bötyk bötykös; öv, övedz, hövedez* (övedez), *sövény* (vessző vagy más fonott kerítés), *kövér, söveg.* Az r gyökűeket, mint *ör örv örrény* 'stb. nem is említem. Vajjon ezekről se tegyük ki, hogy jellembetűjök ő, és gömbölyűt, kerekdedet, forgót jelentenek?

Jelenleg nem akarok több példával eléállni, de az imént mondottakból is láthatni, hogy százanként kimutathatók a' magyar gyökszók' jelentései és pedig csupán a' honi szók' összehasonlítása nyomán. Ha csak kedvünk nem tartja azt állítani, hogy ez összehangzat merő véletlen vakeset.

Ezen elemzési és értelmezési uton járva talán nem álmodunk, ha a *felhő* v. *fölhő* szót ekkép fejtegetjük, és értelmezzük, nem ugyan kézzelfoghatólag, mint tisztelt társunk az ellenkezőt tartja bebizonyíthatónak, hanem nagy valószínűséggel, az analogiára és nyelvünk' szokására építve véleményünket. *Felhő* v. *fölhő* v. *fölhő* gyöke a' felfelé fuvó, 's magaszt jelentő *fe* v. *fé* v. *fő*, 's jelenti az állati, különösen emberi test' legmagasabb részét (caput); mint *fe* fordul elő a' müncheni codexben, 's ugyanott *fedelm* a. m. legmagasabb rangu személy. Hangváltozattal *fé fő*. 's megnyujtva *fé, fő* p. *fékötő, főkötő*, sőt tájszokásilag *fi* is, mint: *fikötő*. Innen ered a' *fék* (fe-ek) a. m. capistrum, a capite, mint *hasló* a' has, *szügyelő* a' szügy, *nyakló* a' *nyak*, *farmatring* a' far gyököktől. A' *fe* később lett *fej*, mint a' *hi* *hij*, *he* *hej*, *di* *dij*, *szi* *szij*, *sza* *száj*, *é* *éj*, *taré* *taréj*, *paré* *paréj*, *vatalé* *vataléj* 'stb. A' *fedelm* lett *fejdelm*.

A *fe, fé, fö* gyökből lettek a) *fed, fed, főd*, azaz valamire tetőt, azaz legmagasb részt tesz fel, tájszokásilag *fid*, melyből lett *fidel*, Komárom vármegyében asszonyi fejfödő, azaz fedel, földel; b) *fen, fén, fön* v. *fenn, fenn, fön* a. m. magasan, azután *feny, fény, főny, fenny, fénny, főnny, fennyen, fénnyen, főnnyen*, és *fenyő* v. *fenyű*, mint a' féle magas sudárfa; c) *fent, fent, fönt*, a. m. magas helyen, mert a' *t* itt helyet jelent; d) *fel fel föl* 1) elavult ige, a. m. magasra száll, innen a' gyakorlatos *feleg, feleg, főleg*; 's kettőztetve *felleg* ige is név is, mint *zár zár, nyom nyom, les les, halász halász* 'stb. *n* közbevetve *felleng, fellengez*; 2) melléknév, melyből *felebb, felebb, felső, felség*; tájszokásilag *fil*, innen Csallóközben van *Al-istál, Fil-istál*. A' magyar kártyajátékban is a' *filkó* p. tökfilkó a. m. tökfölső, e' helyett: *felkő*, mint *Ferkó, Petykó, Erzsók, Petók*, e' helyett: *Ferkó, Petykó, Erzsók, Petók*, Ide tartozik a' *filegória*, mely a. m. *föle-gória* azaz magasra épített göré, házikó; 3) főnév, p. téjnek *föle*, innen *fölöz* a. m. valaminek fölét szedi; 4) határozó, és igekötő, mint *felmegy, fölszáll*.

A' *fel fel föl* elavult igéből lett *fel-ő, fél-ő, föl-ő*, 's *h* közbevetve *fel-h-ő, fél-h-ő, föl-h-ő*, mint *taró' tarhó, czuró czurhó, kunyó kunyhó, golyó golyhó, szélüdik szélhüdik, helyeztet helyeztet, bünödik bünhüdik, vénedik vénhedik, büződik büzhüdik, görés görhes, posad poshad, loma lomha* 'stb. *Felhő* tehát eredetileg igenév, 's főnevel használtatik, mint nyelvünkben száz és száz szó, 's a. m. magasra vagy magasan szálló, t. i. göz, vagy pára.

Fogalomra és némileg hangra nézve is rokon vele a *peyh, pölyh, pili, pilis, pih, pihe*, és *pille*, midőn a. m. a' tejnek föle.

Hogy a' finn nyelvben a' felhő *pilwi*, a' törökben *bölüt*, ez a' mi értelmezésünket még inkább erősíti; mert hiszen a' finn nyelv ostjaki szójárásában is a' magas *pil*, a' permiben *wylyn wylym*; ismét az ég a' volgai finneknél *pil*, minthogy az ég és magasság viszonyeszmék. Arra tisztelt tagtársunkat, mint szenvedélyes nyelvbuvárt figyeltetni úgy sem kell, hogy a' *b, p, v, f*, hangok nem csak a' magyar, hanem más nyelvekben is rokon szervü létök miatt gyakran fölcseréltetnek, és így a *pilwi*, a. m. *filwi, filhi*, és *bölüt* a. m. *fölüt*. Így jönnek össze a' magyar *fa*, a' német *baum*, a' finn *pa*, továbbá a' magyar *fe fe* a' finn *pä, peja pija, pöja bui* szókkal. Adelung a' *wolke* szó' elemzésére három véleményt is felhoz, a' nélkül hogy valamelyiknek teljes értéket adna; mint legvalószínűbbet oda tehetne volna negyedikül, hogy a' *wolke* rokon a' *fölhö* és *pilwi* szókkal.

Az *aczel* szóról sem mondhatni olly kereken, mint tisztelt tagtársunk odavetőleg állítja, hogy idegen (talán tót szó?) Mert bonczolgassuk csak egy kevéssé. *Aczel*, Dunán túl tájszokásilag *aczé*, azon szók' sorába tartozik, melyek az *igeneves ó ő* képzőt

é-re változtatják, mint *ámó ámé, bámó bámé, taró taré, góró góré, csóró csóré, vataló vatalé* (vedelő), a' régies *tanó tané, szabadó szabadé*, honnan tanojt tanéjt, szabadójt szabadejt, *tápó tápé*, 's mellyek néha *l, ly v. r j* toldalékokt vesznek fel, mint; *födő födé födél v. föde födel, kötő köté kötél v. köte, kötel, seregő, seregé, seregély, karé, karéj, karély, ősz-töpő, őszlöpé, őszlöpér, őszlövér, köbő köbé köbér kövér*, 'stb. Az *aczé* is így lett *aczel*, de eredetileg *aczó*. Ennek tiszta elvont gyöke a' nyilást jelentő, 's nyílt szájjal ejtett *a*, vékony hangon *e*, 's a' tevést jelentő *d*-vel lett *ad ed*, 's a. m. nyilást tesz, valamint a' távolságot jelentő gömbölyű *a o d* képzővel lesz: *ad od*. *Ad*-ből lett egyszerűen *acz*, mint *dud ducz, mord morcz, id icz, ideg iczeg, lépdél lépczel, vadkor* (vadkör, vadkörte), *vaczkor, gombóda gombócza* 'stb. *Acz* elavult ígéből lett *aczó, aczé, aczel aczéloz*. Az *ed*-ből gyakorlatos *ez*-vel lett *edez* összevonva *edz*. Innen *edzeni* és *aczélozni* tökéletesen egyet jelent, 's a. m. vasat, vagy más szilárd testet keményítés által élessé, és így metsző, hasító, nyilást eszközölő erejűvé tenni. Ekkép a' töértelen bennök a' metszés, hasítás által eszközölt *nyílás, elválás*, mit a' legnyiltabb szájjal ejtett *a e* hangok legjellemzetesben festenek. Közvetlen értelmök pedig keményítés, szilárdítás. Innen átvitt ért. *aczélos búza* a. m. kemény, tömött szemű búza; *aczélos v. aczintos föld* a. m. kemény, nehéz szántatu agyagföld; *aczintoskodni* a' székeleyknél a. m. akaratoskodni, keménynyakaszkodni. Hogy az *edz* és *aczéloz* szók közvetlenül *keményítést* jelentenek, 's hogy véleményem szerint közvetlen értelmök *élesítés*, végső töértelmök pedig *nyílás, hasítás*, az értelmek' ezen fokozatos átmenetelen megütközni nem fogunk ha észre vesszük, hogy illy értelmi átmenetekre vannak általán minden nyelvben példák. Itt csak néhányat hozok fel.

Él (vív) eredetileg rövid *el* a. m. mozog, 's minthogy az állatok' azon állapota, mit *életnek* hívunk, mozgás által jelenkezik, innen *el v. él* a. m. belerejénél fogva mozog; *eledel eleség* a. m. állati táplálék, melly az életet, 's közvetőleg az állati mozgó tehetséget fentartja. Ennélfogva az *el* vagy *él* első töértelme *moget se v. movetur*, másod értelme *vív*, harmad értelme: *esca vitam, ergo mediate movendi facultatem sustentat*. Azért ha az *eledel* szót elemezzük, gyöke *el*, ebből *eled v. éled* a. m. élővé élővé teszi magát, innen *eledő*, mi által az állat magát élővé (mozgóvá) teszi; azután *eledé, végre ededel*, mint *di-adó di-ada diadal, viadó viada viadal, riadó riada riadal*. Így az *o*' egyik értelme, mint fennebb mondám, távolság, innen *oo* összevonva *ó* a. m. távolít p. *óni magát valamitől* a. m. magát valamitől távol tartani, valamitől távolodni; innen *ól* jelent vadakat, orokat, időviszontagságot ovó, távolító kerítést a' barmok', számára. Hasonlóan egyeznek a' latin *caveo* és *caula*'s a' hellen: *ἀνλῃ* m. Ide tarto-

zik a' német *die hut, hüthen*, és származékaik. Átvitt értelemben *ok*, jelenti valaminek tényező eredetét, miért a' germánál *Ursache*, tehát előbb, régebben létezett vagy is időben távolabb alapját, latinul *causa*, melly szinte a' *caveo* és *caula* szókkal rokon. Az *okos* is nem csak azt jelenti, hogy valaki a' dolgok' eredetének isméréstében jártas, tanult, hanem annyit is tesz, hogy ovakodó (*cautus*) ki vaktában nem cselekszik, ki a' bajt, veszélyt kikerüli, vagy eltávolítja magától. Az *ok cautio* értelemmel jön elő a' Münch. Codexben is.

A' *gond* eredetileg *gomd, komd*, gyöke a' görbülést, összehajlást jelentő *gom, kom*, honnan a' *gondor, kondor*. És így a' *gond'* töértelme görbült meghajlott állapot, közvetlen értelme: a' lélek' azon állapota, midőn holmi dolgokkal tündök, töprenkedik. Az összszefüggés köztök abban áll, hogy a' gondok, illetőleg gondolkodás alatt fejünket lehajtjuk, 's testünk meggörbed. Illy viszony létezik a' latin *curvus* és *cura*, a' német *krumm* és *kummer* között.

Az *aczélos* és *edz* szókkal egy értelmű a' *nádol*, mert péld. *szántóvasat nádolni* a. m. aczélozni v. edzeni. Ennek gyöke valószínűleg az átvitt értelmű *nád*, mert az edzés néha úgy történik, kivált a' szántóvasaknál, hogy vékony nádforma vasat toldanak a' kopott élhez, valamint a' hordódongák közé csiptetett vékony vesszőt vagy kákát némelly vidéken szinte nádnak nevezik. Vagy talán *nádol* eredetileg *nadol*, 's törzsöke *nad* előtét nélkül *ad*, mint *nám ám, ni! i! nini! ii! no o! nogat ogat*. Innen érthetni az atraczél (*anchusa*) szót is, melly rendezve *artaczél* mint *ketrecz kertecz, vötröcze vörtöcze, hedre herde, sedre serde, fetreng ferteng*. Az atraczél fünek t. i. egyik bélyegjegye, hogy levelei szőrösek, ezt jelenti az *ar*, másik jegye, hogy levelei láncsásak, tehát élesek, metszők, és ezt jelenti az *aczél*.

Ugyanezen alapfogalom és gyök rejlik a' hasító *ék* (latinban fordítva és vastag hangon *cuneus*, németül *keil*), *eke*, a' metsző *él*, a' görög *ἀκονη, ἀκη, ἀκίς, ἀκη, ἀξωνη, ὀξύς, ἔγγυος, ἀνχη*; a' latin *acuo, acies, acetum, acus* (tü, és szurós polyva), *acer, acutus, acinaces, acumen, aculeus, angulus*; a' német *ätzen, age, achel, axt, hacke, ecke, eng* szókban. Hogy az imént idézett görög, és némelly latin-német szókban a' *cz* helyett *k* áll, semmi ütközni való nincs benne, mert a' *cz* néha a' magyarban is *k*-ra változik, mint *kuczor kukor, kuczorodik kukorodik, moczczan mokkan* 'stb. Nem tudom, a' szláv nyelv képes-e az *oczil* v. *oczilka* szóhoz annyi rokon szót kapcsolni; mi ha úgy volna is, vég elemzésben oda üt ki a' dolog, hogy az aczél' gyöke amaz öt eredeti nyelv' tisztos maradványa, mellyben a' magyar, az indoeurópai, 's több más nyelvek egyesülve voltak. Így maradt fenn tisztán a' magyar és indoeurópai nyelvekben az *eszik* ige' *e* gyöke.

Mellesleg jegyzem meg, hogy a' dolgot történetileg véve furcsaság, valóságos paradoxumként kellene tekinteni, ha a' hadakozó magyarok, kik aczélos kardokkal törtek utat e' honba, még csak az itt leigázott népektől tanulták volna az *aczél* nevet.

Több mondani valóm volna tiszt. tagtársunk' állításaira, különösen mellyek a' Magyar Nyelv' Rendszerére vonatkoznak; de ennek csak úgy lehet sikere, ha a' dolgot tős tövén, t. i. a' betűk' meghatározásán, osztályozásán, és hangtanon kezdjük, mire nézve előleg igénybe veszem a' tek. társaság, és olvasó-közönség' figyelmét. Azonban el nem mellőzhetem, hogy egyre ne feleljek. Tiszt. tagtársunk hibás eljárásnak tartja, hogy mi szerkesztők ugyanazon gyökszónak többféle értelmet tulajdonítunk. Ez oda mutatna, hogy nyelvünkben hasonszavak (homonümák) nincsenek, holott ezek nélkül egy nyelv sem létezhetik. Minek egyszerű természetes oka az, mert minden nyelv' szavai eredetileg a' hangszervek' utánzó alakítása által képeztettek; mivel pedig a' hangszerv kevés, ellenben az eszmék, vagy inkább megnevezendő tárgyak számentalanak, innen következik, hogy a' hangszervek' ugyanazon idomításával több különböző eszmét vagyunk kénytelenek kifejezni. Így keletkeztek a' *dob* jacit, *dob tympanum*, *dob tumultus* hasonszavak. És vajjon honnan ezen megegyezés? Mert az első szóban a' távolság az alapeszme, mit kidudorított szájjal (os tendendo, mint a' latin mondja), a' másodikban gömbölyűség' eszméje rejlik, mit ismét dudorított szájjal; a' harmadikban vastag tompa hang a' lényeg, mit szinte dudorított szájjal ejthetünk ki jellemzetesen. Mivel pedig az *o*-val rokon az *ö*, innen a' fennemlített szókkal rokonok a *döb-ben* (megijedve az ijesztő tárgytól mintegy távolodik), *döbön*, és *döbög* szavak. E' szerént elemzendők a' *kontat*, *kondor*, *konog*, *bont*, *bondor bonog*; *bűik bűgyor*, *bűg*; *űz, üst* (vasfazék), *űölt*. Így a' *kor* kerekést, kerekedet jelent a' *korba*, *korbács* (karikás ostor), *korong*, *korlat* (nem korlát), *kornyad*, *korona*, *korsó* szókban; törést, romlást a' *korhol*, *korhad*, *kordács* (csapógereben) *korholódik*, *korpa*, *korcs* szókban; erős légrázkodtató, morgó hangot a' *korog*, *korgatyú*, *korty* szókban, azon természeti hangutánzásnál fogva, melly szerént mind a' forgást, mind a' törést, romlást, mind a' légrázkodtató hangot az *r* betű festőileg jellemzi.

Igy az *orom*, *orsó*, *ort* (irt), *ordit* szók' közös gyöke *or*; az elsőben jelent magast, mint az *orj*, *óriás*, *hóri*, *góré*, *kóró* szókban, a' másodikban forgó, a' harmadikban rontó, a' negyedikben légrázó mozgást.

Ugy van ez más nyelvekben is, p. a' hellenben a' *ῥόδον*' (rózsa) gyöke a' vöröset jelentő *ῥο* 's rokon a' latin *rosa*, *ruber*, *rubigo*, a' német *morgen*, *rose*, *roth*, *rost*, krois (krebs), a' magyar *rózsa*, *róka*, *rosda*, *rogya*, *rák* (roak,) a' heber *or*, a' szláv *zora* szók' gyökeivel, a' *ῥόμος*' (farágó nyű) gyöke a' romlást jelentő *ῥο*

's rokon vele a' latin *rodo, rumen, rumino, ruo, rudus*, a' magyar *rom, rongy, ront, rág* (roag), a' ῥόζος, ῥόχδεω' (recseg csikorog) gyöke az erős hangot jelentő *ro*, mint a' latin *ronchus*, a' magyar *robog, ropog, rozog, rozsan, horny, forty, korty, szorty* szókban.

A' latin *orbis, orbita, orbiculus* gyöke a' kerekdedet jelentő *or* 's megvan a' *corbis, cor, corona, ora, orca, chorus, chorea, rota, rotundus* szókban; az *orbo, orbus, orphanus* gyöke a' fosztást, erőszakos ragadást jelentő *or*, melly egy a' magyar *or*, latin *fur*, a' finnféle *wor wora, warras* szókkal.

A' rokon eszmék és hangok' összeállításából tudjuk, hogy a' latin nyelvben ezek: *edax, edulis, edulium, epulum, epulor, esca, esculentus, esur, esuries jejunium* (ejunium) az *edo* szó' e gyökétől erednek, valamint a' magyarban az *ét, étel, étek, eh, ehés, ehom*, v. *éh éhes, éhom, éjom, eddegél, éd, édes, éb, ebéd, edény, bégy, böjt* (bejt, éjt) az *észik* ige' e gyökétől származnak.

Ennyiből is kivehetni, hogy a' gyökszók' elemzése nagyot mozdít a' szók' valódi értelmének meghatározásán. — Még csak azt adom elő, mint járunk mi el a' szók' értelmének kikutatása, osztályozása, és kimutatása körül.

Első dolgunk a' szógyököt keresni, azután az egész szótárt átfutva összeállítani mindazon szókat, melyekben e' gyök föl-találatik. Ha ugyanazon gyöknek többféle értelmére akadtunk, az egész összevet eszmerokonságok szerint osztályozzuk. Azután nagyobb igazság' kedvéért összevasonlítjuk más nyelvekbeli rokonhangú és rokoneszméü szókkal. Végre a' magyar nyelvnek mind régi, mind jelen, mind általános, mind tájdivatos használata' nyomán elsorozzuk tulajdon, átvitt, és képes jelentéseit, az illető közmondásokat, sajátságokat, 'stb. p. *szaru* v. *szarv*, tiszta gyöke az emelkedést, magasodást, növést, tehát fölfelé mozgást jelentő *r*, segédhanggal *ar*, melly megvan az *ar* (növény, fű, honnan *av-ar* a. m. avult növény, fű), *paré, taré, sar, sarj, sarjadzék, sarju, saru, sark, part, mart, tarts, tarj, tarjag, har, haraszt, harmat, (har-med, a' haron, növényen megszálló 's különösen észrevehető med, ned. E' mad* rokon a' latin *madet, madidus* szókkal), *ár, árk, szár, meredek, meréklye, berz, berzenkedik, serdül, serken, geréb, fermed, erdő, eresztvény, cserj, bércz, or, orj, orom, óriás, hóri, borz, borzas, borzad, torz, torzad, torlik, gór, góre, sörény, sörte, szór, szörnny, szörnnyeteg, hörcsök* 'stb. szókban. Jelen eredetileg az állati homlokból vagy fejből emelkedő keményebb vagy lágyabbféle hegyesedő kinövést, mint ökor' *szarva*, csiga' *szarva*, bogár' *szarva*. Átvitt értelemben: *kazal, kemencze' szarva*. Képes kifejezéssel a. m. kevélység, hatalom. Innen: *szarvat emelni, letörni valakinek a' szarvát* 'stb. Ugyanezen gyök és értelem van a' gö-

rög κερας, a' latin *cornu*, german *horn*, szlav *roh*, a' finn *szare*, *sarvi*, *scharwi*, *zarwi*, *sjor*, *czur* szókban.

Sarló, igenévből lett főnév, törzsöke *sarol*, gyöke a' met-szést, vágást, rontást jelentő *r*, 's ugyanezen gyök rejlik a' *tar*, *tarol*, *tarló*, *arat*, *gyarat*, *sarabol*, *karczol*, *kard*, *garda* (cypri-nus cultratus), *barazda*, *barkócza*, *baracz* (baraczk), *dercze dara*, *dirib*, *darab*, *farag*, *harap*, *mar*, *sarj* (midőn a. m. acies, honnan *sarjazni* a' *vasat*, *kardot* a. m. élesíteni), *horol*, *hornyol*, *horzsol*, *korhol*, *korpa*, *borda*, *ordas* (vonásos, mintha metszett volna), *orló* (olló), *ort*, *ró*, *borotva*, *csoroszla*, *doroszol*, *doroszló*, *ir*, *írt*, *nyír*, *nyírkál*, *cser*, *cserep*, *cserepes*, *derzál*, *gerezd*, *dörgöl*, *dörzsol*, *tör*, *fűrész*, *fűr*, 'stb. Általán e' rokonsághoz tartoznak a' hellen *ἀρασσω* (metszek; meto, aratok), *ἀρβηλος* (vargakés), *ἀρπη* (kasza), *ἐρεικω* (török), *ὀρυττω* (ások), a' megfordított *ράω* (rontok), *γρᾶφω*, *χαράττω* (irok, rovok), *ρεγνυω* *ρεσσω* (lörök), *ρῶνῃ* (ráspó), *ρομοξ* (farágó nyű), *βρωσκω* (rágok, eszem), *ρῶμ-φαια* (kard), *δορεπανη* (kasza); a' latin *aro* szántok, *arvum* szántóföld, *arma*, *forfex*, *forat*, *serra*, *terit*, *tergit*, *scribit*, *scarpit*, *sarculum*, *sarmentum*, *furfur*; a' megfordított *rodit*, *radit*, *rumi-nat*, *runcinat*, *ruit*, *rumpit*, *rudus*, *ruina* 'stb., a' német: *rotten*, *rune*, *bohren*, *scheere*, *schwert*, *scharte*, *kratzen*, *brechen*, *riss*, *trümmer*, *schreiben*, *scherbe*, *ritz*, *ritzen* 'stb.

Igy van ez az indoeurópai, így a' semitica, így a' finn nyelvekben. Mire bizalmasan figyelmeztetek minden nyelvbuvárt, és kérem mindnyájok' segédmunkátát, mert magát a' nyelvhasonlítást egy ember' életkora nem képes kimeríteni. Építsük szóelem-zéseinket a' hangok és eszmék' rokonságára, ez uton juthatunk a' legbiztosb eredményhez. Így leljük fel az emberi észnek egyszerű és egyenlő működését. Hogy ezt tehessük, tudnivaló hogy saját nyelvünk' belső titkait kell mindenek előtt kifürkészünk. Így a' szók' értelmét nem kívülről becsempészni, és feltukmálni hanem belülről ki fogjuk fejteni.

— Ezután olvastatott a' *nagyszótári munkálatok' mibenléte* iránt ki-küldött választmány' tudósítása az osztályhoz, melyből kitűnt, hogy az utolsó tudósítás olta a' szótár a' *Hézag* szótól a' *Ka*-ig haladt elő, mely rész mintegy 8000 czikket foglal magában; hogy azokban már nem csak az értelmező, hanem az utóbb bővített terv szerint a' szófejtő és nyelvhasonlító elem is jóformán szerepel; sőt hogy ott, hol a' szók' rokonsága más, az elébbi betűk' sorában álló szókra vezetett vissza, ezek is bővebb kifejtést nyertek. Továbbá, hogy az idők' 's a' megbízott férfiak' közbejött viszonyai által többször megszakadt munkálat sept. 1-től ismét rendesen, sőt kettőzött élénk-séggel foly. Mi az etymologiai és nyelvhasonlítási fejtegetéseknek netán sza-bandó határokat illeti: hosszas tanácskozás után úgy nyilatkozott a' választ-mány, miszerint leginkább a' tudva, 's a' kétesen idegen szók, melyek több-kevesebb nyelvészek által, 's nem minden ok nélkül idegeneknek tartat-nak, ovatosan tárgyaltassanak és hódítottassanak a' magyar nyelv' eredeti bír-tokául; a' nyelvhasonlítás pedig a' rokon hangu és értelmű szók' egymás mellett

elsorolására szoríttassék: kivéven hol az egyik vagy másik nyelvből vétel nagyobb-kisebb bizonyossággal állíttathatik. E' javaslatban az osztály megnyugodván, az a' két szerkesztőnek figyelmébe ajánltatott.

— **Zerpák Antal** eszterházi káplán' következő *helyneves közleménye* Czuczor rt. jelentésére itt közzé tétetik.

Hegykő. Mezőváros Sopron vármegyében, közel a' Fertő' kiáradásaihoz. Hogy itt valaha római gyarmat létezett, itt-ott talált sírkövek bizonyítják; ilyen azon sírkő, melly a' hegyközi templom' oltár-padlózata alatt látható.

A' sírkő' felső részén egy félhold, alatta Juno' madara, a' páva, előtte valami edényféle; alább eme' felírás:

TCANIUS
ILCINNANVS
NEGOTIATOR
AN LXX
H S E
TCANIVSTF
AETERNA HS
LCANIVSTF
CINNA FILI VNT

Szinte egy paraszt' házában látható illy feliratú csonka darab kő:

	III'
....	ILETONDON
....	N'II HSS
....	RI POSVRVNT

Hozzá járul még szinte egy a' széplaki plebánia-ház' falában látható kő, melly szinte síremlék lehetett. A' sírkő' felső részén egy emberfej kivehető; alább ezen felirat:

TEVRISCV
TVTIAEF
ANNXX
H S E
AMMODA
MATER IBI

Némelly betű még kivehető, de az értelmet tovább puhatolni bajjal lehet. Melly adatokból világosan lehet következtetni, hogy e' tájon csakugyan római gyarmat létezett. Ezen érdekes köveket nem ártana a' Muzeumba vitetni.

Halmok, dombok a' hegyközi határban: a) Szent-Mihály' dombja, hihetőleg a' hajdan szent Mihálynak tiszteletére itt létezett szoborról, vagy kápolnáról (az egyház ma is e' szentet tiszteli véd-szentjéül); b) Urak' dombja; c) Kakashalom.

Erek, folyók: a) Kulcsár' ere; b) Széplaki-ér (Széplak felé).

Tavak: a) Kövecses, b) Halomalja, c) Boszorkány-mártó,

mély viz a' nádasban, hol hihetőleg a' nép a' mult századokban a' boszorkányoknak vélteket belémártással ítélgette.

Útak a' nádason keresztül a' Fertőre: a) Homoki-folyat, b) Folyat, ezen jő ki a' tiszta Fertő a' nádasra.

Rétek: a) Szigetrétek, b) Halomaljai rétek, c) Hosszúrét, d) Paprét, e) Vellány' rétje. — *Legelők*: a) Pusztafertő, b) Urak' dombja. *Dülők*: a) Pokusás (talán pokol-sás, mint más határokon poku-fa = pokol-fa), b) Konyha' alja, c) Sóvágó, d) Kelemente (Pinnye felé, a' Kis-Kele viz hajdan erre folyt), e) Kövecses-mező, f) Nagytág, g) Ujtág, h) Bajcsa, i) Bokrok' köze, j) Kakashalmi dülő, k) Sulykos, l) Szilfa, m) Kenderszer, n) Kétut' köze, o) Marczí' völgye, p) Pajraalja, q) Bánhossza, r) Bánróvidék, s) Téglástó (hajdan templariusok' zárdája, 's téglavető a' plebánia-föld felé).

Saród. Helység Sopron vármegyében. Nagyrészt a' Fertő mocsarában fekszik határa; lakosai gyékény-szövésből, nádeladásból, és halászatból élnek leginkább; egy kis tengermelléki helység' képét tünteti elé a' Fertő' partján.

Halmok a' határban: a) Hármasdomb, b) Keserű-halom, c) Tonya-ere' dombja, d) Gáncs' halma, e) Fövénydomb; f) Nyéki-szálla a' fertőparton, g) Bí- v. Bösaród, a' helység mellett elterülő dombos hely.

Folyók: a) Ikva, mely a' sopronyi hegyekből eredvén, több erekkel egyesülve Spittalbach név alatt Sopronyon keresztül folydogálván, miután több határokon átfolyt volna, a' Hanyságban, különösen az Eger-erdőben elenyészik; b) Kelemente, több határokon átfolydogáló ér' neve, különösen az eszterházi Lés nevű hercegi kerten keresztül jő a' saródi határba; c) Folyás, mely az Eszterház felé fekvő forrásból csurdogál; d) Folyat, a' nádasba foly, 's összeköti a' Glubiczt (tavat) a' Fertővel.

Tavak, és *tisztások* a' nádasban: a) Lonya (tó' neve a' nádasban), b) Mocsola vagy Mocsila (kis és nagy), úgy látszik, pocsola (?), c) Szegetonya, d) Szék, a' nádasban, e) Glubicz, f) Békástó, g) Herczegtó, h) Belsőut, i) Vörösgyékényes, 's több más tó, melyek nevöket azoktól vették, kik birták; így: Borsoké, Marczinoké, Galambosoké, Fencz' tisztása (a' nádasban), Mihók' tisztása, 'stb.

Beöntött tavak: a) Kerektó, a' falu' közelében, b) Czamuta, c) Halastó, d) Vellányrétje (tó volt).

Erek: a) Ér, per antonomasiam; b) Angyali' ere; c) Lonya' ere.

Dülők: a) Pöz, b) Farsangföld, c) Angyali-föld 'stb. ismeretes elnevezések, p. o. kis, öreg föld, rétrejáró, pözrejáró, pözszeglet 'stb.

Rétek, 's legelők: a) Kacsá (kis, közep, nagy), b) Teheneskút, c) Nyáras, d) Cseplész.

Ré, vagy révutak a' nádasban: a) Réut, b) Kamput, c) Hajút, a' tiszta Fertőre visz; itt van még a' Borsok, és Tótokutja, d) Székut.

Lápok, vagy sáros, iszapos, mocsáros helyek: Lonyaláp, Borsok' lápjai, Szalaiak' lápjai, mind a' tulajdonosok' nevével.

Helyszók: Folyosz; merede, rohom, körislábkötél, mind halászszerzők; *lőbő* a. m. hullám; *sejmék* (séémék), *selymék*, a' kákáról lehuzott vékony szál, melyből zsineg sodortatik a' gyékény-készítéshez. *Gyuk*-szélnek nevezik a' vidéken azon szelet, mely a' Fertő' jegét felolvasztja. *Horhággyra* fagy p. o. a' Fertő' nádas, midőn nagy szél' alkalmával a' hullámok a' nádra fagyván, a' víz alatt üreget hagynak; illy befagyása a' nádasnak nem nyújt legkecsesetőbb reményeket az egyebiránt óhajtott nádaratáshoz. *Főrizs*, remegős rézpillangókból álló hajékesség a' paraszt lányoknál; Rábaközben nagyon viselik. *Folyogár*, kis hajó' neme, lélekvesztő. *Jupli*, gyupli, felsőöltöny, melyet más vidéken dolmány-nak (eine Jacke) neveznek, 's a' paraszt legénység viseli. Vajjon eredeti magyar szó-e ez? nem tudom; aligha nem egy forrásból eredt, vagy talán maga a' német: *Jope*, franczia: *jupe*, *jupon*, közep latin: jupa, jipo, chopá, jupellum, jupli (lásd, Adelung: Gram. krit. Wörterbuch, Wien 1811, II. kötet, 1440. l.).

Csúfnevek: Japa, Mérges, Bokros, Riba, Sajtos, Tészta, Pityer, Píse, Trabács, Brüczki, Csorba, Meszes, Kakas, Kukacz, Kuksi, Ficzkó, Durmonyas, Dori, Litya, Litykó, Ficsi, Bundás, Csőre, Palányi; — Löttyök, Faszi, Korpa, Istentakácsa, Gosztolya, Sótalan, Gilicz, Pontyos, Vásondi, Csicseri, Likas Márton, Kantó, Roskó, Lapos, Fanyevű, Nádnünű, Bózsa, Laczó, Klutty.

Süttör, eredetileg *Sültér*, azért neveztetvén így, mert itt valaha zsombékos, turfás hely, süppedő hany létezett, mely a' maig is szokásban levő hanyégetés' alkalmával (különösen nagyobb szárazságokban, mint 1834-ben, ölig leégett a' zsombék, 's azért gyujtatván meg késő ősszel 's kora tavasszal, hogy jobb szülesség teremjen) egészen le- és kiégve alkalmas helyet hagyott hátra a' házak' építéséhez; 's így a' vizes helynek kiégett, kiszült állapotjától vette a' mai Süttör, eredetileg Sült-ér nevezetét.

Dülők, rétek a' süttőri határban: a) Belsőtelek, b) Várhely, hol egykor vár létezett, melynek környületén maig is sánczok, itt-ott likacsosabb helyek látszanak, most szántó; c) Erdőnáltal; d) Mársánt, így neveztetvén egy bizonyos herczegi szolgál' nevétől, ki ezen földben valami különös növényeket termesztett; ma szántó, 's bekerített legelő; e) Tócsa; f) Külső-és Belső-Urkony, eredetileg Urkompja, hol valaha a' herczeg' kompja létezett, Pomogyról szállítván ide az utasokat; de később

a' Hanyságon keresztül Eszterházától Pomogyig épített nagyszerű töltés nélkülözhetővé tette a' kompot. A' herczegi családnak soká réce-, szárcsavadászó helye volt, mint a' maig is ugyanott fennálló házikó bizonyítja; g) Mocsila, vagy Mocsola (innen pocsula, pocséta), h) Középdülő, i) Pusztaláp, a' dombosa szántó, a' lápja posványos legelő; j) Geleszta, Verembeli, szántók; k) Savanyicza, Kamonyicza, Kracsina, Lukovacs, dülők' elnevezései, oda mutatnak, hogy Süttört egykor horvátok is birhatták; l) Sóskafele, Ikvaalja, és Ikván-által, szántók és rétek, m) Ispánvölgy, Osztott-dülő, Kissóska, Parrag, mind szántók; n) Hosszúrét, Általrét, Irtási-dülő, Osztály, Szabadhany, szinte szántók, ökorlegelő, és kaszálló rétek; o) Hanyi-rét, ezen részen van az ugy nevezett Jakab-sziget; p) Pomogyi-töltési; az 1849-ki hadjáratban a' császári seregek itt sánczokat építvén, ásás közben több emberfejet, lábszárakat találtak; miből következtetni lehet, hogy itt kuruczfutáskor, vagy előbb csata volt (rendes temető itt, a' mocsáros helyen alig létezhetett, a' helység is nagyon messze esvén); az ásáson felül nem messze van az ugy nevezett Emberölőtő, hol a' monda szerint sok ember lelte halálát a' posványságban; q) Négy rendes, Fűcset, Endrédi-ut, Hosszú-föld, Kápolnai, Lésaljai, szinte szántók és rétek, r) lési erdő, ugy hatszáz holdból álló bekerített herczegi vadaskert.

Némely helységekben találtató nevezetesebb *helynevek*:

Átoli (találtatik Bü helységben), Abláncz (a' csepregi határban legelő, 's hegy'neve), Almakerék (Hövej), Agcséri (Pinnye), Aranyhegyi (Fertő-Szent-Miklós), Átorítás (Kis-Czenk), Ácsmányi (Sajtos-Kál). Bózsék (Csepregh), Bajdi (Nagy-Geresd), Bak-sárd (Nemes-Ládony), Brassó (Vitnyéd), Bodakító' melléki (Pusztacsalád), Bellahadaró (u. o.), Bögei (Pórládony), Böde (Hidegség), Bodonyi (Pinnye), Butori (Német-Kövesd), Bébiczszeri (Lozs), Bartos (Röjtök), Beregaljai (Nemes-Vis), Bodonyi (Pinnye), Bakonyi (Fertő-Szent-Miklós), Bodonyos, Bödei (u. o.), Basnyák (Alsó-Szakony). Csemcei (Csapod), Cziczmagó (Csepregh), Csékéd, Csókarigó (u. o.), Csempezi (Csér), Csuhszi (Nagy-Geresd), Czimberi, Csondorret (u. o.), Czigelle-rét (Pór-Ládony), Csalita (Hövej), Csohos (Uj-Kér), Csuta, Csonkás, Csapóföld (u. o.), Csedergai tábla (Pusztá-Család), Csankói (Vitnyéd), Csillahegy (Hidegség), Csavaries (u. o.), Czibakházi-rét (Homok), Czerja (u. o.), Cserfaut (Röjtök), Csal, Csohos (u. o.), Cserneklei (Salamonfa), Csicséri (F.Sz.-Miklós), Czunai (Jánosfa), Csitkés (N.-Czenk), Czegléri (K.-Czenk), Dicsk (Csepregh), Dinnyésrét, Dudásrét (Kis-Geresd), Dinnyésdomb (Tamási), Dörgöcsei (Pór-Ládony), Dugolác (Hidegség), Daszti (Uj-Kér). Egri (Nagy-Geresd), Ereszvényi (Lozs), Eresztény (Széplak), Fésztői (N.-Ládony), Gecseri (Tamási), Géremi (Bü), Gelegényes, Gálicz (Csapod), Gatyástó (Hidegség), Galgóczy (Vit-

nyéd), Göböcsei (Lózs), Gyékényes (Német-Kövesd), Gubahegyi (Lövvö), Gálintszegleti (u. o.), Gólyafa (Egyházasszalu), Gyűrűaljai (Nemes-Vis), Gyakorföld (a' széplaki Fertőn), Hanga Háásföldök, Igési, Járíró, Imelydomb, Imolás, Kincséd (Csepreg), Kócsód (Csér), Kunczi (Vitnyéd), Komlósi (Lozs), Kelemenyen-kivül (Pinnye), Kalódás, Karácson (F. Sz.-Miklós), Kecskébüri (Lozs), Laz (Csepreg), Langárok (N.-Kövesd), Helyréti (Pinnye), Lésáljai (F. Sz.-Miklós), Linkó (mocsáros hely a' szili határban, honnét Linkóere), Lórán (domb Széplakon). Metőczy dűlő (Pórládony, Keresztény), továbbá Magyalóki, Majcsai (Lozs), Megyes-dűlő (Ebergöcz), Magyali (u. o.), Magyarós, Macskás (Röjtök), Mikalkó (Fertő Sz. Miklós.) Magyalos (Völcséj), Megyeluti (Alsó-Szakony), Mikóí (Kis-Czenk), Mohács, rét (N.-Czenk), Megyeri (rét a' tamási 's farádi határ közt). Rámók (Alsó-Szakony, Csepreg), Rügöi (Salamonfa), Rigatszég (Felső-Szakony), Répczejáró (Csepreg), Rombótszeg (Lócs), Póstonalja (Bü), Piomkert (Csepreg, Szil és egyéb határokon), Piroskó, Pityer, Pető, Ponkai, Pörössós (Csepreg), Petes-egres (N.-Geresd), Pusták (Hidegség), Petlenerdő (Rábaköz), Peten-erdő (N.-Ládony), Petriczdomb (F.-Sz. Miklós). Sülyösi (Ebergöcz), Sölös (Röjtök), Sijbokor (Salamonfa), Sajmegyes (Új-Kér), *sajmeggy*, apró, fekete savanyu meggy' neve, különböző az ugynevezett *halag*- vagy *hólyag*-meggytől; Sívágói (Pinnye), Sáfrányos, Sósréti (u. o.), Szeredi (F.Sz.-Miklós), Simongyakra-rét (F.-Szakony), Tordosa (ér' neve a' szárföldi határban), Tatárföld (Gyóró), Sír, vagy Sürdomb az osli határban; azért neveztetvén így, mert a' kuruczvilágban sokan ide menekültek sírni: de a' régiebb levelekben Sür néven is fordul elő, talán mivel itt sűrű, rengeteg erdő létezett?

Felelős szerkesztő: Toldy F. titoknok.

Jelentés.

A' magyar tudós társaság' némelly kiadásai leszállított áron.

Ezüst pénzben.

- Blair Hugo' rhetorikai és aestheticai leczkéi. 2 kötet. 1 ft. 40 kr. finom pap. 2 forint.
- Hellen Classicusok. 1. kötet: Sophocles' Oedipus Királya és Euripides' Iphigeniája Aulisban Guzmicstól. 40 kr.
- Romai Classicusok. 1. kötet: Sallust' épen maradt minden munkái Kazinczy Ferencztől. 48 kr. velinen 1 ft. 2. kötet: Cicero' válogatott beszédei és levelei Kazinczytól, 36 kr., velinen 45 kr. 3 és 4. k: Julius Caesar' minden munkái Szenczy Imrétől. 2 ft.
- Régi magyar Nyelvemlékek 1—3 köt. együtt: kötve. 12 ft. vászonba kötve 12 ft. 30 kr.
- A' m. tud. társ. Évkönyvei I—V kötet együtt. 15 ft. finom 20 ft.
— — — —	külön 1. köt. 3 ft. finom 4 ft.
— — — —	II. kötet 3 ft. 20 kr. finom 5 ft. 30 kr.
— — — —	III. kötet 4 ft. finom 5 ft. 30 kr.
— — — —	IV. köt. 2 ft. 40 kr. finom 3 ft.
— — — —	V. kötet 3 ft. 40 kr. finom 4 ft.
- Fabini János' Szembetegségei 1 ft.
- Gegő Elek: A' moldvai telepekről, papir különbség nélkül 40 kr.
- Győry Sándor: A' felsőbb analysis' elemei. 2 kötet 1 ft. 20 kr.
- Horatius' levelei Kis Jánostól 1 ft.
- Hradnay Ferencz Számlolási segéd 1 ft.
- Eredeti Játékszin 1—10 kötet. Minden egyes kötet 20 kr.
- Külföldi Játékszin 1—19 kötet. Minden egyes kötet 20 kr.
- Kazinczy Ferencz' Eredeti munkái. 2 kötet 1 ft. 20 kr. velinen 2 ft.
- Magyar játékszini jutalmazott feleletek 12 kr.
- Mocsy Mihály: Elmélkedések a' physiologia és psychologia' körében, tekintettel a' polgári és erkölcsi nevelésre 24 kr.
- M. t. t. Névkönyv 1836—1845-ig 10 füzet 30 kr.
- Nyelvtudományi pályamunkák. 2 kötet 1 ft.
- Magyar tájszótár 40 kr.
- Természettudományi pályamunkák. 1 kötet. A' pokolvarról D. Toperczer Tamás 20 kr. II. köt. Hazánk' szikes vidékeiről. D. Balogh József 20 kr.
- Történettud. pályamunkák. 1. kötet: Honi városaink' befolyása nemzetünk' kifejlődésére és csinosbulására Hetényi Jánostól 40 kr. II. kötet: A' magyar kereskedés' története az Árpádok alatt, Kossovics Károly és Horváth Mihálytól 1 ft.
- Törvénytud. pályamunkák. I. kötet: A' büntetésről, 's különösebben a' halálbüntetésről. Szemere Bertalantól 48 kr.
- Tudománytár. 1834—1844. Minden év papirokülönbség nélkül 2 ft.
- Vállas Antal: Felsőbb egyenletek egy ismeretlennel 40 kr.

Kaphatók az elsorolt munkák Eggenberger József és fia academiai könyv-árusoknál 's általok, a' fenn kitett áron, minden hiteles könyv-árusoknál a' két hazában. Költ az igazgatóság' rendeletéből, Pesten, dec. 20. 1845.

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XI. Év.

1851. NOV. DEC.

VI. Sz.

KIS GYÜLÉS, NOV. 10. 1851.

(A' philosophiai és tár:ad. tudd. osztályai' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöktele alatt

Jelen az illető osztályokból: Horváth C., Kállay, Szilasy r., Pauler, Tóth L., Wenzel lt. lt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Agoston lt. — Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, Jerney, Kiss K. r. Repicky, lt. lt. — Toldy Ferencz titoknok.

WENZEL GÜSZTÁV lt.

folytatta hazánk' bányajogi viszonyairól megkezdett értekezését, melly utóbb Értesítőnkben közölni is fog.

KÁLLAY FERENCZ rt.

az elme szó' ősvilági vallásos alapjáról értekezett a' következőkben.

Az 1848. évi február' 14-kén tartott osztályülésben az *elme'* műszóra nézve közös megállapodás történt, melly szerint az az ember' lelki tehetségeinek, ugy a' felsőbbeknek mint alsóbbaknak egész összességét jelenti; az ész (Vernunft) és *értelem* (=Verstand) az *elméhez* alárendelt viszonyban állnak. Jelen értekezésnek czélja az említett megállapodás' némi indokolásával az *elme* szó' ősvilági vallásos alapját a' nyelv és bölcsészeti történetek' vezérfonalai után fejtegetni.

Molnár Albertben *elme*=mens, memoria, ingenium; *elmés*=ingeniosus, scitus, perspicax, memoriosus; *elmékedik*=meditatur, considerat, ratiocinatur; Kresznericsben *elmének rütete* Bátori bibliájában=extasis; Révai ugyan csak e' bibliára hivatkozva idézi szüz Máriáról ime' helyt: „Nemberi gondolat alatt ferjfv elmet viselven“ (Antiqu. liter. hungar. 252. l.). Ennél régibb írásos nyomára az *elme* szónak magyar literatúránkban nem akadtam, még inkább az azt illető származtatási magyarázatokat kielégítőknak nem találtam, millyenek a' Debreczeni Grammatica' *emel* igéje (=e-levat), Kassai' képzelt *öm* gyöke (=ömlő, ömlik, emlik e. h. III. csomó, 73. l.), melyekből származtak az *emle*, és *elme* szók.

Hason *em* gyököt fogadott el a' Literatúrai Lapokban egy névtelen író (Szemléző 1836, 17. szám) az *emlék*-re nézve a' mutató *eme, ime!* szócskákra utalva, mikből lágyító *l'* segítségével 's *ék* ragozással kifejezett volna az *emlék* szó. Mind ezeknél sokkal merészebb 's alaptalanabb Dankovszky' származtatása: „Elme, decurtatum ex *el mente* valachice, cui respondet italicum *la mente*, latinum *mens*.“ (Magyar. linguae lexicon. 301. l.)

A' magyar *elme* szóhoz mind alaki, mind tartalmi tekintetben — még a' jelentések' árnyéklataiban is — legközelebb áll az arab *elm*, vagy *ilm* törzsszó, melly mint főnév és igező bölcselkedést, 's annak eredményeit, a' tudást, tudományt 's az ezekkel foglalkozókat vagy bölcseket fejezi ki. Néhány példa közelebről felvilágosítja a' dolgot. Jahn' arab grammaticájában *alim*=wissen, *allam*=wissend machen, *ulama* (az *elm*, *ilm*' collectiv vagy többes formája, 30. 162. l.) = Gelehrte, azaz tudósok, bölcsök. Herbelotban *elm*=la science, *elm-al-kef*=chiromantia (Biblioth. Orient. T. II. edit. Paris 1783. 353. l.). Hammer keleti kéziratjait czimeiknél fogva elősorolván, két kéziratnak illy czímeit közli: „*Ilmi-Chira*=Viehzzucht, *Ilmi-Beitare*=Veterinär-Kunde“ (Wiener Jahrb. LXI. B. Anz.-Blatt 8. l.). Persia' *Schiras*' városáról, a' híres Hafiz költő' lakhelyéről, hol a' tudományok virágoztak, megjegyzi, hogy annak közneve keleten *Dar-ol-ilm* volt = Haus der Wissenschaft, mit magyarosan *elme-tárnak* lehetne fordítani (Wiener Jahrb. VIII. 331. l.). Ugyan csak e' tudós *ilmok*- és *ilmul* arab formáit is közlé az *elm* törzsnek „scientia, la science“ értelemben (I. France littéraire 1835., fevrier, 218, 219. l.), 's Dertsik' arab grammaticájában is *ulema*=cognovit (115. l.). Ewald' arab gramaticájában *ilm*, *elm*=scientia, mint igező- ugymond- *alimának* mondatik ki (I. 140. l.). Figyelmünket főleg Meninszki' nagy szótára igényli, mellyben a' jelentések' árnyéklatai is elősorolvák, ugymint *oellam*=valde sciens, omnia sciens, deus, *ylam*=certare cum aliquo de scientia, *ullam*=sapiens, *ulemis*=admiranda res, *ylmij*=doctrinalis, theoreticus, scientificus, *ylam* az *alam* ige' negyedik hajlítási formája =certiorem facere, edocere, substantive informatio, *oelem* =doctor, *ilma* szinte az *alam*' más igeformája=capere, comprehendere, *elmie*, *elmoe-y* =acer, ardens ingenio, perspicax, Wankuli' szótárára hivatkozva — a' mi a' magyar *elmést* tökéletesen kifejezi — hozzá tévén „cum cogitata vera esse et revera sic habere se et existere deprehenduntur“ (T. I. 201., 286., T. III. 672, 752, 758, I. edid. Jenisch).

A' drusok az *elm*, *ilm* szót hehentősen mondják ki *hhilm* formában, mellyet a' müncheni orientalista Müller, az ottani arab kéziratok' nyomában leírván a' drusok' vallását, „ruhige Überlegung“ német szókkal magyaráz (Bayer, Gelehrte Anzeig. 1842; 17. sz.). E' hehentősség az arab földön is mutatkozik, mert Meninszki is némelly származékjait a' törzsnek lágy hehentésü jeggyel adja. Hogy

a' török *ulema* az arab *aalim'* (=alm, elm, ilm) többes formája, már Hammer megjegyzé, melyet a' törökök egyes számban is használnak, mint *bir-ulema* =ein Gesetzgelehrter vagy törvénytudó, 's bíró (Geschichte des osm. Reichs X. B. 664, 665. l.). Az uj görög: *Ουλεμαδες* szó csak e' turk ulema után képeztetett (Wien. Jahrb. XLVII. B. 76. l.).

Milly régi lehet az *elme* szó, kitetszik vagy csak onnan is, hogy a' Sinai hegykörnyékeken talált köfeliratokban is az nyomozható, melyeket Tuch legbővebben és terjedelmes nyelvismerettel megmagyarázott (Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft III. B. II, III. Hest, 1849. 130. 215. l.). E' feliratok' nagy része Mohammed előtti időszakból való; melyet Tuch' bizonyítványai szerint a' Kristus előtti harmadik századon lehet megkezdeni. Az egyik felirat szerint (i. h. 211. l.) tiszteleti czíme az egy zarándok papnak, ki a' sabaeismust követők' Pharan völgyi Venus Lucifer másképp Aphrodyte, Astaroth' nagy innepe' megállítására utazott, hová messzi vidékekből is meg szoktak jelenni a' csillagimádok; a' felirat' másolatjában *elohi* áll, melyet Tuch az arab *alim*, *elim* (=sapiens, doctus) szóval egyeztet ki, miből kiindulva alaposan következik, hogy az ó-testamentomi *elohim*, mint az arab *ulema*, mindkettő pluralis majestaticus — az isten' neve és papjainak vagy bölcsének czime' kifejezésére szorosan egybefüggő műszók, melyek jóval Mózsés 's Jozsue előtt, kik a' zsidó állam' alapítói voltak, az *elam*, vagy görögös *elimaios* nagy néptörzs közt Assyrföldön divatoztak, mellynek egyik ágazatja (a' nabathok vagy napinádok) később arab földre vonult, 's ott az arabok közt felolvadt (l. Quatremère-t Journal Asiat. 85, 86, 87. szám alatt).

A' dán tudós Raske szerint *Jehova* és *Elohim* nem zsidó eredetű hanem csak az *Elam* földről átörökölt szók, ezek az Elám földi királyoknak olly közönséges czimei voltak, mint millyen volt a' *Farahó* név Aegyiptomban. Mózsés később kizárólag az istenévre használta a *Jehova* szót (II. Mózsés, 3, 13—15. v.), mit annál czélszerűbbnek talált, mert az *elohim* egyesszámban *eloah* (=élő) nemzetségi neve volt az Elam-föld' lakóinak, kiknek királyai a' Jehova (=jó, vagy jáo) tiszteleti czimben részesültek, 's a' mózsési rendszernél fogva Israelnek sem lett volna szabad Jehován kívül más királyt ismerni, de az események' folytában ott is — mint tudjuk — a' theocratiai állam később vegyülve lett a' politikai királysággal. *Elam*, *Elym* — összevchuzva *Elm*, *Ilm* — az Elohimből lett *ah* helyraggal = Elohime azaz isten' földé — hol Raske szerint az *Eden* kert is volt; így lett Kazdim-ból Kaldéa, 's midőn Bochart írja: „Elam est pater Elamitarum“ (Geogr. Sacra 70. l. edit. Willemandi Lugd. Bat. 1707.), — azt csak *Elohimnak* azaz személynévnek kell venni, mert *Elam* az Elohimából kerekedett ki, 's a' földnévre használtatott, mint kitetszik a' Bochart által felhordott

szentírási helyekből is „adscende Elam, obside Madai“ (= Media), ismét „cunctis regibus Elam et cunctis regibus Madai“ ismét: „parthi, medi et elamitae.“ Így Flavius Josephus is az elám-földi királyokat *elumos* néven említi, a' mi = Elymais, honnan indult ki Raske' mutogatásai szerint a' polgárosodás és műveltség, mit az Adámitáktól — az Elám-föld' őslakóitól, a' schemiták és aegyiptomiak örökölvén, azt a' későbbi Noachidák Phrygiában 's Mediában tovább terjeszték, 's Indiába is átvitték (l. Die älteste hebräische Zeitrechnung bis auf Moses von Erasmus Raske. Übersetzt von Mohrike. Leiptzig 1836. 52, 53, 110. l.). Hogy Assyriában, melly Babyloniát 's Kaldeát is magába foglalta, keletkezhettek a' nyugat-ázsiai műveltség' első csirái, azt már Quatremére' értekezései a' nabáthokról gyaníttatják, Lajarde 's más francia tudósok' fölfedezései a' legujabb ottani ásátások' nyomában még bizonyosabbá teszik, 's már maga azon körülmény, hogy Zoroaster kaldéai 's assyriai kalendáriumok után rendezte el a' parsismus' innepeit (l. Mémoire sur deux bas-reliefs mithriaques en Transilvanie. Paris, 1840, 60. l. Streber, Über die Mauern von Babylon und das Heiligthum des Bel. Abhandl. der bayer. Acad. München, 1847. V. B. I. Abth. 132. l.), hatalmasan szól a' tény mellett; mint szinte tudva van az is, hogy csillagimádás vagy sabaeismus váltván fel a' monotheismust, a' Venus-csillag' tisztelete (= Diana Lucifer, Aphrodyte, Astarte, Anahid) nyugati Ázsiában közönséges lett, melly *elymusok* által phoenicziai telepek' kíséretében Siciliába is korán átültetve, ott sokáig fenmaradt (Bochart i. h.), 's ha e' tudós a' siciliai *elymus* telep' nevét lakhelyek' magasságából magyarázza ki, elfeledte, hogy az elam földi Elymais fővárosban Venusnak szentelt pompás templomot leirván, maga idézi Lukács evangelista' helyét, melly szerint elymus = magus, szerinte is az arab *alim* ugyanazt jelentvén, többesben *ulema*, melly hogy az arab földön köz tiszteletti nevek volt a' papoknak, kik a' keresztyénséget megelőző pogány idöszakban sabaeismust követtek, 's messziröl, még az aegyipti határszélekröl is föleg Venus' templomához a' Pharan völgybe elzarándokoltak, azt már fönnebb Tuch' fejtegetéseiböl megértettük. Az assyriai magusok' földéről, örmény kútfökbön *Moghk*, *Mogheh* (l. Görres, Die Jafetiden. München, 1844. 113. 's k. l.) persául *Mogestan* = le pays des mages Herbelotban, hová vonták el magokat az üldözött gheberek (Bibl. Orient. T. III. 531. l.); Porter' utazásában *Moghistan*, ma pálmafáiröl híres. Mindent egybevéve, az arab *elm*, *ilm* 's a' magyar *elme* szó az első anyanyelv' maradványának mutatkozik, melly közvetve az elohim-böl, ez pedig az *él* gyökböl fejlett ki, azért a' héber nyelvben él (לָא) ma is „robur, vis, potens, deus, sive verus Jova“ szókkal magyaráztatik (l. Wiener, Lexicon hebr. et chaldaicum. Lipsiae, 1828. 32. l.), mellynek származékai a' kaldéai *elah*, syrus *aloha*, vagy *eloha*, arab

ilah, vagy *allah* 's a' héber *eloáh*, melly formák a' magyar *él*, *elő* szókkal könnyen kiegyeztetethetők, mivel régi böleseleteknél fogva maga az isten az élet' kútfeje, az igaz vagy örök lét' sáfárja, minek további taglalását azonban máskorra kell hagynunk.

A' nagy-váradí káptalani jegyzetekben (Ritus explor. verit.) 1217. l. *Elam* convillanus említették, bihetőleg ismaelitai név, melly a' syro-elam földre visszaemlékeztet, hová ismaelitáink mint Abu-Hanifa' követői tanulni kijártak; később az ozmánok is így sajátíták el az *ulema*, 's *aalim* tiszteleti névszókat (= der wissende), mint Hammer Freytag' arabszótárához adott toldalékjaiban fel is jegyezte (Wien. Jahrb. CXVI. B. 166. l.); a' persa *aalam* = mundus, *alemi* = mundanus, *ullam*, *ylam* = sciens, doctus, sapiens, *aelimane* = docte (Meninszki, T. III. 672. l.) hason elsajátítások az islamismusból. A' finn nyelvágazatokban a' mordvin *ojme* (= Geist) jár legközelebb a' magyar „elme“ szóhoz, az evangéliumok' mordvin fordításaiban *szátó ojmeo* gyakran előfordul „im heiligen Geiste“ értelemben, mint azt Gablenz' mordvin grammaticája közli (Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. II. B. III. Heft. 415. l.). Igaz hogy Schott, berlini sinologus, ez *ojme* szót a' szinte finn *huja* (= Fassungsvermögen, Intelligenz), *aju* (= Hirn, Verstand und begreifen), *aiwo* (= Schlafbein, Gehirn), *aiwoinen mies* (= weiser Mann), a' mongol *ojo-u* (= Geist), *oi-la* (= sich merken), a' turk *ui* (= Gedanke), *ui-la* (= denken), a' jakut *öi* (= Verstand) szóformákkal rokonítja (l. Über das Altaische Sprachsystem. Abhandl. der Berlin. Akad. 1847. 335. l.); de nézetem szerint az általa elősorolt szók a' magyar *agy* gyökszóval öszvekötenedők, mellyekben a' *gy j*-re lágyult el, minthogy már Gyarmatiban lapul *aju* = cerebrum, *ajutoin* = agyatlan, esthonice *ujo* (Affinitas 'stb. 376. l.). Sándor István' kivonatjaiban *aive* = agy, *aivajes* = agyas (pertinax), *aive jarrem* = agyjárás, szédclgés (vertigo), *aice-surjes* = agysér, agyfájás, cephalalgia (l. Sokféle, IX. D. 33. l.). Hogy mindezek a' Schott által idéztekkel alaki mint tartalmi tekintetben egyeznek, magában látható; azért én a' mordvin *ojme* formát (= Geist) inkább a' finn pogány isten' *ilma* névével csatlánám öszve, melly Mohne szerint a' lég és villámos égi háborúk' istene volt, ki *Vaina* (= vén) testvérjével az égi tüzet is teremte (Geschichte des Heidenthums. Darmstadt, 1822. I. B. 53. L. Castrent is a' Kalevala eposban *Ilmarin Ilma tár*, mint Vaina' testvérjeiről, kik már kevésbbé voltak bölcsek. Bulletin des sciences histor. de l'acad. imp. de Pétersb. T. VII. 163, 164. szám, 1850.), 's ez saját véleményem szerint az ismeretes szent *elm* tűz, miről a' franczia academia' szótára Castor és Pollux alatt írja: „un météore igné, espèce de feu, qui parait en forme de gerbe autour des mâts et des cordages après une grande tempête. Lorsqu' il n' y a qu' une gerbe, on l' appelle Héléne, quand il y en a plusieurs, on les appelle féaux saint *Elme*,

ou Castor et Pollux.“ Az *elme* szó alatt írja ugyancsak e' szótár, hogy az a' víz' tetején lebegő tüzcsofó, mely leginkább szélvész után tűnik fel, 's leginkább az árboczhoz köti magát, a' görög mythológiában Castor és Pollux név alatt ismeretes. Csak röviden érintjük meg, hogy a' scytha Dioscurias nagykereskedő városnak honi nevezete más lehetett, mert a' görög mythus annak építését a' Dioscuroknak azaz Castornak és Polluxnak, némelyek szerint ezek' kocsisainak tulajdonítja (l. Bayle, Dict. hist. et crit. Art. Dioscurias), a' mit abból is gyanítok, mert *Dioscoride* szigetnek a' Veres-Tengerben helybeli neve Pinedo szerint *Zocotora* (Bayle c. h. Art. Dioscoride). A' mythusból annyi kijő, hogy az említett scytha városban az est- 's hajnali csillagok tisztelet' tárgyai voltak, 's mivel a' mythus' előadásai a' hajókázók' csudálatos kiszabadulásairól a' tenger' égiháboruiból Castor és Pollux által természettani újabb fölfedezések szerint az *Elm* tűz' világításában központosítandók (l. Jahrbücher der Chemie und Physik X. B. 105. l. 's Hallische Liter. - Zeit. 1833. 67. sz., hol egy szemtanu' érdekes közlései e' tüzi látványról 's az antik rajzok Castor és Pollux' kalapjairól magyarázatokkal ellátvák): sejdíteni lehet, mi régi időkben gyökereshet e' vallásos mythus, mely hogy idők' folytában hely, és népek szerint bölcselő papok által különbözőleg idomíttatott, a' dolog' természetéből önkényt folyt ki.

Mi elégnék tartottuk figyelem-ébresztésül megmutatni ügye-
gyekezni, hogy az *elme*, mint a' tüzes lélek' munkásságának vagyis a' lelkességnek egyik fő tényezője, a' legszebb 's legmeglepőbb viszonylatban áll az isteni fölényhez, ki világot alkotott, abba életet öntött, 's az által a' tudás és tudomány' tárgyalapját letette, mely viszonylat az arab *alem*, hehentősen *halem*, *helm*, *hilm* szó' jelentéseiből is kitűnik = quidquid est praeter deum, saeculum, tempus, status, res mundo contentae, mundus, creaturae (l. Meninszkit T. III. 672. l. edit. Jenisch). Legjelentősebben van azonban a' makro- 's mikrocosmosi viszonylat a' római költő' ismeretes versében öntudatosan felfogva: „Est deus in nobis, agitante calescimus illo.“

KIS GYÜLÉS, NOV. 22. 1851.

(A' történeti osztály' számára).

Némlett. gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Bajza, Érdy, Jerney r., Podhradzky, Wenzel lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Czuczor, Gebhardt, Kállay, Kiss K., Szilasy, rr. tt. — Csorba, Hunfalvy, Mátray lev. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' magyar és kozár kapcsolatokról értekezett, a' következőkben:

Constantinus Porphyrogenitus' helyeit közli Stritter (Memoria populorum. T. III. p. 571. et seqq. Confer. Banduri, Imper. Orientale. T. I. c. 38.), melyek szerint a' magyarok Lebediasban lak-

tak a' kozárok' szomszédságában, 's a' magyar Lebedias vezér kozár leányt vett nőül, de magtalanul maradt; a' császár azt is megjegyzi, hogy a' magyarok a' kozárok' háborúiban mindenkor részt vettek (omnibus eorum in bellis adiutores). Hogy Lebediasból a' besnyők kikergették a' magyarokat, ezek két részre osztottak, egyik rész Lebedias vezér alatt Atelkuzuba ment, mikor is a' kozár chán Lebediaszt magához hivatta 's őt akarta magyar fejedelemmé tenni; de ez az ajánlatot nem fogadta el hanem Almust és ennek fiát ajánlá maga helyett, minek következtében Árpád kozár szokás szerint paizson fölemeltetett 's fővezérnek kikiáltatott.

A' császár nem irván meg az időt, mikor laktak a' magyarok és meddig Lebediasban, a' Lebedias és Atelkuzu földeknek is csak rövid ismertetését adván, nem csuda hogy különböző vélemények merültek e' tárgyban fel, melyeket a' kritikának kell előbb utóbb közvetítőleg kiegyengetni.

Azok, kik *Lebedias*t Oroszország' déli részében keresték, vagy keresik, *Atelkuzut* Moldvában 's Oláhországban, vagy mint Fessler, a' Bog és Szereth víz közti földön nyomozták, kielégítő okokat nem hordtak fel véleményök mellett; mert ellenök több nehézségek szólnak, u. m.

a) Lebedias tartományról Déli-Oroszországban hallgatnak az orosz, lengyel, magyar 's latin krónikák, egyedül a' görög császár említi azt azon megjegyzéssel, hogy ott a' *Chidmas* víz folydogál, mellynek más neve *Chyngilus*. Ha Lebedias nevű magyar tartomány létezett volna Déli-Oroszországban, nevezetesen a' charkowi megye lett volna az, mint Karamsin akarja: lehetetlen hogy arról Nestor 's más orosz és lengyel krónikások hallgatnának.

b) A' besnyők Volga 's Jaik folyóktól elkergettetve hogy' is ronthattak volna egyszerre a' charkowi 's chersoni földre, ha itt volt Lebedias? és innen hogy' mehetett egy része a' magyaroknak Persiába? A' térképi nehézségek sem leküzdve, sem a' lehetőség színezetek még eddig kitisztázva nincsenek.

c) A' kozár khán *Itil* városból tehát a' Volgán túli lakhelyéből chelandiát vagyis hajót küldött Lebediashoz Atelkuzuba, hogy őt látogatná meg; a' mit meg is tett. — A' képtelenség itt, Atelkuzut Moldvában, Oláhországban, vagy a' Dniepernél 's Bognál keresni, magában feltűnő, kivált hogy a' császár mind a' két vizet saját nevökön (Danapris, Bogu) meg is említi; Atelkuzu-földet pedig az azt átfolyó Atelkuz víznév után nevezi el.

d) A' császár azt is tisztán írja, hogy a' magyarok Lebediasból Atelkuzuba vagyis olly földre mentek, melly nevét az azt átfolyó víztől vette, innen ismét olly *más földre* mentek, mellyet szinte a' folyó vizek után ír le (*Baruch, Kubu, Troullos, Broutos, Seretos*); innen ismét *más földre* vonultak, mellynek vizeit szinte megnevezi (*Timeses, Tutes, Moreses, Kruscas, Titza*), hol végre

meg is állapodtak, 's állandó lakot nyertek. Hogy' írhatta hát Engel hogy Lebedias=Ukrania, Atelkuzu=Moldva, Oláhország Bessarabia, hol a' *Baruch, Kubu, Trullus, Sereth, Pruth, Dniester* vizek folynak? holott ez már a' harmadik hely, hová őket a' császár költözteti.

e) Atel víz alatt per eminentiam mindig a' Volgát értették a' keleti népek és írók; ha más folyóknál is használtatott e' nevezet, mindig öszvetétellel történt az, mint *Dsolman-Idel, Ak-Idel, Schoyeg-Idel, Jaik-Idel, Tana-Idel, Ufa-Idel* 'sth. vizek' nevei mutatják. Az Atelkuzu földet hát csak a' Volgánál lehet keresni, és Anonymus' *Dentumogeriája*, melyből a' magyarokat kiindítja, hihetőleg az atelkuzui föld lesz, mert szerinte Dentumogeriából nyugatra mentek: „Per deserta loca plurimos dies“ átúszták a' Volgát, és Susdálnak tartottak; 's mint Cassel mutogatja, a' kozstromai 's jaroslawi kormánymegyéken vonultak keresztül, mellyek nagyára térségek, viztókka 's erdőkkel ellátva (Georgi, Geogr. Beschreibung von Russland. 2. 1. 188. Müller, Ugr. Volksstamm. 1. 2. 183.). Jaroslawnál van a' híres volgai átjáróhely (Karamsin, 2. 74. Müller l. c. 1. 2. 177.), mellyen a' magyarok is átkeltek; a' mi hogy úgy volt, onnan megtetszik, hogy azután Susdalba értek, melly Vladimirtől éjszakra 30 verstnyire a' volgai átjáróhelytől csaknem mindenütt egyenes vonalban elérhető, 's az egész térség Susdalig mintegy 120 verstnyire számítható (l. Casselt is p. 171. Magyarische Alterth. Berlin, 1848.).

f) De még Nestor' előadásának sem lehet értelme, ha a' magyarok' Volgánál lakát el nem fogadjuk; mert ő is keletről költözteti ki a' magyarokat, megemlíti hogy Kiewnek jöttek, 's a' Dnieperen átszállottak 's e' szerint egyezvén Anonymussal, ki mind ezt elmondja, Dentumogeriát annál is inkább atelkuzui földnek lehet 's kell is venni, mert Anonymus szerint: „Scythia maxima terra est, quae *Dentumoger* dicitur versus Orientem, finis eius ab aquilonari parte extenditur usque ad nigrum pontem, a tergo autem habet flumen, quod dicitur *Thanaïs* cum paludibus magnis: Scythica autem terra multum patula in longitudine et latitudine.“ (c. 1.) Schaffarik' pontos mutogatásai szerint (Slavische Alterthümer. I. B. S. 133, 139.) *Nagy-Skythia* Tanais és Volga közti, *Kis-Skythia* a' Balt és Kárpát közti földek voltak, mellyeket a' közép évi krónikások a' ravennai geographus' nyomában gyakran fölcseréltek egymással. Hammer pedig írja: „Eredetileg Kiptsak a' Volga 's Tanais közti föld volt, majd terjedtebb lett a' név a' Tanaistól Jaikig és Dnieperig, némellykor a' Kaspi-tenger' keleti részeig Jaxartes és Sihun folyóvizekig, nyugatra Dniester' partjáig“ 's hozzá teszi: „In dem engsten Sinne fallt Kiptsak ganz mit dem ursprünglichen Sitze der Ungarn zusammen, mit Atelkuzu“ (Die goldene Horde, S. 3.). Tudjuk hogy ez a' tudós, Lebediaszt Volgán túl a' viatkai vagy magyarosan vitkai kerületbe helyhezé, melly

nézetét én egykor pártoltam is (Tud.-Tár. 1840. Mart. April, Maj.); itt még csak azt érintem, hogy Const. Porphyrogenitusban két helyt az *Atelkuzu* leírás különböző lévén, a' vélemények is a' helyes olvasás felett különböztvén, kérdésnek még mindig fenmarad: vajjon nem az egyszerű török *Atelkiösét* = Volga-köz, kellenc-e ott olvasni az *Atel kai usu* olvasás helyett, mert *kiöse* törökül Hinduclu' szótárában: *szegelet, sarok és zug* értelemben magyaráztatik, 's a' magyar *Szamos-köz, Keres-köz, Nyír- és Temes-köz* (l. Olahi Ungaria C. XII.) felvilágosításul szolgálhatnának, hogy a' Volga és Tanais közti földet kell értenünk Atelkuzu alatt.

g) A' *Lebid* falu 's erdő, úgy az *Ingul* víznevek után következtetni Lebedias 's Atelkuzu fekvésekre nagy általánosság, mire már a' Lebediasról szóló cikkekben (T.-Tár. 1840.) bőven felelve van, 's miután Schaffarik és Bulgarin is elfogadták Hammer' utasításait a' vitkai földre, 's majd később ugyane' tudós a' magyar őslakot Keleti-Sziberiában Obi és Jenisei vizek közé helyhezé (Die gold. Horde, S. 17.), illő megjegyezni, hogy Hammer maga magának ellent mondani látszik, midőn a' magyarok' ősi lakát Keleti-Sziberiába helyhezi, honnan, úgy mond, két felé szakadtak, egyik rész Perzsia felé, másik rész nyugatra Atelkuzuba ment; tehát Lebediasról egy újabb munkájában merőben hallgat, melyet korábban 1836 körül (Acad. Évk. 1837. 131. l.) túl a' Volgán a' vitkai földön keresett. Meg kell még itt azt is jegyezni, hogy Bulgarin (Russland. Übersetzt von Bracckel. Riga, 1839. II. B. S. 207.) azt írja, hogy Karamsin nagyon megtévedt, midőn Lebediaszt a' charkowi megyében kereste, mert a' szláv népek Ugriának vagyis az Ugor-, Ogor földnek egy részét hívták így, honnan a' hattyúpelyheket kapták (Lebéd = hattyú). Tudjuk hogy a' szerb népdalokban is *labud* = hattyú (Wiener Jahrb. XXX. B. 220. l.), dalmatul Vrancsics' szótárában *lebuts*, 's ez a' magyar *libucz*; Lebediaszt tehát ezen orosz történetíró szerint is Déli-Oroszországban hiába keressük.

h) Anonymus' Dentumogeriája Turócziban három tartományt képez, u. m. *Baskardiát* (= Pascatir, v. Baskiria), *Dentiát* és *Magariát*; a' *Dentia* Tanais földre mutat, a' mi nyelvészeti úton bebizonyítható; *Magaria* végre a' Kuma víz melletti *Magyar* városa és az ottani tájvidékre utal, hol a' derbendi krónika már a' VIII. században magyarokat (mogorok) laktat. Hogy Turóczi' Dentiája és Magariája az Anonymus' Dentumogeriája, magában látható, 's mivel Anonymus szerint a' Volgán átkelt magyarok nyugatra Kiew alá mentek, lehetetlen az atelkuzui földet másutt mint Volgánál 's Tanaisnál keresni. Azért Cassel is (i. h. 121—180. l.) Constantinus Porphy. a' magyarokat illető előadásait taglalván, más eredményre el nem juthatott, mint hogy (tekintve arra, hogy Lebedias közár földi szomszédságban feküdt, a' hajóküldés is Ilil városból Atelkuzu-

ha csak arra mutat) a' magyarokat Kuma' pusztáin laktassa, hol őseink a' Volgáig 's Tanaisig elterjedtek, hol Madschar város' romjai még ma is láthatók, 's a' mai kaukasi basiánok' szájhagyománya szerint is, kik magokat magyar ivadéknak tartják, egykor e-leik *Kirk Magyar* (= Madschar) városban laktak.

Cassel és Dankovszky szerint Klaprothra hivatkozva a' Kuma' viz' neve cserkeszül *Gumisch*, 's ez a' C. Porphy. Chidmas vize, *χιδμας* az eredeti szövegben rossz leírás *χουμας* helyett; a' *Chyn-gulos* Cassel szerint = *gangaliz* a' suánok' nyelvén, azaz Kuma, *gala*, *gol* törzsből (= viz), a' suánok Kuma' lakosainak tözsomszédjai, 's ezek szinte mint az *ingusch*, *várkony*, *kuléts* vagy kováts 'stb. népcsapatok a' Kaukasus' földén csak magyar ivadékok lesznek, miről Klaproth 's Reinnegg' kaukasi utazásaiból okólni lehet.

Dankovszky szinte Kuma viz mellé tette Lebediast, de önkényleg azt *Kimásznak* facsarta el, hogy a' Chidmas nevet megközelítse; holott a' cserkesz *Gumisch* 's Cassel' görögös *χουμας*-a azt erőltetés nélkül visszatükrözi. Ritter is *Gamasch* vizet említ Schirvan tartományban, hol egykor kozárok uralkodtak (VI. B. II. Abth. S. 597.) a' kubecsek' egyik népágazatának *Gumisch-kem* a' neve, a' másiknak *Madschar* (Hammer, die gold. Horde, S. 24.). Törökül *Gumisch-kem* Hammer szerint ezüstmíveseket jelent; de jobb a' *Kama* vagy *Kuma* viznév mellett megmaradni, melly viz jelentésű *ős*-világi szó, 's maga Hammer Lebediast a' vitkai földre tévén, az épen a' *Kama* folyó viz' rendszerében esik, mellynek éjszak-nyugati részét a' viatkai kerület, délkeleti részét Baschkiria teszi, a' közepben eső Permiával tizezer □ föld területet (annyi mint Németország) képez. Igaz neve finnül (permül és syrjänül) *Kuma*, a' vitkaiak *budszhim* Kamnak = nagy viznek nevezik, *kam*, *kum* Pallas szerint is = viz (Reise durch versch. Provinzen II. 476. és Müller, der ugrische Stamm. II. 329, 336. l.). Scheffer' Laponniájában is *kimi* viz- és helységnevek említetnek (53. l.) 's a' mi különösb, a' vitkaiak a' Vitka és Kama folyóvizek közt lakván, lakukat *kam-kosipnak* nevezik „das Land zwischen den Kama Flüssen“ mint Klaproth magyarázza (Asia Polygl. p. 182.), 's ez a' *Kam Kosip* csak a' magyar *Cuzep-lak* (lásd Schama, de villa Cuzep-lak 1217-ből in ritu expl. verit. *Kuzeppatak*-ot az 1339. oklevélben, Tudtár 1843, 127. l. *kuzep berch*, *keozepseu fylđ* olvashatók az 1349, 's 1467. évi oklevelekben, 's vesd össze *Atelkuzu*, *Atelkiöse* neveket, mellyekről fönnebb már szó volt). Megvan a' *Kam* viznév keleti Sziberiában is közel a' Madschar tóhoz, *Kem* viz az Altai-hegyek mellett. A' Jenisei viznek is régi neve a' chinai határban *Kem-Ta-Kimu* = oberer grosser *Kem* Ritterben, a' vidék' neve innen származott Jenisei' felső folyásánál; *Kem*, chinai, mandschu-tungus nyelvekben rendes neve a' Jeniseinek. Megkapjuk a' *Kameh* folyót

Kabul tartományban is, mely közel ered az Oxus' forrásához, 's nevét Ritter szerint *Kama* falutól vette; de inkább megfordítva áll a' dolog, mert Cam-boge helység' neve is *Koum* vízből van (l. Nouveau journal asiat. 1832, nro 59. p. 414, hol az 1687. készült laosi király' követének földleírása közöltetik, 's vesd össze Ritter: Erdkunde I. B. S. 488. 1025, 1030. 1110. V. B. S. 13, 198.). Bullet' kelta nagy szótárában is *kamma*, *kammo*, eau, ruisseau értelemben adatik sub voce *am*, a' görög *χυμα* = hab, *χυμας* = succus a' cserkesz *gumisch* 's a' Casseltől kijavított *χυμας*-sal Chidmos helyett öszvetalálnak, mikhez az abkhazi 's cserkesz földi *Goumista* 's *Kamoui* patak- 's a' magyar *Ghimes* hegyszorossági 's víznevek Erdélyben csatlandók, melyekről mint a' *Jaik* viznévről külön szólandunk.

i) A' Lebediast átfolyó viz' neve *Chidmas* másképp *Chyngulos*. Hammer amazt a' vitkai *Kilmas* folyóvízre alkalmazá, mert a' görög *l*, és *d*, uncialis betűk a' leírásban könnyen fölcseréltetnek hasonlatos alakzataik miatt. Hogy a' Chyngulos csak a' török *Syngul*, 's nem a' magyar *kinn*=*gyűlő*, mint Dankovszky akarja, mutogatni sem szükséges; *Jaik* folyóvíznek ma is *Saingol* turk neve van. *Schungulek* tatár falut és *Schungulej* sós-tavat említ Pallas Krimióban (Bemerkungen auf einer Reise in die südl. Statthalterschaften, II. B. S. 340.). A' kasani földön Simbirsk kormány-megyében a' *Ssengilej* kerület ma is azért nevezetes, kogy Koeppen szerint miniserialis tudósítások' nyomán a' régi mordvaiak' maradéka a' mokschák vagy maksaiak, a' *karatájok* és az *erzsak* vagy irschaiak e' kerületben laknak (Bulletin de la classe des sciences hist. et phil. T. I. nro 24. 1844 's Erdmann, Beyträge zur Kenntniss des Innern Russlands II. Theil, 58. l.). A' régi mordvánokról pedig tudjuk, hogy Const. Porphy. szerint ők a' kozároknak éjszaki szomszédjaik voltak, tehát következtethető is, hogy mind a' maksaiak, mind az irschaiak' eldődei a' magyarokhoz rokon felekezetek voltak, 's én a' magyar *Szengyel* családi nevet is, Gregor de Zengel, 1439., Thomas Szengyel 1409. évi Bethlen-családi oklevelekben a' turk *Syngul* névhez költetőnek tartom; mert a' magyarból az ki nem magyarázható: már pedig Shingal folyóvízről az orosz tudósítások keleti Sziberiában még a' XVII. században is emlékeznek, és 1621. egyik kalmuk főnök' neve is *Sengul* volt a' Tobol viz mellett (Samlung Russ. Geschichte von Frid. Müller, II. B. S. 302, VIII. B. S. 285.). Ritter is említi a' mandschu földön a' *Songal* folyóvizet, melynek más neve *Tschikiri*; említi az Altai-hegyekben a' *Selín-gol* folyót (i. h. I. B. S. 88, 90—195.). E' *Selín-gol*nak öszvehuzása a' *Singul*, *Selin*, *Sil*, *Silín*, scytha neve volt az európai 's ázsiai Tanaisnak (Jaxartes); — *gol*, *kol*, 'stb. formák turk-tatár nyelvekben vizet, tavat, tengert jelentnek, 's Müller Fridrik Gerhard a' baschkir-csúd köházromokat leírván, 1735. írja, hogy ez

évben meglátogatta Sclenga viznél „castra Lohsani principis mongolici tribus *Zongol* ad Tschicoium fluvium.“ (Commentar. acad. scienc. Petropol. T. I. p. 463.)

k) A' kabarok Atelkuzuban egyesültek a' magyarokkal „atque sic connexi inter se Cabari cum Turcis Pacinacitarum terram incoluerunt“ (Stritter, T. III. p. 612.). Hogy a' kabarok kozárok voltak, azt Const. Porphy. nyilván írja; hogy Kabardia tőlök vette nevét, az kétséget sem szenved, 's előadtuk az első czikkben (Acad. Értesítő, 1850. 23. l.) a' cserkesz szájhagyományt, melly szerint a' cserkeszek, kik ma is a' két Kabardia' magas hegyeit lakják, 's *kabardak* nevű csapatjuk mindig kőbóri volt, *Madschar* várostól nem messze laktak, hogy Reinegg szerint még ma is a' kaukasi avarok vagy várkonyiak könnyű közlekedésben állnak azzal Alsó-Kabardián keresztül. Mi természetesebb hát, mint hogy a' belső háború' folytatában kiüzött kabarok a' Tanais és Volga közti földön tanyázó magyarokhoz vették magokat, kikkel ugy is legszorosabb kapcsolatban kellett nekik már azelőtt is állaniok.

Ugy látszik hogy nem egyszer, hanem több ízben is csatlakoztak kabarok a' magyarokhoz; mert a' császár a' kozár belső háborút előadván, mellynek folytatában a' feltámadt kabarok' egy része leöletett, más része Atelkuzuba üzetett, ujban írja: „Post id vero tempus septem aliae gentes similiter a Chazaris discessione facta ad Turcos concesserunt.“ (Stritter, T. III. p. 572.)

Ha Atelkuzu nem a' Volga és Tanais közt volt, hanem Moldvában, vagy, mint Häufler akarja, a' Fekete-Tenger' nyugati oldalánál feküdt, hol a' *Baruch*, *Kubu*, *Trullus* vizek folydogálának: ugy a' kabarok' csatlakozása Kabardiából merő képtelenség; legalább tisztokben állana az illy véleményt pártolóknak, ha a' természetes és legközelebbi csatlakozási utat Kuma felé elnem fogadják, a' lehetőségét az általok választott nagyon is hosszú és távol eső utvonal mellett bebizonyítani.

l) Häufler' egyeztetési módja ellen, mellyel a' császár, Anonymus, Nestor, 's a' nyugati latin krónikások' előadásait ügyeszkiz özszvehangzásba hozni, az is szól, hogy ő a' besnyöket kétszer vereti meg kozárok által, holott a' császár csak egy megveretésökről szól, mikor a' Volga-Jaik közti földről kiszorítottak; fejtellen hagyván Häufler azon más körülményt is, mi módon mehettek az ő Lebediasából a' Sabarto-asphalesek Persia' közelébe? De különben is a' császár Lebediást, Atelkuzut külön tartományoknak írja. 's elkülönözi a' *Baruch*, *Kubu*, *Trullus*, *Prut* és *Szereth* vizek közti földtől. Häufler ezt is — önkényleg Atelkuzukhoz csatolja, a' mi pedig nem áll, sőt az egyeztetési rendszer mellett maradvá azt kell mondanunk, hogy Nestor és Anonymus hallgatván a' lebediasi 's atelkuzui dolgokról, helyesebben történik a' kiegyenlítés, ha Atelkuzuból vagyis Anonymus és Turóczi' Denta-nogeriájából a' ma-

gyarokat a' kosztromi 's jaroszlawi orosz megyéken át szállítjuk Kiew alá, honnan a' Dnieperen át (Anonymussal és Nestorral is egyezőleg) mentek a' Baruch, Kubu, Trullus, Pruth és Szereth viz közti földekre, melyekről történhetek csak a' Bulgáriába és Pannoniába irányzott kicsapásaik Leo és Arnulf császárok' felszólítása' következtében, mely már harmadik lakjok a' bulgárok és besnyők által dulattak fel, midőn aztán Const. Porphy. szerint is Nagy-Morva-országot elfoglalák: „Et ex eo tempore bellum cum Pacinacitis Turcae non habuerunt“ mint a' császár írja. Häufler a' kabarokat is (l. Österreich. Blätter für Literatur und Kunst, 1844. III. Quartal, nro 48.) avaroknak akarja vétetni; de ez nem áll, mert a' császár nyilván a' kozár származat mellett szól nem egy de több ízben, a' kozár 's magyar nyelv közt különbséget is tesz, a' mellett a' kozár telepek magyar földön nyomozhatók is.

m) A' rejtélyes *Lebedias* névnek igaz értelmét sehogysem deríthetjük fel a' magyar nyelvből; pedig ha lett volna magyar *Lebedias*- tartomány hason nevű magyar vezérrel, annak nyoma fenn is maradt volna a' régi magyar emlékekben, mint más magyar hangzatu vezér- és földnevek egész épségben fentartattak a' krónikákban 's oklevelekben. Igen természetes következtetés tehát, hogy a' császárnak *Lebediast* illető közlései félreértésen alapulnak, azaz szláv-orosz kereskedők 's Konstantinápolyt gyakran látogató szláv-orosz követek 's utazók' szájából került ki az egész közlés, melynek alapja különben is nyelvészeti és topographiai úton csak szláv-orosz történetekben levén nyomozható (Tudttár, 1840. Mart. April, Majus, „Lebed as“ czikk); 's e' szükségtől mintegy kényszerítve érezvén magokat a' magyar történetek' újabb írói, nem csuda, ha *Lebedias*' fekvését is a' szláv-orosz topographiával hozták össze-hangzásba, feledve vagy nem is tudva, hogy *Lebid*, *Ljubed*, *Lebed* személy- és helynevek a' nagy-orosz birodalom' éjszakeurópai 's ázsiai részeiben is egyformán szerepelnek, mint ez általam a' Lebediás czikkben még 1840. előadva volt; mikhez hozzáadható Gmélin Sámuel' közlése *Lebedian* városról Tanais' baloldalánál, hol 1768. megfordult, 's azt mint vásáros helyet le is írja (I. 121. l.). Így Müller Ferdinánd a' Volga-földön is említ *Lebedin* tavat, hol Rurik a' *Wes*, vagy *Visu* földön várat építtetett (I., 150—157. l.). Az Áltai *Lebed* viz is csak orosz elnevezés, miután az oroszok ott foglalásokat tettek; mert épen e' viznél lakott telengutok' főnöke, Mandrak, 1633. orosz hatalomnak hódolt meg (Ritter, Erdkunde, I. 992. l. Lásd Lehrbergeret is a' lengyel honból 1653. kiköltözött kozákok' Lebedin telepjéről Ukrániában. Untersuchungen, S. 435.).

Méltán mondhatjuk azért, hogy magyar *Lebedias* vezér és tartomány nem léteztek, azok üres képzeleti tárgyak, melyekkel bibelődésre a' császár által rosszul felfogott 's elferdítve közölt nevek szolgáltak alapokul. Kitészik ez onnan is, hogy Turóczi *Eleud*

néven említi Almus' nagyatyját, ki Anonymus szerint is Árpádtól a' vértesi erdőt nyerte birtokúl; már pedig a' császár' előadása szerint Lebedias épen Almust 's Árpádot ajánlotta boebodnak azaz vajdának a' kozár chánnál, következőleg Lebediasnak igaz magyar neve *Eleud* azaz *Előd* volt; a' minthogy annak ugy-léte Katona, Dankovszky 's Kassai által felismertetett (Hist. crit. ducum, p. 112. — Szókönyv, II. csomó, 61. l., Hungaricae gentis avitum Cognomen etc. Posonii, 1815. p. 516.).

Nem lehetetlen, tekintve a' számos elferdített historiai nevek-re, hogy az *Eleud* szláv-orosz fülekben az akkori kihangoztatás szerint *Lebid* (*Ljubed*) alakban örökölvén meg, az a' görög fővárosban hitelességet nyert; de még hihetőbb a' szinte nem példátlan eset, hogy *Eleud*nek, ki a' kozárokkal legszorosb viszonyban állott, 's kozár leányt vett nőül, turk-kozár neve *Lewads* azaz *Leventa* volt, melly az orosz *Lebid*-del könnyen felcseréltetett. Ezt már Bayer gyanítja, ki azt épen a' *boebud* vagy vajda névvel egy categoriába tette (=ductor exercitus, I. Commentar. acad. scienc. Petropol. T. VIII. l. 427).

A' császár hát, ha hiteles kútfőből irhatna, a' magyar nyelv' természetét megközelítőleg imígy jegyezte volna fel a' dolog' állását: „A' magyar leventa *Eleud* Almust, 's ennek öregségét tekintve — annak vitéz fiát Árpádot ajánlá fel vajdának“; mert hogy az elgörögösített *boebud* (os raggal) a' magyaros vajda, az kétséget sem szenved, melly névszó már in ritu explor. veritatis 1217. l. imígy áll feljegyezve: „Judice Simon Voyanada“ ismét: „quidam potens nomine Vajavoda“ az első hibás leírás vajavoda helyett. Mellőzve itt a' vajda szó' fejtegetését vegyük figyelembe a' *leventa* szót, melly *Eleud*nek épen olly mellékneve lehetett, mint később I. Bélának, ki *pugil* 's *leventa* névvel említették (Kéza, edit. Podhradczky p. 49., Katona, Hist. crit. ducum p. 643.) 's ha meggondoljuk, hogy az I. Károly alatt készült krónika' nyomában, Pray, 's őutána Horváth Péter (de initiis Cumanorum, p. 16.) a' hét kapitányon kívül (septem principales personae Anonymusban) *Ed*, *Csaba*, *Kadics*, *Leventa* 'stb. főszemélyeket említ, kik szinte Magyarország' meghódításában részt vettek, itt a' *Leventa* alatt csak *Eleud* értendő, kit Árpád a' vértesi erdővel megajándékozott, 's kinek nevét tán a' Vas megyei *Olád* mezőváros máig fentartja.

Minden esetre a' leventa nevet magokkal hozták ki a' magyarok a' kozár 's turk népekkeli érintkezés' folytán, melly a' turk földön ma is okiratos nevezet. Bayer' *lewads*, *lews* szóalakjai hibás közlések az igazi turk *lewend* szó helyett, mellyről Prokesch' keleti leveleiben olvashatni, hogy az alatt jelenben az ozmán földön katonát 's általában tengeri katonaságot értenek, 's megemlíti a' fő város bosporusi védvonalában Madscharburun mellett *Lewend Tschiflick* egykori erősség' romjait (Wien. Jahrb. LXV. B., Anz. Blätt. S. 30.).

Hammer szinte egyezöleg nyilatkozott az ozmán történetek' megírásában (X. B. S. 333.) 's e' könyve' második kiadásában (I. Lieferung, Pest 1834, S. 150.) azt is felemlíti, hogy Aali turk író a' *lewend* szót gyülevész katonacsoportra használta, millyen volt a' katalánok' hadteste is. Hajdan azonban vitéz és hősies értelme volt e' szónak, mint azt a' Béla Leventa név magában már mutatja, 's Zrínyi' költeményeiben is illy értelemben többször használtatik; azért a' német *löwenherzböli* leszármaztatás (Sándor, Sokféle, VI. D. 160. l.) el sem fogadható, mert arra az *arszlán* szót használták mind a' turkok, mind a' kozárok 's magyarok, mint több historiai nevek mutatják, például a' cserkesz *Arszlán bég*, a' seldschuki *Alp-arszlán* 's *Kara-arszlán*, a' hoei-hou khitánok' *Aslan* vagy *Arselan* mellékneve 'stb.

Az 1302. oklevélben előforduló *populi de Labad* 's *Labod* helységnevek (Tudtár, 1840, 250. l.) szláv-orosz telepre mutatnak, millyen volt a' *Lebedin* kozák telep Ukrán földön, vagy pedig a' *laboda* szóval öszvefűzendők. Pázmándi említ is (296. l.) Nestor után *provincia Loboti circa lacum Ilmen*; de meglehet az is, hogy Elbe víz mellől jött e' telep, mellynek szláv nevei *Laba*, *Lebed*, *Labedz*, *Labut* (Grimm, Gesch. der deutschen Sprache I. S. 325). Jer-maknak Siberia' hódítása' idejében emlittetik ugyan ott *Lebuta* nevű tatár herczeg, de az a' Tawdába ömlő *Labuta* folyó után lesz nevezve (Müller, Samml. russ. Gesch. VI. Band, S. 348.). A' krimiai kún *Lebadha* város pedig (Wien. Jahrb. LXV. B. S. 11. Hammer, Gesch. der gold. Horde, S. 455, Reinegg I. S. 32.) régi görög elnevezése a' helynek, mire épen e' félszigetben számosak a' példák; 's ez a' *Lebadha* = Livadia, melly Ducange' szótárában *λιβαδιὸν*, *ληβιάδη* alakokban felhozva *pratum* latin szóval magyaráztatik, az oláh nyelvben is hason értelme lévén (Glossarium mediae et infimae graecitatis: T. I. p. 808. Lugd. 1688. Sulzer, Gesch. des Transalp. Daciens, II. S. 254.). Hogy ahhoz hason görög hely- és személynevek Kis- Ázsiában 's másutt is gyakoriak voltak, arról a' „Lebedias“ czikk a' Tudtárban 1840. elég bizonyítványt nyújt.

Mindent összevéve azt kell mondanunk, hogy az oroszos *Lebedias* Bulgarin szerint is a' régi Ugoria- vagy Jugria-földnek egy része lévén, az csak az Ural' déli részében a' *Jaik*, *Volga* 's *Káma* vizek melletti földön keresendő, melly mind a' *Vitka* mind a' *Baschkir* földrészeket magában foglalta. Ma is a' baschkírok *Aborigines* Déli-Uralban, van *kiptsák* 's *kátaí* tribus köztök, 's egy részök a' Káma viz mellett lakik (Müller, der ugrische Volksstamm I. S. 141 — 148.). Baschkiria mindig Nagy-Magyarországnak íratott az utazó barátok által, mellynek geographiai kiterjedése az időkben, 's a' magyarok' ott fészkelése alatt hihetőleg tágasabb is volt, mint a' mai Baschkir-föld: így a' Jaiknak is *Syngul* török neve, melly

Lebediást átfolyta, szépen kiegyeztethető a' császár' Chyngulosával, 's a' besnyők' elűzése is Jaik mellől kozárok 's uzok által természetes magyarázatot nyer, mert onnan ismét az *atelkuzui* azaz Volga 's Tanais közt lakó magyarokra, a' dentumogerekre törtek a' besnyők, kik elől aztán *Susdalba* vonultak el, 's onnan tovább folytatták utjokat Pannonia' vagy Hunnia' elfoglalása végett, mint az már fönnebb érintve volt. Hammer *kilmas*-a is a' Vitka földön, még inkább Cassel' *khumas*-a a' császár' *khidmas*-ával teljes öszvehangzásba jönnek; mert *kama* és *kuma* folyóvíz-nevek egy gyökből eredvén, csak kihangoztatási vagy is inkább szájjárási különbségek. Épen így van a' dolog a' suán *Gangaliz*, turk *Saingol*, *Syngul*, *Saigol* nevezetekkel is, 's ha a' magyar ivadéku *suán* vagy *szöny* kaukasi népcsapat Kuma vizet ma így nevezi, az csak dialectusi eltérés lesz Jaik', *Saigol*, *Syngul*, *Saingol* nevétől, melyet én a' magyar *Szengyel* névvel egyeztettem öszve, 's mely az *Amur* föld *Schingal*, *Schungal* folyó víz' nevével — melyet Pojarkow 1636. már említ (Samml. Russ. Gesch. II. S. 302.), ugyanazonosnak mutatkozik. Mindenik a' skytha *Sil*, *Silin*, *Silis* és *Gol*, *Kol* gyökökre erőltetés nélkül visszavezethető, miről mint a' *Jaik* névről, mely szinte ősvilági 's hason értelmű névszó, külön szólandok, itt csak azt jegyezvén még fel, hogy a' krakkói magyar tanulók' sergében 1514. *Lachus Leranti de Békés* említették (Regestrum bursae cracov. Budae, 1821. p. 20), mely a' levanta szót tükrözi vissza.

Előadván eddig azon nehézségeket, melyek Lebediásnak 's Atelkuzunak déli orosz földre 's Moldvába helyeztetése ellen szólnak 's kifejtvén munkánk' második czikkjében (Acad. Ért. 1850. 225. l.) a' hatalmas *Ogor* nép' szélesén kiterjedt népágozatjait, úgy vagyunk meggyőződve hogy a' kozárok 's magyarok egy törzsből származtak, a' mit már a' X. században a' bíborban született görög császár is tanított (Const. Porphy. turcos orientales et Vngros a communi quadam stripe ortos esse contendit. Stritter, T. III. p. 581—613), 's annál fogva a' magyarok' ázsiai története a' kozárokéval szorosan egybefügg. Volga-urali, Káma víz földi, a' Volga és Tanais közti, végre a' Kaukasus feletti lakszomszédságoktól százados szoros vérrokonsági kapcsolatra utalnak a' kozár nemzettel, a' mit a' derbendi krónika is igazol Reinnegnél, mely szerint 734-ben meggyőzvén az arabok a' kozárokat és mogorokat, a' kumai és Madscharban lakó mogorok elváltak egymástól, a' Kuma víz mellett lakók nyugatra mentek, a' Madscharban lakók éjszakra törzsrokonaihoz Nagy-Magyarországba vagy is a' Kuma vizi 's urali földre (Mordva, Viatka, Permia, Baschkiria vonultak). E' földterületen magyar ősrégiségeknek is bővebb és számosabb nyomai vagynak mint a' chersoni földön, melyek még az *Uralon* tul is nyomozhatók. Rövidség' okáért megemlítjük csak a' mordvin földi *maksai* 's *irschai*, a' baschkiri *katai* népagazatokat, a' kaukasi nép-

fajokról nem is szölok, hol szinte számosak a' magyar hangzatu család- és topographiai nevek, midön déli orosz földön az egy *kameni babákat* kivéve majd mit sem lehet tarlózni; de ezek is a' Dentumoger-földön szinte fellelhetők, például a' Volga-földi samarjai sírdombok' köszobrai emberi alakokra kifaragva 's arczczal keletre fordítva *bolváni* vagy bálvány név alatt ismeretesek (Müller, der ugrische Volksstamm I. S. 32, 33). Rytschkow' utazási naplója a' mult századból bő kalászatokat nyujt azon földrészekről, ki szerint 1174 körül még fennállt a' Wätka vagy Vitka víz mellett a' magas hegyen fekvő *Bolrán v. Bálvány* város, melyet a' szláv fajú nowgorodiak bévettek, a' Bálvány- isten képét lerontották (Tagebuch, Riga 1775, 224, 230. l. 's Tappe, Gesch. Russlands I. S. 321). A' köbábok nem csak a' Dnieper 's Donecz vagy Kis-Tanais' pusztáin, nem csak a' Kuban, 's Terek vizektől Manics hegy' aljáig elnyúló földeken találtnak, hanem azok a' volga-urali és sziberiai földön keresztül China' határáig nyomozhatók, mint Pallas' utazásaiól láthatni, ki szerint ez utóbbiak idomtalanabb faragásuak ugyan; de megjegyzi, hogy a' Volga-Jaik földön sok illy öszvehányt 's elrontott köbábok heverték a' földön, a' kirgisi pusztán gazdag sírdombra akadt, hol ember-nagyságot is túlhaladó köbáb volt felállítva (Bemerkungen auf einer Reise in die südl. Statthalt. I. S. 415, 435. Reise durch verschied. Provinzen I. S. 221, 222, 369). Meiners külön értekezett a' déli sziberiai 's volga-tanaisi régi emlékekről, leírja ez utóbbi földön talált sírdombokat, azokban talált régiségeket, a' sírokat környező férfi 's női arczra kifaragott babákat, mellyek emlék-feliratokkal is ellátvák, de szerinte még magyarázatlanak; nem csak a' köbábák, de a' holttestek is a' sírokbán arczczal keletre fektetve voltak. Meiners oda nyilatkozott, hogy az illy emlékek' nagy része turk népektől eredt, a' helybeli ősmondákra támaszkodva, mellyeket figyeletlenül hagyni nem lehet: „similes tumuli — írja továbbá az ukráni kurgánok' hasonlatosságára utalva — in campis apertis locisve aridis inter *Tanaim* et *Volgam*, inter *Volgam* et *Jaik*, denique inter *Jaik* et *Irtisch* ingenti numero conspiciuntur atqve continua serie a ripis Borysthenis usque ad Jeniseam pertingunt.“ Még a' csésze' kézben tartása, 's annak a' köldökhöz szorítása sem hiányzik az ottani köbábokon, mint az öregebb Gmelin által leírva van (I. Commentat. societ. regiae scienc. Göttingens. Vol. XIII. p. 53 et seqq., Gmelin, Reise III. S. 275, 276, és Spangerberg' közléseit, tab. XVI.). Pallas még azt is írja *Magyar* város' romjairól, hogy ott közel sok sírdomb van, általjában *Kuma'* vidéke rakva illyekkel, a' cserkeszek ma is a' Dschindschik hegytetőn látható köromokat *Madschar Junának* vagy magyarok' házainak nevezik (Bemerk. I. S. 40, 290, 306); mikből látható hogy az ottani ásatások még némi derűt nyujthatnának őseink' temetkezéseire, mellyeknél a' köbábák nem hiányoztak, midön a' mongolok-

ról tudva van, hogy azokat soha nem használták, ma sem használják, mint Meiners, 's legujabban Hyacinth' tudósításaiból kitetszik: *Plancarpin* pedig azt is megirta rólok, hogy köztök görbe kardot nem is láthatni, hanem hegyes, egy oldalról éles 's egyenes kardot viseltek (Bergeron, Voyages. T. I. p. 50.).

Az elmondottakból következetesen lehet azt is kivonni, hogy a' magyarok a' kozár háborúban, melyeket a' persákkal, arabokkal, bolgárokkal 's oroszokkal, besnyőkkel, kúnokkal különböző időszakokban folytattak, állandó részt is vettek; a' miről C. Porphy. nem is hagy kételkedni, midőn írja, hogy „omnibus eorum in bellis adjutores fuerunt“ (Stritter, T. III. pars II., p. 571). Stritter úgy vélekedik (T. III. pars II. p. 607), hogy a' magyarok 829 előtt lakhatták csak Lebediást, mert Theophilus császár' uralkodása alatt (829—842) már a' Duna' közelében laktak, hol a' macedoniai görögökkel verekedtek. De munkánk' második cikkjében (Acad. Ért. 1850. 225. l.) felemlítvén a' historiai adatokat, melyek szerint az V. század óta folytonosan említettnek az *ogor* 's *ungri* népek' hadakozásai még a' nyugati latin krónikákban is, annyi bizonyosnak mutatkozik, hogy a' magyarokkal rokon nép-felekezeteket kell azok alatt érteni, miután pedig a' kozárok a' VII. században már Krimában és az orosz föld' belsejében is hódításokat tettek, ezeknek szövetségében őseink is a' VII. század óta részt vettek a' kozárok' nyugati és déleuropai háborúiban mind addig, míg a' besnyők a' IX. század' vége felé (884) ki nem üzték őket a' Volga, Ural, 's Volga és Tanais közti földről, mikor is, mint már érintve volt, Susdalon, Kiewen, 's a' Dnieperen keresztül a' *Baruch*, *Trullus*, *Kubu*, *Prut*, és *Szereth* vizek melletti földre vonultak, honnan a' Häufler által bőven előadott kicsapásokat és szaguldozásokat tették a' bolgár és morva földekre, mígnem innen is a' bolgárok és besnyők által végkép kiszorítottak *).

A' mit Häufler a' derbenti krónika'nyomán mond, hogy a' Kuma mellett lakó magyarok 734-ben nyugatra mentek, a' Tanais és Dnieper közt ismét egyesültek a' kozárokkal, kikről Leo Grammaticus 842., Hinkmar 862. mint Ungri-népről emlékeznek, igen hihető; mert, mint már a' 3-dik cikkben előadva van (Acad. Ért. 1851. 29. l.), a' kozár hatalom a' VII-dik században orosz földön éjszakra az Oka vizig, délre Kiewig kiterjedt 's a' chersoni földön is parancsoltak, 's igen természetes, hogy magyar népcsapatok

*) Krug hibául róttá Hammernek, hogy a' magyarokat 898-ban költözteti Kiew mellett el, mert Nestor ez évnél csak a' Dnieperen korábbi átmentőket adja elő 's későbbi történeteiket; a' közösebb megegyezés 884. évre tette a' magyarok' kiindulását a' volgai földről. Stritterrel egyeznek a' bajor történetírók, Sternfeld és Buchner is. L. Ungarn's IX. Jahrhundert. Abhandl. der Acad. 1841. III. B. I. Abth. Anhang, S. 141.

már 884 előtt is a' kozárok' társaságában feltűntek a' duna-torkolati földeken: de mi lett azoknak sorsa, nem tudni.

A' kozár fajú kabaroknak is a' magyar néphez csatlakozása oda mutat, hogy a' magyar és kozár nemzet ogor rokon ágazatok voltak. A' X-dik században elholt Tabary a' kozárokat feje' ugroknak írja, 's Dorn a' magyarokra utal ennél fogva vissza, mint rokon népfajra 's az Ugria földre (Bullet in de la classe des sciences 'stb. Pétersbourg, 1843. T. I. nro 3.). Ibn Haukal is szinte a' X-dik századból írja hogy a' kozár nyelv egészben más mint a' török és persa, arczonásaikban sem hasonlítanak a' törökhöz, fekete hajúak; mondják hogy két kozár faj van: *fekete* és *feje' (d' Ohsson p. 33.)*. Hogy a' fekete ugrok = magyarok, a' fejérek = kozárok, arról ma már köz a' megegyezés. Ugyancsak Haukal két baschkir néptömegről szól; egyik bolgár hatalom alatt áll, 's keletre lakik a' bolgároktól, másik számosabb, a' besnyök' szomszédságában és a' görög föld mellett, ezeket már török származatúnak írja: holott más keleti írók, mint *Jakut, Cazvini, Masoudi*, baskirok alatt mindig a' magyarokat értik (d' Ohsson, p. 257.), és Ruisbroek is írja „de illa regione Pascatir exierunt Huni, qui postea hungari.“ Hogy más arab írókban is Baskiria = Magyarország, Feje' György már mutogatá (Incunabula, pag. 257—258.) *). Millyen volt a' kozár' nyelv kezdetben, míg az a' törökkel meg nem kevertetett, azt ma már hiába kutatjuk, csak annyit mondhatunk, hogy ogor nyelv-törzshöz tartván, a' magyarral rokon volt. Const. Porphy. helyéből „unde et Chazarorum lingvam ipsos turcos docuerint habentque etiam hodie eundem dialectum, aliaque item Turcorum lingua utuntur.“ csak annyit tudhatni meg, hogy a' X. században már a' kabarok törökös kozár nyelven beszéltek, mely a' magyartól igen sokban különböző volt. Neumann ugy vélekedik, hogy a' magyar nyelvben találtató turk szók azon időszakban csuszak be a' magyarba, mikor két száz evig a' Volga, Tanais, 's Dnieper mellett kozár hatalom alatt állottak a' magyar fajúak, hanem ha, ugy mond, a' finn-tatár nyelvrokonságból eredtek a' magyar turk szók (Die Völker des südl. Russlands, S. 96). E' tárgyban további vizsgálatok majd csak idővel várhatók, ha magyar irodalmunk újabb nyelvtudományi felvilágosításokkal el lesz látva, melyeket Regulitól biztosan várhatunk.

Kozár-magyar vérrokonságra mutat az arab szájhagyomány is, melyet hitelességétől már csak azért sem lehet megfosztani,

*) Ibn Haukal' geographiáját Ouseley 1819-ben hibás szöveg után adta ki, a' pétervári ázsiai museum' újabb szerzeményeiből a' szöveg sokban kijavítható. Frähn a' többek közt azt jegyzi meg, hogy hibásan áll Ouseley' kiadásában „a' kozárok turkok' szomszédságában lagnak“ e' helyett: hogy „a' kozárok sokat vonnak a' turkokhoz.“ (Bulletin des sciences etc. 1843. T. I. nro 6.)

mert mint tudva van, az arabok több századon át harczoltak a' kozárokkal 's a' kumai magyarokkal, őket téritgeték; azért mind a' két nemzetet jól is ismerték. E' hagyomány' nyomán írja már Aly-Dedeh „horum (Chozarorum) reliquiae ad *hanc usque memoriam nostram* (idest 997 Hegira= 1558. Christi) *superstites sunt*; *natio scilicet nota sub nomine Madschar*, inter quos in pagis dispersis territorii urbis Buduin (= Buda) *reperiuntur*, qui habitu cultuque Tartarorum sunt, et pars lingua eorum loquitur.“ (Frähn, Veteres memoriae Chazarorum. Mémoires de l' Academie Imper. de St. Pétersb. T. VIII. p. 822.).

Azon állítás, hogy a' magyaroknak a' kozárok egykor uraik voltak, melly véleményyt Ewers' nyomán Neumann legújabbán is fölelevenített, nem helyes; mert ők mint rokon fajok csak egymás szövetségesei voltak, 's Masoudi is ezt írja (l. Frähnt, Ibn Foszlan p. 238.); de a' byzanti írókban is olvashatni „Turcorum gens hunnica fuit, habitans ad Caucasi montis partes septemtrionales, populosissima et *libera*, nulliusque usque nationis dominium experta“ (Stritter, III. p. 76.). Const. Porphy. is nyilván írja, hogy a' magyarok Árpád' ideje előtt független nép voltak, melly azelőtt senkinek egyedüli uralkodását meg nem szenvedte: „principem vel indigenam vel alienigenam habuerunt nunquam (l. Karamsint is T. I. p. 313. nro 292.); ismét „octo vero hae turcorum gentes principibus suis subjectae non sunt“ (Banduri cap. 40.). A' magyarok közt felolvadt kozár származatra mutatnak a' *Kozárvári* család-név, mellyből való volt Kozárvári Zsófia az 1581. oklevél' nyomán, melly Benkő' kézirati gyűjteményeiben — ha azok még fenmaradtak volna — megolvasható. *Kozárvárról* Erdélyben szinte ő emlékezik Specialis Transylvaniájában, *Kozár Benedekről* pedig Istvánfi tesz említést, ki 1527-ben Trencsin' várnoka védte azt Kotzián ellen (Histor. rer. hungar. in folio Coloniae Agripp. 1724. p. IX.). A' „Regestrum bursae Cracoviensis“ czimű könyvben (Budae 1821. p. 25.) Blasius *Chaazar* de Madaras 1511. említettik, mint krakkói tanuló több más magyarok' társaságában. Anonymus Maros és Szamos vizek közt Ifgon erdőnél laktatja a' kozárokat „terram, quae est inter Tisiam et silvam Ifgon, quae jacet ad Erdeuelu a fluvio Morus usque ad fluvium Zamus praeoccupavit sibi dux Morut — et terram illam habitarunt gentes quae dicuntur *Cozar*“ (c. 11). *Chuzár* pusztát említ Győrben az 1224. oklevél, melly Erul' birtoka volt (Fejér, Cod. dipl. Vol. I. p. 464.). Salamon király' idejében, Belgrád' ostrománál 1071. a' besnyők' vezére *Kazar* nevű volt, Niketas császár kérte fel, hogy mentse meg Belgrádot a' magyarok ellen, de nem boldogulhatott (Taschenbuch für vaterl. Geschichte. VI. Jahrg. Wien 1825. S. 173.).

A' kaukasi földön még sok tarlózni való fenn maradt a' magyar történetekre nézve, hol a' magyar 's kozár rokonság nyilvános je-

lekben mutatkozik még ma is, hol a' kubécsek vagy kovácsok' földén jelenben is él a' *Madschar* nevű népágazat. Kabardiáról, *Kabartau* hegyről, mely a' régi kabarok' nevét fentartja, a' cserkeszekről, kik Hammer szerint is kozár ivadékok; az avarokról, 's más ottan magokat magyar és kozár ivadékoknak hívó apró népfajokról egy kimerítőbb dolgozat kívántatik nyelvtörténeti tekintetben is, mint a' mit Besse utazó nyújthatott, mely magyar tudományos hézag a' dologhoz jobban értők 's teljesen felkészült tudósaink 's ott helyben utazóink által leendő idővel kipótlendő. Bérekésztesül a' *kabar* névről azt jegyzem meg, hogy az nem a' persa *ghebr*, mint Horváth Péter magyarázta, nem is az arab *Kabar* istennő' nevéből származott, mint Pray akarta, még inkább nem köthető az *Kaba* (Chaba=csaba, a' Csabai nemes család ma is virágzó a' székelý földön) Atila' fia' nevéhez, mint Katona véleményezé; legtermészetesebb azt a' magyar *kóbor* szóval öszvekötni, mert a' kabardi szájhagyomány szerint is, mint Klaproth feljegyeze — egész történetők kóborságukat mutatja, ők mint a' varégek is, barangoltak, 's az elgörögösített *barangos* névből a' magyar *barangol barangló* szók kifejelettek.

A' góbi pusztán vándorló mongolok közt ma is megkapjuk *Kobur* megyét, 's *Kobur-nor* sós tengert (Hyacinth, Denkwürdigkeiten über die Mongoley. Berlin 1832. S. 53.), az Altai-hegyekben *Khabar* patakot, hol közel bányaromokra akadt Snegirew 1795. Ritter, Erdk. I. 785., ki a' fekete *Ungur* vízben aranyport keresett; Kurdföldön a' *Khabur* víz, mely a' Trigisbe szakad, a' régi *Chabor-as* görög írókban (VI. B. S. 705. Ritter). 'S ha Cassel a' zsidó *Khaber* szóhoz köti a' *kabar* nevet, az ellen nincs semmi kifogásunk; mert az is csak járót kelőt, utazót jelent, mellynek a' régi aegyptomi 's koptusi *tschaber* tökéletesen megfelel (l. Gesenii Thesaur. philolog. critic. lingvae hebr. et chaldaee T. II. 1840. in voce *khaber*).

Igy a' Herodot' volga-urali *Jyrken* népéről írja Hammer, hogy Karamsin már az alatt kobori, vagy járó-kelő turk csordanépet értett, és ma is Kis-Ázsiában, Persiában *Jürük*-nek, közönségesben *Juruk*nak nevezik a' kobori turk csapatokat (Geschichte des osm. Reichs B. X. S. 649). Hozzá tehetne volna, hogy már Karamsin előtt jóval Strahlenberg így magyarázta e' népnevet (Das Nord und östl. Theil v. Europa und Asien. Stockholm, 1730, in 4to p. 66.). Ma is Irán' éjszaki szélében a' kobori csapatok' egyik részének Morier utazó szerint *Il-jarri* neve van (Ritter, VI. B. I. Th. S. 374). *Il* törökül = föld, és család, a' *jarri* pedig a' magyar jár, járó. Meninszkiben *jerlenmek*=migrare, *jürümek*=incedere, pergere, currere, *jürüdsche*=ambulator, *jürisch*=incessus vagy *járás* (T. IV. p. 1171, 1195.). *Ire* kalmuk, mongol nyelvben Berگزسازی szerint = jere, vagy gyere, *irrene*=járni (p. 109—

126.), a' mit ő hihetőleg Strahlenberg' mongol-kalmuk szófüzéréből vett ki, mert abban is így magyaráztatik a' két szó (p. 137. l. c.). A' zsidó *járad* ige is egyez az egyszerűbb magyar *jár* törzsszel, 's Mózsés' I. 43. 20 szövegét *járod jaradnu* 'stb. magyarosan így kell fordítani: *járván jártunk* vagy *jöttünk* le Aegyiptomba. Most már felvilágosodást nyerünk a' magyar *Jára* család-, folyóvíz- és földnevekre is. Ladislaus de *Jára* említették az 1174. oklevélben, *Maros-Jára* víz az 1622. Tordában, ugyan itt *Jára* helység, *Járai* család, villa *Jarun* 1217. in Ritu expl. verit; *Járos-falva* hajdan falu, mint neve is mutatja, ma Udvarhely város' egy része (l. Benkő, mss. collect.), 's a' besnyőknek is megvolt *Jahre* nevű egyik tribusa (Hammer, die gold. Horde S. 27); 's hogy mind e' nevek a' *jár* törzs alá tartanak, kétségbe sem vonható; és Magas-Ázsiában is chinai határföldön feltaláljuk a' *Jára* nevű megyét, Koreában a' *Yaru* vizet (Ritter, Erdkunde I. B. S. 416. III. B. S. 573).

Figyelmeztetésül érinteni szükség, hogy a' vízfolyás és járás' rokon fogalmainál fogva gyakran a' vizek' elnevezésére is használtatott a' *jár* törzs. Reland a' *Jordan* víz' nevét egyenesen ahhoz köti, midőn írja: „nomen descendit ab *járad* = descendit, labitur, hebraice *Jarden*“ (Palaestina, c. 43. Norimb. 1716.), és hogy ő ebben nem hibázott, kitetszik a' svéd tudós utazó Ackerblad' jegyzeteiből is a' Nilusról, mely szerint annak régi koptus neve *Jaro*, miből a' zsidók a' *Jeor* szót átvették = folyóvíz (l. Wiener' zsidó szótárát is, Lipsiae 1828, p. 392 in voce *Jeor*). A' koptusok e' törzsből — írja Ackerblad — igéket is formáltak, melyek nála koptus betűkkel írvák, hozzá téve „qui significant passer un rivière, és substantiv értelemben: passage,“ mert a' folyóvíz szerinte a' régiek' értelmében is jár, 's azon átjárnak és kelnek (Nouveau Journal Asiat. nro 76. p. 358.). Mindenben egyezőleg fejezte ki magát Bohlen is a' Nilus' *Jeor*, 's *Jaro* nevére nézve, a' koptus *Jaro* (= *αρυ*) = der Gehende — tehát járóvíz (Alt-Indien II. S. 457. és die Genesis histor. critisch. erläutert. Königsberg, 1835. S. 379, vesd össze Burckhardot Reisen in Syrien und Palaestina. Weimar 1823. S. 494. a' *Jarden* vízről, elgörögösítve Jordanes). Hogy a' *Jaik* víznév is, mely 1200 — 1500 verst hosszasságu 's a' baschkírok, kirgisek és astrakháni kalmukok közt választó kőfalat képez, hason eredményre vezet, azt más értekezésben fogom előadni. A' *Kabur*, *Kobur* víz- és tengerneveknek, mint föntebb láttuk, hasonló értelmű alapjuk van.

— Ezen előadás után Jerney János rt. felkelvén, 's hivatkozva a' magyar őslakokra nézve legközelebb megjelent Keleti Utazásában előhordott okaira, röviden és világosan összállította mind azokat, melyek a' Kállay Ferencz rt. által, a' felszólaló tisztelt tag' utazási eredményei' hallgató mellözésével értekezése' epizódjában előadtak ellen szólnak, 's melyekre az imént felszólalt tag még egyszer tüzetesen vissza fog térni.

— Ezek után —

PODHRADCZKY JÓZSEF lt.

Két érdekes magyar levelet közöltt: egyet, mellyben gr. Pálffy János nádor Borsod vármegyét a' porosz ellen fegyverre szólítván, többi közt jelenté, hogy Mária Therezia királynak az örökülési háborúban az egész világ' csudájára méltó boldogulását isten után nemzetünknek tulajdonítja; mást, néhai Foglár György egri kanonok alapító-levelét, szinte Borsodhoz, mellyből az tünik ki, hogy hazánkfiái a' törvényt még a' XVIII. század' közepe felé is patvariákon, sok esztendőig, nagy költséggel, sok szenvedéssel 's igen nehezen tanulták. Mind kettő az eredetiekből, az írásmód' hű megtartásával, így következik:

Excellentissime, Illustrissimi, Rndissimi, Admodum Rndi, Spbles, ac Magnifici, Perillres item, et Grosi Dni mihi Colendissime, Obstmi! Felséghe Koronás, és örökös Királynénknak, s- Kegyelmes Aszonyunk most is tarto nagy külségű, és sok felé való igasságtalan impetitioi, s- háborui között, anyival nagyob fajdalmot, s- érzékeniséget okoz az, hogy a' Borussiai királynak (a' kívül Silezianak Cessiojával is szorossab békességet kötöt vala) reméntelen ujab álhatatlansagát, és hit szegéssét már valóssagal tapasztalya.

Ugyan ennek álatomban való szándékit árnyékossan jelentették azon Felséges Aszonyunk Kegyelmes Rescriptumi, melyek által mégh sub 30. Martij, eő Felséghe édes Hazánkot, s- Nemzetünket érhető irruptionúl, s- veszedelemről az egész Nemes Vármegyéket tudósította, és hogy Hazánk oltalmárul előre gondolkodgyanak, e-leikben terjesztette, a' kinek akoron se szándékit világositani, s- anyival inkább országunk Törvénye szerint, országostúl ellene szükséges rendeléseket tenni nem lehetet, mivel titkos szándékának változása is reméltetett, s- bizontalanúl eőtet Ellenséghe nek declaralni, s- anyival inkább árra (mintha artatlanúl provocaltatnék) okot adni nem lehetet.

Most azomban már álhatatlansaganak, és hit szegéssének valóssaga nyilvansagos lévén, mert egy rendbéli Taborával már is Cseh országban be csapot, más rendbéli hús Ezer Emberbül álló Corpussa penigh Silezianak szilire takaroszik, a' kívül édes Hazánkban, mihelyest alkalmatosságot latya, be csapni szandékozik, jelenem kívántam a' Tekintetes Nemes Vármegyének, hogy Felséghe Királynénk, és Aszonyunk a' kétséghe kívül való veszedelemre nézve, maga Felséges Személyiben magát *üstént* (így! *fűstin* helyett) ide Posenban megh alázza, s-maga belső Titkos Magyar Tanácsait, s- egyedül Magyar Ministeriumat mostani erőtlenségemre nézve, Házomhoz rendelvén. s- velünk edgyütt a' múlt Diaetabéli 11-dik Articulusnak elégétissével is, nagy Felséghe Személyiben Felséges Corregensünkel egyetemben, consideálván, édes Hazánkhoz való Anyai gondvisseléssébül, s- Nemzetünkhez vonzó, s- halatlan pél-

dájú különös szeretetiből, mind azon kétségk kívül való veszedelmít Országunknak, mind penigh azt, hogy mind magunk, mind eő Felséghe oltalmarul, s- megh maradássarul, Hazánk Törvényének rendelése, s- azoknak minden sérelme nélkül gondolkodgyunk, Kegyelmissen előnkben terjesztette, s- ez iránt való rendeléseket, *mind maga Felséges személyinek, mind penigh Országunknak oltalmat önön Nemzetünkre bizta.*

Minthogy penigh sem a' veszedelemnek közel vólta, sem penigh egyibként, akar eő Felséghe, akár penigh Országunk részérül való szoros Circumstantiak nem engedik, hogy ez iránt Országunk Gyűlése által provideáltassék, midőn kivált az irruptio ellen a' Sileziai, és Morvai Passussokat (a' kikhez, tudni illik, Morvaiak is concurrálni foghnak) hova hamarab ellrekeszteni, és provideálni kölletik, s- ehez a' Törvény szerint való Particularis Insurrectiois elégtelen, kinek indictioja, és Publicatioja egyib aránt a' veszedelemnek ily megh ésmért nyilvánóságában, az 1684-dik Esztendőbéli 47. Articulus szerint, Palatinalis Authoritassomnak is competálna, s- incumbálna.

Azért Felséges Aszonyunk minden kétségk kívül való telyes reménségel, s- minden kegyelmességgel ragaszkodik az egész Nemes Vármegyék azon nagy készségű dicsiretes, és Nemzetünknek réghi dücsösségit nevelő ajánlássához, melyet, tudni illik fönt jelentett Anyai intéssére, s- jelentéssére tett minden Nemes Vármegye, s- azért Törvényünknek minden sérelme, és praejudiciuma nélkül (mert annak derogálni nem kíván) magat csak arra Kegyelmissen provocalya, a' kit önön maga Kegyelmes Leveléből is a' Nemes Vármegye bővebben foghja meghérteni.

Most vagyön azért ideje, hogy minden üdö halasztás nélkül hova hamarab, a' veszedelemnek ily valósságában, és közelétéssében, s- az üdöne rövid vóltában is, édes Hazánkhoz való szeretetünköl, magunkra, s- Országunkra vigyazunk, s- az Hite szeghű szomszédnak reánk is vagyodó kegyetlen Uralkodásatöl magunkat s- Maradekinkat minden tehetségünköl, utolsó Csep vérünkigh oltalmazuk. Most vagyön ideje, hogy Nemzetünkhez oly különös szeretettel, és nagy distinctioval visseltetö Királynénkhöz, 's Aszonyunkhoz, és Anyánkhoz vighetetlen hüvségünket, és viszont való szeretetönket bizonyítsuk, *a' ki a' réghi diffidentiaknak fére tételével, első birodalmatöl foghrást, reménségit édes Hazánkban, s- Nemzetünkben vetvén, ekoráigh való, és az egész Világh csudajara méltö boldoghulassat is, Isten után, Nemzetünknek tulajdonitya, s- a' ki modot, és alkalmatosságot nyujtván Nemzetünk réghi vitézséginek, és dücsösségének recuperatiojara, mostani nagy hiriben, és neviben, mind édes Anyánk, különössön gyönörködik.* Most vagyön mégh ideje, hogy ennek dücsösséges, kegyes, és Istenes birodalma alat, réghi Eleink által nagy érdemeköl réghi Királyoktöl nyert sok vér ontással, s- Hazánkknak szokszori romlássával megh

tartot, s- ezen édes Anyánk föll kent Koronas Királynénk által anyivalinkább megh erősséttet, de sokaknál erigységghben lévő szabad-saginkot, s- Nemessi Praerogativankat megh tarcsuk, s- azon Kegyetlenül uralkodó szomszédnak (a' kinél nincsen semi szabadságh) birodalmatúl magunkat, Lakossinkat, és Jobbagyinkat, ambar végső veszedelmünkkel is, oltalmazuk.

Mert példánk lehet, ámbar békességgel általa nyert Silezia, a' holl minden Uraknak, s- Nemeseknek szabadsagit fenékel fordította, noha oly conditioval cedaltattak Felséges Aszonyunk által, hogy magok réghi Privilegiumiban conservaltassanak. Pédánk lehet ugyan azon Sileziának mégh a' békesség elö't való, s- most is tartó boldoghtalansaga, a' hova, tudni illik, Fegyverinek ereje érkezhén, a' *Föld népét valogattra csuportossan, Tatárok modgyára, saját orszaghaban hajtatta, most is a' szerint valogatya, s- Gazdagab Atyakk Leanyait, Férjekk Felességeit ell szedi, és Önön maga teczesse szerint házossétya.* Pédánk lehet ugyan azon Silezianak most is tartó mértiketlen adózassa, s- éghben kiáltó Zaroltatássa, a' kihez egisz Europaban tündöklő szabadságunk nem szokot, s- az Mindenható Úr Isten, s- Felséges Királyink, s- Uraink által lött külömböztetissünk, természet szerint, írtózik.

Mivel azért mind a' természet ösztönöz, mind pedigh a' szabadságunk kincse önön magunkat, és királynénk oltalmára kinszerit, enyire világosséttott veszedelmünkben *Fegyvert kiáltok, nagy dücsösségű édes Hazámnak, s- Nemzetemnek,* úgy mint választott Törvényes Feő Vezére, és Feő Kapitánya, föll áldozván előre ezen alkalmatosságalis Véremet, s- életemet ennek, s- Felségghes Királynénknak oltalmára, és segítségére, s- valamint hogy illik, hogy mutassuk ehez, úgy mint édes Anyánkhoz szeretetünket, úgy mint Aszonyunkhoz készségünket, és úgy mint föll kent koronás Királynénkhöz szüntelen hüvségünket, szabadságunk oltalmára penigh természet szerint való kötelességünket; Ugy szintén mind Uri, mind Nemessi renden lévőket intem, és szeretettel kérem, hogy Aszonyához, Anyához, és Királynéjához való hüvséges szeretetibül, úgy nem kölemben, édes Hazájához, és szabadságához való buzgoságabül, Nemzetünknek réghi dücsösséges szokássa szerint, fejenként Fegyvert kössön, s- Hadi expeditiora kiszülyen, s- az Uri, s- Nemessi rendeknek föll ülésén kívül, ezen Nemes Vármegye is, maga ereihez képest, mennél számossab Lovas, vagy Gyalog Katonákat Felségghes Aszonyunknak tett nagy készségű, és dicsiretes ajánlássához képest, hova hamarab álitson, úgy hogy mind azok, első orderemre, Országunknak Morva, és Silezia felül való szilein, és határin, s- ugyan is nem egyib képpen, hanem egyedül magunk, s- országunk oltalmára megh jelennyenek. Magam leszek mind ezeknek Törvényes Vezére, holott penigh erőtlenségem nem engedni, kinek távozássaért Istenemet imadom, hogy Felséges Aszo-

nyomhoz, és Hazámhoz való buzgósságomat bizonyithassam, akkor az Feő Commando Méltóságos Generalis Feld-Marschall, és Judexcuriae *Groff Eszterházy Jóseff* Uramot eő Excellentiajat foghja illetni: e' mellett penigh a' Seregek tulajdon Tisztein kívül, nem más által, hanem rész szerint Méltóságos Districtualis, és Cavalleriae Generalis *Groff Eszterházi Ferencz* Uram eő Excellentiaja, rész szerint General Feld-Marschall Laidinant *Groff Károly Ferencz*, rész szerint ugyan General Feld-Marschall Lajdinant *Baro Splény Gábor*, és Generalis *Beleznay Uraimik* eő Kglmek által foghnak commendiroztatni, s- Nemzetünknek, s- a' Nemes Vármegyéknek illetin ereivel igyekezőnk minden tehetségünkkel országunkat azon Ellenségnek irruptiojátul megh oltalmazni. A' kiknek a' Táborban mind szemily, mind penig Lóbéli Portioit kenyérből, Abrakból, és Szénából Felséghes Aszonyunk, mind ezen szorongatási, s- ily számtalan költségei között is, minyájunknak segítségére, s- buzgosságunknak könyebitéssére, önön magaiból, s- az ottan erigálandó Magazinumókból ingyen foghja megh adadni.

Jelenti e' mellet Felséges Aszonyunk önön maga rescriptuma által is Kegyelmissen, hogy a' menyire a' Nemes Vármegyék által statualandó Lovas, vagy gyalogh Katonasságh Puskakbul talán fogyatkozást szenvedne, illetin Fegyverelis foghja szükségünket segiteni, s- ugyan magam foghom azt azonnal, mihelyest a' Nemes Vármegye szükségének számát érthetem, akár itt, akár *Leopoldban* (Lipótvárában), vagy *Trenchinben* az föll állítandoknak számához képest assignálni.

Által láthatni mind ezekből veszedelmünknek valósságot, Felséges Aszonyunknak Anyai gondvisseléssét, s- ily nagy szorongatási, és számtalan költségei között is, segedelmünkre ajánlott kegyelmességit, s- mind ezekhez, de kivált a' veszedelemnek közelitésséhez képest hova hamarab föll üllésünknek, és oltalmunknak szükségét, a' kit hogy ezen Nemes Vármegye is szívére vegyen, s- veszedelmünk Circumstantiajában bőveben tekincsen; s- valami némő buzgosságal magamat áldozom, hogy az Uri, és Nemessi rendek is hassonlott cselekedgyenek; az édes Hazámhoz tartozó vigyazassomból, s- kötelessigemből tovább is a' Nemes Vármegyit intem, obtestalom, és kérem. Cupiens, in reliquo, servet DEUS Praettas D. Vras diu, ad vota propria, incolumes, persevero. Praettar. Dnaonu Vras Posony 23. Augusti 1744. Servus et Amicus ad officia paratmus Comes Joannes Palffy. m.p.

Tekéntetes Nemes Vármegye. Tudtára vagyon Nagtoknál Kglmeteknél, hogy míg in Ao. 1740. itten Egerben Nemes iffiak elő menetelire juridicum Studiumot fundálttam legyen egyedül Hazánk és Nemzetünkhez való szeretetiből, hogy egy iránt Úri főrendek, és az szegeny Nemes emberek faj nagyobb commoditással, mint sem Patvariakon tanulhassák az törvényt, ugy hogy a' kit

Patvariákon sok Esztendeig nagy külségel, sok szenvedéssel nehezen consequálhatják, itt két Esztendőnek forgása alatt (a' ki szorgalmatossan impendállyá magát) úgy perficiálhattya magát in iuridicis, hogy in Foro utroque, passive et active Causákat prosequálhattya cum honore. amint experientia passim per Districtus, et Comitatus bizonyította.

En jóllehet ugyan ezen Fundátiómat cum consideratione Fassionalter a' N. Káptalan előtt meg írt Esztendőben deducalttam; de mutatis medio tempore circumstantijs, necessario más dispositiót kellett tennem, a' kit per modum Codicilli ujonnan a' N. Káptalanban bé vallottam, mellyet is in Acclusis Nemes Vármegyének jme küldem a' végre, hogy N. Vármegye ezen Fundátiómat méltóztassék maga Protectiója alá venni, a' mint is ezen Fassióban specialiter inter reliquos Protectores denominálttam a' Nemes Vármegyét, mellyet közel lévén reménlem nem fogja difficultálni több Protectoraival együtt magára vállalni annak Curateláját maga uri és Nemesi fiainak Törvény tanulássában való comoditássára nézve is. Kérem is ezen Codicillussomat improthocoláltatni, és Institutumomnak Curateláját magára vállalni méltóztassék.

Azomban szükséghe képpen akarván e' jövő tavaszon az Collegiumnak fabricáját continuálni, és nagyobra extendálni, vettem Tokajban ötszáz fenyő szálakat, mellyeket Babonáig leszáletattam a' Tiszán, alázatosan instálok a' N. Vármegyénél, méltóztassék annak ide Egerben való béhozatatására vecturával megsegéteni, melly a' béli Hazánk és Nemzetünk közönséges javára czélozó fávörát, az Ur Isten megjutalmazza Nagtoknak Kglteknek, én pedig maradok Tekttes Nemes Vármegyének Eger 20. Január. 1747. Alazatos Szolgaja Foglar György. m. k.

— Végül

WENZEL GUSZTÁV lt.

Hohenzollerni VI. Frigyes nürnbergi vágrófnak, a' porosz uralkodó család' alapítójának tartózkodásáról Magyarországhban és Zsigmond király' szolgálatában állásáról a' következőkben értekezett.

Zsigmond királyunk' országglásának egyik a' magyar történet-tudományi irodalomban mindeddig nem méltatott oldala t. i. a' római-német birodalomnak ezen időbeni kormányzati viszonyai, mellyeknek fonalai hazánkban öszpontosítottak, figyelmünket mindenkép érdemlik. *Hohenzollerni VI. Frigyes, nürnbergi vágróf, később a' brandenburgi örgrófság' birtokosa, és ennek megszerzése következtében a' mai porosz uralkodó családnak alapítója, volt ezen kormányzati és közigazgatási öszpontosításnak főkezelője.* 'S minthogy a' viszonyok, mellyekre munkássága vonatkozott, Ma-

gyarország' azon kori politicájának szempontjából több tekintetben érdekesek: *Frigyes várgrófnak* személye is ez által, és pedig annál inkább figyelemre méltóvá válik, minthogy hiteles okleveles adatokból bebizonyítható, hogy ő vagyonát, mellyen a' brandenburgi örgrófságot szerezte, 's így a' porosz királyi család' hatalmának első alapkövét tette le, Magyarországon és a' magyar király' adományozása által nyerte. Így a' porosz és a' magyar történet közt egy igen érdekes érintkezési pont mutatkozik. Az ide tartozó eseményeket belső összefüggések szerint külfőileg tárgyalandó, *először* Frigyes várgróf' személyes előzményeit; *azután* Magyarországon tartózkodását és itteni tetteit; *ennek folytában* Zsigmond királynak iránta mutatott kegyességét és adományait; 's *végre* a' brandenburgi örgrófságnak részéről megszerzését kívánom előadni.

I. VI. *Frigyes nürnbergi várgrófnak személyes előzményei.* — VI. Frigyes nürnbergi várgróf, V. Frigyesnek, a' hohenzollerni családból volt fia, ki szintén a' nürnbergi várgrófságot bírta. Atyja a' német birodalom' ezen kori dolgaiban nem csekély jelentőséggel tűnik fel; 's ugyan ő Magyarország' történetében is említetik, mert a' nikápolyi ütközetben részt vett. Halála után (1398) két fia maradt: *János* és VI. *Frigyes*.

A' Hohenzollern-ház' ezen ágának, mellyből VI. Frigyes származott, Frankóniában volt széke, 's ugyanott szép és terjedelmes jószágokkal is bírt. De mindamellett V. Frigyes adóssággal terhelve hagyta vagyonát fiaira; sőt még életében arra volt indítva, hogy birtokait az őt terhelő adósságaival együtt ezekre átruházza. Az illető 1397-ki május' 29-kén kelt átvételi szerződésben ezek mondatnak: „Und wir obgenannten Bruder Burggrafe Johans vnd Burggraf Friederich wollen vnd sullen — — auch alle schülde selber über vns nehmen zu gelten vnd ausszurichten, domit vnser vater nichts zu schicken haben soll“ *).

VI. Frigyesnek személyes előzményei' megítélésében különösen említendő a' két testvérnek atyjok' halála utáni vagyonszorultsága. *János*, ki Zsigmond magyar király' nővérét Margitot bírta nőül, sógorától többször nyert segítséget. Névszerint kiemelem Zsigmondnak egyik még ki nem adott inscriptionalis levelét (Buda tertio die festi Sancte Trinitatis 1399.), mellyben többek közt rendeltetik, „ut sororio suo Johanni Burggravio Nurimbergensi tam ob consanguinitatis amorem, quam ob graves expensas, in festo purificationis Marie proxime futuro *viginti millia florenorum* persolvantur.“ Venczel király is 1397-ki november' 27-ke alatt 2000

*) Julius v. Minutoli: Friedrich I. Kurfürst von Brandenburg und Memorabilia aus dem Leben der Markgrafen von Brandenburg aus den Quellen des Plassenburger Archivs. Berlin 1850. 327. l. V. o. u. o. 261. l.

forintnyi évi segedelmet rendelt számára *); 1404-ben azon kívül még 10,000 forintot inscribálván neki **). És mindamellett ő nem volt képes Erzsébet húgának, kit Ruprecht római király bírt nőül, a' kirendelt nászpénznek (Ehegeld) őt illető fele részét csak egyellen egyszer is kifizetni, erre egész haláláig siker nélkül intetvén ***); — ékszerait (clenodia) pedig a' két testvér nürnbergi zsidóknál kénytelenítettett elzálagosítani; mi midőn nagy terhökre látszott lenni, Lajos és Frigyes öttingi grófoknak mint ügyeik' elintézésére választott bíráknak 1404-ki ítélete által Frigyesnek meghagyatott azok' beváltása, és más tisztos embernél elhelyezése ****). Sőt szorultságuk' következtében várgrófságuk' néhány igen fontos járuléka' eladására és elzalogosítására is többször elhatározzák magokat *****). Frigyes bátyja' szorultságának olly annyira volt részese, hogy, midőn Magyarországra jött, nejét Erzsébetet sem hozhatta el magával; hanem ezt, frankóniai birtokát és alattvalóit Ruprecht német király' különös pártfogásába ajánlotta.

II. *Frigyesnek Magyarországon tartózkodása és állása Zsigmond király' szolgálatában.* Lajos bajor-ingolstadt-i herczeg az akkor már brandenburgi örgrófhoz Frigyeshez 1420-ki augusztus' 31-kén ezeket írta: „Wes beschuldigest du vnsern gnedigen herren den Römischen König (Zsigmond) vnd auch das volck in der marcke daran, das Du Dein gut vnendlich hast on worden, wann doch gar wissenlich ist, das Du verdorben wärdt vnd vor armut in diesen landen nicht beleiben mochtest vnd vor Du vnser gnedigen herrn des königs diener wärdt vnd du die marck ye gesehen hättest, als wir mainen, vnd prachst mit schandd auf von könig Ruprecht salig, als dich ain farender man an seinem (Ruprecht) Hof in ainem lied sang, vnd furest gen vngern yetzo zu vnserm gnedigen herren dem Römischen könig, der Dich seyder erneret hat. — — — Gedenk auch was könig Ruprecht selv von Dir redet, darumb wir dich mit Im berichten müsstén, vnd Dir sein genad erwerben.“

Frigyes erre ugyan 1420-ki october' 22. ezt felelte: „— — Sunder als Du schreibst, wie wir von ihm (t. i. Ruprecht királytól) aufgeprochen vnd gegen vngern gezogen seyn von Armut wegen etc. Nu ist wol wissentlich, das vnser gnedigster herr der Römisch König (Zsigmond) on vnser wissen noch vns stellet vnd begeret zu seinen gnaden zu kommen, das wir auch mit vnsern herren kö-

*) Pelzel: Lebensgeschichte des Röm. und Böhm. Königs Wenceslaus. II. köt. Prag 1790. 356. l.

**) Adolph Friedr. Riedel: Zehn Jahre aus der Geschichte der Ahnherren des Preussischen Königshauses. Berlin 1851. 320. l.

***) Riedel i. m. 321. l.

****) Riedel i. m. 260. l.

*****) Riedel i. m. 322. l.

nig Ruprechts sâligen erlauben, guten willen vnd wissen teten, das vnseren herren von Speyre seinem Canzler, vnserm Oheime von Otingen seinem Hofmaister der Zeit, vnd anderen seinen Râten geistlichen vnd weltlichen vnd vil frummen lâuten wol wissentlich ist, vnd befulchen auch seinen gnaden vnser gemachel, alle vnser lannden vnd lâute hinder vns — — — *).

E' két levélnek tartalmát tekintve, habár el kell ismernünk, hogy Lajos bajor herczeg, ki Frigyessel nem a' legjobb egyetértésben élt, és 24,000 aranyforintnyi követeléssel lépett föl ellene, mi ennek személyes viszonyait illeti, nem minden kifogáson kívüli tudósítónak tekinthető; hogy tehát azon állítása, mikép Frigyes Ruprecht király iránti hűségét megszegvén, Zsigmond' szolgálatába lépett volna, miről gúnyének énekeltetett a' király' udvaránál (darumb ain farender man an seinem Hof in ainem lied sang), — közvetlen hitelt nem igényelhet: más részről mégis Frigyes sem tagadja, hogy vagyonszorultsága volt egyik fő oka annak, mikép Zsigmondnak, az akkor még csak magyar királynak szolgálatát elvállalta. Zsigmond neki 4000 forint évi fizetést rendelt **).

Hogy már Frigyesnek Magyarországbani szerepléséről ítélhesünk, szükséges Zsigmond' ügyeit tekintetbe vennünk, melyekben amaz neki szolgálhatott. Kétségkívül van, hogy személyes érdekei első helyt álltak. Egyébiránt 1410-ki inscriptionalis levelében a' király Magyarország' dolgai körüli érdemeit is említi, 's hogy Zsigmondnak római-német királylyá választatásában, később pedig a' német birodalomnak kormányzásában, neki igen fontos szolgálatokat tett, az ezen kori német történetből ismeretes.

Nem tartom szükségesnek, Frigyes' ezen többnemű szolgálatai' részletes megvizsgálásába itt ereszkedni. Mennyiben mindazonáltal a' német birodalom' viszonyai ezen alkalommal a' magyar történet szempontjából is különös figyelmet igényelnek, említendő:

Hogy, miután Ruprecht király 1410-ki május' 19-kén meghalt volna, először, t. i. julius' 25-ke alatt, Frigyesnek valami rendkívüli jutalmaztatására akadunk. Ezen időben az új királyválasztásra Németországban már készültek történetek, és Zsigmond ebben Frigyes' szolgálatát akarta érdekében használni. A' királyválasztás, míg t. i. Zsigmond minden választóktól egyértelműleg római-német

*) A' levelek, melyekből ezen helyek közöltetnek, a' müncheni királyi levéltárban találhatók. V. ö. Riedel id. munk. 319. 's k. l.

**) Riedl id. munk. 3. l. Megjegyzést érdemel hogy Bernát braunschweigi herczegnek 1412-ben 1500 forintnyi (Riedel, Codex dipl. Brandenb. II. 3. 202. l.); Ulrich meklenburgi herczegnek 1414-ben 1000 forintnyi (U. o. 222. l.); Bernát badeni örgrófnak 1418-ban 2000 ftnyi (Aschbach Gesch. Kais. Sigmunds II. köt. 386. l.) évi fizetés rendeltetett, midőn Zsigmond szolgálatába léptek. Lajos bajor-ingolstadti herczeg ellenben, ki 1415-ban Zsigmondnak akkor 7 éves Erzsébet leánya udvari szolgálatába hivatott, 12000 forintnyi évi fizetést nyert (Riedel id. m. 325. l.).

királynak elismerve és kihirdetve volt, 1411-ki julius' 21-ikéig huzódott *). Nevezetes, hogy Zsigmond mint magyar király ke-
reste és nyerte ezen méltóságot; hogy 1410-ki september' 2-kán Frigyes egyenesen mint a' magyar király' követe fogadtatott el a' választóhelyül szolgáló Frankfurt várostól; hogy János majnczi és Frigyes kölni választók, kik kezdetben nem Zsigmondot, hanem Józsa (Jodók) morvai örgrófot akarták római királynak, midőn a' trieri és pfalczi választók, és a' brandenburgi képviselő gyanánt fellépő Hohenzollern Frigyes 1410-ki september' 20-kán Zsigmondot választották, a' magyarországi praelatusok és főurak előtt különös levélben ügyekeztek magokat igazolni, és a' történt választásnak helytelenségét megmutatni **); hogy midőn Józsa a' római királyság' elfogadására késznek nyilatkozott, Zsigmond fenyegetőzött, mikép a' tetteleges elfogadás' esetében magyar hadával Morvahont elpusztítandja ***); hogy ugyanő 1411-ben Frankfurt várostól kívánta, mikép úrnappor nevében a' római birodalmi és e' mellett a' magyar czímer felfüggesztessék ****) 'stb.

Továbbá, figyelmet érdemel, hogy római-német királynak választatása után is Zsigmond rendesen Magyarországon lakott, és udvarát itt tartotta; hogy ennek következtében nem csak a' német birodalom' kormányzása és igazgatása innen folyt, hanem a' német királyi méltóság' ékszerei is 1424 óta Magyarországon és pedig Visegrádon őriztettek; sőt német országgyűlések is tartattak Magyarországon. Különös említést érdemel azon német birodalmi országgyűlés, mely 1429-ki decemberben Pozsonyban állt; 's Németországnak ezen kori státuszviszonyaira nézve igen jellemző, mikép ezen országgyűlésben Albert ausztriai herczeg, János zágrábi püspök és Garai Miklós nádor mint Zsigmond' biztosai részt vettek *****).

Ismét megjegyezendő, hogy Hohenzollern Frigyes ezen időben a' német birodalom' kormányzati ügyeinek egyik főkezelője volt *****). Zsigmond őt azon kívül 1418. birodalmi vicariusnak rendelé, 1422. a' hussita háború' fővezetésével őt bizta meg, 's mind a' mellett, hogy 1421—1423. a' szász választófejedelemség' ügyében némi

*) Zsigmond' római királyválasztásáról lásd: Aschbach, Geschichte Sigmunds I. köt. Hamburg, 1838. 282—310. l.

**) Fejér, Cod. dipl. Hung. X. 8, 502. 's k. l., hol a' két választó által felhozott okok' czáfolása is található.

***) Eberhardi Windeckii historia vitae Imper. Sigismundi, Menkennél Scriptores rerum Germanicarum I. köt. 1089. l.

****) Olenschlager: Erläuterung der goldenen Bulle Kaiser Carls IV. Frankf. és Leipzig 1766. 212. l., a' függ. XCIX. száma.

*****) Ezen országgyűlést illetőleg lásd: Wencker, Apparatus et Instructus Archivorum, Argent. 1713. 320—326. l.

*****) Riedel: Zehn Jahre 'stb. 21. l.

feszültség volt köztök, Zsigmond Frigyesről kegyelmét még sem vonta meg *).

III. *Frigyes' szolgálatainak megjutalmaztatása.* Zsigmond király azokat, kik neki hű szolgálatokat tettek, gazdagan szokta megjutalmazni, sőt olykor irántok mód nélkül bőkezű is volt. Ezt hohenzollerni Frigyes is tapasztalta. Azon korra nézve nevezetes 4000 forintnyi évi fizetésén kívül, említendő azon nevezetes birtokinscriptio is, melyet 1410. Magyarországon nyert.

A' bambergi történettudományi társulatnak 1849-ben kiadott „Quellensammlung für fränkische Geschichte“ czímű kútfői közleményeinek második füzetében többek közt dr. Höfler Szilárd *Eyb Lajos* XV. századi német lovagnak, ki hohenzollerni VI. Frigyesnek szolgálatában állt, emlékiratát közli, mellyben **) Frigyesről ezeket írja :

„Als *Burggraf Fridrich* vill Schulden hatte, vor grosser Costung die Im gein den von Rotenburg uff den Krieg gangen was, Namen sein Rete in guter Maynung für, ein Ordnung zu machen, wie die schuld bezalt und wurd darauff gestellt, das irem herrn ein klain hofgesind zugeordnet wurde, und solt mit der hofhaltung zu kolmberg sein, das ward also beslossen und gehandelt. Indem kam der from Ritter Herr *Ernfried von Seckendorff* herauß von konig Sigmundten von Hungern, der vernam solch ordnung zu missfallen und sagt, es wer unausstreglich mit dem erkargn die schuld zu bezalen. Es war dess ain Junger Furst gerads und starkleibs auch mit guter Vernunft versehen. Man solt in hinausthan, Es wurd da nichts mer auss Im dann ein Hasenjäger, das Glöck war Im nit versagt. Da was die frag von Reten, wohin doch. Gab Herr Ernfried die antwurt: Er wess kain stand yezo im Reich, denn bey konig Sigmundten von Hungern, der wer ein Liebhaber der Fursten, Ime zu dienen. Er were auch der Dinst notturfing, dann er mit etlichen seiner Landtleuten zu Hungern in kriegten stund. Mit kurz ward Herr Ernfried abgefertigt, solchs bei dem konig zu handeln, darein er sich gutwillig gab und bei dem konig soviel handelt, das *Burggraf Fridrichen* ein sold und dinstgeld versprochen, und also darauf zum konig gerüst und geschickt ward, das sich der gemelt *Burggraf Fridrich* bei dem konig und seinen gewalthabern also hielt, das im bevolhen wurd handlung des kriegs, darin er handelt, gegen der von widerwertigen, damit er ain ausskommen het *und sein sold für sich bracht ob den 80,000 hungerischen Guldin, das Im Verschreibung geben wurden, die zu haben uff ain lendlein oder gegent genant die schut.*“ Később Frigyes' barátjai Zsigmondnál in-

*) „Erat in flagranti Caesaris gratia.“ *Annales Boicae gentis* P. II. lib. 2 fol. 145. V. ö. Haardt : *Acta Concilii Constantiensis* tom. IV. col. 1446.

**) 116. l.

ditványozták: „*Er solt Burggraf Fridrichen mit der Markt begeben, als ein halb verlornes land, dagegen solt er im die Verschreibung die er het uff dem lendlein Schutt umb die 80,000 hungerisch guldin wider übergeben*“ 'stb. 'stb.

Eybnak ezen tudósítása Frígyesnek Magyarországbani állását egészen új színben tüntette fel. De mennyiben ötlet mint Csallóköz' zálogbirtokosát említve találjuk, melyet ő később, Zsigmond elleni követeléseinek tárgyában, a' brandenburgi örgrófsággal cserélt volna fel; az egész tudósítás, ha valószínűtlennek nem, de még is homályosnak látszott lenni. A' bécsi 's a' mi academiánk' egyik legelőkelőbb tagja, *Chmel József* három esztendővel ezelőtt engem kérdezett, ha vajjon ez iránt felvilágosítást adni volnék-e képes? 's én akkor nem-mel voltam kénytelen felelni. Azólta mindazonáltal Frígyes' legújabb életírója Minutóli' útmutatása szerint sikerült egy, a' bajor kir. levéltárban létező, eredeti oklevélnek tudomásához jutnom, mely a' homályt tökéletesen felderíti. Ez Zsigmond királynak következő inscriptionalis levele:

„Nos Sigismundus Dei Gracia Rex Hungarie, Croacie, Dalmacie etc. Marchioque Brandenburgensis et Sacri Romani Imperii Vicarius generalis, universis et singulis presentibus et futuris presencium noticiam habituris harum serie volumus fieri manifestum: Quod attendentes multiplicia laudabilia et meritoria virtutum gesta, que Illustris Princeps Dominus Fridericus Burggravius Norimbergensis auunculus noster carissimus, fidelis nobis et vberime dilectus, nedum ad nostre Maiestatis decus, verum eciam tocius Regni commodum, Reipublice augmentum et Regnicolarum utilitatem temporum processu et qualitate requirentibus, expensarum onera graua, sueque ac suorum personarum iuges labores suportando magnifice fecit ac fructuose hactenus est operatus. Tum harum consideratione, tum eciam ob amorem sincere dileccionis et ex fauore gracioso, quibus ipsum amplectimur, cupientes sibi nostre munificencie manus aliquantisper aperire, *viginti millia florenorum auri puri* eidem de fisci nostri regalis erario prouenienda ac liberaliter et effectiue assignanda deputauimus et ascribimus realiter ista vice. Et volentes eundem de rehabicione ipsorum viginti millium florenorum auri indubium reddere ac vtique certificare, *ciuitatem et castrum nostrum Posoniense*, item *castra Comarom, Geztes et Vytan*, nec non oppida *Nezmeel et Tata*, ac locum venacionis nostre *Gerrencher* vocatum cum ipsius pertinenciis, item *turrem Vuluengi* (?) prope Budam et *enam curiam allodiam in Kelenfeud*, ac villam *Mede* vocatam prope Albam Regalem; preterea villas *Kemlen* cum vna piscina, medietatem ville *Bochaten* villam *Kendertow* desertam similiter cum vna piscina, villas *Magdad, Tarzan, Zalanck, Tarian, Tolman, Weynary*, cum curia nobili, duabus piscinis et vna vinea in facie eiusdem habitis; *Orsabe* similiter cum curia nobili, duabus

vineis et vna piscina, *Serysabe* cum vna curia nobili et equis equacialis, nec non vna vinea ac vno molendino ibidem habitis. Item *Gardon* prope Albam Regalem cum curia nobili et equis equacialis ibidem existentibus. Item *Marouth* prope Wissegrad, *Cheb* ad dictum castrum Comarom appropriatum; oppidum *Samarain* et villam *Almos* vocatas prope Nezmel habitam cum quadam alia villa sita circa ipsam cum eorum et ipsarum pertinenciis et vtilitatibus vniversis, de Prelatorum, Baronum et Regni nostri Procerum consilio et eorum vniformi deliberatione duximus obliganda; imo auctoritate nostra Regia obligamus tamdiu per eundem Dominum Fridericum Burggrauium possidenda, tenendas et habenda, donec per nos vel successores nostros, Reges videlicet Hungarie eidem Domino Friderico Burggraui de supra dictis viginti milibus auri per nos, vt premisimus deputatis et liberaliter assignari dispositis, vel eorum valore satisfactum fuerit quoad plenum sub presencium nostrarum Maiestatis nostre authentico sigillo impendenti munitarum vigore, testimonio et firmitate litterarum. Datum in Wissegrad in festo Beati Jacobi apostoli maioris, anno domini millesimo quadringentesimo decimo.“

Kitetszik ezekből, hogy Frigyes Magyarorszáiban tartózkodását nevezetes vagyon' szerzésére használta fel; valamint az is, hogy ő általában jó gazda volt, és Zsigmond' irányában, ki pénz' dolgában igen könnyelmű és pazar, szép sikerrel gazdálkodott. Már 1410-ben ez neki 20,000 aranyforinttal tartozott, melyeknek biztosítására Magyarorszáiban valóban roppant birtokot inscribált. Ennek haszonvételeiből és más forrásokból vagyonát még inkább emelte, úgy, hogy pár évvel később Zsigmond neki már 80,000 forinttal tartozott. Csak így nyert ő módot a' brandenburgi örgrófságot megszerezni, 's így a' mai porosz uralkodó család' hatalmának alapját megvetni.

Egyébiránt úgy látszik, hogy Zsigmond ezután is vett fel még kölcsön Frigyesről pénzt, és használta ennek hitelét is más kölcsönöknél; minek folytán Frigyes nem ritkán maga is szorongott. Emelésre méltó, mikép ő 1414-ben olly szorult állapotban volt, hogy konyhamestere Eben Konrád máskép magán segíteni nem tudván, a' háztartás' fedezésére azon 400 fthoz nyúlt, melyeket egy magyar, Frigyesnek a' végett adott által, hogy ebből Wilsnackban a' szent vér' templomában örök időre misét alapítson. Még végrendeletében említi ezt sajnálkozva Frigyes *). És még is már 1415-ki július' 10-ke alatt képes volt ő megint Kosztnitzban Zsigmondért jót állani, midőn ez 23,000 forintnyi kölcsönt vett fel. Például, melly gondosan nézett Frigyes Zsigmond' ellenébeni követeléseinek biztosítása után, szolgálhat azon adat, melly szerint 4000 forintnyi hiva-

*) Minutoli : Fridrich I. 'stb. 335. I.

talbéli évi fizetése neki 1412-ki január' 29-ke alatt Nürnberg, Rottenburg, Haller, Nördlingen, Schweinfurt, Dinkelspühl, Windsheim és Weissenburg német szabad birodalmi városoknak birodalmi adójával és a' nürnbergi zsidóadóval, úgy biztosított, hogy azt közvetlen innen húzza, a' királyi kincstár pedig annak fizetésétől mentve legyen *).

IV. *Frígyes mint brandenburgi örgróf.* A' brandenburgi örgrófság 1373 óta a' luxemburgi háznak volt tulajdona, és IV. Károly császár' halála után (1378) jött végrendeletileg Zsigmondnak, a' későbbi magyar királynak birtokába. Ez majd folytonos pénztelenségében rokonának, Józsa morva örgrófnak zálogosította el a' tartományt (1388); ki azonban 1411-ki január' 17. meghalálózván, Zsigmond Brandenburgot azonnal átvette **). Ezen viszonyt kell szemügyre vennünk, midőn Frígyes' jogszerzését az örgrófságra akarjuk tárgyalni.

A' magdeburgi scabinoknak még kiadatlan régi kronikája következőket tartalmaz :

„Im demsuluen iare als MDCCCXI als Markgreue Jost ghestoruen was, do sande der koning von vngheren Sigismundus, gekorn Römisch koning, syne bodeschap an die stede der olden marke vnd nyen marke to brandenborch vnd bescheyde se to komen up den Sondoch mydvasten to dem berlyn, to horen syne meyninghe vnd willen. Vnd vppe den genanten sondach weren to dem berlyn her Johan waldow, prouest darsulues, vnd her went van yleborch van des koninges wagen vnd vrageden dar den reden der Stede : Sint der male, dat markgreue Jost vorstoruen were vnd de koning eyn recht gheborn erffhere were der lande, efft se ome der herschap bekentlik vnd bystendlik weren. Dar wart gheandwerdet van den reden : *Ja se waren*, Do wart den steden vnd der manschop van des koninges wegen bescheyden, dat se uppe sunte walburgen dage negest volgende *scholden komen in vngheren vnd dem koninge huldinghe dan*. Do sanden de stede gemeynliken darhen de oren uthe den reden; sunder van der manschop vth dem lande toch neymand dar, wenn de eddele Jaspar gans von potlist, vnd deden dar dem koninge huldinghe van der lande wegen vnd weren by dem koninge van sunte walburgen dage so lange, dat se ersten vmme sunte Jacobes dage wedder to lande quemen vnd clageden dar dem koninge der lande missestande vnd notorft etc. Do louede de koning den reden der stede. Sint dem male, dat he suluen in de land nicht konde komen, wente he were to Romischen

*) Riedel, Cod. dipl. Brandenb. II. 4, 3. I.

**) Riedel, a' brandenburgi specialis történetnek legujabb kútfő-vizsgálója számos okleveleket állított egybe, melyekből kitetszik, mikép Zsigmond Jodoknak halála után azonnal ezen örgrófságot birtokba vette. V. ö. p. o. Codex dipl. Brandenb. II. 2 a' 97, 123, 130, 133, 149. 'stb. számokat.

könige ghekoren etc. So wolde he on eynen heren, de on hulplik scholde wesen in de land senden, *vnd benomede dar den hochgeborn forsten vnd heren, heren frederike borchgreuen to nurenberg*, des de rede gar sere ervrawet weren vnd was on eyn gud touorsicht, also scheyden se gutliken van dem koninge vnd quemen vroliken wedder to lande“ *)).

Ezen körülményes elbeszélés, mellyel a' kor' többi ismeretes kütfői is mind megegyeznek, egyszersmind hohenzollerni Frigyes' első küldetéséről Brandenburgba tudósít; 's így nincs egyéb hátra, mint oklevelekből és egyéb kütfőkből ottani örgrófi hatalmának keletkezését megmutatni.

E' tekintetben fordítsuk figyelmünket azokra, mik 1411-ki júliusban Budán, és azután ezeknek következtében később Kostnitzban történtek, és pedig:

1) Budán 1411-ki július' 8-kán Zsigmond Frigyes a' brandenburgi örgrófság' kapitányául (Hauptmann der Mark Brandenburg) nevezi ki; miről ünnepélyes oklevelet adott ki, mellyet Kirchen János Zsigmond egyik német titoknak fogalmazott. Tanúk voltak Borbála királyné, továbbá „Johann zu Gran Erzbischof vnd Ewiger Span, des heiligen Römischen Stuhls Legat, *vnser in dem heiligen Römischen Reiche Canzler*;“ Eberhard zágrábi püspök és magyarországi korbátnok, és az apostoli követ. Zsigmondnak mint római-német királynak közép, és a' tanúk' szokásos pecsétjei fűgenek ez oklevelen **).

2) Ugyan Budán és ugyanazon napon Zsigmond Frigyesnek és utódjainak a' brandenburgi örgrófságra 100.000 magyar forintot inscribál; olly módon, hogy ő, vagy utódjai, az örgrófságot visszaadni csak akkor köteleztetnek, ha nekik Égerben (Csehországi város), Bécsben vagy Magdeburgban az említett összeg ki fog fizettetni ***).

3) Zsigmondnak nyílt-levele a' brandenburgi rendekhez, kelt Budán július' 11-kén 1411. ugyan ezen értelemben ****).

4) Ezen kinevezésnek 's illetőleg elzalogosításnak Venzel római császár általi jóváhagyása 1411-ki december' 15-kéről; és

5) Frigyesnek reversalisa 1411-ki december' 18-káról. Ezekhez járul

6) Zsigmondnak záloglevele, kelt Kosztitzban april' 30-kán 1415., melly által a' brandenburgi örgrófságot most már 150.000 magyar forint' fejében Frigyesnek zálogképen általengedi, fentartván magának 's örököseinek a' visszaváltási jogot;

*) Riedel' tudósítása szerint, Zehn Jahre 'stb. 329. 's k. l.

**) Riedel, Cod. dipl. Brand. II. 3, 178. sz. a.

***) Riedel u. o. 180. sz. a.

****) U. o. 181. sz. a.

7) Frigyesnek ez iránti reversalisa, kelt ugyanott május' 3-káról *).

Mindezeknek alapján, miután később is Zsigmond, hogy pénzelenségén segítsen, Frigyesnek hol erszényére, hol közbenjáró hitelére szorult, 's így tömérdek költségei közt adósságait nem csak le nem róttla, hanem inkább újakkal növelte; végre a' brandenburgi örgrófságot, a' választósággal 's más vele egybekötött méltóságokkal együtt Frigyesnek örökre átengedte. Az ünnepélyes hűbéri investitura történt Kosztnitzban 1417-ki április' 18-kán **), 's ezen alkalommal a' visszaváltási jog' fentartásáról már semmi említés többé. E' naptól kell tehát számítani a' hohenzollerni háznak uralmát Brandenburgban.

Ugyan ezen értelemben nyilatkoznak Frigyesnek Brandenburgra való jogszerzéséről hiteles írók is.

Windeck Eberhard, Zsigmond életleírásának XXII. fejezetében ezt mondja: „So leiht er (t. i. Zsigmond) von burggraff Fridrich von Nurmberg hundert tausend guldein auff der Mark zu Brandenburg zu geben, vnd machet zu furmunder des landes“ ***).

Becker Péter, Zerst városának követe a' kosztnitzi egyházi zsinaton, zerbsti még kiadatlan krónikájában így adja ezen tényt: „Königh Segemund — — sante in die marke den borggrauen van Norenberg, genent borchgrave frederik, vnd gaff dem beide marken, de alde vnd nye, in tu regiren vnd vortuwesen vor eyne summe geldis, alse vor hundert tusend vngersche gulden“ ****).

Kanzow Tamás, pomerániai krónikájában ezt mondja: „Im Jare hirnach 1416 avergaf ock de keiser Sigismund Fridrich Burggrafen van Noremburg die Marcke zu Brandenburg, wie man sagt, vor II^c tausend gulden. Mit demselben haben die Herzogen von Stettin vnd Pomern viel kriegs gehabt 'stb.“ *****).

Hafftius Péter' krónikája 1415-re vonatkozólag így szól: „Auf demselben Concilio zu Costnitz — — hat keyser Sigismundus mit seinem bruder Wenceslav könige in Behmen hochgedachten H.

*) Ezen négy oklevél is Riedel' idézett munkájának III. részének 2. kötetében találtatik.

**) Buchholtz Samu: Versuch einer Geschichte der Churmark Brandenburg, Berlin 1759. II. köt. függ. 182. 's k. l. III. köt. 21. l. — Aschbach, Geschichte Kais. Sigmunds II. köt. Hamburg 1839, 237. 's k. l.

**) Mencken, Script. rer. Germ. I. köt. Riedel, ki azt ügyekszik bebizonyítani, hogy hohenzollerni Frigyes nem pénzen vette Brandenburgot, hanem érdemeinek jutalmául nyerte, egészen önkényileg olvas itt „leiht“ helyett „sait“, t. i. „So *sait* er vor burggraff“ 'stb., mi szerinte illyen értelmet ad: Ingleichen sagte er auch vorher dem Bgfn. Fridrich von Nürnberg 100,000 Gulden auf die Mark Brandenburg zu geben zu. „Zehn Jahre 'stb. 326. l.

****) Riedel: Zehn Jahre 'stb. 328. l.

*****) Baro Medem W. H.: Die besten Pommerschen Chroniken, Anclam 1840. 227. 's k. l.

friedrichen Burggraffen die Brandenburger Marcke erblichen verkaufft mit solcher condition“ (stb. *).

Kitetszik ezekből, hogy Zsigmond hohenzollerni Frigyesnek már 1411-ben volt 100,000 forinttal adósa, mellyeknek fejében elzálogosította neki Brandenburgot; de nem sokkal később a' zálogadósság 50,000 forinttal növelkedett; mellyekhez 1415-ben, midőn Zsigmond Spanyolországba utazni készült, még 250,000 forint jött. Frigyes' jogszerzése Brandenburgra ezen pénzkövetelésén alapult.

Értekezésem' vég eredményeül az elmondottakat egybe foglalván, látjuk, hogy hohenzollerni VI. Frigyes nürnbergi várgróf, kit főkép vagyonszorultsága indított arra, hogy Zsigmond magyar király' szolgálatába lépjen, érdemei' jutalmául és eszélyes gazdálkodás által Magyarországbán szép vagyont szerzett, mellyet ő azután a' brandenburgi örgrófságnak először zálogképeni, azután pedig örökben megszerzésére fordított. Ez által vetette ő meg 1417-ben alapját azon hatalomnak, mellyel azólta utódjai azaz a' mostani porosz uralkodó ház éjszaki Németországban bír. A' porosz és a' magyar történet közt ez érdekes érintkezési pontot képez. De ha szoros értelmű magyar történeti szempontból vesszük szemügyre Frigyes' sorsát, benne csak egyik példáját találjuk azon nagy fontosságnak, mellyel a' XIV. században a' német fejedelmek és főurak és általában Németország' irányában hazánk bírt. A' hatalom és politikai tekintély' mi magas polczán állt Magyarország, midőn német hercegek és főurak a' magyar királynak szolgálni különös dísznek tartották; midőn nem csak az ország' aristocratiája, hatalma és gazdagsága szerint Európától bámultatott, hanem külföldi fejedelmek is itt szerezheték meg családuk' emelésére a' biztos alapot és eszközt.

KIS GYÜLÉS, NOV. 24. 1851.

(A' mathematical és természettud. osztályok' számára)

Nméli. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Gebhardt, Győry, Kiss Kár. r., Csorba, Nendtowich és Petényi lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Balogh, Érdy, Jerney, Súlasy r., Bertha l. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

PETÉNYI SALAMON lt.

egy élő nőtén fogas vakony's több kitémött példányok' bemutatása mellett e' nevezetes állatról értekezett.

*) Gerken F. W.: Fragmenta Marchica; oder Sammlung ungedruckter Urkunden und Nachrichten zur Brandenburgischen Historie (hat kötet 1755 — 1763.) III. köt. 206. 's k. l.

KIS GYÜLÉS, DEC. 6. 1851.

Nmél. Széki gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen: Bajza, Balogh, Bugát, Czech, Czuczor, Érdy, Fogarasi, Gebhardt, Györy, Horváth Cyr., Jerney, Kállay, Kiss K., Szilasy rr. tt. — Brassai, Garay, Hunfalvy, Karsasy, Mátray, Repicky, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Egyéb folyó tárgyak között előfordult a' magyarországi cs. k. helytartóság' ideiglenes főnökének Budán oct 23. a' nmél. Elnökhöz intézett levele, melyben jelenté, hogy a' cs. k. közoktatási ministerium szívesen vette az academiának a' „Tanterv“ magyarítása körül mutatott készségét, 's ehhez képest azt ennek eszközzésére fel is kérvén, e' végre 200 flot ad rendelkezése alá. A' munka' eszközzésére a' „Tanterv“ tárgyában már működött választmány bízott meg.

— A' jövő évi ülésor a' szerint alapíttatott meg, mint itt következik:

Jan. 10. Történeti osztály.	Apr. 19. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 12. Mathem. és term. tudd. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 24. Nyelv- és széptuud. oszt.	Máj. 1. Történeti osztály.
— 26. Philos. és társad. tudd. oszt.	— 3. Mathem. és term. tudd. oszt.
— — <i>Őszves academiái ülés.</i>	— 15. Nyelv- és széptuud. oszt.
Febr. 7. Történeti osztály.	— 17. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 9. Mathem. és term. tudd. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 21. Nyelv- és széptuud. oszt.	Jun. 5. Történeti osztály.
— 23. Philos. és társad. tudd. oszt.	— 7. Mathem. és term. tudd. oszt.
— — <i>Őszves acad. ülés.</i>	— 19. Nyelv. és széptuud. oszt.
Mart. 6. Történeti osztály.	— 21. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 8. Mathem. és term. tudd. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 20. Nyelv- és széptuud. oszt.	Juli. 3. Történeti osztály.
— 22. Philos. és társad. tudd. oszt.	— 5. Mathem. és term. tudd. oszt.
— — <i>Őszves acad. ülés.</i>	— 10. Nyelv- és széptuud. oszt.
Apr. 3. Történeti osztály.	— 12. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 5. Mathem. és term. tudd. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 17. Nyelv- és széptuud. oszt.	

S z ü n i d ő.

Sept. 18. Történeti osztály.	Nov. 8. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 20. Mathem. és term. tudd. oszt.	— 20. Történeti osztály.
— — <i>Őszves acad. ülés.</i>	— 22. Mathem. és term. tudd. oszt.
Oct. 2. Nyelv- és széptuud. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 4. Philos. és társad. tudd. oszt.	Dec. 4. Nyelv- és széptuud. oszt.
— 16. Történeti osztály.	— 16. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 18. Mathem. és term. tudd. oszt.	— 18. Történeti osztály.
— — <i>Őszves acad. ülés.</i>	— 20. Mathem. és term. tudd. oszt.
Nov. 6. Nyelv- és széptuud. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>

— A' könyvtár' számára a' titoknok a' következő ajándékokat adta be:

1. Czuczor Gergely rttól: * C. C. Tacitus könyve Germania helyzete, erkölcsi és népeiről. Pest, 1851. 2. Erdélyi János lttól: * Magyar- és népmondások könyve. Pest, 1851. 3. Kubinyi Agoston ttágtól: A' nemzeti képcsarnok megnyitása, és a' nemzeti képcsarnoki egyesület Évkönyve, mindkettő Pest, 1851. 4. Méhes Sámuel lttól: * Úti jegyzetek. Német hon, Holland, Belgium, Schweiz, Tyrol, 1847. Kolosv. 1847. Köszönettel a' könyvtárba tétettek.

KIS GYÜLÉS, DEC. 9. 1851.

(A' nyelv- és széptudományi osztály' részére.)

Nmélt. Széki gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Balogh és Czuczor, rr. tt., Garay, Hunfalvy és Mátyás lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Erdy, Győry, Horváth Cyr., Jerney, Kiss K., Szilasy, rr. tt. — Bertha, Tóth, Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Jerney János rt. figyelmeztette az osztályt a' német hírlapok' utján közzé lett azon örvendetes hírre, miszerint Mátyás kir. budai könyvtárának jeles része Konstantinápolyban, a' cs. gyűjteményekben még fen volna, 's miszerint a' zultán rendeletet bocsátott ki, melly szerint ezentul külön feljelentés után a' külföldi tudósoknak e' tárgyak' megtekintésére engedelem adandó. A' titoknok annál élénkebb örömet fejezte ki e' hír felett, mert általa már most megalapítottnak látszik azon gyanítása, melyet 1843. nov. 1. a' Corvináról tartott előadásában kifejezett, 's utóbb egy porosz consularis férfit által bizonyossá tetetvén, hogy a' budai könyvtár tekintélyes része Konstantinápolyban lenne, Irodalmi Történetében (II. köt. 30. l.) érintett is.

— Ez után

HUNFALVY PÁL lt.

a' magyar, finn és török nyelvek' összehasonlító leírását tárgyaló értekezését a' következőkben folytatta.

HARMADIK SZAKASZ.

Az igereszókról.

Az igereszókról mind azt adjuk elő, mi azok' természetének megmutatására 's az illető nyelvek' jellemzésére tartozik: mert a' magyar, finn és török nyelvek már a' névszók' ragozása által tűnnek ki, még inkább jeleskednek az igereszók által, 's öltenek magokra fajbeli különiséget.

I. Az igereszók' ragozásainak rendjei. Van-e a' magyar, finn és török igereszók' ragozásában olyan különbség, hogy többféle ragozási rendet kelljen állatni? előttünk első kérdés, mivel az olvasókat lehető könnyen tájékoztatni szeretnők.

A' magyar igereszónak határozatlan idoma különbség nélkül *ni* raggal végződik, ennél fogva semmi okot nem találunk több ragozási rend' elfogadására; a' finn igereszónak határozatlan idoma végződik *ua*, *yä*, továbbá *oa*, *ia*, *eä*, azután *aa* vagy *ää* és *a* vagy *ä* hangzókkal, minélfogva itt találunk okot több ragozási rend' elfogadására; a' török igereszónak határozatlan idoma *mak* vagy *mek*, a' szerint, hogy az ige al- vagy felhangzóú, azért a' törökben csak egy ragozási rendet kell állatni.

1) A' magyar igeragozás csak *egy* rendű, de azért nem *egyszerű*. Többszerűségét okozza először sok igének rendhagyása (mi finnbén és törökben nincsen); másodsor az igének vonatkozása mind az *önre* mind a' *tárgyra*.

Az igék' rendhagyásait nem tárgyaljuk itt, mert a' magyar olvasó mindjárt érti, ha csak megemlítjük. Rendhagyó igék p. o. *alunni*, alszom, alvám, alugyal; *nyugodni*, *haragunni*, *fekünni*, továbbá *hinni*, *jönni*, *lenni*, *menni*, *tenni*, *venni*, *vinni* 'stb.

De az ige már *idomában* befoglalja az önt és a' tárgyat, mit *vonatkozásnak* az *önre és tárgyra* nevezek, 's mi leginkább okoz többszerűséget a' ragozásban. An *önre* vonatkozást világosan érezzük ilyen igékben: *hallik*, *érzik*, 'stb., melyek azért szorosan véve csak a' harmadik személyben bírják ezen tulajdonságot. A' tárgyra vonatkozást majdnem minden ige kifejezi, mert az ugynevezett *benhatók* is könnyen válnak *áthatókká*, ha a' névviszonyítók *meg*, *el*, *ki* 'stb. hozzájuk járulnak. Ezen tárgyra vonatkozást még az ural-altaji nyelvekben sem találjuk egyebütt — legalább nekem nincs tudomásom, hogy az más nyelvben is megvolna — miszerint tehát ebben a' magyar nyelv mint *egyetlen* állana.

Az átható igék (verba transitiva) mintegy önként és természetesen fejezik ki a' tárgyra vonatkozást. Azért mindenik átható ige vagy *bizonyos* és *határozott* tárgyat ért, vagy nem ilyen bizonyost és határozottat.

A' *benható* igék, mint *ülök*, *állok* 'stb. áthatókká lesznek, ha *meg*, *ki*, *el* 'stb. járulnak hozzájuk, mint: *megüli* a' lovat, *elállja* az utat 'stb.

Minden ige, melly átható, vagy azzá lehet, 's a' vonatkozást határozott és nem határozott tárgyra kifejezi, különösen vonatkozhatik még a' második személyre is, de úgy, hogy ezen vonatkozást csak az első személyben fejezheti ki, így: *látlak*, *tudlak*, *kérlek*. Ezek szerint a' tárgy, mellyre az ige vonatkozik, vagy a' harmadik személyben (magára vivő névmások, p. o. *magadat sérted*, az első és második személyben is állhatnak) jelen meg: tehát az ige' mind a' három személye fejezheti ki azt a' vonatkozást; vagy a' második személyben áll: tehát az ige a' vonatkozást csak első személyében fejezheti ki.

2) A' finn igeszók' ragozásában több rendet kell elfogadni. Mert nemcsak a' határozatlan mód' végzetei különböznek, hanem az igéken is előtünik azon sajátság, mellyet a' névszókon vettünk észre, hogy a' mássalhangzók részint megkeményednek, részint meglágyulnak; azután különben is elváltoznak. A' mássalhangzók' eme' változására nézve az *első* ragozási rendbe jutnának azon igék, melyek' mássalhangzóí a' ragozás közben lágyulnak; a' *másodikba* esnének azok, melyek' hangzói viszontag megkeményednek; a' *harmadikat* végre azon igék tennék, melyek a' két első rend közt eloszolnak a' mássalhangzók' változásaiban, egyébként pedig külön sajátságot bírnak. De ha figyelembe vesszük, mint alakulnak a' határozatlan módból az igének többi módjai 's azok idői, a' tanulást elősegítjük, ha négy ragozási rendet fogadunk el; annál is inkább,

mivel a' mássalhangzók' változásait is könnyen beléigtatjuk. E' szerint a' finn nyelvben az igeragozás' rendjei imígy különböznek egymástól:

Az első rendbe tartoznak azon igék, mellyek' határozatlan módjában két külön hangzó van, p. o. *seisoa* állani, *pureksia* marakodni, *itkeä* sírni, *tytyä* elégedni, *hyötyä* nyerekedni, *parantua* jobbulni, *palentua* megfagyni, *oppia* tanulni, okni, *syttyä* szítani, gyujtani, *lukea* olvasni stb. Ezen rendben a' határozatlan mód' *t*-je változik *d*-re; *n* után *d* változik *n*-re; *m* után *b* változik *m*-re; *kk*, *pp*, *tt* elejtik az egyik mássalhangzót; továbbá *l* és *r* után *k* változik *j*-re, vagy ez el is marad; az egyes *p* pedig változik *w*-re, 's *r* után *t* változik *r*-re.

Határozatlan mód.

Határozott mód.

		Jelen idő.	Múlt idő.
<i>tytyä</i>	elégedni	tydyn	tydyin
<i>parantua</i>	jobbulni	parannun	parannuin
<i>kambia</i>	kúszni	kammin	kammin
<i>rikkoa</i>	ketté törni	rikon	rikoin
<i>oppia</i>	tanulni	opin	opin
<i>karttua</i>	szaporodni	kartun	kartuin
<i>moittia</i>	ellenzeni, gáncsolni	moitin	moitin
<i>kulkea</i>	kullogni, járni	kuljen v. kulen	kuljin v. kulin
<i>serkeä</i>	törni	särjen, sären;	särjn, särin
<i>lukea</i>	olvasni	luwen	luwin
<i>huokua</i>	lélekzeni	huowun	huowuin
<i>kylpeä</i>	fürödni	kylwen	kylwin
<i>pyörtyä</i>	szédülni	pyörryn	pyörnyin 'stb.

Ezen első rendbe tartoznak a' *da*, *dä* végzetű igék is, melyek idomra nézve a' magyar *enni*, *vinni*, *venni*-féle igékhez hasonlítanak.

<i>jäädä</i>	maradni	jään	jäin
<i>juoda</i>	inni	juon	join
<i>luoda</i>	teremteni	luon	loin
<i>lyödä</i>	ütni, löni	lyön	löin
<i>myödä</i>	árulni	myön	möin
<i>naida</i>	nőszni, feleséget venni	nain	nain
<i>puida</i>	csépelni	puin	puin
<i>saada</i>	valamihez jutni	saan	sain
<i>suoda</i>	szánni (neki)	suon	soin
<i>syödä</i>	enni	syön	söin
<i>vida</i>	úszni	uin	uin
<i>wiedä</i>	vinni	wien	wein
<i>woida</i>	tehetni, képes lenni	woin	woin.

Ezekben a' gyökér' *u* és *y*-je kiesik a' mult időben *).

A' második ragozási rendbe tartoznak azon igék, melyek' határozatlan módjában kettős *aa* vagy *ää* van, 's melyekben a' *tt* egy *t*-re, a' *t d*-re és *s*-re; *n* után a' *d n*-re és *s*-re; *r* után a' *t r*-re és *s*-re változnak.

Határozatlan mód.

<i>auttaa</i>	segíteni
<i>jättää</i>	elhagyni
<i>kaataa</i>	felfordítani
<i>löytää</i>	lelni
<i>kiertää</i>	tekerni, kötni
<i>parantaa</i>	javítani
<i>rakastaa</i>	szeretni
<i>säästää</i>	kimélni

Határozott mód.

<i>Jelen idő</i>	<i>Mult idő.</i>
<i>autan</i>	<i>autin</i>
<i>jätän</i>	<i>jätin</i>
<i>kaadan</i>	<i>kaasin</i>
<i>löydän</i>	<i>löysin</i>
<i>kierrän</i>	<i>kiersin</i>
<i>parannan</i>	<i>paransin</i>
<i>rakastan</i>	<i>rakastin</i>
<i>säästän</i>	<i>säästin</i> 'stb.

Némellyek az e' rendbe tartozók közül a' mult időben *in* végzet' elébe o-t vesznek fel:

<i>ajaa</i>	hajtani	<i>ajan</i>	<i>ajoin</i>
<i>alkaa</i>	kezdeni	<i>aljan, alan</i>	<i>aloin</i>
<i>jakaa</i>	osztani	<i>jaan</i>	<i>jaoin</i>
<i>laulaa</i>	dallani	<i>laulan</i>	<i>lauloin</i>
<i>palaa</i>	égni (pállik)	<i>palan</i>	<i>paloin</i> 'stb.
<i>andaa</i>	adni	<i>annan</i>	<i>annoin</i>
<i>kandaa</i>	hordani (Kandó név?)	<i>kannan</i>	<i>kannoin</i>
<i>tappaa</i>	ölni	<i>tapan</i>	<i>tapoin</i>
<i>kattaa</i>	takarni	<i>katan</i>	<i>katoin</i>

Látjuk, hogy az első és második ragozás-rendbe tartozó igék' mássalhangzói a' jelen és mult időben lágyulnak.

A' harmadik ragozás-rendet teszik azon igék, melyek' határozatlan módjában egy hangzó van egy vagy két előző mássalhangzóval. A' kettős mássalhangzó elejti az egyiket; az *st*-ből el-

*) *Juoda*, *juon*, *join* inni, iszom (ivom), ivám; *juon*=ivom (*iának*, a' régi bibliában); *syödä* enni, *syön* eszem, öszöm, mintegy szöm; *lyödä* löni *lyön* lövök, *lövöm*; *näida* nőszni, *nain* nőszök (*nainen* nőszni való, nő, nőtény, *nais-puoli* nőféle); *suoda* szánni, *suon* szának, szanom; *u:da* uszni, *uin* uszom; *wiedä* vinni, *wien* viszem, szinte azonosak.

A' *myödä* szó figyelmet érdemel. *Myön* árulok, eladok, mult idő *möin* eladék, eladám. Feltetszik, hogy az *eladó* leányt mikor *oda* és *el* van adva, *meny*-nek hívjuk, 's a' *suomék* vagy *finnek* is *miniä*-nek: pedig a' *vö*, finnül is *wöwvy* (olv. vevü), a' *venni* szótól származik. Finnben *myymi*, mi a' *myödä* vagy *myydä* szótól ered, teszi azon ajándékokat is, melyeket a' meny leendő férje' szüléinek kioszt, mintegy maga *árát*. A' *meny*, *miniä* a' magyar *menni*, finn. *mennä* szónak származatja-e, vagy inkább a' *myydä*, *myödä* szó-e, mely a' magyarban már nincsen? — Igaz, mondjuk „*férj-hez ment*“, 's a' török is a' menyit *gelin*-nek, *kelőnek*, *menőnek* nevezi.

marad *a' t*; az egyes *t* pedig *n*-re változik, mikor is gyakran *k* szöktettedik be.

Határozatlan mód.

<i>kuolla</i>	halni
<i>kuulla</i>	hallani
<i>rukoilla</i>	imádni
<i>tulla</i>	jönni
<i>wietellä</i>	kisértetbe vinni
<i>mennä</i>	menni
<i>purra</i>	harapni
<i>napista</i>	morogni
<i>parata</i>	gyógyulni
<i>paheta</i>	roszabbá lenni
<i>seletä</i>	kiderülni
<i>paeta</i>	futni
<i>waleta</i>	fehéredni
<i>soeta</i>	megvakulni
<i>halaista</i>	hasítani

Határozott mód.

<i>Jelen idő.</i>	<i>Mult idő.</i>
kuolen	kuolin
kuulen	kuulin
rukoilen	rukoilin
tulen	tulin
wietelen	wietelin
menen	menin
puren	purin
napisen	napisin
paranen	paranin
pahenen	pahenin
selkenen	selkenin
pakenen	pakenin
walkenen	walkenin
sokenen	sokenin
halkaisen	halkaisin

Másokban még más változások történnek, mint p. o.

<i>hangita</i>	fékezni	hangitsen	hangitsin
<i>hawaita</i>	ébredni	hawaitsen	hawaitsin
<i>tarita</i>	kinálni	taritsen	taritsin
<i>nähdä</i>	nézni	näen	näin
<i>tehdä</i>	tenni	teen	tein
<i>juosda</i>	futosni	jueksen	juoksin 'stb.

Látjuk, hogy ezen rend' igéiben néha lágyulnak, néha megkeményednek *a'* mássalhangzók.

A' negyedik ragozási rendbe jutnak az olyan igék, melyek' határozatlan módjában *t* van két magánhangzó közt, melly *t* azután *a'* határozott módban kiesik, *a'* gyök' mássalhangzói megkeményedvén.

Határozatlan mód.

<i>arwata</i>	kitalálni, becsülni
<i>äkätä</i>	észrevenni
<i>hakata</i>	vágni
<i>haeta</i>	valamiért menni
<i>haleta</i>	hasadni
<i>kelwata</i>	kelleni, érni
<i>lewätä</i>	nyugodni
<i>puheta</i>	pukkadni
<i>rewetä</i>	repedni

Határozott mód.

<i>Jelen idő.</i>	<i>Mult idő.</i>
arwaan	arwasin
äkkaan	äkkäsin
kakkaan	hakkasin
hakeen, haen	hakesin
kalkeen	halkesin
kelpaan	kelpasin
lepään	lepäsin
puhkeen	puhkesin
repeen	repesin 'stb.

Kik már két ragozási rendet fogadnak el a' finn ígére nézve, azok az első és második helyen jellemzett igéket, mint mellyek' határozatlan módjabeli mássalhangzók meglágyulnak, 's a' harmadik helyen felhozottakból is egy részt az *első*, ellenben a' negyedik helyre sorozottakat a' harmadik helybeliek' másik részével együtt, mint a' mellyek' mássalhangzói viszont megkeményednek, a' *második ragozási rendbe* sorozzák.

3) A' török ígének határozatlan módja *mak*, *mek*-be végződik az ige-tő' hangzói szerint. Itt a' ragozási rend *egy és egyszerű*.

A' magyar ige' határozatlan módja *ni*; a' finn mindenütt önhangzó; a' töröké *mak*, *mek* ragú. Első tekintetre legnagyobb különbsézt gondol látni az ember. Azonban a' finn határozatlan módból elsimult egy szájpaddási hang *h* vagy *k*, mit onnan tudunk, hogy valamikor a' határozatlan módhoz ragozva mondatik és iratik bizonyos kérdő, igenlő vagy tagadó szócska, mellynek első betűje *k*, ezen *k* kettőztetik. Illyen szócska *ki* vagy *kin* is, *ko* vagy *kö* kérdő *e*, *kaan*, vagy *kään* tagadó; p. o. *minäkin* én is, *isäki* az atya is; *minäkö* én-e? *isäkö* az atya-e? *ei kukaan* mintegy, *nem kisé*m. E' szócskák más névszók vagy igeszókhoz ragozva csak egy *k*-val maradnak, de az igék' határozatlan módjához ragozva kettős *k*-t tüntetnek elő, mint: *rakastaakkin* szeretni is, *rakastaakko* szeretni-e? *rakastaakkaan* (nem szeretni sem); *nähdäkkín* látni is, *nähdäkkö*, *nähdäkküán*. Innen világos, hogy a' határozatlan mód tulajdonképen *h*-val végződik, melly a' *k*-nak lágyítása, 's az említett szócskák előtt feléled. Azért teljesen írják is a' határozatlan módot: *tytyäh*, *parantuah*, *kylpeäh*, *luodah*, *auttah*, *mennäh* 'stb.

De így már tetemesen közeledik a' finn határozatlan mód a' törökhöz, amaz *ah äh* (ak, äk), ez *mak*, *mek* (mäk) levén. Az *eszt* vagy *viro* nyelvben, melly a' finnek ugyszólván édes testvére, minden határozatlan mód *ma* és mintegy *finnes* végzetű, p. o. menni *eszt*. *minnema* vagy *minna*, finn. *mennä*; lenni *eszt*. *ollemä* és *olla*, finn. *olla*; valamivé lenni *eszt*. *sama* és *sada*, finn. *saada*; tenni *eszt*. *teggema* és *tehja*, finn. *tehdä*; löni *eszt*. *lömä* és *lua*, finn. *lyödä* 'stb. Az *eszt* infinitivus majd egészen a' török.

Magyarban az *i* mellől nem látszik semmi sem elmaradtnak: mégis a' *ni* rag is belső rokonságra mutat *mak*, *mek* raggal, mit majd a' rokon nyelvek' tanulása által megismerendő változásai és cseréltetései a' betűknek meg fognak bizonyítani.

II. Az *igeszók' személybeli ragjai*. A' személyragok' legtöbb változatosságát a' magyar nyelv mutatja; egyenlők azok a' finn, nem egészen egyenlők a' török nyelvben.

1) Magyarban a' személyi ragok' három rendjét találjuk, mellyek legvilágosabban a' jelentő mód' jelen idejében tűnnek elő. Ezen többszerűséget okozzák az ígének vonatkozásai az önre és tárgyra. 'S a' három renden kívül van még az első személynek a'

második személyre vonatkozó és magánosan álló ragja *l-k*. Azért a személyi ragok az egyes számban következők:

első személy -k, -m, -m, -lak, lek.

második „ -sz, -l, -d, —

harmadik „ —, -ik, -ja, i —

tud-o-k, tudsz, tud; alsz-o-m, alsz-o-l, alsz-ik; tud-o-m, tud-o-d, tud-ja; tud-lak.

A' többes számban az első és második rend egygyé lesz:

első személy: -unk v.ünk, -juk v.jük,

második „ -tok v. tek, -játok v. itek,

harmadik „ -nak v. nek, -ják v. ik.

'S bár ezen ragok a' mult időkben változnak is, az egyes szám' első személyében *k* helyett *m*, 's második személyében *sz* helyett *l* állván: mégis az első egyes személynek ragjai minden esetre *k* vagy *m*, a' másodiké *sz*, *d* és *l*, a' harmadiké önhangzó vagy *ik*. A' magánosan álló *lak* *lek* rag is (*tudlak*, *kérlek*) nyilván mutatja a második személybeli *l* ragnak összeolvadását az első személybeli *k*-val.

A' többes szám' ragjai a' jelen és mult idők szerint sem változnak.

2) Finnben a' személybeli ragok mind a' jelen, mind a' mult időkben *egyenlők és egyszerűk*.

Az egyes szám' első személyében -n

„ második „ -t

„ harmadik „ önhangzó.

A' többes szám' első személyében -me

„ második „ -te

„ harmadik „ -wat, wät (*hawät*, *hāwät*)

rakasta-n, rakasta-t, rakastaa; rakastam-me, rakastat-te, rakastawat; tule-n, tule-t, tulee; tulem-me, tulet-te, tule-wat.

3) Törökben a' személyragok a' jelen és mult időkben különböznek egymástól. A' jelen idők' személybeli ragjai:

egyes szám' első személyében -im, üm,

„ második „ -szin,

„ harmadik „ az ige maga.

többes szám' első személyében -iz, üz,

„ második „ -sziz

„ harmadik „ a' közönséges többes *lar* vagy *ler*.

A' mult idők' személyragai:

egyes szám' első személyében -üm

„ második „ -ün *)

„ harmadik „ -i

*) Törökben minden genitivusban, 's a' mult idők' egyes és többes számainak második személyeiben az *n* orrhang, 's ugy ejtendő mint a' francia szó *mon*; mintha az *n*-ben *k* vagy *g* olvadt volna el.

többes szám' első személyében -ük
 „ második „ -ünüz
 „ harmadik „ -lar, ler.

Az igék' ezen személyragjai a' három nyelvben nem eredhetnek másunnan, mint a' *személyi* vagy *birtoki* névmásoktól; de az utóbbiak szintén az előbbiekre utálnak. Állassuk még egyszer azokat szemünk elé.

A' személyi névmások.

<i>magyarban :</i>	<i>finnben :</i>	<i>törökben :</i>
én, te, ő	minä, sinä, hän	ben (min), szen, ol, vagy o.
mi, ti, ők	me, te, he	biz, sziz, anlar.

A' magyar többes' első személye *mink* és *mü*, de volt *mük* is, mit a' híres „mik vagy *muk*“-ból tudunk; így *ümögből* lett *üng* és *ing*; második személye hasonlóan *tik* és *tü*, hajdan bizonyosan *tük* volt. A' finnben is *me*, *te*, *he* mellett előfordúl *mö*, *tö*, *hö*. A' török harmadik személy *ol* vagy *o*, többesben *anlar*, nem személyi, hanem mutató névmás, azért nem is származik tőle névszói vagy igezői rag.

A' birtoki névmások.

<i>magyarban :</i>	<i>finnben :</i>	<i>törökben :</i>
enyim, tied, övé	minun, sinun, hänen	benüm, szenün, anün
mienk, tietek, övék	meidän, teidän, heidän	bizüm, szizün, anlarün

Ragozzunk névszókat:

<i>magyar</i>	könyv-e-m,	könyv-e-d,	könyv-e,
	könyv-ünk,	könyv-e-tek,	könyv-ök;
<i>finn</i>	kirja-ni,	kirja-s,	kirja-nsa,
vagy :	kirja-in,	kirja-is,	kirja-nsa,
	kirja-mme,	kirja-nne,	kirja-nsa;
<i>török</i>	kitab-ü-m,	kitab-ü-n,	kitab-i,
	kitab-ü-müz,	kitab-ü-nüz,	kitab-leri.

Most az igék' személyragjait is összeállatván, a' hasonlítás megtörténhetik.

Jelen idő.

<i>magyar :</i>	1) ir-o-m,	ir-o-d,	ir-ja
	ir-juk,	ir-játok,	ir-ják,
	2) ir-o-k,	ir-sz, ir;	ir-unk, ir-tok, ir-nak.
	3) nyugsz-o-m,	nyugsz-o-l,	nyugszik
	nyugsz-unk,	nyugosz-tok,	nyugosz-nak.
<i>finn :</i>	kirjoita-n,	kirjoita-t,	kirjoitaa
	kirjoita-mme,	kirjoita-tte,	kirjoita-wat.
<i>török :</i>	jazar-ü-m,	jazar-szin,	jazar,
	jazar-üz,	jazar-sziz,	jazarlar.

Mult idő.

<i>magyar :</i>	ir-t-am, ir-t-ad, ir-ta, ir-t-uk, ir-t-átok, ir-ták. ir-t-am, ir-t-ál, ir-t, ir-t-unk, ir-t-atok, ir-tak.
<i>finnben :</i>	nincsen ilyen egyszerű mult.
<i>török :</i>	jaz-d-üm, jaz-d-ün, jaz-d-i jaz-d-ük, jaz-d-ünüz, jaz-d-iler.

A' három nyelvben mind a' névszók' birtoki, mind az igezők' személyi ragjaiban az első személynek jellemzője az egyes számban *m* és *n*. A' magyar *k* ebben *irok*, *tudok*, *kérek* 'stb. tartozik az *n*-hez, melynek orrhangú felét teszi, csak hogy benne a' simuló *n* nem hallik. Így a' névragozásban a' magyar *nak nek* ragot tatárban *ning*, törökben orrhangú *n*, finnben már tiszta *n* által láttuk kifejezve; az igező-ragozásban pedig fogjuk látni, hogy a' szenvedő igeének magyar *k* ragját (tudaték) a' finnben szinte *n* adja vissza (tielään). Azért tartoznak ezen bötük *n*, *ng*, *k* egy törzshanghoz, valamint másfelé *n* rokon a' *d*-vel is szinte az orrhangú *ng*, vagy *n* által.

A' második személyben még nagyobb hangcserét találunk. Magyarban ezen személynek jellemzője *d*, *l*, *sz*. *D* a' névszók' birtoki 's a' határozott vonatkozású igezők' személyi ragja; *sz* és *l* az egyéb vonatkozású igezőknak teszik személyi ragját. — Törökben orrhangú *n* áll mint névszók' birtoki ragja ott, hol magyarban *d*; azonfelül áll még a' mult idő' személyi ragjának is: de a' jelen időben *sz* a' második személynek jellemzője. — Finnben *s* a' névszók', *t* az igezők' második személybeli ragja. Ennél fogva látjuk, hogy az egyes szám' második személyében *d*, *l*, *n*, *sz*, *t* uralkodnak felváltva, miszerint *d* és *n*, továbbá *l*, *sz*, *t* egymást felcserélik.

A' harmadik személy' jellemzője, hol rag fordul elő, önhangzó. A' magyar névszó' birtoki, és a' határozott vonatkozású igező' személyi ragja *ja*, *je* = *i*; *a*, *e*, mely nyilván az *ő* személyes névmás' elváltozása. A' határozatlan vonatkozású igező rag nélkül áll ezen személyben. — A' finn névszó' birtoki ragja ezen harmadik személyben elüt a' *hän* személyes névmástól: de az igező' harmadik személyi ragja szinte önhangzó (*a*, *ä*, *o*, *ö*, *u*, *ü*, *i*). — A' török névszó' birtoki ragja szorosan simul a' magyarhoz, azért nem is származik *ol* névmástól, mely mutató névmás. Az igezőnek harmadik személye a' jelen időben *igenévszó* (participium), a' mult időben ragja egészen az, mi a' névszóé.

A' többes szám' ragjairól ezt jegyezzük meg. A' magyar ragok mind névszók- mind igezőkben lehetőleg egyeznek, és származnak a' személyi névmás' többesétől *mük* *mink*, *tük* *tik*, *ők* szintugy, mint a' birtokosétól *mienk*, *tietek*, *övék*. — A' finn többes szám' ragjai inkább látszanak a' személyi névmás' többesétől *me*, *te*, *he* vagy *håwät*, mint a' birtokosétól *meidän*, *teidän*, *heidän* szár-

mazni. Csak a' névszó' többesének harmadik személye *-nsa nsä* üt el a' névmás *he* vagy *hewüt*-től, mellyel annál szorosban egyez az igező' többesének harmadik személye. Azonban a' kettős *m* és kettős *t* mutatja, hogy az első és második személyben a' tiszta ragon *me*, *te* kívül még más valami van, mit eddig nem tudtam kitalálni. — A' törökben a' többes nagyobb nehézséget mutat mint a' magyar és finn nyelvben. A' névszó' többes ragjai *müz*, *-nüz* elütnek mind a' személyes *biz*, *sziz*-től, mind a' birtokos *bizün*, *szizün*-től: az igező' jelen idejének többese *iz*, *üz*, *sziz* inkább egyez a' személyi névmás' többesével; de a' mult időnek többes ragja *ük* nagyon idegenszerű, 's a' magyarhoz vonz. A' harmadik személynek többese az, mi a' névszóké is, *lar*, *ler*, — De a' névszó-rag *müz* még sem, más mint *biz*; *b* és *m* a' török-tatár nyelvben nagyon felváltván egymást.

III. Igeragozás' táblája.

A) *Létige*.

1) A' létige a' magyar, finn és török nyelvekben sok figyelmet érdemel. Mi annak leírására szorítkozunk. Mind a' három nyelvben előfordul *éal*, *ol*. 's e' mellett a' magyar és finnben *len* vagy *lien*, a' törökben *i* gyökér. Azután vannak még tagadó és igenlő létigék, melyeket egyenként felhozunk. Előbb mutatjuk a' rendes létigét.

Magyar.

Finn.

Jelenő mód.

Jelen idő.

<i>Egy. sz.</i> vagyok,	vagy,	van, vagyon;	olen,	olet,	on,
<i>Több.sz.</i> vagyunk,	vagytok,	vannak	olemmé,	olette,	owat.

Aligmult idő.

<i>Egy. sz.</i> valék,	valál,	vala;	olin,	olit,	oli,
<i>Több.sz.</i> valánk,	valátok,	valának.	olimme,	olitte,	olıwat.

Mult idő.

<i>Egy. sz.</i> voltam		olen	} ollut
voltál		olet	
volt		on	
<i>Több.sz.</i> voltunk		olemmé	} olleet.
voltatok		olette	
voltak		owat	

Régenmult idő.

<i>Egy. sz.</i> voltam	} vala	olin	} ollut
voltál		olit	
volt		oli	

<i>Több. sz.</i>	voltunk voltatok voltak	} vala	olimme olitte oliwat	} olleet
------------------	-------------------------------	--------	----------------------------	----------

Jövendő idő.

<i>Egy. sz.</i>	leszek lész (leszesz) leszen	olen olet on	} olewa
<i>Több. sz.</i>	leszünk lesztek lesznek	olemme olette owat	

Parancsoló mód.

<i>Egy. sz.</i>	légy, legyen.	oleh v. ole, olkoon, olkaamme, olkaatte, olkoot.
<i>Több. sz.</i>	legyünk, legyetek, legyenek.	

Foglaló mód.

Jelen idő.

<i>Egy. sz.</i>	legyek, legyél, legyen.	lienen, lienet, lienee. lienemme, lienette, lienewät.
<i>Több. sz.</i>	legyünk, legyetek, legyenek.	

Aligmult idő.

<i>Egy. sz.</i>	volnék, volnál, volna,	olisin, olisit, olisi, olisimme, olisitte, olisiwat.
<i>Több. sz.</i>	volnánk, volnátok, volnának.	

Mult idő.

<i>Egy. sz.</i>	voltam voltál volt	} legyen	lienen lienet lienee	} ollut	
<i>Több. sz.</i>	voltunk voltatok voltak		lienemine lienette lienewät		} olleet

Régmult idő.

<i>Egy. sz.</i>	voltam voltál volt	} volna	olisin olisit olisi	} ollut		
<i>Több. sz.</i>	voltunk voltatok voltak		} volna		olisimme olisitte olisiwat	} olleet

Jövendő idő.

<i>Egy. sz.</i>	leendek leendesz leend	lienen lienet lienee	} olewa
<i>Több. sz.</i>	leendünk leendetek leendenek	lienemme lienette lienewät	

Határozatlan mód.

Jelen idő. lenni

ollah

Mult idő. —

oltua

Igenévszó.

levő

ollen

volt

ollut

leendő

olewa

A' finn nyelv mind a' határozatlan mód', mind az igenévszó' idomaiban sokkal gazdagabb a' magyar nyelvénél; de e' gazdagságát más igezőn fogjuk mutatni. Itt most a' magyar és finn létigének hasonlóságát és különbözését tartjuk szemünk előtt.

Magyarban a' *val* gyökből csak a' jelentő mód' jelen és mult időji, 's a' foglaló mód' mult időji vannak meg; a' többi idők és a' parancsoló mód *len* gyöktől származnak. Finnben az egész jelentő és parancsoló mód *cred* az *ol* gyöktől, 's a' foglaló módnak csak jelen ideje, melyből a' jövőendő is alkottatik, lesz a' *len* gyökből.

Továbbá magyarban a' *val* gyöknek *l* betűje változik a' jelen időben *gy* és *n*-re, finnben csak azon időnek harmadik személyei nem tartják meg az *l*-t, hanem az egyes számú szinte *n*-t vesz fel, *on* = *van*, a' többes számuban elveszett az a' *w* előtt, *ovat* = vannak.

A' *len* gyökének *n* betűje változik hol *gy*-re hol *sz*-re, mint *lég*, *leszek* 'stb. A' finn *lien* nem változtatja el az *n* betűt.

Finnben *voltam* 'stb-nek megfelelő mult nincs, hanem helyette már összetett mult van *olen* *ollut* = vagyok volt. 'S az összetett multakban a' finn nyelv az igenévszót is a' többesben használja, így *olemme* *olleet* = vagyunk voltak, mert *olleet* többese az *ollut*-nak, melynek genitivusa *olleen*, 's a' többi viszonyító ragokkal *olleessa*, *olleella*, *olleelta* 'stb. többesben *olleet*.

2) A' török létige szinte két gyökű *ol* és *i*. Minthogy a' nyelvek' leírását 's nem egyedi sajátosságát, mennyiben az a' belső életből származik, adjuk, azért a' két gyökű időmokat egymás mellé sorozzuk, jöllehet értelemre különböznek egymástól.

Jelentő mód.

Jelen idő.

Egy. sz. olurüm, olurszin, olur,

im v. em, szin, dür

Több. sz. olurüz, olursziz, olurlar.

iz, sziz, dürler

Aligmult idő.

Egy. sz. olurdüm, olürdün, olurdi

idüm, idün, idi

Több. sz. olurdük, olürdünüz, olurlaridi

idük, idünüz, idiler.

Mult idő.

Egy. sz. olmüsem

imisem

olmüs szin

imis szin

olmüs dür

imis dir

Több. sz. olműsüz
olműssziz
olműslerdür

imisiz
imissziz
imislerdir.

Régmult idő.

Egy. sz. olműsidüm
olműsidün
olműsidi

imisidüm, v. imisdüm
imisidün
imis idi

Több. sz. olműs idük
olműs idünüz
olműsler idi

imis idük
imisidünüz
imisler idi

Jövendő idő.

Egy. sz. oladsagüm,

oladsagszin,

oladsagdür,

Több. sz. oladsagüz,

oladsagsziz,

oladsaglerdir.

Parancsoló mód.

Egy. sz. -ol, légy,

olszun

legyen.

Több. sz. olalum,

olun

olszunlar.

Foglaló mód.

Jelen idő.

Egy. sz. olszam, olszan, olsa,

iszem, iszen, isze

Több. sz. olszak, olszanüz, olszalar

iszek, iszeniz, iszeler.

Aligmult idő.

Egy. sz. olszajdüm, olszajdin, olszajdi

iszajdüm, iszejdün, iszejdi

Több. sz. olaszajduk, olszajdinüz, ol-
szajdiler

iszajdük, iszejdünüz, iszej-
diler.

Mult idő.

Egy. sz.

olműs { iszem
iszen
isze

imis { iszem
iszen
isze

Több. sz.

olműs { iszek
iszeniz
iszeler

imis { iszek
iszeniz
iszeler.

Jövendő mult.

Egy. sz.

olműs { olürüm
olurszin
olur

imis { olürüm
olurszin
olur

Több. sz.

olműs { olurüz
olursziz
olurlar

imis { olurüz
olursziz
olurlar.

Ohajtó mód.

Jelen és aligmult idő.

Egy. sz. olajdum,

olajdün,

olajdi,

Több. sz. olajduk,

olajdünüz,

olalar idi.

Jövendő idő.

Egy. sz.	olam,	olaszin,	ola
Több. sz.	olauz,	olaszüz,	olalar

Határozatlan mód.

Jelen idő.	olmak	—
------------	-------	---

Igenévszó.

Jelen idő.	olan, olur,	iken
mult idő.	{ olmus olduk	imis idük
jövend. idő.	{ oladsak olmalü	— —

A' török létigének kettős szava, mint láttuk, majdnem végig minden időn keresztül ragoztatik; mégis teljesebb az *olmak* ige. Ennek *l* betűje sehol nem változik el; gyöke tisztán csak a' parancsolóban tűnik elő, egyebütt már képző járult hozzá, melly a' ragot felveszi. Így *olurüm*-ban a' gyök *ol*, de *ur* képző, melly az igéből igenévszót alkot, úgy hogy *olur* „levőt“ tesz, 's az után jő a' személyrag *im v. üm*. — *Olürdüm*-ben szintén megvan a' gyök *ol*, a' képző *ur*, és *düm*, vagy *idüm* a' rag, vagy inkább tiszta létige. Mert az *i* gyökü létige legegyszerűbb és legtisztább, mellyben igazán más értelem nincs, mint a' létezés' értelme, azért jár olly közel a' *ben v. im v. min* én, *szen* te, *biz* mi, *sziz* ti személyi névmásokhoz: harmadik személye *dür*, *dürler* itt is másunnan van véve, mint a' személyi névmásoknál az *ol v. o*, többesben *anlar*. *Im v. em* én vagyok, *szin* te vagy, *iz* mi vagyunk, *sziz* ti vagytok, ezen idomokban csak a' személyek tűnnek ki, a' létezés' fogalma észrevétlenül hozzájuk ragadt. Az aligmultban van *d* képző, melly a' többi két nyelvben mint *t* áll elő, 's lett *i-d-üm*, *i-d-ün*, *i-d-i* 'stb. Már az *ol* ige is az *i* gyök' személyeivel ragoztatik, *olur-üm*, *olur-szin*; *olur-üz*, *olur-sziz* 'stb. Azért a' török ige általában áll névszóból (igenévszó vagy melléknévszóból is, mint *güzel* szép, *güzel-im* szép vagyok) és az *i* gyökü létigéből. — A' magyar és finn *val* *ol* azonos a' török *ol* gyökü igével: de azok' *len* *lien* igéje nem egyszerű, mint a' török *i* gyökü ige, mert azokban a' levés, valamivé levés' fogalma rejlik, holott a' török tisztán csak lételt jelent.

3) Az említett létigéken kívül vannak még mások is e' nyelvekben. A' magyar *nincs* összetett ige; elő is fordul még a' régi biblia-fordításban *incs*, miből látjuk, hogy *nincs* annyi, mint *nem incs*, vagy *ne incs*. De az *incs* még is homályos marad előttem. Vajjon egyez-e a' török nyelvben is előforduló perzsa *hics* szóval, melly *semmi*-t teszen? — A' *ran*' jelentése nagyon különbözik az első és második személyek' jelentésétől — szófüzésileg; mert a' *ragyok*, *ragy* tisztán létige is, de *ran* teszi valaminek határozott jelenlétét, meglevését, nem pedig elvont létét; a' *van*-ban állítás

rejlik. Ezen állítás' ellentéte a' *nincs* szó. P. o. van isten, nincs isten. Finnben ezen értelem nem tűnik fel; azért ott így mondják: „az ember *van* nagy“ ihminen *on* suuri, — vagy „az atya *van* jó“ i-ä *on* hyvä. De ott *olen olet on* 'stb. mellett van tagadó ige, e, melly a' személyi ragokkal egyesül, így : *en, et, ei, emme, ette, eiwät* nem én, nem te, nem ő, nem mi 'stb. Ez az igeszókkal együtt tagadó igéket alkot, mint:

<i>jelen idő:</i>	<i>en</i>	<i>oleh,</i>	<i>et</i>	<i>oleh,</i>	<i>ei</i>	<i>oleh,</i>	nem va- gyok 'stb.
		<i>emme</i>	<i>oleh,</i>	<i>ette</i>	<i>oleh,</i>	<i>eiwät</i>	<i>oleh,</i> nem va- gyunk 'stb.
<i>mult idő:</i>	<i>en</i>	<i>ollut,</i>	<i>et</i>	<i>ollut,</i>	<i>ei</i>	<i>ollut,</i>	nem va- lék 'stb.
		<i>emme</i>	<i>olleet,</i>	<i>ette</i>	<i>olleet,</i>	<i>eiwät</i>	<i>olleet,</i> nem va- lánk 'stb.
<i>régm. idő:</i>	<i>en</i>	<i>ole</i>	<i>ollut,</i>	<i>et</i>	<i>ole</i>	<i>ollut,</i>	nem vol- tam 'stb.
		<i>emme</i>	<i>ole</i>	<i>olleet</i>	'stb.		nem vol- tunk 'stb.

A' *parancsoló* módban más tagadó ige fordul elő : *äläh, äl-
lööñ; älkäämme, älkää, älkööt* melly a' latin *noli*-val egyez. Így *äläh ole* noli esse, ne légy, *älköön olko* ne legyen; *älkäämme olko* ne legyünk 'stb.

Törökben minden ige tagadó idomot vesz fel *ma, me*, képző által, melly a' gyök után 's a' személyragok előtt áll. Így *olmak* lenni, tagadó *olmamak* nem lenni. Erről majd bővebben szólnunk; itt csak felhozzuk az *olmak'* szokásban levő tagadó idomait.

De van még *dejül* vagy *degül* tagadó ige is, melly a' személyi ragokkal egyesülvén, az *olmamak'* idomait kiegészíti, így :

Jelentő mód, jelen idő: *dejülim, dejülszin, dejüldür, dejü-
liz, dejülsziz, dejüllerdir,* nem vagyok, nem vagy 'stb.

Aligmult idő: *dejüldüm, dejüldün, dejüldi,* 'stb.

dejülimisem, dejülimissen, dejülimistür 'stb.

Jövendő idő: *olmam, olmaszin, olmaz; olmaiz, olmasziz,
olmazler* nem leszek, nem lesz 'stb.

Parancsoló mód: *olma* ne légy, *äläh olko, olmaszun* ne legyen, *älköön olko*; *olmajalum* le legyünk, *älkäämme olko, olmanüz* ne legyetek, *älkäät olko, olmaszunlar* ne legyenek, *älkööt olko*.

A' magyar *van* saját jelentésű szóval egyez a' török *var*. Mint mi mondjuk : nekem pénzem van, neked pénzed van, úgy mondja a' török is : *benüm akcsam var, szenün akcsan var* 'stb. De a' török *var* mintegy külön gyök, melly a' létige' harmadik személyével egyesül, így : *vardür* van, *var idi* vala, *var imis* volt; *var işe* legyen, *var işeidi* volna. Nem kétséges előttem, hogy a' török *var* nem rokon az elavult magyar *valni* igével, melynek

származékja *valál* = possessio, a' régi bibliafordításban megmaradt. De a' *valni* bizonyosan egy a' *vagyok* hiányos igével, miszerint két idoma lehetett : *vagyok*, *vagy*, *van*, és *valok*, *valsz*, *val*, — 's a' törökben az *ol* (olur) mellett is van *var*. De ilyeneket csak meg-érintek itt. Egyike a' három nyelvnek sem bír saját szót a' *habere* fogalom' kifejezésére, 's mindenike hasonlóan *ol*, *val* igével él az esetben. De némi különbséget mutat mindenik' sajátága. A' magyar, *tulajdonító* raggal füzi össze a' *van* szót, így : *nekem* van pénzem; *Józsefnek* van esze. A' finn mintegy *nál* raggal, azaz locativussal füzi össze, 's a' birt dolgot nem adja birtoki raggal, hanem így : *minulla* on rahaa, mi szó szerint annyit tesz, mint : nálam van pénz. Így : *Josefilla* on ymmärrystä. Innen, ha magyarban így mondjuk : pénzem van, pénzed van, a' finn azt nem tudja a' személyi névmás *minulla*, *sinulla* nélkül kifejezni. A' török jobban közelít a' magyarhoz, mert ő a' birt dolgot birtoki raggal fejezi ki, azért a' birtokos rag pótolhatja az önt. *Aksaszi var* pénze van, *akcsam var*, pénzem van; de ha az önt is oda teszi, azt nem a' tulajdonító, hanem genitivusi raggal használja, így, mint láttuk : *bizüm akcsamüz var*, szó szerint : mienk pénzünk van; *aganün akcsaszi varmi jokmi*, szószerint : uradnak pénze van-e nincs-e?

Végre, valamint magyarban a' *van* állító igének ellenese *nincs* : úgy a' törökben is a' *var* állító igének ellenese *jok* = nincs, melyhez szintén ragadnak a' létigének harmadik személyei, így : *joktür* nincs (a' *dür*-ben a' *d* keménynyé lesz kemény mássalhangzók után), *jok idi* nem volt. Pénzem nincs, *akcsám joktür*; pénzünk nincs, *akcsámüz joktür* 'sth. Az *incs*-nek hasonfele aligha nem rejlik a' *jok*-ban. Többször változott el nyelvünkben is az *i*. Így a' régi temetési beszédben : „es zoboducha wt urdung ilde-tuitul“ és szabadutsa őt ördög üldetvétől. — A' régi bibliafordításban : „tanohatok minden nemzeteket“ tanocsatok = tanitsatok minden nemzeteket.

B) Közönséges igé.

Az igeragozást teljesebben mutatjuk közönséges igén, mely mind a' három nyelvben ugyanaz. Szó-tól ered *sólni*, finnben *sana*-tól *sanoah* = szólni, törökben *szöz*-től *szöjlemek*. Szó, sana, *szöz* lehetőleg azonok; a' török *szöz*-ben a' magyarnak rejő *v* (szavat) bőltje *z* által fejeztetik ki, melyet finnben *n* ad vissza. 'S valamint *l* képző által a' névszóból igeszó lett (*szó*, *sólni* vagy *sóla-lani*) : így *szöz*-ből lesz *szöjle*(mek), szinte *l* által, a' *v*-t pótló *z* rokonabb *j*-re változván. Finnben *sana* = szó-ból lett *sanoah* szólni. Lássuk immár ezeken a' ragozást. — A' törökben *szöjler* igenév-szó : az igeigyők *szöjle*.

Jelentő mód.

Jelen idő.

Egyes szám.

szólok,	szóloom
szólsz,	szólod
szól,	szólja

sanon
sanot
sanoo

szőjlerim
szőjlerszin
szőjlerdir

Többes szám.

szólunk,	szőljuk
szóltok,	szőljátok
szólnak,	szőlják

sanomme
sanotte
sanowat

szőjleriz
szőjlersziz
szőjlerdirler

I. Aligmult.

Egyes szám.

szólok	szóloom	—
szólsz	szólod	—
szól	szólja	—

szőjler-idüm v. szőjlerdüm 'stb.
szőjler-idün
szőjler-idi

Többes szám.

szólunk	szőljuk	—
szóltok	szőljátok	—
szólnak	szőlják	—

szőjler-idük
szőjler-idünüz
szőjlerler-idi v. szőjler-idiler.

II. Aligmult.

Egyes szám.

szólék	szólám
szólál	szólád
szóla	szóla

sanoin
sanoit
sanoi

—
—
—

Többes szám.

szólánk	szőlók
szólatok	szólatók
szólának	szólák

sanoimme
sanoitte
sanoiwat

—
—
—

I. Mult idő.

Egyes szám.

szóltam	szóltam
szóltál	szóltad
szólt	szóлта

—
—
—

szőjledüm
szőjledün
szőjledi

Többes szám.

szóltunk	szóltuk
szóltatok	szóltátok
szóltak	szólták

—
—
—

szőjledük
szőjledünüz
szőjlediler

II. Mult idő.

Egyes szám.

szóltam	szóltam	olen	sanon
szóltál	szóltad	olet	sanot
szólt	szóлта	on	sanoo

szőjlemis	im
	szin
	dir

Többes szám.

szóltunk	szóltuk	olemme	sanoneet	szőjlemis	{ iz sziz dirler
szóltatok	szóltátok	olette			
szóltak	szólták	owat			

III. *Mult idő.**Egyes szám.*

szóltam	szóltam	olin	sanonut	szőjlemis	{ idüm idün idi
szóltál	szóltad	olit			
szólt	szóltá	oli			

Többes szám.

szóltunk	szóltuk	olinme	sanoneet	szőjlemis	{ idük idünüz idiler
szóltatok	szóltátok	olitte			
szóltak	szólták	oliwat			

Jövendő idő.

Magyarban és törökben a' jelen idő jövendőül is szolgál. De van összetett idom is.

Egyes szám.

fogok	fogom	olen	sanowa	szőjledseg	{ im sziz dir
fogsz	fogod	olet			
fog	fogja	on			

Többes szám.

fogunk	fogjuk	olemme	sanowat	szőjledseg	{ iz sziz dirler
fogtok	fogjátok	olette			
fognak	fogják	owat			

Egyes szám.

szeretnem	kell	—	és	szőjleszem	{ gerek
szeretned		—			
szeretnie		—			

Többes szám.

szeretnünk	kell	—		szőjleszek	{ gerek
szeretnetek		—			
szeretniök		—			

Parancsoló mód.

Egyes szám.

szólj	szóld	sanoh	szőjle
szóljon	szólja	sanokoon	szőjleszün

Többes szám.

szóljunk	szóljuk	sanokaamme	szőjlejelüm
szóljatok	szóljátok	sanokaat	szőjletün
szóljanak	szólják	sanokoot	szőjleszünler

F o g l a l ó m ó d.

*Jelen idő.**Egyes szám.*

szóljak	szóljam	sanonen	szőjlerszem
szóljál	szóljad	sanonet	szőjlerszen
szóljon	szólja	sanonee	szőjlersze

Többes szám.

szóljunk	szóljuk	sanonemme	szőjlerszek
szóljatok	szóljátok	sanonette	szőjlerszenüz
szóljanak	szólják	sanonewat	szőjlerlsze

*Aligmult.**Egyes szám.*

szólnék	szólnám	sanoisin	szőjleszem
szólnál	szólnád	sanoisit	szőjleszen
szólna	szólná	sanoisi	szőjlesze

Többes szám.

szólnánk	szólnók	sanoisimme	szőjleszek
szólnátok	szólnátok	sanoisitte	szőjleszenüz
szólnának	szólnák	sanoisiwat	szőjleszeler

I. *Mult idő.**Egyes szám.*

szóltam	szóltam	lienen	szőjlemis	iszem
szóltál	és szóltad	lienet		iszen
szólt	szóltá	lienee		iszé

Többes szám.

szóltunk	szóltuk	lienemme	szőjlemis	iszek
szóltatok	és szóltátok	lienette		iszenüz
szóltak	szólták	lienewat		iszeler

II. *Mult idő.**Egyes szám.*

szóltam	szóltam	olisin	szőjlemis	iszejdüm
szóltál	és szóltad	olisit		iszejdün
szólt	szóltá	olisi		iszejdi

Többes szám.

szóltunk	szóltuk	olisimme	szőjlemis	iszejdük
szóltatok	és szóltátok	olisitte		iszejdünüz
szóltak	szólták	olisivat		iszejdiler

*Jövendő idő.**Egyes szám.*

szólandok	szólandom	lienen	szőjldcsek	iszem
szólandsz	szólandod	lienet		iszen
szóland	szólandja	lienee		iszé

Többes szám.

szólandunk	szólandjuk	lienemme	} sanowat	szőjledsek	} iszek iszenüz iszeler
szólandotok	szólandjátok	lienette			
szólandanak	szólandják	lienewät			

Ohajtó mód.

A' foglaló módban felhozott idomokon kívül csak a' török nyelvnek vannak még más idomai, melyeket *óhajtó módbelieknek* hínak :

Jelen idő : szőjlem, szőjleszin, szőjle, szólnék 'stb.
szőjlejüz, szőjlesziz, szőjleler.

Aligmult idő : szőjlejdüm, szőjlejdün, szőjlejdi,
szőjlejdük, szőjlejdünüz, szőjlerdiler.

Magyarban az óhajtó mód illyekben fejeztetik ki világosan :
ehetném , alhatnám , mehetnék 'stb.

De a' török igének még a' jelen és aligmult időn kívül más idoma is van , melly a' cselekvésnek valóságos voltát fejezi ki , p. o. *szőjlerim* szólok , és *szőjlejürüm* szóló vagyok 'stb. *szőjlerdüm* *szó-lék* és *szőjlejürdüm* szóló valék 'stb.

*Határozatlan mód.**Jelen idő.*

szólni, sanoa (sanoah) szőjlemek.

A' magyar felveszi a' személyi ragokat , így : szólnom (szól-ni-om), szólnod, szólnia; szólnunk, szólnotok, szólniok; 's ezen idomok többféle szófűzésben használtatnak , p. o. nem enged szólnom; kell szólnia 'stb. Egyéb ragozást nem enged a' magyar *szólni*.

A' finn *sanoa* viszonyító ragokat vevén fel, névszóvá válik, mint *sanoaksi* = szólni-nak , *sanoessa* = szólni-ban , *sanoen* vagy *sanoin* = szólván.

A' török *szőjlemek* nem csak viszonyító , hanem birtoki vagy személyi ragokat is veszen fel , annyira magára ölti a' névszó' természetét. Ragoztatik tehát : szőjlemegün (szólninak), szőjlemege, szőjlemegi, szőjlemekten, szőjlemekte, szőjlemegile, szőjlemek icsün, szőjlemek üzre 'stb. De a' *k'* elvetésével áll *szőjleme*, szőjlemek helyett, melly úgy veszi fel a' viszonyító ragokat, mint szőjlemek, de a' többesben inkább használtatik mint ez, p. o. szőjlemeler, szőjlemelerün 'stb. Birtoki ragokkal : szőjlemegüm, szőjlemegün, szőjlemegi 'stb. ezekkel is inkább ragoztatik *szőjleme* idom , így : szőjlemem, szőjlemen, szőjlemeszi; szőjlememüz, szőjlemenüz, szőjlemeleri.

Vége még *in* rag is járulhat a' határozatlan mód' jelen ide-jéhez , így : *szőjlemegün* , 's tesz annyit , mint a' magyar *beszélvén*.

Mult idő.

nincs

sanottua szőjlemis olmak.

A' magyar nyelvben a' határozatlan mód' multjának egyetlen nyomát ismerem : *olta*, mely a' finn *oltua*-val teljesen egyez. A' szokásos *volta* mellett az *olta* megmutatja régi idomát ; abban az a rag , tehát *volta* igenévszó (részesülő), ebben az a nem rag.

A' finn mult közönséges használatu. — A' török is előfordulhat.

Jörendő idő.

szólandani, sanowan, szőjledsek olmak.

A' magyar idom felveszi a' személyi ragokat, mint szólni ; tehát : szólandanom , szólandanod , szólandania stb. — A' finn egy viszonyító ragozt vesz fel : *sanowana*.

I g e n é v s z ó k (részesülők).

Jelen idő.

szóló sanowa, és sanoja, sőjler, sőjlen, és sőjlejdisi

Jóllehet csak egy jelen időbeli részesülőt fogadnak el nyelvtanaink, mindazáltal kitűnik, hogy arra nekünk is két idomunk van : *szóló*, mely inkább *főnévi*, és *szólva*, mely inkább melléknévi természetű. Ez utóbbinak ragjai kimultak a' szokásból, de hajdan erősen divatoztak így : *szólvám*, *szólvád*, *szólvája*, *szólvánk*, *szólvátok*, *szólvájok*. P. o. a' régi bibliafordításban : „Mert eljöttek ő taneitványi ez éjjel, 's mi *alvánk elurozták* őtet.“ — „Menjetek azért 's tanohatok minden nemzeteket megkeresztelvétek őket atyának fiúnak 's szentléleknek nevében.“ Két idom megmaradt belőle, *szólva* és *szólván*, melynek elseje most néha multat és szenvedőt tesz, p. o. *meg van írva*, de tesz jelent és cselekvőt is, mint : *beszélve dolgozik* ; min nem csudálkozhatni, tekintve nyelvünk' abbéli szabadságát, minél fogva az *író* lehet ember, ki iszik, pohár, miből iszik, és bor, a' mit iszik ; 's minél fogva a' mult idomok jelen vagy bizonytalan időbeli jelentéssel bírnak, p. o. Isten áldjon meg *jártadban*, *keltedben*. Az utóbbi idom : *szólván* a' ragozott idomokhoz tartozik, 's jelentésben nagyon közel jár a' török *in* ragu infinitivushoz, mely a' következő mondásnak idejét, okát, indítóját stb. fejezi ki, p. o. beszélvén megbántotta őt, azaz, *mert* beszélt, vagy *azzal*, a' mit beszélt, vagy *akkor*, hogy beszélt, megbántotta őt.

Szóló idom nemcsak a' személyi, hanem a' viszonyító ragozt is felveszi, 's mindig inkább főnévi, mint melléknévi jelentésű. P. o. *menőben* vagyok.

Finnben *sanowa* melléknév', *sanoja* főnév' jelentésével bír, 's így az első rokonul a' *szólva*, a' másik a' *szóló* idomával.

Törökben három idomot találunk. Az első *sőjler*, mint láttuk, a' létigével teszi magát az igét, így : *sőjler-im* = szóló vagyok = szólok ; *sőjler-idüm* vagy *sőjlerdüm* = szóló valék = szolék. De állhat, mint melléknév a' főnév előtt is, p. o. türkcse *okur* adem

varmi? törökül olvasó ember van-e? — A' második idom *szöjlen*, melly tatárul *gan gen* végzetű, p. o. *olan* helyett *bolgan* levő, leg-tisztább igenév, 's áll a' főnév előtt, de magában is, p. o. *beni oku-dan khodsa gelijür*, engem oktató mester jő; — *szev szeni szeveni*, szeresd a' téged szeretőt. — A' harmadik idom *szöjlejüdsi* főnév' természetét tartja, 's megfelel a' magyar *szóló* 's a' finn *sanoja*-nak.

Mult idő.

szólt sanonut szöjlemis és szöjledük.

Ezen idomokra nézve, mikor az ige' mult időit képezik, a' három nyelv különbözik egymástól.

A' magy. igének multjai: *szóltam*, *szóltad*, vagy *szóltál* 'stb. *szóltam vala*, *szóltad* vagy *szóltál vala* 'stb. Feltetszik, hogy személyi rag nem olvad a' létigéhez. Azonban a' biblia-fordítás bizonyítja, hogy hajdan a' létigéhez is járultak a' személyi ragok, mint a' már egyszer felhozott példából látható, *Máté V. r.* „Ne akarjatok alajtanotok, hogy *jöttem legyek* törvényt fejtenem.“ A' felhozott idomokon kívül a' török nyelv is bír a' magyarhoz hasonló idomot, p. o. *szöjledüm idi* szóltam vala, *szöjledüm idi* szóltál vala, *szöjledi idi* szólt vala 'stb. De mondhatja: *szöjledi idüm* szólt valék, *szöjledi idün* szólt valál 'stb; sőt így is, mint hajdan a' magyar: *szöjledüm idüm* szóltam valék, *szöjledün idün* szóltál valál 'stb.

A' finn igének multjai képeztetnek az igenévszó' multjából és a' létigéből, a' személyragok ehhez járván, így: *olen sanonut*, *olet sanonut*, *on sanonut*, *olemmе sanoneet* 'stb; egészen mint a' latin: *sum locutus*, *es locutus*, *est locutus*, *sumus locuti* 'stb. mert *sano-neet* többese a' *sanonut*-nak. Itt hát változik szám szerint az igenévszó' multja.

A' török az igenévhez ragasztja a' létigét, így: *szöjlemis-im szöjlemis-szin*; többesben *szöjlemis-iz*, *szöjlemis-sziz* 'stb; ő sem változtatja szám szerint az igenévszónak multját.

De a' magyar nyelv hajdan a' tiszta igenévmultat ragozta is, mit szinte a' bibliafordításból bizonyítok: „Es mikor eléb ment volna, látá Levit Alfeus fiát a' vámon *ülette* (azaz, ki ült), 's monda: kövess engemet.“ — „Es esmég úgy lött, mikor Úr szombaton *vetemény által* menne, 's ő *tancitványi járattok* kezdének gabonafőt szakgatniok.“

Törökben van a' *szöjlemis* mellett *szöjledük* is, melly a' személyi ragokat felvevén, nagyon megegyez a' magyar idommal. A' török mondhatja *szöjledügüm*, *szöjledügün*, *szöjledigi* szóltam, szóltad, szóltá (dolog) p. o. *dögdügün adem kim dür?* Döngetted-ember kicsoda? *Baban szattugi atilari gördüm*, atyád-vette lovakat láttam.

Jövendő idő.

szólandó

sanowa

szöjledsek.

A' finn jövendő egyez a' jelenlél; a' török jövendő mellett vannak még más idomok: *szöjlejszer*, *szöjlemelü*. A' finn *sanowina* is áll *sanowa* mellett, azt jelentvén, hogy valaki *szólni akar, fog*.

Különösen pedig a' finn és török nyelvben divatoznak idomok, melyek' megfelelőit a' magyar nyelv nem bírja.

A' finn *sanoma* = mondat, vagy a' mi mondvā van, melly a' török *szöjleme*-vel alakban is egyez, viszonyító ragokat vevén fel, az igének határozatlan módját nagyon bőviti, így:

illativ. *sanomaan*, *allativ.* *sanomalleh*, *elativ.* *sanomasta*, *ablativ.* *sanomalla*, *inessiv.* *sanomassa*, *adessiv.* *sanomalla*, *abessiv.* *sanomatah*;

továbbá *sanowa*-ból lesz *genitiv.* *sanowan*, *essiv.* *sanowana*;

végre *sanonut*-ból lesz *genitiv.* *sanoneen*. P. o. *sanomaan-ra*: *hän waati minua asiaan ryhtymään*, ő kért engem a' dologhoz hozzáfogni. Itt hozzáfogni *ryhtymään* által van ki kefejezve; melly származik ettől *ryhtyä* hozzányulni, fogni, *ryhtymä* hozzáfogás, *ryhtymään* annak illativusa. *Bergeniläiset weiwät hoksaamatah* lastin maalle ja siittä taritui heti rutto, a' bergeni lakosok vivék (huzták) észrevétlenül a' terhet partra, 's onnan ragada el hamar a' döghalál. Itt *hoksaamatah* abessivus, *hoksaan*, *hoksata* észrevenni, gondolni igétől 'stb. 'stb.

A' török igében divatoznak még következő idomok: *szöjler iken* szóló levén, melly alakult az igenév jelenjéből *szöjler*, 's a' *lét-ige i*-ből; *szöjlejüp* szólván, *szöjlerek* szólva, *szöjlejindse* szólás közben, a' mig szól.

C) Összefoglalás.

Nézzük most általában a' három nyelvnek igéjét.

1) A' magyar ige a' tiszta gyökhöz, melyet a' *ni* rag' elvetésével mindjárt meglátunk (tud-ni, szól-ni), veszi fel a' személyragokat, melyek többszerűek. Ezek a' személyragok már a' létigében is azonkép előfordulnak, miszerint a' létige szorosán véve nem alakítja a' közönséges igét: ha nem tekintjük az összetett időket, mint *szólok vala* 'stb. *szólék vala* 'stb. *szóltam vala*, melyek tulajdonképen *szófüzések*, mint a' *szólni fogok* is. Mert a' létige magában szint olyan ige mint a' többiek.

A' magyar igének időképzőit tekintve az egyfelől *önhangzó*, másfelől *t*. Az *önhangzó* előtűnik ebben *szól-é-k*, *szól-á-m*, *szó-l-á-l* *szól-á-d* 'stb., a' *t* másik multban: *szól-t-am* 'stb. Hogy ezt kettősen is írjuk, mint: *szólott*, *tudattam*, más okból származhatik, ha nem csupa szokásból lett; *Pázmányi* és mások a' harmadik személyt mindig egyes *t*-vel írták. A' két időképző azért érdemel figyelmet, mivel az *önhangzós* a' jelent megnyujtani 's mintegy a' multig terjeszteti, a' *t* képző pedig a' multat a' jelentől elválasztani látszik.

Az időképzőn kívül szerepel magyarban a' parancsoló módnak

képzője *j*, melly az előző bötük szerint elváltozik, p. o. *bont, bonts*; *tánaszt, támaszsz*; alszik, *aludjál* vagy *alugyál*.

2) A' finn ige szinte a' gyökhöz veszi fel a' személyragokat: de minthogy itt a' gyök gyakran önhangzóval végződik, nem válik az olyan tisztán ki, mint a' magyar ige-egyők. A' melly ígéket a' harmadik ragozási rendhez soroztunk, azok' gyökei világosan kitetszenek. *Mennä, tulla, kuolla, purra, parata, seletä, nähä, tehdä*, vagy teljesen írva *mennäh, tullah, kuollah* 'stb. ezekben az utolsó tag' elvételével marad *men, tul, kuol, pur, para* 'stb. mint gyök, mellyhez a' személyi ragok járulnak: *men-e-n, tul-e-n, kuol-e-n, pur-e-n, para-ne-n, näen* (nähen) *teen* (tehen). De *sanoah, ragastaah arwatah* sem mutatnak nehézséget; az utolsó tagot elmetszvé, marad *sano, rakasztä, arwa*, mellyekhez a' személyi ragok járulnak így: *sano-n, sano-t; rakasztä-n, rakasztä-t*: csak az utolsó *arwa*, társaival együtt, mellyek a' negyedik ragozási rendet teszik, kettőztetik a' hangzót: így *arwaa-n, arwaa-t* 'stb.

Mind ezen személyragok előfordulnak már a' létigében is, 's a' finn létige, bár másként, de szintén csak az összetett időket, mintegy szöfűzésileg, alkotja.

Az időképzőket illetve, azok finnben is *önhangzó*, és *t*. Amaz előttük az aligmultban 's mindig *i*, mint: *sano-in, sano-it, sano-i; men-in, men-it, men-i; rakast-in, rakast-it, rakast-i; arwas-in, arwas-it, arwas-i* 'stb. akár a' gyökhöz járulva (*sano-in*), akár a' gyöknek hangzóját elnyelve (*rakast-in* = *rakastain*), akár eleibe a' mássalhangzót elváltoztatva, mint azt a' ragozási rendeknél megmutattuk (*arwasin*). A' *t* előttük az igenév' multjában, mint *sanonut, rakastanut, 's a' határtalan mód' multjában, mint sanottua, rakasztettua* 'stb. Megjegyzésre való, hogy itt is a' *t* hol egyes hol kettős alakban tűnik elő.

A' magyar parancsoló módban *j*, finnben *k* szerepel, ugyanazon képző, ott lágy, itt kemény betű gyanánt. *Sanoh*-ban a' *k, h*-nak áll, de összetételben *ko, kaan* szócskákka, a' *h* már *k*-nak íratik és ejtetik; *sanokoon* szóljon, *sanokaamme* szóljunk 'stb. A' foglaló módban a' *k* elvesz 's *n* áll, holott magyarban a' *j* megmarad. De *n, gy, k, j* bötük a' finn és magyar nyelvben gyakran egymásra változnak.

3) A' török ige jelen, jövő és legtöbb mult időkben igenévszóból (szöjler, szöjledsek, szöjlemis-ből) 's a' létigéből áll: azért itt nemcsak személyragok, hanem az egész létige' személyei és idői ragadnak az igenévszóhoz. Innen van, hogy a' többes harmadik személy gyakran nem az idom' végén, hanem közepén tételik ki, p. o. *szöjlemisler-dür, szöjlemisdürler* helyett 'stb. — A' tiszta ige-egyők, melly a' határozatlan mód' *mak, mek* végzete' elhagyásával tűnik elő, csak egy mult időben látszik meg: *szöjledüm* 'stb; de meglátszik a' parancsoló módban 's még egyebütt is. Mint-

hogy az igét tulajdonkép a' létige alkotja, innen azon egyéb időképzőt nem láthatni, mint melly már a' létigében is volt. 'S ennek mult idője, i-*d-üm*, szintén *d* által képeztetik. Tehát a' *d* és *t* képzője a' mult időnek mind a' három nyelvben. De a' *j*, *k* magyar- finn képzőnek nem felel meg rokon képző a' török nyelvben.

4) A' mi leginkább megkülönbözteli a' magyar nyelvet a' finn és töröktől, az az igének többszörös ragozása kívül a' névviszonyítók' szerepe az igék mellett. Tudniillik némelly viszonyítók, mint *be*, *meg*, *el*, *ki*, *le*, *föl* vagy *fel*, az igék' jelentését nemcsak annyiban határozzák meg, mennyiben az mozgást tesz, hanem, különösen *meg* és *el*, másként is minősítik. A' finn nyelvben az ige mellett a' viszonyítók (praepositíók vagy postpositíók) csak mint a' külső, leginkább helybeli, viszonyokat megjelölők állanak. P. o. Apostolok' cselekedetei' II. 23-ban levő e' görög szókat: *τῷ θεῷ ὁριζόμενῃ βελῇ καὶ προγγώσει τῷ θεῷ ἐκδοτον*, azt az isten elvégezett tanácsából és elörendeléséből kiadottat, — (Károlyi fordítása szerint: „azt, ki az istennek elvégezett tanácsából és rendeléséből adattaték halálra.“) — a' finn biblia-fordítás így adja vissza: „Sen, joka jumalan aiwoitun neuwon ja säännön jälkeen oli annettu ulos“ (és *ἡν ἐκδοτος*). Vagy a' következő versben álló eme' szókat; *ὁ δὲ θεὸς ἀνέστησε*, kit az isten fellámasztott, így adja a' finn biblia: „jonga jumala herätti ylös.“ A' török fordítás elkerüli a' viszonyítókat, az első mondatot így adván: „o allahün mükadder tedbiri ve *evvel bilmeszi* ile (προγγώσει) teszlim olunmus iken“ ki istennek megelőzőtt tanácsa és első tudásá-val adatott öletlett levő; — 's a' másikat így: „ve allah — ani ikâmet ejledi“ és isten őt állni tette.“ — De azt: *megmondom*, *elvégzem* 'stb. 'stb. a' finn, annál kevésbbé a' török nyelv nem tudja így kifejezni. Azért is az említett *be*, *meg*, *el*, *ki*, *le*, *föl* vagy *fel* igeviszonyítókra nézve, hogy úgy mondjam, a' magyar nyelv a' hellén és német nyelvekhez hasonlít, ez utóbbit is felülmulván.

5) Lássuk mindjárt itt, melly főnevek, vagy általában, névszók származnak az igékből.

Magyarban leginkább *ás*, *at*, *mány*, *vány* képzők által, melyek az igék' gyökeihez járnak, lesznek névszók, mint *szólás*, *mondat*, *csinálmány*, *tanítvány*, úgy hogy a' két előbbi cselekvő idomuak, még pedig *ás* képzőbeli a' cselekvést, vagy levést, *at* képzőbeli azt jelenti, a' mi történt vagy lett: a' két utóbbi pedig szenvedő idomuak. De azon két idomuak' jelentése nagyon olvad egymásba.

A' *hat* idomuak (melyeket alább említendünk) könnyen származtatnak *atlan*, *etlen* képzők által melléneveket, mint: *mondhatatlan*, *csinálhatatlan*, melyekből *ság* *ség* képzők ismét főneveket alkotnak, mint: *mondhatatlanság*.

Az *ás* és *atlan*, *etlen* képzők által lett névszók nemcsak *át-ható*, de *benható* és *szenvedő* igéktől is származhatnak.

Finnben az ige nagyon bő származtatója mindenféle névszók-nak. Minden igéből származnak következő idomok, melyeket a' *sanoah* igen mutatunk:

<i>sanominin</i>	gen. <i>sanomisen</i>	mondomány, mondatni kellő,
<i>sanoma</i>	„ <i>sanoman</i>	mondat, a' mi mondva van,
<i>sanomus</i>	„ <i>sanomuksen</i>	mondás, monda,
<i>sanomatoin</i>	„ <i>sanomattoman</i>	mondatlan,
<i>sanomattomuus</i>	„ <i>sanomattomuuden</i>	mondatlanság,
<i>sanowainen</i>	„ <i>sanowaisen</i>	beszédes,
<i>sanowaisuus</i>	„ <i>sanuwaisuuden</i>	beszédesség,
<i>sanottama</i>	„ <i>sanottaman</i>	mondatott.

Ezen kívül más igékből más idomok származnak *nto nnon*; *tin tminen*; *o on*; *os oksen*; *i in* 'stb. képzők által, p. o. *säätä* rendezni, *säätä*, *säännön* rendelés; *pestä* mosni, *pesetin*, *pesettimen* szappan, a' mivel mosnak; *kaswaa* nőni teremni, *kaswo*, *kaswon* növény; *kaswos*, *oksen* növekvés, növény; *kaswi*, *kaswin* a' fának évi növése 'stb.

A' török ige leginkább következő idomokat ereszt: a' gyökhöz járulnak *idsi*, *is* és *m* képzők 's lesznek *szöjleidsi* szóló, *szöjleis* szolás, *atmak* vetni, *atüm* vetés; *icsmek* inni, *icsüm* korty víz. A' határozatlan idomhoz járul *lik* képző, 's lesz *szöjlemeklik* beszéd; így *bilmek* tudni, *bilmeklik* tudás, tudomány.

IV. Az igék' értelmi változásai.

Mikor az igék' értelmi változásairól kezdek szólni, úgy látszik nekem, mintha sűrű erdőbe bocsátkoznám, melynek végét csak addig látom, míg belé nem léptem, de melyben könnyen eltévedhetek. De szándékom nem rendszert mutatni be, hanem a' magyar, finn és török nyelveket leírni: a' leíró pedig csupán ismertetést adhatván, czélt ér, ha nem teljesen 's nem tudományos rendben adja is elő a' tényeket.

1) Az igék' értelmi változásai a' magyar nyelvben.

Azon változásokat nevezzük *nem-rendszerintiek* és *rendszerintieknek*. A' rendszerintiek alakulnak *gat*, *get*, *hat*, *het*, *tat*, *tet* vagy *at*, *et*, képzők által; a' nem-rendszerintiek különbélek, 's gyakran hangzók' változásait is okozzák.

a) Az igék' értelmének nem-rendszerinti változásai.

1) Némely szókbán a' vastag hangzó nagyot sokat jelent, a' vékony ellenben kicsit vagy keveset, mint: *csap*, *csip*; *kavar*, *kever*; *omlik*, *ömlik*; *ont*, *önt*; *csattan*, *csetten*; *nyafog*, *nyefeg*, 'stb.

2) Némelyekben a' gyök' kettős bötűje egy tevést, egy mozdulást, viszontag egyes bötűje folytonosságot jelent, mint : *csattan csatog; lebben lebeg; lobban lobog; csöppen, csöpög; pattan, patog; roppan ropog; röppen, röpül; szökken, szökik; zökken, zökög; rikkan* (rikkant, *elrikkantja* magát); *ri, riv*, melyben *v* lesz *k*-vá. A' folytonosságot jelentő igékben a' *g* bötű is jellemző. A' *csattan, lebben* idomúak *t* képző által átható értelműekké lesznek, mint : *csattant, lobbant, csöppent* 'stb. de *csatog, lobog*-idomúak *tat tet* képzők által lesznek áthatókká, mint *csatogtat, patogtat, roppogat* 'stb,

A' szokás a' *csatog*-idomúakat is kettős mássalhangzóval írja, így : *csattog, pattog* : de itt, úgy látszik nekem, tévedez a' szokás, miután a' kettős mássalhangzó ezekben az egyszerű tevést, mozdulást jellemzi.

3) Vannak gyakorító igék, melyek az egyszerű tevést vagy mozdulást *dül* képző által fejezik ki, 's ebből is alakítanak áthatókat, mint *mozog, mozdul, átható mozdít, és mozogtat; buzog, buzdul, buzdit; forog, fordul, fordít; pörög, pördül, pördít; — busong, busul, busít, hajlong, hajol* (hajlik), *hajlít*, inkább a' következőkhöz tartoznak.

4) Mert áthatókká lesznek, *ül* képző *ít* képzővé változván, p. o. *boldogul, boldogít; hajul* (hajol) *hajít, hajt; javul jarít; sárgul sárgít; tanul tanít; fül füt* (füit); *nyúlik nyújt* (nyulít, nyuljit, nyújt); *vakul, vakít; nyílik nyit* (nyilít, nyilyit, nyiit) 'stb. — Továbbá lesznek azokká, *odik edik* képző *ít* képzővé változván, mint : *hegyesedik, hegyesít; élesedik, élesít; saranyodik, saranyít; mérgesedik, mérgesít* 'stb. Ezen átható képző mind azokban hajdan *éit, éjt, óit, ojt* volt, mint : *tanéitani, szabadóitani*, vagy *sabadlojtani*, lásd a' régi bibliafordítást. Innen ma is szükségkép : *dől, dül düjt* (de dönt is); *fűlik fül*, mintegy *föl*, innen *fojt. Esik* szóból *ejt, feslik-ből fejt*.

5) *ad, ed* képző benható, *aszt, eszt* képző átható jelentésű, mint : *dagad dagaszt; marad, maraszt; éled éleszt; reped, repeszt; ragad ragaszt; virrad virraszt; hervad hervaszt* 'stb.

Ezeknek némelyei a' gyakorító-kincsinyítő értelmet nem *g* képző által fejezik ki, hanem *ez oz* által, mint : *téved* (téveszt) *tévedez; marad maradoz; reped repedez*; ilyenek : *verdez, csipdez*.

6) Benhatóból lesz áthatóvá, mikor a' gyökhöz *t* járul, mely egyéb bötűváltozást is okoz, mint : *bomol, bomlik bont; omol, omlik ont; ömöl, ömlik önt; romlik ront; himlik hint; imik* (elavult, melyből még némileg él *imettem, imetted, imette* Párizspapai szerint me *vigilante, te vigilante* 'stb.) — *int*.

7) Végre gyakorító-kicsinyítő jelentésű a' *kod ked, kál, kos* képzők, mint : *kap, kapkod; csip csipked; ír írhal; jár járkál; iszik iddogál; eszik eddegél; fut futkos* 'stb. Valamint *int* képző

egyszerű kicsiny tevést jelent, mint : *taszít taszint*; *legyez legyint*; *csap csapint* 'stb.

b) *Az igék' értelmének rendszerinti változásai.*

Ha az előbbi képzők inkább bizonyos, nem minden, igékhez járulnak : úgy *gat get*, *hat het*, *tat tet* vagy *at et* képzők mind az imént hét szám alatt elősorolt, mind más igékhez járulhatnak ; azért neveztük az általok lett változásokat rendszerintieknek.

Ezen képzők egyenkint a' gyökhöz ragadnak, de mikor öszszetalálkoznak, bizonyos elsőbbséget tartanak, minél fogva *gat get* megelőzi a' *hat het* 's *tat tet* megelőzi mind a' *gat get* mind *hat het* képzőt. P. o. szeret, *szeretget*, *szeretgethet* : kevésbbé szoktuk mondani : *szerethetget*. Azután : szeret, *szerettet*, *szerettetget*, *szerettetgethet*. Mikor pedig a' rendszerinties képzők a' nem-rendszerintiesekkel találkoznak, ezek után következnek, p. o. csattanhat, csatoghat; javítgat; forogtat 'stb. Azonban nem mind találkozhatik amazok' mindenikével, minthogy vagy ellenkezés támadna a' képzők közt, vagy ismétlés volna. Így ha *csatangat* lehetséges volna is a' *gat* és *tt* képzők' ellenmondása' ellenére, mégis mást tenne mint *csatog*; 's ez : *csatog* nem igen vehet fel *gat* képzőt, hogy legyen *csatoggat*, mert összeférhellen ismétlés volna. De a' kétféle osztályu képzők' találkozásának törvényeit nem nyomozhatjuk itt : azért szorítkozunk a' rendszeresiek' találkozására.

Minthogy *gat get* képző megelőzi *hat het* képzőt, *tat tet* pedig mind a' két előbbit előzi meg : következő sorokat állatunk fel a' képzők' találkozására nézve.

Első sor : szeret, *szeretget*, *szerethet*, *szerettet* és *szerettetik*.

Második sor : *szeretget*, *szeretgethet*.

Harmadik sor : *szerettet*, *szerettetget*, *szerettetethet*, *szerettetgethet*; *szerettetik*, *szerettetethetik*. — Lehetséges-e : *szerettetgetik* és *szerettetgethetik*? Mintha a' szenvedő idom a' gyakorító képzővel nem találkozhatnék.

Jegyzet. Mind a' két osztályú képzők azt mutatják, hogy *g* (k) gyakorító, *t* cselekedtető képző mindenütt : továbbá *tat tet* járul rendszeren több szótagú, *at et* rendszeren egy szótagú gyökökhöz.

2) *Az igék' értelmi változásai a' finn nyelvben.*

Ezen változásokat mind egy rendbe sorozván, így adom elő :

a) Két különböző hangzóú végzettel bíró igék *benhatók*, mint : *parantua*, *parannun* javulni; *tytyä*, *tydyn* megelégedni; *oppia*, *opin* tanulni; *kulkea*, *kuljen* vagy *kulen* kullogni; *huokua*, *huowun* lélekzeni; *kylpeä*, *kylwen* fürödni; *luopua*, *luowun* végződni; *sytyä*

sytyñ gyűlni; *kiehua*, *kiehun* forrni; *rypeä*, *rywen* fetrengeni; 'stb. 'S ezek gyökigék.

De *aia*, *eiä*, *eia*, *ia* végzetűeknek magába térő jelentésök van, és származott igék, mint : *kummaraiä* hajlongzani, *kummar-taa*-tól hajtani; *laseiä* ereszkedni, *laskeatól* eresztetni; *kuleksia* kóborolni *kulkea*-tól; *syleksia* magát nyállal megpiszkítani, *sylkeä*-tól köpni, okádni; *pureksia* harapózni, *purra*-tól harapni.

b) Egy vagy hirtelen tevést, mozdulást jelentő igéket alkot *h* képző, mint :

haukahtaa, *haukahdan* egyet ugatni; *haukkua*, *haukun* ugatni.
pysähtää, *pysähdän* hirtelen megál- *pysyä*, *pysyn* megál-
[lok; [lok.

lakahtaa, *lakahdan* keveset hirtelen *lakkaan*, *lakata* enged-
[engedek; [ni.

paukahtaa, *paukahdan* pattanok; *paukkaan*, *paukata* pato-
[gok.

pusahtaa, *pusahdan* hirtelen kibu-
[zog a' viz;

lukahtaa, *lukahdan* hirtelen egyet *lukkua*, *lükun* mozgok.
[mozdítok;

palehtyä, *palehdyn* hirtelen törik *palota*, *paloan* törni
[darabokra; [(falatokra)

seisahtua, *seisahdun* hirtelen elállok; *seisoa*, *seison* állok.

c) Az átható igék vagy a' benhatóktól származnak, vagy eredetiek. A' származottak vagy a' két különböző hangzó helyett két egyféle hangzót kapnak, vagy pedig *t* képző által lesznek, így :

parantaa, *parannan* jobbitani, *parantua* javulni.
kääntää, *käännän* fordítani, *kääntyä* fordulni.
pyörtää, *pyörrän* pörgetni, *pyörtyä* pörögni.
rikastaa, *rikastan* gazdagítani, *rikastua* gazdagodni.
rakastaa, *rakastan* szeretni, *rakastua* szerelmes lenni
['stb.

tydyttää, *tydytän* elégíteni, *tytyä* elégedni.
opettaa, *opetan* tanítani, *oppia* tanulni.
kyllättää, *kyllätän* fürösztetni, *kylopeä* fürödni.
luovuttaa, *luovutan* szüntetni, *luopua* szünni.
onnuttaa, *onnutan* sántítani, *ontua* sántulni
luottaa, *luotan* teremteni, *luoda* lenni
loskuttaa, *loskutan* locsogtatni, *loskua* locsog (a' víz)
loikuttaa, *loikutan* lóggatni, *loikkua* lógni.
lewentää, *lewennän* szélesíteni, *lewitä*, *lewiän* szélesedni.
lennättää, *lennätän* röpíteni, *lentää*, *lennen* röpülni.
kyllyttää, *kyllytän* elégíteni, *kyltyä* elégedni. 'stb.

Eredeti átható igék p. o. *lukea* *luwen* olvasni, *juoda*, *juon* iszom, *syödä* *syön* eszem, *wiedä* *wien* vinni 'stb. 'stb.

d) A' cselekedtető igék mind *t* képző által lesznek, mindenféle igékből, mint:

<i>parannuttaa</i> ,	<i>utan</i>	javíttatni,	parantua-tól
<i>opetuttaa</i> ,	<i>utan</i>	taníttatni,	oppia- „
<i>sytyttää</i> ,	<i>ytän</i>	szítatni, gyujtatni,	sytyä- „
<i>puhuttaa</i> ,	<i>puhutan</i>	beszéltetni, fuvatni,	puhua- „
<i>luvettaa</i> ,	<i>luwetan</i>	olvasatni,	lukea- „
<i>rakastattaa</i> ,	<i>atan</i>	szerettezni,	rakastaa- „
<i>loydättää</i> ,	<i>ätän</i>	leltetni,	löytää- „
<i>audattaa</i> ,	<i>audatan</i>	segíttetni,	autaa- „
<i>juottaa</i> ,	<i>juotan</i>	itatni,	juoda- „
<i>syöttää</i> ,	<i>syötän</i>	etetni,	syödä- „
<i>laulattaa</i> ,	<i>atan</i>	énekeltetni,	laulaa- „
<i>arwoittaa</i> ,	<i>arwoitan</i>	becsültetni,	arwata- „
<i>maikoittaa</i> ,	<i>oitan</i>	altatni,	makata- „
<i>teettää</i> ,	<i>teetän</i>	tetetni,	tehdä- „
<i>näettää</i> ,	<i>näetän</i>	nézetni,	nähdä- „ 'stb.

Minthogy pedig, mint magyarban is, az egyszerű átható igék idomra nézve a' cselekedtetőkhöz hasonlítanak, innen némely igék kettős *t* képzőt vesznek fel, mint p. o.

luwetattaa hallgattatni, *luwettaa* hallgatni, olvasatni, *lukea* [olvasni.

kylwetättää fürösztetni, *kylwettaa* füröszteni, *kylpeä* fürdeni
juotattaa itattatni, *juottaa* itatni, *juoda* inni.
syöttää ettetni, *syöttää* etetni, *syödä* enni.
juoksutattaa futattatni, *juoksuttaa* futatni, *juosda* futni.
sytyttää gyujtattatni, *sytyttää* gyujtani, *sytyä* gylui.
rywetättää mázoltatni, *rywettää* mázolni, *rypeä*, *rywen* fet- [rengeni.

e) Mind az átható, mind a' cselekedtető igék *l* képző által gyakorítókká lesznek, p. o.

<i>parannella</i>	jobbitgatni	parantaa-tól
<i>käännellä</i>	fordítgatni	kääntää- „
<i>rakastella</i>	szeretgéltni	rakastaa- „
<i>puhella</i>	emlegetni, fuvogatni	puhua- „
<i>opetellä</i>	tanogatni	opettaa- „
<i>autella</i>	segítgetni	autaa- „
<i>laulella</i>	danolni	laulaa- „
<i>purennella</i>	harapdálni	purra- „
<i>teeskellä</i>	teddegéltni	tehdä- „
<i>pesekellä</i>	mosogatni	pestä, pe- „
		[sen- „
<i>menetellä</i>	költözgetni	menettää- „

melly *menetni* volna, mennä-től 'stb. 'stb.

f) A' szenvedő idom hasonlóan *t* képző által lesz, melly előtt

a helyett *e* hangzó áll néha, hogy az átható *a'* cselekedtető igéktől különbözzék. Egyébiránt *a'* finn szenvedő idom is, mint *a'* magyar, inkább *a'* személyi ragok, mintsem *a'* képző által ismerszik meg, mit alább mutatunk meg.

<i>käskettä</i>	parancsoltatni, <i>käskeä</i>	parancsolni
<i>rakastettaa</i>	amari, <i>rakastattaa</i>	amare facere
<i>säästettä</i>	parceri, <i>säästättää</i>	parcere facere
<i>opittaa</i>	doceri, <i>opettaa</i>	discere facere
<i>kuollaa</i>	öletni, <i>kuolla</i>	halni
<i>mentää</i>	itur, iri, <i>mennä</i>	menni
<i>purtaa</i>	morderi, <i>purra</i>	harapni
<i>wedettä</i>	duci, <i>wetää</i>	huzni, vinni
<i>annettaa</i>	dari, <i>antaa</i>	adni 'stb.

A' legföltelesebb átnézet is mutatja, hogy azon képzők között, melyek *a'* magyar és finn igék' értelmi változásait okozzák, nem kis rokonság van. Önhangzók' különbségei teszik magyarban *a'* benható igét áthatóvá, p. o. *jobbulni*, *jobbítani*: ugyan ezt látjuk *a'* finnben is, p. o. *parantua* jobbulni, 's *parantaa* jobbítani. Azután *t* képző alkot mind *a'* két nyelvben átható és cselekedtető igéket, mint azt elég számos példakon vette észre az olvasó; *t* *a'* szenvedő idomnak is képzője *a'* magyarban és finnben. Végre *l*, mint gyakorító képző, uralkodik *a'* finnben, 's nem idegen *a'* magyarban, p. o. *vagdal*, *hajigál*, *iddogál* 'stb., viszontag *a'* *g* képző (*k*) uralkodik *a'* magyarban, 's nem idegen *a'* finnben is, mint: *teeskellä* teddegél^{tegele}ni, *peseskellä* mosogatni, sőt *oleskella* gyakran lenni 'stb. 'stb.

3) Az igék' értelmi változásai *a'* török nyelvben.

Könnyebb áttekintés végett azokat öt sorra osztjuk, úgy-mint *átható*, *szenvedő*, *cselekedtető*, *viszonosító* és *magába térő*-re. *A'* nevezetek talán nem mindig jók: de szolgáljanak itt *a'* dolog' megjegyzésére.

a) Az *átható* sorba tesszük az igék' legegyszerűbb idomát, akar gyökszók' akar származottak, 's valóban *áthatók* vagy *benható*k legyenek. Így *szöjlemek*, *szermek* szeretni, *bakmak* nézni; *atlanmak* lovagolni (*at* ló), *gidselemek* éjjelezni, hál^{hal}ni (*gidse* éj) 'stb. *a'* legegyszerűbb igeidom. Ehhez járulván *me* képző, melly tagadást tesz, 's *h* képző, melly *a'* tagadást mégerősíti (de betűinkkel nem iratik), lesznek új idomok: *szöjlememek* nem szólni, *szermemek* nem szeretni, *bakmamak* nem látni, — és *szerememek* nem szerethetni, *bakamamak* nem nézhetni.

b) Ha az ige' gyökéhez *il*, vagy, ha *l* betű *a'* gyökben előfordul, *in* vagy *un* képző járul: *szenvedő idom* lesz, mellyhez *a'* tagadást és lehetlenséget jelentő képzők társulhatnak, sőt *a'* cselekedtető is. Így *szermek* szeretni, *szevilmek* amari; *szevilmemek* non amari, *szevillememek* non posse amari; — *szevildürmek* facere

amari. *Bakmak* nézni, *bakilmak*, *bakilmamak*, *bakilamamak*, *bakildurmak*. De *almak* venni, *alinmak* nem *alilmak* vétetni, *alinmak* 'stb.

c) Ha az ige' gyökéhez *dür dur* képző járul, *cselekedtető idom* lesz, melyhez az előbbieket mind társulhatnak. P. o. *szevdürmek* szerettetni, *facere amare*, *bakturmak* láttatni (kemény bötü után a' *d* változik *t*-re); *szevdürmemek*, *szevdürememek*; *bakturamamak*, *bakturamamak*. Továbbá *szevdürilmek* (*cselekedtető és szenvedő idom*) *effici ut quis amet*, *szevdürilmemek*, és *szevdürilememek*, az előbbinek tagadója és lehetetlenje; *bakturilmek*, *bakturilamamak*, *bakturilamamak*. Itt már négy képzőt láttunk együtt.

A' *cselekedtető idom* néha csak *t = d* képző által lesz, névszerint ha az igének gyöke hangzóval vagy *r*-rel végződik. P. o. *okumak* olvasni, *okutmak* olvasatni, *csagirmak* híni, *csagirtmak* hivatni.

d) *Is* képző viszonzító idomot alkot, melyhez a' tagadó, az után a' szenvedő és ismét a' tagadó, a' *cselekedtető meg' ismét a' tagadó*, sőt a' *cselekedtetőhöz a' szenvedő és tagadó képzők* társulhatnak, így: *szevismek* egymást szeretni, *szevismemek*, *szevisememek*; azután *szevisilmek*, *szevisilememek*, *szevisilememek*; továbbá *szevistürmek* egymást megszerettetni, *szevistürmemek*, *szevistürememek*; végre *szevistürilmek*, *szevistürilememek*, *szevistürilememek*, non posse *effici se invicem amare*, hol öt képző gyült össze. Hogy ilyen idomok felette ritkán fordulnak elő, a' magyar nyelv' gyakorlata is mutatja.

e) *In* képző magába térő idomot alkot, mely a' magyar *ikes* idommal egyez. Társulnak ehhez is a' tagadó, *szenvedő és cselekedtető képzők*, p. o. *szevinmek* örülni, *szevinmemek*, *szevinmemek*; *szevindürmek*, *szevindürmemek*, *szevindürememek*.

A' magába térő és a' szenvedő képző *il*, *in*, vagy inkább *l*, *n* szint olly közel állanak egymáshoz, mint a' magyar *ikes* idomuk, melyek szenvedők és nem azok, mint *alszik*, *veretik*. — A' *cselekedtető képző t* vagy *dür*; mind kettő származtatható *itmek* tenni igétől, melynek harmadik személye a' jelentő mód' jelen idejében *idir*: rokon nagyon a' magyar *t* képzővel, mely átható és *cselekedtető idomokat alkot*. De a' magyar és török ebbeli képzők abban különböznek egymástól, hogy ezek nem gyakorolnak befolyást a' személyragokra, holott magyarban a' *szenvedő idom* személyragjai nem azok, melyek a' *cselekedtető idoméi*.

Azon idomok' ragozására nézve, melyeket az igék' értelmi változásai bizonyos képzők által alkotnak, alig maradna még megjegyezni való, miután immost mondtuk, hogy a' török igében a' különböző képzők által lett idomok mind egyképen ragoztatnak; —

(mert, hogy azt itt ismételjük, a' török igének bármely idoma áll igenévszóból és a' tiszta létigéből, azért a' személyragok nem változhatnak) — 's miután a' finn igének idomai is, kivéve a' szenvedőt, egyképen ragoztatnak. De a' finn szenvedő idomot kell még külön megmutatni; a' finn és török ige' tagadó idomait összehasonlítás' kedvéért fogjuk ragozni.

Tagadó ige a' finn és török nyelvben.

Finnben két tagadó ige van, *ei* és *äläh*; mind kettő hiányos, amaz a' jelentő és foglaló, ez a' parancsoló módban fordul elő, ragozva a' személy-ragokkal, így: *en* nem én, *et* nem te, *ei* nem ő; *emme* nem mi, *ette* nem ti, *eiwät* (ei he) nem ők.

äläh vagy *älwös* noli, älköön ne ő (akarjon); *älkäämme* ne mi, *älkää* ne ti, *älkööt* ne ők (akarjanak). Ezekhez járul a' más ige' parancsoló módja, vagy a' mult igenév, 's alakul az igének tagadó idoma.

Törökben az igének tagadása *me* képző által fejeztetik ki, melly a' gyökigéhez, 's annak cselekedtető, szenvedő, magába térő és viszonyosító képzőihez járul. Mind a' kettőnek teljes ragozása így megyen:

Finn.

Török.

Jelentő mód.

Jelen idő.

Egyes szám.

en } nem szólok.
et } sanoh 'stb.
ei }

szöjlemezem nem szó-
vagy szöjlemem [lok
szöjlemezszin 'stb.
szöjlemez

Többes szám.

emme } nem szólunk
ette } sanoh 'stb.
eiwät }

szöjlemeziz nem szó-
szöjlemezsziz [lunk
szöjlemezler 'stb.

A' török idom a' multnak minden időin keresztül ragoztatik, mint: I. *aligmult* szöjlemez idüm 'stb. II. szöjlemedüm, szöjlemedün, 'stb. A' finn tagadó idom nem olly teljes.

Egyes szám.

Mult idő.

en } sanonut
et }
ei }

szöjlememis-im
szöjlememis-szin
szöjlememis-tür

Többes szám.

emme }
ette } sanoneet
eiwät }

szöjlememis-iz
ssöjlememis-szíz
szöjlememis-tirler

Régmult idő: szöjlemis idüm 'stb.

*Jövendő idő.**Egyes szám.*

en oleh }
 et oleh } sanowa
 ei oleh }

szöjlemezem, vagy
 szöjlemem 'stb.
 vagy szöjlemejedse-
 [gim 'stb.

Többes szám.

emme oleh }
 ette oleh } sanowat
 eiwät oleh }

Parancsoló mód.

Egyes szám.

aläh sanoh, ne szölj.
 alköön sanoko

szöjleme
 szöjlemeszün

Többes szám.

älkäämme }
 alkäät } sanoko
 alkööt }

szöjlemejelün
 szöjlemen
 szöjlemeszünler

Foglaló mód.

*Jelen idő.**Egyes szám.*

en }
 et } sanone
 ei }

szöjlemejem
 szöjlemejeszin vagy
 szöjlemeje

szöjlemez-szem
 szöjlemez-szen
 szöjlemez-sze

Többes szám.

emme }
 ette } sanone
 eiwät }

szöjlemejeüz
 szöjlemejesziz vagy
 szöjlemejeler

szöjlemez-szek
 szöjlemez-szenüs
 szöjlemezler-sze

*Aligmult idő.**Egyes szám.*

en }
 et } sanoisi
 ei }

szöjlemejeidüm
 szöjlemejeidün
 szöjlemejeidi

Többes szám.

emme }
 ette } sanoisi
 eiwät }

szöjlemejeidük
 szöjlemejeidünüz
 szöjlemejeler idi.

Finiben a' tagadás külön áll a' személyragokkal együtt, 's az ige személytelen állapotban kíséri: törökben a' tagadás *me* az ige-gyök 's a' személyragok, vagy inkább létige közt áll, mint más képző.

A' *szenvedő idom ragozása* némelly különösséget mutat a' finiben. Lehet azt, mint magyarban is, körülírva *olen* igével mondani, p. o. *olen sanottu, olet sanottu, on sanottu*, vagyok mondva

'stb. minden időn keresztül: de saját ragozása a' jelentő módon személy- és számkülönbséget nem ismer, melyet hát a' személyi névmások által fejezi ki. A' foglaló módban a' személy és számkülönbségek is megvannak.

Szenvedő idom, jelentő mód.

Jelen idő, egyes és többes szám: sanotaan, v. sanotahan.
Aligmult idő „ „ „ sanottiin, v. sanottihin.

Foglaló mód.

Jelen idő, egyes és többes szám: sanottaneen v. sanottanehen.
Aligmult idő „ „ „ sanottaisiin, v. sanottaisihin.

Parancsoló mód.

Egyes és többes szám: sanottakoon, v. sanottakohon.

Határozatlan mód.

sanottaah, sanottaaksi, sanottaissa 'stb.
 sanottaman, sanottamaan, sanottawa, sanottu.

Foglaló mód' teljes ragozása:

Jelen idő.

Egyes sz. sanottanen, sanottanet, sanottanee,
Több. sz. sanottanemme, sanottanette, sanottanewat.

Aligmult idő.

Egyes sz. sanottaisin, sanottaisit, sanottaisi;
Több. sz. sanottaisimme, sanottaisitte, sanottaisiwat.

V. Beljebb tekintés.

1) Finnben a' névszótól igen könnyen 's másmásképen származnak igék. Csak némely példákat hozhatunk fel, nehogy bővekké legyünk: *Silmä* szem azon sok jelentésben, melyben a' magyar használtatik, *silmäilen* szemelek, látok, szemlét tartok. *Jalka* láb, magyarban *gyal*(og), *jalkailen* lábolok, járok. *Imelet*, *imelkeen* édeses és émedlygös, *imellyn* édessé leszek, émedlyedem; *imeltän* édesítek, émedlyitek. *Pää* fej, *päädyn* végére érek, végződöm, *päällis-tän* felülteszek, *päätän* befejezek, végzek. *Pölyly* hely, pöhöly, *pölylän* és *pölylätän* pöhölyt hajtok, port csinállok. — *Sia*, *sian* hely, tér, *sioitan* helyre teszek; *kirja* könyv, *kirjoitan* irok, mint magyarban *tan*, *tanojtani*, *tanéjtani*, *tanítani*. 'stb.

Törökben a' melléknevek gyakran lesznek igékké, a' létige hozzájuk ragadván, mint *güzel* szép, *güzel-im* szép vagyok, mintha mondhatnók *szépök*. — Főnevekből is néhány példát: *at* ló, *atlan-*

mak lovagolni; *ir* ének, *irlamak* énekelni; *kümis* ezüst, *kümisle-mek* ezüstölni; *altun* arany, *altunlamak* aranyozni; *bas* fej, *baslamak* kezdeni; *kudsak* öl, *kudsaklamak* ölelni 'stb. Látni ezekből, mennyire egyeznek a' két nyelv' 's a' magyarnak képzői, mellyek névszókából igeszókat alkotnak.

2) Hogy a' bötük' változásainak törvényeit, 's a' képzők' alakulását is a' rokon nyelvek' összehasonlításából tudhatni meg csak, szinte néhány szón mutatom fel. Tudjuk ez alakokat: *saru*, és *sark*; *far* (*faru*) *fark*; *mar*, *marok*, *markolni*; *szer*, *szerü*, *szerv*, *szerkezik* 'stb. Honnan itt a' *k* képző? A' finn nyelv tanítja, hogy *k* és *v* egymással viszonylanak: hasonló törvény uralkodik a' mi nyelvünkben is. Finnben *tehdä* tenni, jelenidő: *teen* teszem, *teszek*, a' *h* bötü elveszett a' jelenidőben: de a' származott névszó *teko* tevés. Valamint *tenniben* *v* betű lappangott, úgy *tehdäben* *teenben* lappangott *h* és *k*, melly *teko* szóban előjö, 's ennek *k*-ja megfelel a' magyar *v*-nek tevésben. Hasonlót veszünk észre a' *saru* és *sark*-ban, *szerü* és *szerkezik*-ben. Továbbá, így értjük meg, miért *ri*, *riv* igének egyik származéka *rikat*, mintegy *rivat*, 's másika *rikkan*, *rikkant*, holott *rivvan*, *rivvant* kellene lenni, a' IV. 1) a) alatt előadottak szerint. — *Luku* olvasás, genitiv. *luun*, *lukea* olvasni, *luven*, *luen* olvasom. A' magyar gyök *olv*, bötü-áttétel által *lov*, *lok*, *luk*, *luku*; tehát itt is a' magyar *v* és a' finn *k* felelnek egymásnak. 'S nem jäték ez, hogy *olv*, *lov* a' finn *luk*. Igen sok szó van, melly bötü-áttételt mutat, mint: *mieli* elme, *se az*, *vuosi* év, *yö* éj, *wö* öv, *tie* út (mellyben *i* és *u* nem tesz különbséget, ha tudjuk, hogy török. *kucuk* magyarul *kücsöny*, 's most *kicsiny*), — *syön* eszem, *suon* iszom, mintegy *szöm*, *szom* (mit a' *szomj*, *szomjas* szóban aligha nem le-lünk), mellyek törökben *je* és *ics*, *je-mek*, *icsmak*, 'stb. Tehát a' magyar *olv* = *lov*, igen is a' finn *luk*-u, még pedig itt is ott is: *luen rahaa* olvasok pénzt, és *luen kirjaa* olvasok könyvet.

Légy, *legyezni*, *lendül*, *lendit*, *leng* szók nehezen látszanak egy tö' származékainak a' finn nyelv' tudása nélkül. De *n* és *gy* egymásnak megfelelő bötük, mint *lienen* legyenek, lenni, sőt a' magyar *tenni tégy* 'stb-ből is világos. Finnben *lentää* indicativ. praes. *lennän* röpülök, *lento*, *lennon* repülés, *lenninkäinen* légy = *lenninkäinen* (melly *k* képző, mint sok helyütt a' magyar *k* p. o. sarjadék, ivadék 'stb. a' sajátoságos finn *ainen*, *äinen*-nel olvadt össze); *lennätän* röpteni. A' *lennän*, *lentää*-vel szinte azonos *lendül*.

A' finn nyelv' tudása tehát sokban megalapítja a' magyar szószármaztatást, mint a' török azt más irányban kiegészíti, mit azonban itt meg sem érintek. Csak két szót hozok még fel: *felelni* és *levegő*. A' *fél*, *fele* (felelész), mellyet, mint már mutattam, a' *fő*, *fej*, és *föl* finnül *yli*, gyököktől meg kell különböztetni, magyarban igen sok származékot ereszt: hasonlóan a' finn *puoli*, melly egy a' magyar *fél*-lel. *Feleség* finnül *puoliso*, 'stb. A' sok származék közt

van *felelni*, finnül *puoltaa*, *puollan*, hol is a' runó-éneklésben az, ki az előénekesnek felel, *puoltaja*-nak neveztetik. De itt *puollan* felelem, felelek nemcsak tesz *respondere*, hanem *valakinek felén állan*i, azaz *megfelelője* lenni.

Leregő. Gondolja tán valaki, hogy *leregő ég*, annyi mint *lebegő ég*. *Lewiä*, *än* finnül széles, *leweys* szélesség; *lewes*, *lepeen* széles mező; innen *lewiän*, *leweyn*, *lewenen* 's *leweennyn* szélesedni; *le-wennän*, *lewitän* szélesítem, -ek, *lewites*, *lewitteen* az, mi valamire terítették = lepedő. A' magyar *leregő* egy gyökö szö a' finn *lewiä* gyökkel, 's tesz *szélesedöt*, 's egyszersmind *elfedöt*, *beterítöt*, 's rokon vele a' *lep* gyök. *Ellepni*, *meglepni* tesz tulajdonkép *elfedni*, *elborítani*, 's másod értelemben, meglehet hogy roszul is, *elérni*. Így *lepedő* és *leregő* rokon szók, mind kettő eredetileg *szélesedöt*, 's mint ilyen valamit borítót tesz; benne a' *p* és *v* szint ugy megfelel egymásnak, mint finnben *lewes*, *lepeen* széles mező, 's *lewites*, *lewitteen* lepedő. E' szerint *leregő ég* annyi, mint *terjeszkedő ég*, 's tökéletesen adná vissza a' Genesis I. 6. versében említett *rakia*, firmamentum szót, mit a' magyar bibliafordítók nem tudván, azt „*kiterjesztett erősségnek*“ fordították. A' török fordító egyenesen megtartja a' héber szót, ezt: „jéhi rakia bétokh hamäim, vihi mavdil bën mäim lamäim“ — így adván vissza: „Szularün ortaszinda bir rakia olszunki szulari szulardan aire“, vizeknek közötté egy rakia legyen ki vizeket vizektől válaszsza (el). Legyen kiterjesztett erősség a' víz között, melly elválaszsza a' vizeket a' vizektől. Az *ég* szónak tulajdonképi jelentését, mellynek megfelelője a' török *gök* vagy *kök*, melly *kéket* és *eget* tesz, nem tudom, sem azt nem, minő viszonyban áll a' *menny* szóval. Mind a' kettőt a' finn *taiwas* *taiwaan*, melly rokon lehet vagy *taiwun*, *taipua* hajlok, görbülök, vagy *taiwal*, *taipalen*-nel távolság — 's a' török *kök* fejezi ki.

3) Nem csak nyelvbéli, hanem egyéb rokonságra is mutat több jelenség a' finn és magyar nyelvben, mellyekből egyet kettőt fölhozni nem árt. Említettem már, hogy finnben is a' *meny* = *nurus miniä*, a' *vő* pedig *wäwy* (olv. vevü, mintegy vevő). E' találkozást, melly csudálatos, folytatják következők: *ip* vagy *ipa* finnül *appi*, mint nálunk is *após*, 's viszont a' finneknél az *appi* = *ip* mondatik *ati*-nak is. *Nap* vagy *napa* finnben *anoppi*; *appila*, *anoppila* és *atiwo* teszik az ipának napának házát; a' többes *atiwot* különösen teszi az atyafiaknak évenkénti vendégségét. Tegyük hozzá, hogy a' *koma* finnül *kummi*. Az ilyeneket a' török nyelv alkalmazta, mikor a' nemzet a' Mohamed hitét elfogadta. — *Kila* törökül *kila*, de finnben is *kielo*; *véka* finn. *wakka*, törökül nem tudom ha így nevezik-e. A' mérők és rokonságok nevei nagy közelségről tanuskodnak. — A' *katona* szó hajdan nálunk lovast tett leginkább, mint azt a' közmondások 's egyéb történeli bizonyság

mutatja; mellette volt a' *hajdú* mint gyalog. A' török nyelvben is *katona* lovast jelent, akár mert tőlünk vették, akár más okból. 'S mit nem lehetne az *ur* szóról mondani, mely finnben *uros*, és hőst jelent, nem leánykérőt, hanem *vitézt*? de itt csak figyelméztetni szabad.

4) A' finn nyelvnek sok járása van. Ezt a' tulajdonképi nyugati finn nyelvről mondjuk, nem pedig olly értelemben, hogy a' finn nyelvnek több ágát kell elismerni, miről most ez értekezésben nem lehet szó. Hasonlóan van a' török nyelvben is több nyelvjárás, és nyelvág.

A' három nyelvnek leírását úgy akarjuk teljessé tenni, hogy mindenikből mutatóványt is felhozzunk.

a) A' finnre nézve álljon itt *Gottlund Ottawaja'* I. részének 145. lapjáról néhány pont, előbb az író saját nyelvjárásában, azután a' közönségesben, mely általános írói nyelv.

„*Meijän vanhoin* Jumalan tuntemuksesta ja Jumalan palveluksesta on warsin vähä sanottavaa, sillä se on jo tykkänään poiskavonna kansastamme. Kuitenkin löyvämmä myö näistä jälellen jääneistä sanantavoista, että *hyö* uskovat yhtä Jumalata, jonka *hyö kuhuivat* taivaan ja *moan* luojaksi, ja puhuvat hänestä, että *hään* oli aivaan ja *moan* sepittänyt. Häntä kuhuuttiin myöskin sen tautta taivahan takojaksi, kaiken luonnon kalkuttajaksi; ja koska hänestä puhuttiin, sanottiin myös: Jumala ylhällä taiwoisessa, koska hänen istumensa luultiin olevan taivahassa. Olennonsa puolesta, *hyö* pitivät häntä yhtenä henkenä, koska ei missäkään *löyvy* merkkiä, että *hyö oisivat* kuvailleet häntä moalisella tavalla, tahi tehneet häntä luonnollisella tavalla silmissämme *nähtäväksi*.“ — Közönséges nyelvben:

Meidän vanhoimme Jumalan tuntemuksesta ja Jumalan palveluksesta on warsin vähä sanottava sillä se on jo tykkänään poiskadonna (vagy poiskadonneena) kansastamme. Kuitenkin löydämme myös näistä jälellen jääneistä sanantavoista, että *he* uskoivat yhtä Jumalata, jonka *he kutsuivat* taiwaan ja *maan* luojaksi, ja puhuivat hänestä, että *hän* oli taiwaan ja *maan* sepittänyt. Häntä kutsuttiin myöskin sen tautta taiwahan takojaksi, kaiken luonnon kalkuttajaksi; ja koska hänestä puhuttiin, sanottiin myös: Jumala ylhällä taiwoisessa, koska hänen istumensa luultiin olevan taiwahassa. Olennonsa puolesta, *he* pitivät häntä yhtenä henkenä, koska ei missäkään *löydy* merkkiä, että *he olisivat* kuvailleet häntä maalisella tavalla, tahi tehneet häntä luonnollisella tavalla silmissämme *nähdäväksi*.

Meidän vanhoimme a' mi véneinknek, *wanha* vén; *tuntemuksesta* tudásról, *tuntemus*, — *uksen* tudás, *tunnen* tudom-ok, de *tiedän* is az; ja és; *palvelus*-uksen tisztelet, szolgálát, *palwelen* szolgálom; *warsin* épen, nyeleştül, *warsi-rren* nyél; *wähä* kevés; *sillä* mert, *se* az-tól; *jo* már; *tykkänään* egészen, szarástúl, tö-

vestül, *tykkänänsä* helyett, *tykkä*, *än* szár, *tö*; *poiskadonnut* el-esett, *katoon*, *kadota* esni; *kadonneena*, összehuzva *kadonna* a' participium' essivus esete; *kansastamme* népünkben, *kansa*, *an*, nép, *sta* ból, *mme* rag; *kuitenkin* mind a' mellett; *löydämme* lelünk, *löytää* lelni, 's alább *löytyä* lelődni; *myös* még; *näistä* azokból, *tämä* az többesb. *nämät* azok; *jälleen* után, *jälki-len* jel és nyom; *jääneistä* maradtakból, *jään*, *jääda* maradni, *jäänyt*, *jääneen* maradt; *sanantawoista* szólásokból, *sana* szó, *tapa*, *-wan* szokás; *että* hogy; *he* ök; *uskoivat* hívének, *usko* eskü, hit, *uskoa* hinni; *yhtä* egyet *yksi*, *yhden* egy, infinit. casus; *jumalata* istent, cas. infin. *jonka* kit; *kutsuivat* hívának, nevezének; *taiwaas*, *aan* ég; *maa*, *maan* föld; *luoda*, *luon* teremteni, *luojaksi* teremlőnek; *puhua* beszélni; *hänestä* róla, *hän* ő; *sepitän* kovácsolok, teremtek; *hüntä* őt, cas. inf. *kutsuttiin* nevezteték; *myöskin* is; *sentautta* annak okáért; *takoa*, *taon* kovácsolni, *takojä* kovácsoló; *kaiki*, *en* kiki, minden; *luonto*, *luonnon* teremtmény; *kalkuttaa* gyártani, kovácsolni; *koska* mikor; *ylhällä* oda fenn, mint mondjuk: ősszel, tavasszal, éjjel, úgy mondják ezt helyre nézve a' finnek; *istuin*, *istumen* szék, *istun* ülök; *luulen* vélem, gondolom; *olewan* levőt; *olennonsa* léte, *olento*, *nnon* lét; *puolesta* felől, *puoli*, *en* fél; *pitivät* tartának, *pitää* tartani; *yhtenä* egynek, cas. essiv. *henki*, *ken* lélek; *ei-löydy* nem találtatik, lelődik; *missäkään* miben-sem, *mi* mi, *missä* miben; *merkkiä* jelek, idegen szó; *olisiwat* *kuwailleet* képezték volna, *kuwa* kép, *kuwailen* képelni, kepezni; *maallisella* földivel, *maa* föld, *maallinen*, *-isen* földi; *tawalla* szokással, *tapa wan* szokás; *tahi* vagy. — (Nevezetes a' magyar, *akar*, *akar* p. o. *akar fekete akar fehér*, 's *akarki* *leyyen*; a' finn nyelv ezen szókat szinte képezi *tahu* és *tahto* akarat-ból, még *tahi* vagy, is onnan jö. lgy *olkoon kenen tahansa*, legyen kié akaratja = legyen akarkié; *kuinka tahansa* miként akaratja = akarmiként; törökben is *iszter* (akar) vagy, melly a' finn *tahinak* felel meg; de a' latinban is azt találjuk, mint : *quivis*, *quaevis*, *quibuscvis* 'stb.) — *Tehneet* particip. praet. *tehdätenni*; *luonnollisella* *tawalla* természetes módon; *silmis-sämme* szemünkben, *silmä* szem, *silmät* *silmiin*, *silmissä* többes' esetei.

Szószerinti fordítás.

Mienknek véneinknek istennek tudásról és istennek tiszteletről van épen kevés mondató, mert az már mindenestül kiesett népünkben. Mind a' mellett lelünk még azokból után-maradtakból szólásokból, hogy ök hívének egy istent, kit ök nevezének égnék és földnek teremlőnek, és beszélének róla, hogy ő vala eget és földet kovácsolt. Őt nevezék is annak okért égnék kovácsolónak, mindennek teremtménynek gyártónak; és mikor róla beszélteték, mondaték is : isten fenn az egekben, minthogy annak széke gondoltaték

levőnek az égben. Léte felről (felől) ők tarták öt egynek léleknek, minthogy nem mibensem lelődik jegy, hogy ők képezték volna öt földi szokással, vagy tették (volna) öt természetes móddal szemekben láthatóvá.

b) Törökül adom Lokmánnek egy meséjét.

Arszlan ile öküzer meszeli dūr. Arszlan iki öküün üzerine geldi. Öküzer ikiszi dakhi birbire mudstemi-olup bojnuzlar ile dö-güsmegin, arszlan aralarina girmek mümkün olmadi. Arszlan bunlari birbirinden ajrmak icsun hile ve khada szuluk idüp ben szize tear-ruz itmem dijü, anlari biri birinden ajrdi, ve ajrduktan szonra birer birer ikiszini dahi jirtti ve jedi.

Arszlan oroszán, *ile* vel, *özüzer* ökrök, *meszeli* meséje, *meszel* mese arab szó, *iki* kettő, *üzer* fel, *üzerine* feléje, *geldi* kelt, *gelmek* kelni, menni, *ikiszi* ketteje, *dahi* még, is; *bir* egy, *birbire* egy egyhez, egymáshoz; *mudstemi-* össze, együtt, arab szó; *olup* levő, levén, *olmak* lenni; *bojnuz* szarv; *dögüsmek* dögönyözni, ütközni, *dögüsmegin* ütközni által; *aralarina* közéjük, *ara* köz, *aralari* többes, a' harmadik személy' ragjával (n) a dativus végzete; *girmek* jönni, a' magyar *jer* hiányos idoma a' teljes igének *girmek*; *mümkün* tehető, arab szó; *olmadi* nem vala, *ol-mak* lenni, *olma-mak* nem lenni; *bunlari* őket; *birbirinden* egy egyétől, egymástól; *ajrmak* szakasztani; *icsün* végett; *hile* csalás, *ve* és, *khada* hamisság, mind a' három arab szó, *szuluk* út, arab szó; *idüp* tevő, tevén, *itmek* tenni, *iderim* teszem; *ben* én; *szize* nektek; *tearruz* ellenkezés, arab szó; *itmem* nem teszek, *itmek* tenni, *itmemek* nem tenni; *dijü* annyi mint *dijüp* mondván, *dimek* mondani; *anlari* őket; *ajrduktan szonra* elszakasztott után; *birer*, egyenkint; *ikiszini* kettejét; *jirtti* összetépett, *jirtmak* tépni, *irtani* vágni; *jedi* ett, *jemek* enni.

Szószerinti fordítás.

Oroszán-vel (és) ökrök meséje (van). Oroszán két ökröknek föléje kelt. Ökrök ketteje még egymással együtt levén szarvak-vel ütközni által — oroszán közéjük menni tehető nem vala. Oroszán őket egy egyétől elszakasztani végett, csalás- és hamisság-út-tevén: én nektek ellenzés nem teszek, mondván; őket egyet egyétől elszakasztá, 's elszakasztás után egyenkint egyenkint kettejét is összetépte és ette.

c) Még alkalmasabbnak véljük az összehasonlításra egy dolgot adni mind e' három nyelven. Máténak második részéből teszek ide néhány verset, de magyarul a' régi bibliafordítás szerint, mely 1466 előtt lett, minthogy ennek nyelve sokban inkább közeledik a' finn nyelv' szavaihoz. A' török szöveg mellett áll a' szószerinti fordítás. Egyszersmind látjuk, a' három nyelv mint használ idegen szókat,

M á t é e v a n -

második fejezete.

1) Mikor azért Jezus született volna Judeának Bethlehemében, Herodes királynak napiban, ime, a' mágosok jövének napkeletől Jéruszálembé, mondván :

2) Hol vagyon ki született zsidóknak királya, mert látók ő csilágát napkeleten, 's jövének őtet (ajándokokkal) imádnok.

3) Hallván kedig Herodesz király megszomoróttaték, 's ménd Jéruszálem ő vele.

4) 'S egybe győjtván a' papoknak minden fedelmeket, 's a' népeknek írástudóit, tudakozik vala ő tőlök, hol Krisztus születnék ;

toinen luku (olvasás).

1) Koska siis Jézus syntynynt oli Bethlehmissä Judan maalla, kuningas Herodeksen aikaan, katso, tietäjät tulivat idästä Jerusalemiin, ja sanoivat :

2) Kussa on se syntynynt Judalaisten kuningas? sillä me näimme hänen tähtensä idässä, ja tulimma häntä kumarten rukoukilemaan.

3) Koska kuningas Herodes sen kuuli, hämmästy hän ja kaikki Jerusalem hänen kansansa,

4) Ja kokoit kaikki ylimmäiset papit, ja kirjanoppeneet kansan seassa, ja kyseli heiltä kussa Christuksen syntymän piti ;

- 1) Mikor 'stb. koska 'stb . . e' mondatot a' török fordítás legsajátabban adja : Jézus születvén (született-ben). Született, finn. *syntynynt*, *syntyä* = születni, a' gyök *szül* és *syn* ; török *toğmak*, vagy *dogmak* ; *doğtuk* particip. praeter. da ablativus ragja, *ban*. A' *dog* gyök megvan a' magyar *toj*-ik szóban ; *tojó*, *tik*, *tyuk*, török. *tavuk* testvérszók, melyekhez a' hellén *τίκτω* = *gigno*, *τοκος* = genitum tartozhatik. — *Nap*, török. *gün*, napok *günler*, napjai *günleri*, napjaiban *günleri(n)de*, az *n* a' harmadik személy' birtoki ragja után mindig áll. A' finn *aikaan* tesz *idöbe*, *aika*, *aijan*, v. *ajan* = idő ; különös, hogy az *illativus* mikor kérdésre áll a' finben ; de a' magyar is mondja *minapában* volt, *télben* ment el 'stb. — *Király* nem magyar szó, valamint *kuningas* is svéd, és *melik* arab szó. — Judea mellett nincs magyarban *ország*, finben van *maa* = föld, *ország*, törökben *vilâjet*, mely arab szó. — *Ime*, *katso*, *iste* ; a' finn = magyar *kacs*-intani. — *Mágosok*, *maduszlar* idegen szók, *tietäjät* tudósok, *tietää-töl*. *Napkelet* finn. *itä*, *idän*, törökben *mesrik* arab szó. — *Jövének* = *tulit*, vagy *tulivat*, *tulla* = jönni ; *vassil olup* példája annak, mint alkot a' török, arab szókból igéket, *vassil* tesz *érkezöt*, *olup* levő, való, *olmak*-ból ; így *vassil olurum* jövök = érkező vagyok. *Mondani* = *sanoak* = *dimek* ; *didi* monda 'stb.
- 2) *Hol*, kussa, kanda ; *ku* = ki, mi, *kan* nagyon rokonok a' magyar *hon* = hol-val, csakhogy ragot vesznek fel : *sza*, *da* = ban. A' gyök : *ho*, *ku* *ka(n)*. Ki (*az* = *se*) sz. zs. k. — Se synt. Jud. kun. törökben csak így van : zsidóknak királya. — *Mert* = mi-ért, így *sillä* = se-llä az-zal, azért, miért ; török. *zira*. — *Látók*, me *näimme* = *nézök*, *nähdä* nézni ; *gördük*, *göz szem*, *gör*-mek szemlélni, látni. — *Csillag* finn. *tähti*, *tähten*, török. *jıldiz*, a' ragok -át, -ensä, -ini. — *Jövének* ismét *tulla*, *tulimma*, török. *geldük*, *gel*-mek = kelni, finn. *käydä*, menni, kelni. — *Ötet*, *häntä*, *ani*, törökben *ana* dativ. — *Kumarten rukoukilemaan* = leborulva imádni ; a' tö-

geliomának

ikindsi báb (kapu arabsz.)

1) Ve isza hirudesz nam melikün günderinde jehudā vilājetinde olan bejtלהמדה dogduktā, iste mesrikten madsuszlar uriselimē vāsžil olup, didilerki :

2) Jehudilerin meliki kanda-dür? zirā biz anün jildizini mesrikte gördük, ve ana szedsede itmege geldük.

3) Hirudesz melik buni isitmegle sāsdi, ve bileszindse бүтүн uriselim dakhi.

4) Ve o dsümle bās imāmleri ve kaumün kätiblerini dsem idüb anlardan meszih neredede dogādsagini isztılām ejledi.

Szószerint.

És Jezus — Herodes nevü királynak napjaiban Juda országában való Bethlehembben született-ben — ime keletről magusok Jeruzsálemnek érkező-levén, mondák ki (hogy) :

Judaiaknak királya hon (ban) van? mert mi övé csillagát keletben látók, 's neki imádástevésre keltünk (jöttünk).

Herodesz király, azt hallani-val megijedt, 's vele egész Jeruzsálem is.

És ő minden főpapokat és népnek tudósait együtt (össze) tevén, azoktól (tőlök) messziás mi helyben születendését tudakozás-tett.

rök szedsede itmek imádást tenni, az első arab szó, itmek v. etmek tenni; az arabból lett meszsed imádás helye, magyarul *meccset*, mely helyett annyira szeretik írónk a' *mosche* szót, helytelenül, használni.

- 3) A' magyar és török szöfűzés a' nyelvek' szellemével inkább egyez, mint a' finn. *Hallván kedig Her. kir. török* : H. m. buni (azt) isitmegle = isitmek hallani, le v. ile val, vel; koska kuuli midőn hallá; hāmmāstyā megdöb-benni, sāsnaq ugyanaz. — Ménd, kaikki = kiki, minden, бүтүн = egész. Ö vele, hānen kansansa, kansa nép, kanssa = kansassa népben, val, vel, úgy hogy a' kifejezés tulajdonkép teszi : Ö népével, = ő vele; bile = ile = vel; bileszi szintugy 3. szem. rag mint kanssansa, (n)dse hozzájáruló ragaszték, így : bilemdse velem, bilendse veled, bileszindse vele.
- 4) Egybe győjtöén, török. dsem idüb, dsem arabszó, gyűlés, itmek tenni, tehát gyűlés- tenni = egybe gyűjteni; kokoit gyűjte, koko, koon rakás, öszve, innen koko minden és egész, kokoan, koota győjtök; mintha győ, gyű és ko egy gyök volna. Kaikki ylimmäisil papit minden fővebbek papok; yli föl, ylempi főlebb, ylin legfőlebb, ebből ylimmänen — aisen, többes ylimmäiset; dsümle bas imamleri, dsümle arab sz. öszveg, törökül minden, imam ar. sz. pap : bas törökül fej. — Kirja, an könyv, oppia tanulni, oppnut tanult, többes oppneet, kirjan oppneet könyvtanultak, tudósok, kansan népnek, seassa benne, seka, seanvegyület és társaság; kaumün kätäbleri népnek irástudói, arab szók. — Tudakozik vala kyseli, kysyn és gyakorító kyselen tudakozom; tölök, heiltä, hol kussa, Christuhsen syntymän piti Krisztusnak születni kellene, pitää tartani, illyen szöfűzésben tartozik, kell; anlardan tölök, meszih messziás arab sz. neredede helyett van : ne mi, jer hely, de ben, nejerde = neredede hol; dogadsagini dogmak, felebb mondtuk, ez itt futurum partic. 3 személy-rag és accusat. isztilam ejledi tudakozás tett, az első arab szó, ejlemek tenni.

5) 'S azok mondának, Judeának Betlehemében, mert így vagyon irván profeta miatt:

6) És te Betlehem Judeának földő, semmivel vagy күsebb Judának fedelmiben; mert te belőled jő ki herceg, ki birja en népemet Izraelt.

7) Tahát Herodes titkon hívén a' magosokat, szerelmest tanolja vala ő tőlök a' csillagnak idejét, a' melly tetett vala nekik.

8) 'S eresztvén őket Bethlehembe monda: menjetek, 's kérdezkedjete szerelmest a' gyermekről, 's mikor megelenditek, hirdessétek meg énnekem, hogy es én jutván imádjam ötet.

5) Ja he sanoiwat hänelle: Betlehemissä Judan maalla: sillä niin on Profetan kautta kirjoitettu:

6) Ja sinä Betlehem Judan maassa, et sinä oleh suinkaan wähin Judan Pää ruhtinasten seassa, sillä sinusta on tulewa se ruhtinas, jonka minun kansaani Israelia pitää hallitseman.

7) Silloin kutsui Herodes tietäjät salaa, ja tutkisteli wisusti heiltä, millä ajalla tähti ilmestyi.

8) Ja lähetti heidän Bethlehemiin, ja sanoi: menkää ja kysikää wisusti lapsesta, ja koska te löydätte, niin ilmoitakaat minulle, että minakin tulisin ja kumarraisin häntä.

5) *Ja he sanoiwat hänelle, 's azok mondának neki; törökben és dakki, a' többi szószerint van: anlar ana didiler(ki) hogy; Judan maalla* Juda földében, hol kérdésre *lla llä* rag áll, törökben *de* = ben. *Niin* így, török. *böyle*, a' mi ered *bu* ez, és *le* képzőből, mintegy *ilyen*. *Pejgamber* proféta, perzsa szó, a' török fordítás mondja: a' proféta írt; *pejgamber jazdi*, jasmak irni; a' magyar és finn fordítás passive adja: így vagyon irván proféta miatt, *niin on* így van, *profetan kautta* proféta miatt, *kirjoitettu* írott, *kirja* könyv, *kirjoitan* írok, mint szomorú, *szomorótani*. A' *kautta* szó nevezetes. *Kausi*, kauden tesz összetett szókban időfolyás' körét, p. o. *kuu-kausi* hófolyta, hónap, *wuosikausi* évfolyta, esztendő, *ehtookausin* estvel, *yökäusin* éjjel. Ennyiben megfelel a' magyar *által* szónak, mert *hó által* = hófolytában. Már *kausi* (infinitusa *kautta* tesz által), eszközt, és térben mozgást jelentvén, mint a' *földön által ment*, mení pellon kautta, és *általam* teze minun kauttani teke. *Proféta* miatt nem más, mint: *proféta* miált = miáltal, mert *állat* = állt, át. 'S így a' finn és magyar egyképen alakult.

6) *Maassa* földben, *ssa* ban, ben, *et oleh* nem vagy, *suin kaan* épen nem, *wähin* legkisebb; *wähä* kevés, kis, *wähempi* kisebb, *wähin* legkisebb. *Ruhtinas* svéd szó, fejdelem; *pää* fej, mondhatják *päämies* is, főember; *seassa* benne, közötté. I, IV. — *Beg* fejdelem, *begleri* több. sz. 3. személy; *ara* köz, *arasz* köze, *araszinda* közében; *kücsük* kicsiny, *kücsürek* comparativus; *degül-szin* nem vagy, et oleh. — *Szenden* töled; *bir* egy, *hadi* vezér arab szó, mellytől *hidajet*, vezérlés, ered. *Khuruds* arab szó kimenetel, *ejeje* futur. *ejlemek*-től tenni. — *Sillä* mert, I. 2. v. *sinusta* = *szenden* belőled; *on tulewa* = van jöendő, *tulla* jöni, *ruhtinas* svéd szó, itt a' magyar fordítás az idegen *herceg*, 's a' török fordít. az arab *hadi* szót használja; *jonka* *pitä* *hallitseman* kinek kell igazgatnia; *pitä* I. 4. v. *hallitsen* gyámkodom, igazgatok, uralkodom, innen *hallitus* országlás; a' magyar: ki birja en népemet. *Birö*, mint *megbirni*, *birtok*, *birodalom* szók mutatják,

5) Anlar dakhi ana didiler ki
 jehudā vilājetinin bejtleheminde,
 zirā pejgamber bōjle jazdiki :

6) Ve szen ej jehuda vilājeti-
 nün bejtlehemi, jehuda begleri
 arāszinda kücsükredegülszin,
 zirā szenden bir hādi khuruds ej-
 leje ki iszrajil kaumūme hīdājet
 ejleje.

7) Ozemān hirūdesz madsusz-
 lari tenhāje csagirup jildizün ne
 zemān göründüginī — anlardan
 szūal ejledi.

8) Ve anlari bejtlehame gön-
 derüp anlara didiki, varün ol og-
 landsigün khuszaszinda dikkette
 tefahhusz ejlejün, ve ani buldu-
 gunuz zemān bana ilām ejlejün,
 ki ben dakhi varup ana szedsede
 idejim.

Azok és annak (neki) mon-
 dák, hogy Juda országának Beth-
 lehemében : mert próféta így irt,
 hogy :

'S te o Juda országának Beth-
 lehemje, Juda fejedelmei közötté
 (leg) küsebb nem vagy, mert be-
 löled (tőled) egy vezér kijövetel-
 teend (kijöend), ki Izrael népem-
 nek vezérlés-teend (vezére leend).

Akkor Herodes magusokat kü-
 lön híván csillagnak mikor látta-
 tottját — azoktól kérdés-tevé.

'S őket Betlehembe küldvén
 nekik (azoknak) monda, hogy
 menjete a' fiucskának ügyében
 szorosan vizsgálat-tegyetek, 's
 azt találtotokkor nekem tudás-te-
 gyetek, hogy én is menvén neki
 imadás-tegyek.

tett birtokost, urat és igazgatót ; miért is : birja en népemet = ki fogja né-
 pemet igazgatni. A' biró szónak mostani jelentése csak felét teszi a' régi
 jelentésnek ; bírallani vagy bírálni szót pedig az új szokás helytelenül
 megítélni helyett használja, holott tényleg valakit bírónak tenni, annak elismerni.
 Így Eszterházy Pál' beszéde szerint : a' sz. írást bírálni annyi, mint a' sz.
 ír. bírónak elismerni.

7) Tahát = silloin = o zeman. A' török o = az, zeman arab szó idő, o zeman
 annyi az kor, akkor, valamint ne zeman mi kor, mikor ; sil' oin setül, az,
 mint sillä azért (-niért), így silloin akkor ; a' magyar tahát honnan jö ?
 A' régi bibliafordítás mindig akkor jelentésben használja. Minthogy az ige-
 hatá ozók, mint mondtuk, a' mutató névmásoktól erednek, alig ha tahát
 nem maradéka egy elavult névmásnak, mely a' finn tuo az, amaz, szoval
 egyezhetett. Titkon = salaa, hívá = kulsui, kulsun hívok ; törökök csagiri-
 mak híni, csagiriup híván ; tenhaje titkon helyett. — A' török fordítás egy
 mondatba szorítja, mint a' magyar is, a' finn kettőben adja ; innen a' tö-
 rök : jildizün ne zeman göründüginī = csillagnak mikor látottját ; görmek
 látni, görünnnek, görülnnek helyett, láttatni, göründük partic. praet.-ini rag
 és accusat ; szual arab szó, kérdés. — Tutkisteli egészen tudakozék ; tunnen,
 tuntea, érzeni, ismerni, tutkin, -ia vizsgálni, tudakozni, annak gyako-
 ritója tutkistelen ; wisusti szorgalmatosan, wisu vigyázó, szorgalmatos ;
 millä ajalla, mi — mi, aika ajan idő (kor) adessivus rag, millä ajalla =
 mikor = ne zeman ; tähti, tähten csillag ; ilmestyi tetszék, nyilvánossá lett,
 a' magyar telett = tetszett ; ilma levegő ég, ilmestyn nyilvánulok.

8) Lähetti ereszté, küldé, lähden, lähettä eredekek, lähettää ereszték ;
 törökök göndermek küldeni. Menjete = menkää, kérdezkedjete = kysy-
 kää, l. 4. v. Varün parancsoló mód, varmak menni. Wisusti szorgalma-
 tosan l. 7. v. Lapsi lapsen fiú, szláv szó, különben poika fiú annyi érte-
 lemben mint nálunk ; lapsesta fiuról. — Ol oglandsigün khuszuszinda dik-

9) Kik mikor hallották volna a' királyt elmenének, 's ime a' csillag, kit láttak vala napkeleten, előkelí vala őket, miglen jutván állana a' ház felett, hol vala a' gyermek.

10) Látván pedig a' csillagot, örötenek vala igen nagy örömmel.

11) 'S bemenvéjek a' házba lelék a' gyermeket Máriával ő anyjával, és lesvéjek imádák őtet, 's ő kencsek megnyitván ajánlának neki ajándokat aranyat, temjényt és mirrát.

9) Koska he oliwat kuningan kuulleet, meniwtät he matkaansa, ja katso, tähti, jonka he oliwat nähneet idässä, käwi heidän edellänsä, niinkauwan kuin hän edelläkäyden seisahti sen paikan päälle, jossa lapsi oli.

10) Koska he tähten näiwät, ihastuiwat he sangen suurella illolla.

11) Ja meniwtät huoneseen, löysiwät lapsen äitinsä Marian kanssa: maahan lankeisiwat ja rukoiliwat häntä, ja awaisiwat tavaransa, ja lahjoitiwat hänelle kultaa, ja pyhäsauwua ja mirrhamita.

kette tefahhusz ejlejin, oglan fiu, oglandsik fiueska, -ün -ának; khuszusz arab szó, harmadik személy-raggal i és (n) da ban, mintegy tulajdonában dolgában, dikket arab sz. vékonyság, pontosság, le vagy ile vel, dikketle = dikketile pontossággal, tefahhusz nyomozás, ejlejin parancs. mód, tegyetek. — Lelni = löytää = bulmak; de a' török fordítás: anı buldugünüz zeman, őtet találtatok-kor, inkább egyez e' nyelvek' szellemével, mint a' magyar: mikor meglelenditek, v. a' finn: koska te löydätte. Ilmoitakaat hirdessétek, nyilvánításatok, l. 7. v. ilmestyä feltetszeni, ilmoittaa feltetsetni, minulle nekem, minä én. Ilam ejlejin tudás-tegjetek l. 4. v. ilam arab szó, tudás; bana nekem, ben én. — Hogy es eu = että minäkin = ki ben dakhi. Tulisın jönnék, itt mennék, kumarraisin imádnám, kumartaa leborulni, häntä őtet. Varup menven, varmak menni. szedsede itmek imádni, l. 2. v.

9) Meniwät he matkaansa, mint a' német mondja „sie gingen ihren Weg,“ matka, matkan utazás, haladás, matkaan = matkahan illativ. usa rag. — Antar dakhi meliki isittükten szonra azok is királyt hallottok után; isitmek hallani, isittük part. prater. szonra, után. den ragot vonzza; gittiler menének, gitmek menni. — 'S ime — napkeleten, ezt szóról szóra adja a' finn: ja katso, tähti, jonka (kit) he oliwat nähneet idässä, nähneel part. nähnyt látott többes nähneet, nähdä-től l. 2. v. A' török fordítás: iste gör-dükleri jildiz, ime látottok csillag, l. 2. és 7. v. — Elökelí vala őket = käci heidän edellänsä keke nekik előttök, kaydä = kelti, menni, török. gelmek, käwi alimult; önleriude giderdi = előttök ment; ön elő, önter elő valók, önleri rag és (n)de ben = előttökben. — Miglen jutván álla a' ház felett, a' finn mondja: niinkauwan kuin hän edelläkäyden seisahti sen paikan päälle olly sokáig míg ő előtt kelvén megállá a' hely felett, seisook állani, seisahtaa hirtelen megállani: pajka hely, pää fe, fej, päälle felett. Ta geliip míg kelvén: olduk volt, olmaktól, jer hely, üser föl, turmak maradni, turunmak passive, megállani; oglandsik oldugi jerün üserindi turundsa = fiueska volta helynek fölötté megállt.

10) Ihastun örölni, sangen igen, nagyon, suuri suuren nagy, ilo, ilon öröm; tehát szószertint: örötenek nagy örömmel. Görüp látván, görmek látni, zijadessile, olyan idom, mint 8. versben dikketle, zijade arab szó, nö-

domány, mellynek elveit illetőleg, a' bölcselek magok sincsenek tisztában, alig lehet igen nagy fontossága, és illy ingatag tudomány alig tartalmazhat sok igazat, és alapost: "e' vád, mondom, nem annyira magát a' philosophiát, mint ennek ügyetlen kezelőit sujtja, és terheli. Mert harminadfél ezer esztendeje immár, hogy a' nagy Socrates' lángesze nyilván kimutatta a' philosophia' működét, és elmondván, hogy: „A' philosophia' föteendője, nem a' különben is soha le nem leplezhető természet' lényének vizsgálata, nem is a' szószékekbeni fénylés' hiú vágya, hanem az élet' bölcs vezérlete:“ ez által az iskolai philosophiát valódi élettudománynya nemesíté, és mintegy szentesíté. Ez tehát, és nem más a' bölcselésben a' főirány, mellyre nem annyira az elméleti, mint a' gyakorlati bölcselés' tudománya és ennek művelése vezet; melly utóbbi sokkal szilárdabb alapon is áll, mint a' szemlélődés, melly sokfelé menvén, chaoticus, sőt ellenkezetes természetű.

És mégis a' philosophia' kezelői e' régi, és nagy igazságot annyira nem méltánylák, hogy *Herder'* helyes megjegyzése szerint: „Maga Socrates már Platóban, és Aristotelesben, ha él, épen nem ismer saját tanítványira;“ annyira nem méltánylák a' következő századok' bölcselei is, hogy bár az ugynevezett fölséges Socratismus' dicső eredményeiből átláthaták, miként említett föelven alapul a' philosophiának minden érdeme, és jelentősége; mégis az élettudomány' egyetlen és örök telkéről lelépve, az elméletet, a' szemlélődést, a' természet' akózását, az ész' kritikáját tevék tulnyomóvá a' philosophiában, nem pedig a' biocaliát, vagy az egyéni, és társas élet' szépitését.

Szerintem ez az *eredeti bűne* a' philosophiának, innen foly ennek ingatagsága és egyéb tudományok közt jelen becstelen állása; innen a' rendszerek' ephemer élete, az a' sok félszepség, melly itt uralkodik, a' scepticismus' hatalma, melly, mint pygmaeusokat, úgy veri le a' rendszerek' hőseit a' bölcselés' csatatérén. Az élet is nagy Ocean ugyan, és olly Proteus természetű, hogy tán nincs két egyén, mellyre ugyanazon életvezérlet illenék, a' körülmények változatossága miatt; de azért úgy véljük, hogy az élettudományt, mint igen nehezett, és feszes szabályok alá alig vehetőt, még sem lehet, mint mostoha gyermeket, elcsapni, és őt a' philosophia' teréről leszorítani. Mert, ha az élet Proteus természetű is, és majdnem kinyomozhatlan, még ilyenebb a' szemlélődés, még ilyenebb a' nagy természet, mellynek képszoira, *Saïsban*, leplelezve állott, annak jeleül, hogy ennek törvényeit igen, de magát fényre deríteni soha nem lehetvén, itt erőnket hiába pazaroljuk.

Tiszteljük az elméletet, a' tudás', és az iskola' philosophiáját: és valljuk, hogy nem hiába, nem minden siker nélkül működött *Plato*, és *Aristoteles*; nem hiába fürkészé a' lélek' természetét *Leibnitz*, és *Locke*; nem siker nélkül fáradozott *Kant*, tanítványival, az ismer-

9) Anlar dakhi meliki isittük-
ten szonra gittiler, ve iste gör-
dükleri jildiz önlerinde giderdi,
tā gelüp oglandsik oldugi jerün
üzerinde turundsá.

Azok is a' királyt hallottok
után elmentek, 's ime látottok
csillag előttökbe ment, mig kel-
vén a' fiucska volta helynek föl-
lében megállt.

10) Ve anlar jildizi görüp zi-
jadeszile ferahnak oldiler;

'S ök a' csillagot látván na-
gyon örvendve voltak.

11) Ve eve girüp oglandsigi
aunaszi merjem ile buldiler, ve jere
düsüp ana szedsede ejlediler, ve
khazinelerini ācsüp ana hedijeler
altün, ve günlük ve mürri száfi
arz ittiler.

'S a' házba menvén a' fiucska
anyja Máriával találták, és a'
földre esvén, neki imádást tevén-
nek, 's kincseiket nyitván neki
ajándékokat aranyat és tömjényt
és tiszta mirrát elébe tettek.

KIS GYÜLÉS, DEC. 20. 1851.

(A' philosophiai és társadalmi tud. osztályal' számára).

Nmélt. Széki gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Horváth C., Kállay, Szilasy, rr. tt. — Egyéb
osztályokból: Bajza, Bugát, Czuczor, Erdy, Gebhardt, Győry, Jerney, Kiss K.,
rr. tt. — Garay, Hunfalvy, Mátray és Tasner ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

A' titoknak olvasta

HETÉNYI JÁNOS rt.

következő értekezését az ósrómaiak' philosophiájának főbb jellemvonásai és ér-
demeiről.

Ama' terhes vád, mellyel jelenkorunkban avatlanok által a'
philosophia terheltetik, minél fogva ezek állítják, hogy: „olly tu-

vekvés, zijadeszi ragos, és ile vel = nagyon; ferahnak arabperzsa szó,
örülve, oldiler valának.

- 11) Huonet, huoneen ház, hon, huoneseen házba, török. ev ház, eve dativus
háznak = házba; girüb menvén, jöven, girmek l. 7. v. — Lelék a' gyer-
meket Máriával ö anyjával, itt a' török és finn Mária név elibe tette anya =
ana, āiti szót. — És leesvéjek imáddák őtet, maahan lankeisicat ja rukoi-
icat häntä, lankenen, lanketa esni; — jere dūsüp földre esvén, jer hely
föld, jere dativ. düsmek esni. Awaishicat tawaransa, nyiták kincseiket,
awaan awata nyitni, kitárni, tawara tulajdonság, kincs, a' régi marha =
opes szó — tavernicorum magisterunk aligha innen nem származik, 's
aligha tár szó is hajdan nem annyira helyet jelentett, a' miben, mint ta-
gyont, a' mit abban tartanak. — Lahjo'ttaa ajándékozni, kulta kullan arany,
meglehet, germán szó, pyhäsaivu szent füst = temjény. Khazineler kin-
cesek, arab szó; acsüp nyitván, acsmak nyitni; hedije ajándék, hedijeler
arz ittiler ajándékok — eleibe adtak; altün arany; günlük tömjény; mürri
száfi arab szó és füzés = mirra tiszta.

ret' határainak megállításában : mert világító fáklya kell az észnek, hogy az életgyakorlat biztosabban haladhasson ; de azt is hiszszük, és valljuk, hogy míg az élet' egészletét központul nem teszszük, és ennek szépitését ; míg ennek gyakorlati oldalát úgy, mint kell, nem méltányoljuk ; míg az iskola' tanaiból egyedül azokat ki nem szemeljük, mikből az életre egyenes, és valóságos nyereség háramlik ; szóval, míg a' philosophiát élettudománynya nem magasítjuk, és az iskola' porából életvezérlő fenségre nem emeljük ; míg tehát ezeket nem teszszük : addig sem a' philosophia' belbecsét kellőleg nem ismerendjük, sem annak üdvös irányát soha, de soha fel nem fogandjuk.

E' fenséges körben forgott az igen nagy becsű *Socratismus*, melly nem téveszté el ugyan egészen üdvös irányát a' hellen bölcselőkben : de, fájdalom ! nem is azon ösvényen haladtak ezek, mellyet nagy mesterök nekik kimutatott. Ebből megfejthető aztán, hogy majd mindannyian tévutakra tértek, és néhány század elteltén, mivel nem egy lobogó alatt, bár dicsően küzdöttek, mégis a' kétely ellen folytatott nagy ütközetben, a' csatatérről lelépni kénytelenítették. Miért ez ? Azért, mert a' tudat, és elmélet' philosophiája életgyakorlati fő irány nélkül syreni csábének, Calypso' barlangja, melly előbb utóbb a' vizsgálat' tengerén szirtekre vezet, és elvégre is Junó helyett felhőt öleltet velünk.

Ezen nagyszerű eredményre vezet bennünket a' philosophia' történetirása ; de jegyezzük meg jól : nem az, melly az élet' igényeire mitsem tekintve, iskolai bölcselők, és szaktudósok' számára íratik ; mellyben előszámlálatnak ugyan a' nevesb bölcselők' különféle tanai, mesterséges rendszerei, és elveikkel együtt megbírálatnak, sőt előfordulnak itt a' nemzetek' philosophiái is, és az iskolai philosophia' mérlege 's criteria szerint megítéltetnek. Ámde az, mi fő dolog, itt mellőztetik, és épen nem vítattatik meg : mit tettek ezek a' nemzet' élete' szépitésére, minő hatásuk volt a' jelenre, és a' jövő korra, valljon nem tettek-e több kárt mint hasznot, és nyert-e általok az emberiség, vagy vesztett ? Ezeket, és az efféle kérdéseket az iskolai philosophia' történetirása mellőzni szokta ; mert az a' nagy részletesség, az a' nagy parcellirozás, melly itt divatos, ezt meg sem engedi ; innen a' philosophia' nagy egészlete, és az életszépités' igényei háttérbe tolatnak, és épen az nem éretik el, mi mindenütt, és mindenben fő irány, és kell hogy az legyen. Jelen dolgozatunkban tehát mi, hívek már egykor nyilvánított *) harmonistikai, és biocaliai elveinkhez, biocaliai szempontból ítéljük meg egy nagy nemzetnek, az ősrómaiaknak philosophiáját, és érdemeit, criterionul használva nem azt, mi az iskolai philosophia' mérlegét vezet, pl. „külebb vitték-e a' rómaiak' a' philosophia' ha-

*) A' magyar Acad. Évkönyvei. VI. köt., l. 35—64.

tárait, és gazdagították-e azt újabb tanokkal, és rendszerekkel? „hanem azt, mit tettek a' rómaiak a' hellen iskolai rendszerekből, mint módosították, és minő alakba öntötték azokat, és minő hasznukat vették az egyéni, és társalmi életképzésre?

Ha a' nemzeti bölcselők' érdemeit ezen fensőbb nézőpontból tekintjük: négy jeles, sőt nagy nemzetet ismerünk, kiknek fénye meghomályosítja itt minden nemzetekét, és a' kikkel az alapos bölcselés' terén bármely híres nemzet is nem mérkőzhetik. Amazok közt kettő van, melly föltűnő hajlamot nyert a' szemlélődő és elméleti philosophiára, ebben bámulatos haladást is tőn, és nagy nevet vírt ki magának. Egyik a' *hellen*, másik a' *német* nemzet. Amannál születék a' philosophia, és ennek egésze oly tökélyre hágott, minőre azóta soha; bár nem tagadjuk, hogy egyes részei az újabb korban jelesebben kifejtettek. A' derék *németeknek* is halhatlan érdemeik vannak itt, kik előtt, valljuk őszintén, tisztán lebeg a' philosophia' ideálja, mivel e' nemzet élénk képzelemmel, és átható mély észszel van felruházva, nem is sülyedt még el a' romlottság' sarába; inkább szeret tehát élni, és léledzeni a' bájoló idealban, mint az igen is prózai valóban.

Azonban szinte két, föltűnő nagy nemzetet ismerünk, melly mindegyik különös nagy hajlamot nyert az életgyakorlati bölcselésre, és ennek segélyével, erőfenségével, és még sok szerencsés körülmény' összejötté által, annyira ment, hogy mindegyik szinte viláгурalmat biztosita magának. Első ezek közt a' *római*, második a' *brütt* nemzet. Ezek nem meríték el magokat a' szemlélődésbe, az elméleteknek szenvedélyes kedvelői nem voltak, hanem felhasználva azt, mit a' metaphysicalni szerető nemzetek nekik nyújtottak, alkalmazák a' való élet' soknemű viszonyainak okos, és hasznos elintézésére, a' közjó' előmozdítására, a' nemzeti nagyság' lehető magas fokra emelésére; jól ismerve az ideál, és az elmélet' e' nagy céljait, hogy ezek nem másra mint a' gyakorlati élet' szépítésére valók, melly ezek' világánál fejlődhetik ki tiszta, nemes, sőt emberhez illő szépségre és méltóságra.

Ezen harmonismusban, vagy is elméletnek és ideálnak az élet' igényeivel összeegyeztetésében, kibékítésében és egyenlítésében áll a' valódi philosophia; és akkor éri el tetőpontját, midőn, mint már említők, az iskolai, vagy tudományos bölcselés, az egyéni, és társalmi életet szépítő, gyakorlati élettudományyá nemesítettik, és illyenné magasztatják: nem pedig félszeg irányban halad; és nem mint jelenleg, némelly népeknél, költői, ábrándos nézeteket állít fel, és kivihetlen terveket ápol; sem pedig ezekkel ellenkező, szinte félszeg irányban nem működik, mint egy időben a' *francziáknál*, az alsóbb élet-élvezésnek szolgálva, és oda dolgozva hogy a' fensőbb, és szebb életre hivatott emberből tegyen egy finom, de egyedül az érzéki gyönyörök után látó barmot. Illyen harmoni-

smusból indulok én ki, tek. Társaság! a' philosophia' fogalmának, körének, és érdemének meghatározásában, kerülve mindenek felett a' félszegséget, és egyoldalúságot; melly, ha valahol, bizony e' legnehezebb, és legelső tudományban legtöbb kárt okoz. Mert szüli a' ferde rendszerek' egymást érő leomlását, szüli a' fonák, és félig igaz tanokat, diadalt biztosít a' romboló, és rossz akaratu scepstisnek; a' philosophia' tekintélyét pedig szerfölött rontja, végül aláás a' morálnak, és a' tiszta vallásnak, mik pedig nemes alapjai voltak, és lesznek mindenkör az emberies műveltségnek és boldogságnak.

Most, e' nagy és kétségbe vonhatlan igazság' földerítésére, az *ősrómaiak' philosophiájának jellemzését* választám ki, olly irányból *elsőben*, hogy említett harmonismus' egyedül üdvös voltát kimutassam, és azt bebizonyítsam, mit már más alkalommal érintettem *), hogy az igaz philosophiának harmoniában kell lenni a' józan észszel, és étellel; minél fogva, — az egy Socratismust kivéve, — azért nem szilárdulhata meg eddig a' philosophia, azért ingadoz mai napig, azért szüli népek, 's nemzetek közt a' nagy forrongást és rázkódást, mivel a' gyakorlati philosophiák nincsenek összhangban sem az észszel sem az étellel; *végül* és főleg azért, hogy egy practicai szellemű nagy nemzet', minő vala az ősrómai, philosophiájának, melly hamis világításban tűnik fel, az ugynevezett philosophia' historiájában kellő méltánylást, sőt elégtételt szerezzen, és még, ha lehetne, magyarjainknak is, kik majdnem olly gyakorlati szelleműek, mint a' rómaiak, ezek' példáiban józan ösvényt mutassak, és tájékozási látkört derítsék föl.

Mert, hogy már most kitűzött célomra térjek, őszintén nyilvánítom, miként a' rómaiak' philosophiájáról nincs olly tiszta, és helyes fogalom mint kellene; és ezen valóban nagy nemzet, melly törvényhozásával, viselt dolgaival, párnélküli irodalmával, és művelt nyelvvel Európát sok tekintetben polgárosította, ez, mondom, philosophiát illetőleg, korán sem dereng olly tiszta fényben, minőt érdemlene. Szokás a' derék római bölcselőket háttérbe szorítani, nagy példányaik, a' hellenek mellett, kiktől tanulták azok jobbadán az elmélő philosophiát; de, ha a' bölcselés' célja, nemcsak az elméletben, a' szemlélődésben, hanem főleg az életvezérlésben áll, azaz a' tanoknak az életre alkalmazásában, és általok egy szép és nagyszerű, egyéni és társas élet' kitüntetésében, ha a' philosophia' saját iránya nem az, hogy mesterséges rendszereket alkossunk, miket aztán a' kételynek sikerül halomra dönteni, hanem főleg az, hogy fölséges, és a' forradalmak' viharait is kiálló, az állodalom' legnagyobb rázkódásaiban is rendületlen jellemű férfiakat képezzen, c' fölött kellemes családtyákat, jeles hazafiakat, egyenes lelkű

*) Idézett Évkönyvnek 46—52. lapjain.

birákat, emberies hadvezéreket, derék szónokokat növeljen, és állítson ki, — minőket képzett Athenében a' derék Socrates : — ugy bizonynyal meg kell vallanunk, hogy e' részben Róma nem áll egy fokkal is alább Athenénél; mert emennek eredetiségét amannak erélye, életrevalósága ha fölül nem múlja is, legalább megközelíti. Igen tanulságos leend tehát, ezen hadakozni szerető, szabad szellemű, gyakorlati irányu, az iskolaiságra éppen nem hajló, szóval hősies nemzetnek bölcselését, kellő fényben előtűntetni : melyről bizonyos, hogy eleinte nem tűré a' hellenek' sophisticáját, és több ízben elűzé ezeket, nem bírván ezeknek álbölcselését megegyeztetni sem a' philosophia' méltóságával, sem a' római szilárd, és nyílt jellemmel, sem a' köz boldogsággal, melynek nincs veszélyesb ellene, mint az álnok sophismus, és az ezen épült rabulismus, melynek köpenye alá minden galádság, félszegség, és aljasság alá fér.

Bizony igaza vala a' derék censor Catónak, hogy a' jellemtelen sophistákat Rómából kiűzeté, kik Plató ezen tanát : „nincs tökélyes bizonyosságú állítás“ fölhasználák a' veszélyes probabilismusra, az erkölcsstan' megmérgezésére; különösen az ügyvédek az igazságtalan ügyek' védelmére : így aztán elferdült, sophismussá fajult nálók az életbölcsesség, és a' philosophia' fensége aljas vitatkozássá, iskolaisággá, és felekezetiessé silányult. Mihez járult még az is, hogy a' római ifjak nem magáért, és az ugy nevezett kebelzsükségért tanulák a' philosophiát, hanem azért, hogy kitűnő ügyvédek, és nagy befolyású államférfiak lehessenek; mi, tiszta jelleműeknél, nem megvetendő irány ugyan, de ezen mellékes, és nem mindig tiszta cél által, az élettudomány saját fenségéből levonatik, és megaljasíttatik; melynek haszna pedig, mint *Kölcseynk* szól, éppen nem anyagi, hanem szellemi; minek árt szabni, sem lehető, sem illendő.

Szokás továbbá a' római bölcselőket ugy tüntetni fel, mint olyanokat, kik nem magáért tanulák a' hellenek' philosophiáját, és életszükségért, hanem, a' már érintett anyagi haszon kívül, az élvezetért, melyet szül az égtan' mélyebb értése, a' vele akkor egybekötött csillagokból jóslással együtt — melyben a' szabad rómaiak közt kitűnő volt P. Nigidius Figulus, a' császárok alatt pedig Thrasyllus; — még a' derék *Tenneman* is előáll ezen alaptalan váddal, hogy : „a' rómaiak csak dilettansok valának itt :“ mely állításokat mi ezennel kereken visszautasítunk. Lehettek ilyenek a' nép' nagy tömegében; de a' római bölcselők' dicső chorusát ha tekintjük, egészen más eredményre jutandunk.

Mert az ugynevezett dilettantismus fölületességre, a' curiosumok' vadászata hiúságra szokott vezetni : mit a' római philosophokról állítani éppen nem lehet. Sőt éppen az teszi értők előtt igen becessé a' rómaiak' philosophiáját, hogy ez nem az iskolában, hanem

az életben tündöklött; itt mutatá ki, majdnem isteni erejét, és azt mit a már sokszor dicsért Socratismus terményezett. Mikép a' nagy Socrates megdicsőült a' derék hadvezér Xenophonban, a' nagy szónok Aeschines, és Demosthenesben, a' példás életü Phocionban: ép ilyen jeles példákat látunk előttünni a' szabad Róma' nagy embereiben is, kik az iskolának, és a' rhetoroknak engedék ugyan az akkori hellen philosophiának physikai, és dialecticai részét, de már a' morált, a' jogtant, az életvezérletet, szóval a' gyakorlati bölcselést oly nagy előszeretettel, és gonddal tanulák, hogy itt remekpéldául szolgálhatnak minden századnak. Ismerkedjünk csak meg szorosabban a' római nagy emberek' magános és mintegy házi-életével, és vizsgáljuk közelebből, mi módon emelkedtek ők ama' classicai műveltségre, mellyet nyilvános életökben bámúl, és csodál a' római történetnek nem fölületes buvára: meglátjuk, hogy a' római jelesbek sokkal nagyobb előszeretettel hódoltak a' philosophiának, és nagyobb ügyekezettel művelék annak mezejét, mint egyelőre gondoltuk. Fölkeresék ezek Athenében, Rhodusban, Apolloniában, Alexandriában a' jelesb bölcselőket, és elsajátíták tanaikat 's elveiket nem csak, hanem Rómába is meghívák őket, és itt vagy saját házaikhoz fogadák, vagy velök iskolákat nyitattak, 's alkalmat nyújtottak a' bölcselés' nyilvános tanítására. Illyenek valának: a' híres *Scipio Africanus*, a' ki Panaetiust hallgatta, mint szinte amannak barátja *Laelius*, a' ki Diogenest kedvelte, *Lucullus*, a' ki Antiochus' elveit szíttá be, a' derék *M. Brutus* a' ki oly nagy erénykedvelő, és jellemi fenséggel bir vala, *M. Piso*, a' ki Stasacától tanult, *M. T. Cicero*, a' ki Philót és Diodorust hallgatta, *uticai Cato*, a' kit Athenodorus avatott be a' Stoa' elveibe, maga *Octavianus* császár, a' kit Athenodorus oktatott, és a' ki Areust tartá házánál; melly példát aztán követék Rómának a' császárok alatt élt nagy emberei, pl. *Atticus*, kiről írja Cornelius Nepos *) hogy: „Életében kitüntetett nagy bölcseségét, és mérsékletét a' philosophia' tanulmányának tulajdonítá, mert a' nevesb világi bölcsek' tanait, és elveit úgy tudta, hogy életét egyedül ezek szerint alkalmazá;“ *Maecenas*, a' ki a' hellen bölcselőket mellőzve, commensalisaiul nemzetebelieket választott, u. m. Virgilt, Horáczt, Variust, F. Aristiust, 's másokat; így ment ez, némelly ocsmány császárokat, jelesen Caligulát, Claudiust, Nerót, Domitiánust kivevé, egész *M. Aur. Antonínusig*, kiben az emberieességgel párosult philosophia megdicsőült, 's tetőpontot ért.

Igen: a' fát gyümölcseiből ismerhetjük meg legjobban. Azon erényhűség, azon mérséklet, azon igazságszeretet, azon emberbarátság, miket Scipióban, Laeliusban, a' Catókban, Ciceróban, Atticusban, a' Brutusokban szemlélünk, és magasztalunk; azon szelíd

*) Vita Pomponii Attici, c. XVII.

politica, mellyel vezérlé Maecenas Octavianust, — a' kit, hogy többet most ne említsek, midőn mint triumvir, a' római curiában sok főembert halálra ítélne, ezen szavakkal riaszta meg: Surge tandem, carnifex! — műve, és arany gyümölcse vala az életbölcseségnek, és philosophiának, mellyet a' rómaiak nem azért, hogy fényelegjenek, hanem kebelszükségből, önnagáért tanultak, és cselekvényeikben, érzelmökben tüntettek ki. Ez időmította jellemöket, lelkiüetöket, és elméjüket; és őket olly párnélküli magasságra, nemességre emelé, miként az éles tapintatu Herder el meré mondani, hogy: „Róma nagy embereihez, magas műveltséget illetőleg, sem az ó, sem az új kor' emberei nem hasonlíthatók.“

Sokkal nagyobb szerepet játszott tehát a' római élet' szépitésében, a' jellemképzésben az élettudomány, mint az iskolai philosophia' történetírói gondolják, és velünk is elhítenni akarják; melly dologban annál méltányosabbaknak kell lennünk, hogy ezt derék kortársaik a' görög *Plutarchus*, és *Polybius* is előismerék, kik Róma' egykori nagyságát nem a' szerencsének, hanem a' philosophia által teljes érésre jutott észfenségnek tulajdonítják: melly ítélet annál igazabb, hogy a' rómaiak közt a' legnagyobb befolyásu emberek adák magokat a' philosophiára, és ennek mezejét a' legnagyobb polgári hivatalt viselt emberek művelék, jelesen: volt consulok, praetorok, censorok, hadvezérek, sőt császárok. — Maga Octavianus is irt egy munkát, *Hortationes ad philosophiam* cziműt, de ez elveszett. — Innen megfejtethő, hogy nálok a' philosophia életgyakorlati fenségéből soha sem is szállt alá, és olly aljas sophismákra nem vetemült, mint a' későbbi helleneknél, kiknél ezt a' belőle kenyérkeresetet csináló tanárok üzték; meglehetősen el is torzították, miként azt a' gúnyos, de ép érzékű *Lucianus' Icarome-nippusából*, és: „*Bölcselők' árveréséből*“ láthatni.

Fő és igaz jellemvonása vala tehát az ősrómaiak' philosophiájának az, hogy kellemes öszhangban állott mind a' józan észszel, mind pedig az étellel. Ez az egyedül igaz criteria minden helyes, és alapos bölcselésnek, mint már följebb érintettük. Sajnálható, hogy még a' dicső helleneknél, annál inkább a' németeknél, sem találjuk fel annak ezen megismertető jelét; egyedül az ősrómai és britt philosophia az, melly e' részben eleget tesz kívánatainknak. A' hellenek' philosophiája ugyanis — a' Socratismust mindig kiviszem — tele volt paradoxonokkal Plátón kezdve Aenesidemusig, miket most hosszas lenne előszámlálni; még a' practicaí irányu, és a' rómaiak által is legjobban kedvelt stoicismusban is képtelen paradoxonok, ferde állítások nyüzsgöttek: minő pl. ez, hogy a' stoicus egyedül bölcs, a' ki nem illyen, legyen az király, főhivatalnok, vagy népbeli, értetlen, és mint illyen szorgalommal orvoslandó. E' fonák nézet aztán mondhatlan erénygöögöt, és nevetséges pöffeszkedést szült: melly alkalmat használva az ép eszű Horác, egy

gyönyörű satyrában, rendre igazítja Damasippust a' ki ha rajta áll, az egész római népet bolondok' házába zárhatja; kivel aztán, dolgát a' költő ekkép végzi: „O major tandem parcas insane minori.“ Nem díszteleníté a' római philosophiát mint igen észszerűt ama' minden illedelemmel daczoló, és goromba cynismus, melly Athenében, e' finom izlésű városban békével türetett; egy keltő találtatott ilyen Rómában is, de ez gunytárgya vala a' satyricusoknak: a' nép pedig nekik, mint ebeknek, csontot hányt, megvetése' jeléül, mivel ezek úton útfélen meglámadtak mindenkit és igen szemtelenek voltak.

Harmonizált a' rómaiak' philosophiája az *élettel* is, még pedig mind alakját, mind anyagát, vagy tartalmát illetőleg. *Alakja* ennek népszerű, és bárkitől is könnyen érthető volt, nem úgy mint a' régi helleneké, és a' mai németeké. Ki nem ismeri köztünk *Cicero'* gyönyörű párbeszédeit? — miket Herder irigylendőknek nevez. — Volt ilyen több is a' római irodalomban, például: Plutarchus följegyzé *M. Brutus'* életrajzában, hogy olly derék philosophiát írt latin nyelven, melly a' hellenekét fölöslegessé teszi; ama' polyhistornak, *Terentius Varrónak* is voltak philosophiáról írt szép munkái, de elvesztek. Azt pedig Seneca állítja — századik levelében, hogy ama' híres történetíró *Livius* is írt igen jeles dialogusokat, 's más könyveket, philosophiai tartalmúakat. *Tacitus'* nagybecsű iratai életbölcseletet lehellenek, és az egy *Agricolájából* több philosophiát tanulhatni, mint egy halomnyi sovány compendiumból.

Élet-, és népszerű vala a' rómaiak' philosophiája annyiban is, hogy költők ennek gyakorlati részét főtanulmányuká' tevéen, az életbölcseletet művészi tőkélylyel adták elő. Legjobban tündöklék itt a' kellemes előadásu *Horác*s, a' kit nem csak a' nagy Socrates, hanem a' hellenek' növendékinek is lehet tartani. Szébb, 's vonzalmas alakban már életbölcselet nem tűnhetik fel, mint Flaccus' satyráiban, és epistoláiban. Ha, mint Széchenyi akarja, oknéppé kívánjuk tenni a' magyart, ilyen modorban írt könyveket kell annak kezébe adni minél többet; ilyeneket olvasva, fogadom, hogy megizelítendi az a' tudományok legfensőbbjét, mellytől most a' barbár előadás miatt méltán elfordúl. Én legalább Horácznak köszönöm, hogy belőle az igaz Socratismust megismerve, ennek, és a' rá épített biocalismusnak hódolok; mert, melleleg megjegyezve, Plato a' philocaliában, én pedig a' biocaliában helyezem a' philosophia' lényét.

Hogy az épeszü. és helyes tapintatú rómaiak ép úgy elfordultak a' barbár előadású és rajos sophismustól, miként elfordult ettől a' gyakorlati szellemü angol, és a' magyar is: az igen természetes. *Persius* ezért megrója a' rómaiakat *), de nem méltán; mert a' nemzeti philosophiának olyannak kell lenni, mint jó neve-

*) *Persii Satyra* III. v. 77—87.

lőnek, a' ki a' kiseddel úgy bán, mint nyájas *dajka*; a' felserdülttel úgy mint kellemes *társalkodónő*, az élemedettel úgy, mint komoly, de azért nem szigorú *Pallas*. A' Socratismus itt is dicsőítendő. Ama' főbölcsele, kire Juno születtekor bizonynyal nem nevetett, olly beutat bírt szerezni kellemes alaku philosophiájának, hogy őt elragadó lelkesedéssel hallhatá nemcsak a' finom *Aspasia*, hanem még a' szépalakokhoz szokott *Lais*, sőt az igen együgyű *Theodota* is. Illyennek kell lenni a' használni akaró élettudomány-nak. De erről más alkalommal.

Legyünk tehát őszinték, és méltányosak: ne az iskolai philosophia' szűk köréből, hanem a' fensőbb élettudomány' panoramájából tekintve, ítéljük meg a' rómaiak philosophiáját, melly kellemes alaku, igazán életdús tartalmu, életre, és jellemre ható, és olly eredménydús vala, hogy még ma is több hasznót tesz azoknál, kik a' római nagy nemzet és a' classicus régiség' szellemébe behatni birnak, mint az észszel és étlettel ellenkezetbe jött korphilosophiák: mellyek bár úgy látszik, hogy a' tiszta észből fejlenek ki, miként pókháló a' pók' hasából, de aztán pókháló szilárdságuk is; és ha az alexandriai iskola' tanaival ismeretesekek vagyunk, nem is olly tiszta, és eredeti származásúaknak látszanak előttünk, mint szerzőiktől hírleltetnek.

Nem ismerői a' római philosophiának, vétkül és hibául rójják fel ennek, hogy ez *szemelvényes*, *nem tiszta*, és *vegyítékes* természetű. Ámde szeretném én látni az olly eredeti, és tiszta philosophiát, melly úgy ugrott volna elő valamelly bölcselel agyából, mint *Pallas*, kiről *Lucretius* írja, hogy: *proles sine matre creata*. Illyen nem volt soha, nem is leend semmi időben. *Plato*, *Aristoteles*, *Zeno*, *Pyrrho*, *Des Cartes*, *Leibnitz*, *Kant*, — csillagai a' philosophiának — legalább nem illyenek, miként ezt avatottak tudják. Magát a' nagy *Socratest* sem lehet illyennek tartani. Hát már most becsmérelnünk kell a' derék rómaiakat azért, hogy ők kiküszöbölve a' hellen philosophia' paradoxonait, iskolai aljasságait, kiküszöbölve az iskolahösök' torzításait, de azért, mi a' szemét közt ékkő, 's drága gyöngy volt, felszedve, és azt az élettudomány' koronájába rakva, ezekből, és a' magok' kincstárából olly kellemes élettudományt alkottak, mellyet csodál, és követ még ma is minden lélek? Hát azt szeretnők, ha ezen életben, és polgárilag szabad szellemű nemzet, itt szolgailag utánzó, és felekezeti majmoló legyen? Philosophhoz illő választékkal, szabadsággal, és szemelvény-nyel éltek tehát ők: bölcselel ítélve, hogy, mivel még egyetlen tökéletes elméleti rendszer sem létezik, és sem *Plato* sem *Aristoteles* a' teljes mértéket meg nem üti, szabad nekik is a' már kész anyagokból olly épületet rakni, melly lelkületökkel, szilárd jellemökkel, tiszta, és romlatlan moráljukkal, szabad intézményeikkel, és nagyszerű életökkel teljes összhangban álljon. Ők második *Socratesei*

valának a' philosophiának, kik tagadólag, és ténylegesen használtak ennek. *Tagadólag* annyiban, hogy ezt az élet' terére visszaállítva, kiküszöböltek ebből minden nem ide valót, minden curiosumot, fürkészhetlent, minden túlzottat, paradoxont; *ténylegesen* annyiban, hogy a' görög philosophia' kincseit, az aretismust, — mit nem kell összetévesztenünk a' tulságos, és erénygögs stoicismussal — megállapították, vele a' honestumot, a' decorumot, mint Cicero „De officiis“ czimű jeles művéből látjuk — párosították; mi itt legtöbb, az életben kitüntették, párnélküli népnevelésökben az elkölcsi censura által, mellynek tulajdonítja Montesquieu a' római nagyságot, gyümölcsöztették, és ezek által a' világnak olly törvényhozóivá lőnek, hogy bár jogtanuknak némelly ágai már ma elavultak, de eredeti szelleme ennek örökké élend, azért hogy ezt nem egy elnyomott, hűbéri, és más bilincsek alatt nyögött nemzet alkotta, hanem egy szabad, ép eszű, és velejű nép, melly az előjogokat, a' jogkölteményeket soha nem türte; és bár hite és vallása felette babonás volt, mégis észérő, és élettudományi fenség által világuralomra, sőt egyetemes törvényhozársra emelkedett.

Elhallgatva most már ama' fonákságot, sőt jogtalan bánást, mit az iskolások a' világ' philosophiája' történelmében a' rómaikon elkövetnek, minél fogva ezeknek legnagyobb bölcseleit, azért hogy Epicurusnak, vagy másnak egyes tanait, és elveit éltökben kitüntették, — bár a' hedonismusnak egyébiránt megvetőül mutatkoztak, és aretismust követtek — erőnek erejével epicureusokká teszik, pl. Atticust, Maecenast, Pliniust azért, hogy bölcsen a' zajos Rómában a' közhivataltól magokat elvonták, és a' nép' ingó kegyeit nem vadászták; ezt elhallgatva, teljes meggyőződéséből állítom, hogy a' rómaiaknak fénylő érdemeik vannak nem ugyan az iskolai, hanem a' fensőbb élettudományra. Innen megfeyjthető hogy ezeknek örök becsű iratait olvassák, tanulják a' hasonjellemű angolok; ezeket kell nekünk is, magyaroknak, életvezéreinkül választani, kihagyva azonban némelly tanaikat, pl. az öngyilkolásraóli nyilatkozatot, melly még pogány hitök' gyöngeségének tulajdonítuató: mivel egyéb elveik, és tanaik olly szépek, olly nemesek, és olly üdvösek, hogy Cicerót, Senecát, M. Aureliust olvasva, úgy tetszik, mintha magát az örök bölcsesség' istennőjét hallanók, és Parthenona' szent falai között járdalnánk.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, DEC. 22. 1851.

Nmélt. gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen: Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Győry, Horváth Cyr., Jerney, Kiss Kár. rr. tt. — Repicky, Szőnyi, Tasner, Tóth, Wargha Istv. lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— A' nmélt. Elnök jelentette, hogy az academia' küldöttségével f. hó 21-dikén a' kormányzó főherczegnél megjelenván, 's az intézetet Ó Fenségé

pártolásába ajánlván, szerencséje volt a' küldöttség' tagjait fejenként bemutatni : melly tisztelgést Ő Fensége nyájasan méltóztatott fogadni.

— Következett a' *történettudományi osztály*' következő bizalmányi jelentése a' török-magyar kütfő-gyűjtés és fordítás' ügyében :

Tekintetes Társaság ! A' *történettudományi osztály*' dec. 15-dikén tartott értekezletében Bajza, Czech, Érdy, Jerney, Palugyay, Repicky, Szilágyi r. és l. tagok 's a' titoknok a' turcicák' ügyében tanácskozáván, a' következőkben terjeszti elő javaslatát.

1) *Török levelek*' beküldése végett a' f. évi 14. pont alatti határozat' értelmében tétessek közzé egy titoknoki felszólítás valamennyi hazai könyv- és levéltárak' kezelőihöz; azonkívül magánlevelek által kerestessenek meg az egri, kecskeméti, pécsi, túri 's egyéb kijegyzendő levéltárak' előljárói. Ezek, a' mint beérkeznek, adassanak át Repicky János ltagnak, ki a' fontosbakt másolja 's fordítsa le, a' kevesbbé fontosakról kivonatos lajstromokat készítsen.

2) A' *történetíróknak* Repicky János a' következő jegyzékét adta be :

Jegyzéke azon kéziratoknak, mellyek a' török-magyar kori történetírásra szükségesegek.

(megvannak a' cs. k. könyvtárban Bécsben)

1) *Abdelkadir*' története, mellyet B. Hammer-Purgstall sem használt, de előfordul az történetének X. kötetében mint olyan, melly ozmán történetének befejezte után jutott a' cs. k. könyvtárba. Szerző leírja 1591-1644-ről Magyarországnak folyóit, Győr város' ostromát 'stb., mint szemtanu.

2) *Aali* : Tarichi Ali Oszman, írt 1597-ben; leginkább ajánlható, mert a' XVI. századbeli időkről hitelesen szól. T. i. a' kiadott Naima csak e' század' vége felé történeteken kezdi a' maga országos történetét, 's így ama' korról csak kéziratok adhatnak felvilágosítást.

3) *Hasanbegzade* : Tarichi Ali Oszman; ajánlható a' 2. szám alatt felhozott okoknál fogva.

4) *Szolakzade* : Tarichi Ali Oszman; főleg azért, hogy legjobb történelmi kivonatot írt 1644-ig.

5) *Tarichi Pecsevi*, azaz : egy pécsi születésű töröknek története, mellyet mint szemtanú írt, Szulejman uralkodásától 1631. évig.

6) *Tarichi Szelaniki*, Szulejman' utókoráról 1599-ig mint jelen volt írt mindent le, többi közt Sziget' ostromát is.

7) *Ghazevati Mohács* : mohácsi táborozás.

8) *Ghazevati Isztrugun ve üsztüni Belyrad*, vagyis az Esztergom és Sz. Fehérvár melletti táborozások.

9) *Munsiati Szultan Szulejman*, vagy Szulejmannak állami oklevelei. Benne a' budai táborozásnak naplója, Mohács és Budáról levelezés 'stb.

10) *Tarichi Kücsük Nisandzsi*, az ozman történetet egész Sziget' elfoglalásaig írta meg.

11) *Feszliket ettevárích*, Hadzsi Chalfától 1591—1654-ig terjed.

12) *Tarichi Huszejn Vedzsihi*, mely a' Naima és Rasid ozmán történetírók közti hézagot pótolja.

13) *Tarichi Ibrahim Naimeddin*, Temesvárról való, Eger' ostromáról emlékezik.

14) *Hadzsi Chalfa'* földrajza; említi 's leírja a' XIV szandzsák vagy kisebb kerületeket, melyekre Magyarország elosztva volt.

15) *Ali Efendi*: Szeged' elfoglalása.

16) *Ghazevati terjaki Ghazi Haszanpasa*, ki Kanizsát foglalta el.

17) *Abdurrahman' Vekajiname*-je, mely 1566—1681-ig terjed; mint külön korszak' történetírója ajánlható.

18) *Evlia Efendi'* földrajza, ki Erdélyben táborozott, 's az ujvári ostromban részt vőn.

19) *Kocsibeg*: az országnak hanyatlásáról.

20) *Insai Abdulkirim Efendi*: országos oklevelek.

21) *Szári Abdallah Deszturu 'l insa*: az országos írásnak zsinórmértéke. Hiteles oklevelek' tekintetéből ajánltatik, melyek közt lehetnek Magyarországot illetők is.

22) *Egy névtelennek* 1687—1704-ig terjedő története, mint szemtanúé, szintugy mint az academia' névtelene, a' zentai ütközetet is leírja. A' *berlini Diez-féle gyűjteményben* 75. sz. alatt.

23) *Haszanaga Dzsevähiret ettevárích*, „A' történet drága kövei“ című munkája. Ez Ahmed pasának magyar és velencei táborzásait adja.

24) *Nabi Mukátebat*, 294 darab oklevéllel.

25) *Munsiáti diráni humajun*: a' cs. tanácsnak iratai.

26) *Musztafa*: Hübértelkek, 1669-ről.

27) *Szigeti szandzsák'* lajstroma. A' drezdai könyvtárban.

28) *Esztergomi szandzsák* és Visegrád 's Nógrád' serege. Szinte ott.

29) *Törvény 's oklevelek* a' cs. udvari könyvtárban 442. sz.

30) *Szinte 'üllyek* a' XVII. század' végéről 's a' XVIII-iknak elejéről.

31) *Ibrahim melek Efendi*, temesvári születésűnek története 1683—1744.

32) *Szeadeddin* a' XVI. száz. előtti időkről, mint hiteles író (perzsául).

Az osztály e' jegyzéket részéről elfogadván, ajánlja, hogy az abban foglaltak tegyék hasonló módon a' megbizott tag' működései' tárgyát, de ugy, hogy mennyire lehet, a' következő sorozat szerint:

1) *Dzsáfer pasa' névtelene* (az acad. könyvtárból).

2) *A' Munsitai Szulejman szultan' állami oklevelei'* átnézete, 's a' magyar historiai fontossággal bírók' lefordítása.

3) *Hadzsi Kalfa' történetírásának* magyar része.

4) *Daud' XVI. századi történetírásának* kivált földirati, Magyarországot illető része (Pétervártt).

Jerney társunk' ajánlatára a' *derbendi krónikának* angolszági kiadása is megszerzendő lesz.

Továbbá Szilágyi Ferencz a' Zinkeisen' Ozmán Historiájában idézett, Hammer által nem használt írók' kijegyzését ajánlotta, mi-ben Repicky János lt. fog eljárni.

Dzsáfer' névtelene tenné tehát a' kezdetet, 's mellette a' Bécsből és Pétervárából idő közben megszerzendők' átnézése 's kidolgozása folyhatna.

Tétetnék egyszersmind a' tisztelt megbízott tagnak kötelességévé, hogy évnegyedenként az osztálynak munkálkodásait bemutassa, 's az ügy' állásáról tudósítást adjon.

Az öszves ülés magáévá tévén e' javaslatot, e' munkálkodásnak mindjárt az új év' kezdetével megindítása az Elnök által el is rendeltetett.

— Olvastatott *August Antal* Pest kerületi főispán úrnak dec. 10. költ levele, mellyben némelly, e' kerület' nyomdáiban készült könyvek' megküldése mellett jelenti, hogy a' kerület' valamennyi hatóságainak meghagyatott, miszerint ezentul a' területekben találtató nyomdákban megjelenő művek' egy egy példányát közvetlenül az academia' könyvtárába küldjék, mit ha azok elmulasztának, az academia rögtön tenne jelentést. Melly végre a' könyvtárnoknak a' megjelenő munkák' szemmel tartása, 's a' hiányoknak koronkénti bejelentése meghagyatott.

— Az Elnök ö exja *Demidoff Anatól* hgtől ajándékol a' következő munkákat nyújtotta be: 1. **Esquisse d' un Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée.* Paris, 1838. 2. ** Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée, par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie.* Edition illustrée, par M. Anatole de Demidoff. Paris, 1841—2. 4 köt. 3. *Ehhez *Atlasz.* 2 köt. fol. Paris, 1842. 4. *Lettres sur l' Empire de Russie,* publiées dans le *Journal des Débats,* par N. T. Paris, 1840. 5. *Observations Météorologiques,* faites à Nyné Taguisk. Paris, 1842—7. Hat füzet. 6. *Statuts de la Maison de bienfaisance Demidoff.* Pétersbourg (1843). 7. *Des pieuses institutions Demidoff à Florence.* Florence, 1848. Az Elnök kéretett, hogy e' becses ajándékért a' herczeggel az academia' köszönetét levélben tudatná.

Felelős szerkesztő: Toldy F. titoknak.

Emich és Eisenfels' nyomdája.

